

**TARTU ÜLIKOOLI TEENISTUJATE
SOTSIAALNE MOBIILSUS
1802–1918**

LEA LEPPIK

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Kaitsmisele lubatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna nõukogu otsusega 21.03.2006.

Juhendaja: Professor Aadu Must
Oponendid: Prof *Dr iur* Marju Luts (TÜ),
ajalookandidaat Väino Sirk (Ajaloo Instituut)

Kaitsmine toimub 21.04.2006 kell 16.15 Tartu Ülikooli Nõukogu saalis

ISSN 1406–443X
ISBN 9949–11–292–3 (trükis)
ISBN 9949–11–293–1 (PDF)

Autoriõigus Lea Leppik, 2006

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr. 199

SISUKORD

1. SISSEJUHATUS	8
1.1. Ühiskond, teadus ja ülikoolid 19. sajandi Euroopas ja Venemaal	8
1.2. Küsimusepüstitus	13
1.3. Metoodika, struktuur ja mõisted.....	15
2. UURIMISSEIS JA ALLIKAD.....	19
2.1. Uurimisseis	19
2.2. Allikad	34
3. ÜHISKONNA ÜLDINE KORRALDUS — SEISUSED, TEENISTUSASTMED, MAKSUSTAMINE	42
3.1. Seisused Vene impeeriumis ja selle Läänemerekubernangudes	42
3.1.1. Adiel	44
3.1.2. Vaimulikud.....	47
3.1.3. Linnaelanikud.....	48
3.1.4. Literaadid	53
3.1.5. Talupojad.....	57
3.2. Maksustamine.....	60
3.3. Tsiviilteenistus	63
3.3.1. Riigiteenistuse eelised	69
3.3.2. Teenistusastmete seos akadeemiliste ametite ja kraadidega...	70
3.3.3. Apteekriameti riiklik reguleerimine	74
4. TARTU LINN JA ÜLIKOOL.....	77
4.1. Tartu 18. sajandi lõpul.....	77
4.2. Jurjev 19.–20. sajandi vahetusel.....	80
4.2.1. Eestlaste rahvuslik liikumine Tartus	84
4.2.2. Tartu innovaatus?	85
4.3. Ülikooli tähendusest Tartule ja Läänemereprovintsidele	87
4.4. Õppejõudude ja üliõpilaste sotsiaalne mobiilsus.....	94
5. KEISERLIKU ÜLIKOOLI KOLMANDA JÄRGU ÕPPEJÕUD	98
5.1. Keeleõpetajad	98
5.2. Kunstiõpetajad.....	103
5.2.1. Ratsutamisõpetajad	104
5.2.2. Tantsuõpetajad	105
5.2.3. Ujumisõpetajad	107
5.2.4. Vehklemisõpetajad	108
5.2.5. Võimlemisõpetajad	109
5.2.6. Muusikaõpetajad	111
5.2.7. Joonistamisõpetajad	112

5.3. Religiooniõpetajad	113
5.3.1. Katoliku usuõpetajad	114
5.3.2. Vene-õigeusu usuõpetajad.....	115
5.3.3. Luterlikud ülikoolipastorid	116
5.4. Kokkuvõtteks	118
6. ÕPPE- JA TEADUSTÖÖ TUGISTRUKTUUR	120
6.1. Uurimisbaasi areng	120
6.2. Spetsialistid	125
6.3. Ülikooliteaduse integreerumine linna- ja riigimajandusse	130
6.4. Erialakabinetide teenijad	131
6.5. Kokkuvõtteks	137
7. KLIINIKUD JA MEDITSIINITEENUSE ARENG	139
7.1. Arstide koolitamine Tartus	139
7.1.1. Kliinikute assistendid	140
7.1.2. Ämmaemandad	143
7.1.3. Õed ja põetajad	145
7.2. Meditsiiniteenus turul	146
7.3. Kokkuvõtteks	150
8. ÜLIKOOLI KÄSITÖÖLISED JA KAUPMEHED	151
8.1. Arhitektid ja ehitusmeistrid	151
8.2. Trükkalid	154
8.3. Raamatukaupmehed	158
8.4. Mehaanikud	159
8.5. Kirurgiliste instrumentide meistrid	165
8.6. Kokkuvõtteks	167
9. KANTSELEIPERSONAL	169
9.1. Kantseleide kujunemine	169
9.2. Sündik	172
9.3. Kantseleide töötajad	176
9.4. Kokkuvõtteks	180
10. MAJANDUSTEENISTUS	182
10.1. Majanduskomitee sekretär ja arveametnikud	182
10.2. Eksekuutor	185
10.3. Toomfoogt ja toomemajapidamine	187
10.4. Majandusjuhatajad ehk ökonoomid	189
10.5. Portjee	191
10.6. Kalefaktorid	193
10.7. Kokkuvõtteks	197

11. PEDELLID	199
11.1. Pedelli institutsioon	199
11.2. Ühiselamu	205
11.3. Pedellide sotsiaalne ja rahvuslik päritolu	206
11.4. Suhtumine pedellidesse	211
11.5. Kokkuvõtteks	213
12. TEENISTUJATE ORGANISATSIOONID	214
13. JÄRELDUSI JA MÖTTEARENDESI: ÜHISKONDLIKUD PROTSESSID BALTIKUMIS NING NENDE KAJASTUMINE TARTUS JA ÜLIKOO LIS	218
RESUME: SOCIAL MOBILITY OF THE EMPLOYEES OF THE TARTU UNIVERSITY (1802–1918)	233
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	251
LISAD	268
Lisa 1. Nimekirjad abiõppejõududest ja kantseleitöötajatest	268
Lisa 2. Ülikooli töötajate palgad 1860. aastatel	281
Lisa 3. Teenistusastmed, ordenid ja medalid	283
Lisa 4. Teenistujad Tartu ülikoolis 1918–19, kes soovisid jääda Eesti ülikooli	285
ISIKUNIMEDE REGISTER.....	292

1. SISSEJUHATUS

1.1. Ühiskond, teadus ja ülikoolid 19. sajandi Euroopas ja Venemaal

Märksõna, mis kõige üldisemalt iseloomustab ühiskonna arengut 19. sajandi Euroopas, on moderniseerumine. Sellesse mõistesse mahuvad industrialiseerumine, linnastumine, sekulariseerumine, bürokratiseerumine, rahvuste esilekerkimine, demograafiline plahvatus, teaduse silmapaistvad edusammud. Ükski Euroopa riik ei jäänud 19. sajandil neist nähtustest täiesti puutumata.

Ühiskonna moderniseerumiseks oli vaja kolme revolutsiooni — teaduslikku, poliitilist ja tööstuslikku, mis eri maades toimusid veidi erineval ajal ja viisil. Tööstusrevolutsiooniga kaasnes teenuste revolutsioon, st eriti kiiresti kasvas ühiskonna nn kolmas sektor — kõik see, mis jääb väljapoole põllumajandust ja tööstust ning mahub üldmõiste alla teenindus. Industriaalühiskonna-eelsel perioodil olid peamised professionaalsed teenused seotud juura, meditsiini ja religiooniga — just nende kolme valdkonna spetsialistide ettevalmistamiseks olid ellu kutsutud ka klassikalised nelja teaduskonnaga Euroopa ülikoolid. Majanduskasv tõi kõikjal kaasa transpordi, rahanduse, kaubanduse ja valitsemis sfääri arengu, ilma milleta poleks tööstusrevolutsioon võimalik olnud. Seepärast kasvas teenuste turg varasemate sajanditega võrreldes mõõdetamatult. Kujunev industriaalühiskond vajab sotsiaalset infrastruktuuri (transport ja side, politsei- ja justiitsüsteem, tervishoid ja haridus), mitmesuguseid ärilisi teenuseid (pangad, maakerid, hulgi- ja jaekaubandus, raamatupidamine, inseneritöö jmt), isiklikku teenindust (koduteenijad, käsitöölised habemeajajast kingsepa ja hotellipidajani, aga ka professionaalset meditsiini-, õigus- või arhitektuurialast teenust), ühiskondlikke ja kogukondlikke (religioon, ametiühingud) ning kultuuri ja puhkuse alaseid teenuseid (teater, muuseum, sport). Industrialiseerumine poleks teoks saanud vajaliku võrgustikuta. Majanduslik spetsialiseerumine ja jõukuse kasv suurendas tarbimist ja eri ametites oli järjest rohkem õppinud professionaale.¹

Olemuslikult muutus ka ühiskonna sisemine korraldus. Varasem traditsiooniline sotsiaalne hierarhia rajanes sünniõigustel ja ühiskonna sotsiaalne mobiilsus oli madal. Modernne ühiskond on kõrge sotsiaalse mobiilsusega, hierarhia hakkas ikka rohkem baseeruma saavutustel ja seisuslik ühiskond asendus klassiühiskonnaga. Traditsioonilise ühiskonna algrakukeseks oli väike kogukond, mille liikmed üksteist tundsid. Moderniseerudes asendus see suurema impersonaalse ühiskonnaga, mis võttis majanduses turu ja poliitilises sfääris bürokratia vormi. Traditsioonilises ühiskonnas püüdsid inimesed muutusi tõrjuda, moodsas püüavad neist kasu saada. Kultuur oli traditsioonilises ühiskonnas

¹ **Carlo M. Cipolla (Ed.)**. The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution. 1973. P. 361–366.

enamasti religioosne, maagiline ja irratsionaalne, moodsas ühiskonnas vastandina ilmalik, ratsionaalne ja teaduslik.²

Teadusel oli ühiskonna arengus järjest suurem roll. 17. sajandi teadusrevolutsioon oli välja töötanud eksperimentaalteaduste meetodid. 18. sajandil püüti teaduse saavutusi praktikasse rakendada. Just tekstiilitööstuse ja põllumajanduse mehhaniseerimine aurujõu abil võimaldas linnastumist. 19. sajandi lõpul hakkas teadus juba ise stimuleerima tehnika arengut ja looma täiesti uusi tootmis- ja tehnoloogilisi, nagu näiteks keemia- ja elektritarvete tööstus.

Kui 18. sajand oli leidnud võtme tootmise organiseerimiseks, siis 19. sajandil suudeti lahendada kommunikatsiooniprobleemid. Üksteise järel leiutati raudtee ja aurikud, telegraaf ja telefon. Maailm muutus palju kättesaadavamaks. Samas tõid uued liikumisvõimalused idamaadest koolera ja teisi senitundmatuid haigusi, kiire linnastumise ja industrialiseerumise kaasnähtuseks oli linnade ülerahvastus ja kohati äärmiselt ebasanitaarsed elamistingimused. Kõik see tekitas vajaduse arstiteaduse arendamiseks, mis tegigi 19. sajandil läbi revolutsioonilised muutused ja lõppkokkuvõttes inimeste keskmine eluiga pikenes märgatavalt. Nagu ikka, stimuleerisid teaduse arengut sõjad — Napoleoni sõdadest Esimese maailmasõjani.

19. sajandi lõpul tundus paljudele, et teadus on jõudnud täiuseni. Füüsikas ühendas suur elektromagnetismi teooria seni eraldi olnud nähtused: valguse, elektri, magnetismi ja soojuse. Gravitatsiooni olemust küll ei mõistetud, kuid toimet osati ennustada. Pierre Laplace'i (1749–1827) veendumus, et kogu universum koosneb osakestest, mille liikumist saab igavesti ette määrata, kui see on teada ühel momendil, andis maailmast deterministlikuma pildi kui vanade kreeklaste usk saatuse. Keemias olid peaaegu kõik elemendid avastatud. Bioloogias näitas Charles Darwini (1809–82) teooria, et evolutsioon on fatalistlik protsess, mis sõltub juhustest ja võitlusest. Hakati arvama, et patendiameti võiks kinni panna, sest kõik, mida on mõtet leiutada, on juba leiutatud. Just siis algas nn teine tööstusrevolutsioon ja relatiivsusteooria keeras valitseva maailmapildi pea peale.

Sajandivahetusel leiti paljudes maades, et ka ühiskond on kui mitte täiuslikult, siis vähemalt peaaegu täiuslikult organiseeritud — kätte oli jõudnud ajastu, mida iseloomustasid ettevõtlus-, kauplemis- ja reisimisvabadus, piiramatult intellektuaalne ja materiaalne progress.³ Järgnenud Esimene maailmasõda paiskas sellegi kaosesse.

19. sajandi teaduse kiires arengus etendasid põhirolli ülikoolid. Euroopa ülikoolid on sama põhiolemusega vastu pidanud varsti juba tuhat aastat. Samas on

² **Peter Burke.** History and Social Theory. Cambridge, Oxford: Polity Press, 1994. P. 132–133, 143.

³ **John Desmond Bernal.** Teadus ühiskonna ajaloos. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962. Lk 267–293.

nad alati tundlikult reageerinud ühiskonnas toimunud muutustele, millest suuremateks võiks ehk pidada reformatsioonile järgnenud uute protestantlike ülikoolide asutamise lainet 16.–17. sajandil (sellesse kuulub ka Tartus 1632. aastal avatud *Academia Gustaviana*), samuti valgustusideede mõjul toimunud üleminekut rahvuskeelsele õppetööle 18. sajandil ning ülikoolide muutumist ühtlasi teadusasutusteks. Uurimise ja õpetamise ühendamise alal olid pioneerid sakslased. See tähendas protestantlike ülikoolide — seni kindla konfessionaalse ilmega õppeasutuste — vabastamist usuteaduskonna kontrolli alt ja 17. sajandi kuninglikes teadusseltsides ja teaduste akadeemiates tekkinud moodsa empiirilise teaduse ületoomist ülikoolidesse. Eriti suur tähtsus oli Wilhelm v. Humboldti (1767–1835) juhtimisel Preisimaal läbiviidud ülikoolireformil — uurimis- ja õpetamisvabadust rõhutav Berliini ülikool, mis avati 1810, sai edaspidi eeskujuks paljudele teistele Euroopa ülikoolidele. Prantsusmaal Napoleon I valitsusajal ellu viidud ja samuti valgustusideedest lähtunud reform, millega suur osa ülikooli reorganiseeriti spetsialiseeritud kõrgkoolideks, kus lõpetanud said kindla programmi järgi õppides selgelt piiritletud elukutse, ei osutunud kaugeltki nii viljakaks. Eduka kõrgkoolireformi tulemusel kujunes Saksamaa 19. sajandil Euroopa teaduse suurvõimuks.

Kuigi veel 19. sajandi esimesel poolel nõuti real erialadel vähemalt dissertatsioonide esitamist ladina keeles, hakkas seoses üleminekuga õpetamisele rahvuskeeltes keskajast pärit ladinakeelne ühtne Euroopa ülikooliruum lagunema ja nii õppetöö kui teaduselu toimus järjest rohkem rahvuslikes raamides. Samas sai nüüd kõrgharidusest osa varasemast palju suurem isikute ring.

Ülikoolide jätkuv moderniseerumine 19. sajandi vältel oli tingitud ühelt poolt teaduse arengust, mis muutis nii õpetuse sisu kui meetodeid, teisalt aga ühiskonna sotsiaalse struktuuri ja ühiskondliku tellimuse muutumisest, mis tingis järjest suuremate inimhulkade juurdepääsu haridusele. Industriaalühiskond vajas spetsialiste. Eriti kiire arvuline kasv toimus 19. sajandi viimasel kolmandikul. Kui 1789. aastal oli Euroopas olnud 143 ülikooli, siis 1815. aastaks oli alles vaid 83 ja 1840. aastal oli Euroopas ikka vaid 98 ülikooli. Aastail 1830–60 ei kasvanud Saksamaal üliõpilaste arv peaaegu üldse, siis aga viiekordistus 1914. aastaks.⁴ Ülikoolide kõrvale tekkisid tehnikakõrgkoolid ja teised kitsamatele erialadele pühendatud õppeasutused, ülikoolide sees aga rajati suhteliselt iseseisvaid teadusinstituute. Sajandi algul viljakaks osutunud uurimise ja õpetamise ning kõikmõeldavate erialade — meditsiini, loodusteaduste, humanitaar- ja reaalinete — ühendamine ühte õppeasutusse ei õigustanud end enam.

19. sajandi lõpuks oli üliõpilaste arv Euroopas sajandi algusega võrreldes mitmekordistunud, teadustöö raskuskese aga hakkas jälle ülikoolidest välja,

⁴ **Walter Ruegg (Hg).** Geschichte der Universität in Europa. Themen, Probleme, Entwicklungen. Bd. II. Von der Reformation bis zur Französischen Revolution. München: Beck, 1996. Bd. III. Vom 19. Jh bis zum Zweiten Weltkrieg (1800–1954). München, 2004. S. 17, 63.

spetsialiseeritud instituutidesse nihkuma. Nii jäigi ülikooliteaduse kuldajaks 19. sajand, ülikoolid aga pidid järjest rohkem mõtlema lõpetanutele mitte lihtsalt hariduse, vaid selgelt piiritletud elukutse andmisele.

Venemaa ühiskondlik areng erines paljuski Lääne-Euroopa omast, sest Peeter I poolt läbi viidud sunniviisiline europiseerimine omas esialgu püsivamat mõju ainult õukonnas ja hiljemgi levisid läänelikud ideed küll eliidi hulgas, kuid ei jõudnud laiemate rahvakihtideni. 19. sajandi alguses oli Venemaal üksainus ülikool — Moskvas (avatud 1755), lisaks akadeemiline gümnaasium (mida samuti ajuti ülikooliks nimetati) Teaduste Akadeemia juures Peterburis ja mõned erialakõrgkoolid meditsiini, mäe- ja sõjaasjanduse õpetamiseks ning vaimulikud akadeemiad vene õigeusu vaimulike koolitamiseks. Peeter I oli kadetikorpusel näol rajanud Venemaal päris hea sõjalise ja tehnikahariduse süsteemi, tugev ja järjepidev traditsioon oli olemas ka vaimulike koolitamise osas, kuid puudu jäi meditsiinilise, humanitaarse ja juriidilise kõrghariduse omandamise võimalustest.

18. sajandil hakkasid Vene aadlinoores üha enam kõrgemat haridust nõutava Lääne-Euroopas. Paul I hirm Euroopast tulla võivate revolutsiooniliste ideede ees sundis teda keelustama Vene alamate õpingud välismaal ja ühtlasi tõsiselt mõtlema kõrgkoolide avamise peale oma riigis. 1799. aastal sai keiserliku kinnituse Läänemereprovintside protestantliku ülikooli plaan, kuid ülikoolide võrgu rajas juba järgmine keiser — Aleksander I. 1804. aastal võeti vastu Vene ülikoolide üldpõhikiri, mille järgi pidid tegutsema hakkama ülikoolid Harkovis, Kaasanis, Moskvas ja 1579. aastast eksisteerinud Vilniuse ülikool, 1819. aastal reorganiseeriti vastavalt ka Peterburi Pedagoogiline Instituut. Eeskujuks võeti üldjoontes saksa ülikoolimudel, kuid eesmärgiks seati mitte vaba teadustegevus, vaid tublide riigiteenrite koolitamine nagu Prantsusmaal. Vastavalt valitsuse üldisele kursile vaheldusid ülikoolide juhtimisel liberaalsemad ja militaarsemad perioodid, teatud valitsusepoolne umbusk jäi aga pidevalt ülikoolide tegevust piirama. Pärast Viini kongressi (1814) Aleksander I vaimsuses toimunud pööre viis selleni, et noored Vene ülikoolid, mis õieti polnud veel jalgu alla saanudki, muudeti kloostrikoolide taolisteks asutusteks, riik sekkus õppeprogrammide kujundamisse ja liialt iseseisva mõtlemisega õppejõude asuti vallandama. Sellise tegevuse katastroofilised tagajärjed ilmnisid peagi. Isegi Vene isevalitsus ei saanud läbi haritud spetsialistideta ja nii suurendati 1835. aastast otsustavalt ülikoolide eelarveid ning valitsevast loosungist lähtudes (*õigeusk, isamaa, rahvuslus*) hakati rohkem tähelepanu pöörama neile teadusharudele, mida võiks nimetada vene rahvusteadusteks. Samas piirati üliõpilaste arvu ülikoolides ja püüti koolisüsteemi kaudu takistada lihtrahva juurdepääsu kõrgemale haridusele. Pärast 1848. aasta revolutsioone Euroopas mindi ka õppekavade kallale — filosoofia õpetamine ülikoolides allutati õigeusu vaimulike kontrollile.

Suurima vabaduse ja sisemise autonoomia saavutasid ülikoolid Venemaal 1863. aasta ülikoolireformi järel, 1884. aasta ülikooliseadus aga suurendas jälle

riigi mõjuvõimu ja sekkumist ülikoolide asjadesse. Nagu Lääne-Euroopaski, vajas kujunev industriaalühiskond järjest rohkem spetsialiste ja Vene ülikoolid muudetigi ennekõike õppeasutusteks, kus teadustöö ei olnud peamine. Juurde tekkis suur hulk ametkondlikke kõrgkooli ja lahendamad võimalused loodi erakõrgkoolide rajamiseks. Kui 1860. aastal õppis Venemaa üheksas ülikoolis kokku 5000 üliõpilast, siis 1910. aastaks oli üliõpilaste arv Venemaal tõusnud 37000-ni.⁵ 1917. aastaks oli ainuüksi rahvahariduse ministeeriumi alluvuses 67 kõrgemat õppeasutust, neile lisaks tegutses veel 57 kõrgemat õppeasutust, mis allusid 11 eri ametkonnale. 1905. aasta revolutsiooni tulemusel suurenes jällegi mõnevõrra ülikoolide autonoomia, kuid kõrgkooliõppejõudude majanduslik olukord halvenes. Ehkki uut terviklikku ülikooliseadust Tsaari-Venemaal enam vastu võtta ei jõutud, oli 1913. aastaks 1884. aasta seaduse 149-st punktist muudetud 42. Üliõpilasi (koos ametkondlike ja erakõrgkoolidega) loeti siis juba 123532.⁶ Üliõpilaste arvu kasvu piiramise lõpetamine ja uute kõrgkoolide (sh erakõrgkoolide) rajamine tõi kaasa märgatava hariduse ekspansiooni, eriti 20. sajandi alguses, kuid suure Vene impeeriumi jaoks jäi see endiselt ebapiisavaks.

Tartu ülikool ei jäänud puutumata ei üleeuroopalistest ega Venemaal toimivatest protsessidest. Saksa keel ülikooli õppekeelena võimaldas vahetat kontakti ja elavat infovahetust oma aja juhtiva teadusmaaga. Samas oli Tartu ülikooli tegevusväli ja õiguslik ruum piiratud ikkagi Vene riigi seadustega. Tartust kujunes juba 19. sajandi I kolmandikul oluline vene-saksa kultuurivahetuse sõlmpunkt. Hästi valitud kaader ja korralik materiaalne baas viisid ülikooli kiiresti kõrgele tasemele. Sajandi teisel veerandil tehti Tartus suuri avastusi loodusteaduste — astronoomia, zoologia, botaanika, geograafia, füsioloogia ja anatoomia alal, heale järjele jõudsid ka humanitaarteadused. 19. sajandi teisel poolel arenes Tartu ülikoolis eelkõige meditsiin — nii riikliku hariduspoliitika, Vene riigi pideva arstide defitsiidi kui silmapaistvate teadlaste, uurimis- ja õppebaasi olemasolu tõttu. Arstiteaduse areng on ühtlasi kujukaim näide professionaliseerumisest ja ülikooli osatähtsusest teenuste turul.

Kui ülikool Tartus 1802. aasta aprillis taasavati, eelkõige aga asutamiskomisjoni, mille keiser Aleksander I allkirjastas 12. detsembril 1802, olid sellele kindlustatud laialdased privileegid: professorid pidid olema maksuvabad, nende majadele ei laienunud sõjaväe majutamise kohustus, ülikoolil oli oma kohus ja politsei. Riigivõimud vaatlesid ülikooli kui kingitust linnale, kuid linn suhtus sellesse kingitusse esialgu üsna suure umbusuga. Pingeid jäi ülikooli ja linna suhtesse ka edaspidi. Üliõpilaste ja linnakäsitöölise vahel korduvalt puhkenud kaklused ei soodustanud samuti vastastikuse mõistmise tekkimist. Suurema osa keiserliku ülikooli perioodist püüdis linn jätkata oma elu ja ülikool elada oma, suheldes teineteisega nii vähe kui võimalik. Keiserlikele privileegidele toetudes

⁵ W. Rugg. Bd. III. Lk 71.

⁶ А. Е. Иванов. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва, 1991. С. 159–160, 174, 254.

püüti ülikoolis end kaitsta siiski mitte niivõrd linnavõimude kui just riigivõimu heitliku hariduspoliitika eest.

Tõrjuvast suhtumisest hoolimata ei pääsenud linn ega ülikool vastastikustest mõjutustest. Üsna varsti pärast taasavamist kujunes ülikool Tartu linna suurimaks tööandjaks. Professorite töö oleks olnud mõeldamatu assistentide ja laborantide abita. Teadusasutus ei oleks saanud tegelikult funktsioneerida, kui keegi poleks professoritele süüa keetnud ja auditooriumid ning korterid soojaks kütnud. Ka ülikoolipere tootis prügi ja pidi vahel saunas käima. Professorite pereliikmed löid tellimuse ja turu paljudele linna käsitöölise toodetele, linnas elavad inimesed tekitasid turu talumajapidamise saadustele. Teisalt tõi ülikool linna ühiskondlikult aktiivseid inimesi, kelle tegevusväli ei piirdunud akadeemilise sfääriga. Ülikool muutus ise ja muutis ühiskonda enda ümber.

1.2. Küsimusepüstitus

Käesoleva töö esmane küsimus on: kes olid need inimesed, kes ülikoolis tööd leidsid ehk millistest ühiskonnakihtidest sai ülikool oma töötajad? See on mikrouuring ülikooli teenistujatest. Paljud autorid tunnistavad, et eesti ühiskonna sotsiaalse struktuuri muutumist 19. sajandi jooksul on uuritud seni eba piisavalt. Eriti suur on puudujääk keskkihtide osas. Alljärgnevalt vaatluse alla tulevad inimrühmad kuulusid valdavalt just ühiskonna keskkihtidesse. Töö laiem eesmärk on välja selgitada, kuivõrd on võimalik ühe konkreetse asutuse töötajaskonna muutumise näitel teha järeldusi suuremate ühiskondlike muutuste kohta. Ülikool kui üle-euroopaline institutsioon, (vene) riigiasutus ja Tartu linna suurim tööandja on selleks igati sobiv objekt.

Moderniseerumise üheks võtmemõisteks peetakse teenuste turu kasvamist. Teenindussfääri areng, millela moderniseerumine poleks olnud võimalik, tõi paratamatult kaasa uute ametite tekke, muutused elukutsete struktuuris ja professionaliseerumise, st ametikohad muutusid täpsemalt piiritletuks ja neile esitatavad nõuded konkreetsemaks. Elukutsete struktuuri muutumine eeldas ja tingis sotsiaalset mobiilsust, mis ongi antud töö põhiprobleem.

Et uurida mobiilsust, peab omama ettekujutust olemasolevast struktuurist, mille piires inimestel on võimalik liikuda. Seepärast püüan kõigepealt luua selgust raamtingimuste — peamiselt seadusandlike regulatsioonide — osas, mis seni on paljudes uurimustes sageli arvestamata jäetud, ja anda ülevaate ülikooli poolt pakutavatest töökohtadest: millised ametimehed või -naised ülikoolis üldse tööd leidsid, millised olid neile esitatavad kvalifikatsiooninõuded ja tööülesanded ning kuivõrd need aja jooksul muutusid. Kuigi ülikooli allasutuste areng ja uute töökohtade tekkimine või kadumine on tihedalt seotud teaduslooga, on käesolev uurimus siiski nii metoodika kui küsimusepüstituse mõttes peamiselt sotsiaalajalooline.

Teine küsimustering puudutab ülikooli töötajate sotsiaalse staatuse muutumist. Kas ülikoolitööle jäädi eluks ajaks või liiguti siit kiiresti edasi, ja kui, siis

kuhu? Mis mõjutas tööle võtmist või töölt lahkumist? Ülikoolis omandatud haridus viis inimese tavaliselt kõrgemale ühiskondlikule positsioonile, aga kas selline mõju võis olla ka ülikoolis töötamisel? Millised olid tüüpilised karjääriread (sh põlvkondadevahelised), sotsiaalne positsioon ja liikumine nii geograafilises kui ühiskondlikus mõttes, mentaliteedis toimunud muutused?

Kolmandaks püüan hinnata, kuid võrd peegeldavad vaadeldud inimgrupid oma saatusega ümbritseva ühiskonna arengut. Ennekõike kerkivad tähelepanu alla 19. sajandi jooksul toimunud protsessid Eesti ala linnades — professionaalseerumine, linnastumine ja eestlaste emantsipatsioon. Viimane mõiste on meie ajalookirjanduses kasutusel eelkõige talupoegade eestkostest vabanemise mõttes, kuid selline käsitus on kindlasti ühekülgne kahel põhjusel. Esiteks pakub huvi, mis toimus linnaeestlastega, sest alam- ja kohati ka keskkihina olid nad olemas kõigis linnades ammu enne 19. sajandit, olles just Tartus esindatud tugevamini kui teistes Eesti linnades juba vähemalt 16. sajandist.⁷ Teiseks väärib lähemat uurimist, mis sai pärisorjusest vabaks lastud talupojast edasi, kui ta maale ei jäänud — kes olid esimesed linna minejad ja kuidas leiti endale koht linnas; kas linna tuldi, et jääda või püüti kiiresti tagasi maale minna; kui palju erinesid töö leidmise võimalused esimese ja teise-kolmanda põlvkonna linlastele. Rohkem kui sajand on piisavalt pikk periood, et jälgida ka elukutsete struktuuri ja elukutsegruppide sisemist muutumist.

Et linnad on alati olnud multikultuurilised, pole mingit põhjust piirata huvi ainult etniliste eestlastega, kuigi just neile suurema tähelepanu pööramine võiks olla õigustatud. Põgusalt tuleb kõne alla ka küsimus, kuid võrd olid ülikooliametnikud esindatud rahvuslikus liikumises ja kui palju vaatlusalused ühiskonnagrupid eestlaste rahvuseks kujunemisel kaasa mängisid. Tõsist huvi pakub aga küsimus eestlaste osakaalust bürokraatlikes struktuurides Eesti riikliku iseseisvuse saavutamise hetkeks, st tegelik valmisolek omariikluseks.

Ajaliselt haarab käsitus kogu keiserliku ülikooli perioodi 1802–1917. See langeb peaaegu kokku Prantsuse revolutsioonist Vene revolutsioonini kestnud nn *pika 19. sajandiga*.⁸ Kuna keskaegse ülikooli moderniseerumine sai alguse just 16.–17. sajandist ja mitmed tol ajal tekkinud nähtused olid 19. sajandi algul veel elus, on toodud ka võrdlusi Rootsiaegse Tartu ülikooliga, kui materjal seda võimaldab. Selguse huvides on eristatud kahte etappi — *Academia Gustaviana* (AG, 1632–1665) ja *Academia Gustavo-Carolina* (AGC, 1690–1710).

Vaatluse all on ainult otseselt ülikooli teenistuses seisnud isikud, mitte professorite või üliõpilaste koduteenijad, kes kahtlemata väärivad ka uurimist, kuid edaspidi. Kuna senine Taru ülikooli ajaloo alane uurimistöö on valdavalt

⁷ Vt: **Georg v. Rauch**. Frühe Ansätze für die Entstehung einer estnischen Mittelschicht in Dorpat (Tartu) im 16. und 17. Jahrhundert. // Zeitschrift für Ostforschung. 1990. Jg. 39. H. 4. S. 504–520.

⁸ Ülevaatlikest käsitlustest kogu selle perioodi kohta olgu märgitud: **Эрик Хобсбаум**. Век революций. Европа 1789–1848; Век капитала. Европа 1848–1875; Век империй. Европа 1875–1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.

keskendunud õppejõududele ja üliõpilastele, on viimastel peatunud vaid niivõrd, kui see tervikpildi loomiseks hädavajalik oli. Empiiriline osa on varasemate sarnaste uurimuste puudumise tõttu suhteliselt mahukas, sest puudulikult läbitöötatud algandmed viivad enamasti vildakate järeldusteni.

1.3. Metoodika, struktuur ja mõisted

Metoodika. 1960. aastateni oli sotsiaalajaloo uurimisel valdav suund, mis uurib massinähtusi ja väldib nimesid, alates 1970. aastatest läks moodi teine suund — Montaigne-tüüpi mikrouurimused. Kuid nii sel kui teisel juhul püütakse teha laiemaid järeldusi.⁹ Käesolev uurimus kuulub pigem teise tüüpi. Lähtun küll strukturalismi põhimõttest — ühiskond on struktuur, mis koosneb reeglitest, rollidest, inimeste omavahelistest suhetest ja arvamustest — kuid jagan seisukohta, et struktuurid ei ole kivistunud ja ühiskonda taastoodavad või muudavad isikud oma individuaalse (põhjuslikult tingitud ja mõnikord ka juhusliku) tegevusega. Sellest tuleneb uurimismetoodika — uurida seaduste, elutingimuste ja tõekspidamistega ette antud raame ja inimeste või inimgruppide individuaalset tegevust nendes raamides, seaduse teooriat ja seaduse praktikat. Tahtes teada, miks sotsiaalsed muutused aset leiavad, tuleb alustada sellest, kuidas nad aset leiavad, et siis konkreetsete nähtuste põhjal tuua välja ühine, universaalne ja tüüpiline.¹⁰ Just sellest põhimõttest olen lähtunud käesolevas töös: üldistused on tehtud konkreetsete elulugude põhjal, st kasutades prosopograafilist meetodit, ja seadusandlusega loodud raame arvestades.

Eesti sotsioloogid on kurtnud longituuduuringute läbiviimise keerukust, kuna see eeldaks aastakümnete pikkuste vahedega sarnase metoodika alusel läbiviidud küsitlusi või uurimusi.¹¹ Ajaloolane leiab arhiivist terve rea allikaid, mis taolist analüüsi võimaldavad, sest seadustega ette kirjutatud lähtealused mõnede dokumentide nagu hingeloendid või teenistuslehed koostamiseks muutusid sajandi jooksulgi võrdlemisi vähe.

19. sajandi sotsiaalsete muutuste uurimist võimaldavad massiallikad on Eestis seni kaunis vähe kasutamist leidnud. Ajalooteadus on ikka ja jälle pidanud uute üleskerkinud küsimustega pöörduma tagasi allikate poole. Nii on ka selle töö käigus koostatud andmebaas ca 1400 isikutoimikust (mis moodustas 3/4 kõigist keiserliku ülikooli töötajate kohta säilinud toimikutest, ülejäänud 1/4 kuulub õppejõududele, kelle kohta enamasti on olemas artiklid biograafilistes teatmikes), andmeid on täiendatud ja võrreldud biograafiliste leksikonide, ülikooli isikkoosseisude, arveraamatute jmt allikate abil. Esialgne lootus saada täielik andmebaas osutus petlikuks, kuna toimikud ei ole koostatud päris ühe

⁹ **Peter Burke.** *History and Social Theory.* Polity Press, 1992. P. 38–43.

¹⁰ **Christopher Lloyd.** *The Structures of History.* Blackwell, 1993. P. 47, 132.

¹¹ **Paul Kenkmann, Jüri Saarniit (koost).** *Longituuduuringused: kogemusi ja tulemusi.* Tartu, 1998.

põhimõtte järgi ja kogu materjal ei ole säilinud. Kuid kogunenud andmestik on piisavalt esinduslik ja võimaldab edukalt järelduste tegemist. Koostatud andmebaasi alusel jaotasin teenistujad elukutsegruppideks, kirjeldades nende seisuslikku kuuluvust, haridustaset ja seisundit ülikoolis või ühiskonnas. Sellega saab ühtlasi esmakordselt teaduskäibesse toodud rohkesti arhiivimaterjali. Statistiline osa rajaneb kroonupalati, Tartu magistraadi ja linnavalitsuse ning rahvaloenduste materjalidele. Autori eriline tänu kuulub Veiko Berendsenile ja Margus Maistele, kes lahkelt lubasid kasutada oma Tartu 1897. aasta rahvaloenduse andmebaasi. Suur abi oli ka professor Aadu Mustalt saadud väljavõtetest Liivimaa kroonupalati oklaadiraamatute andmetest.

Struktuur. Töö üldosa sisaldab ülevaate ühiskonna üldisest korraldusest — seisustest, maksustamisest ja tsiviilteenistusest Vene riigis, mille vajalikkuse tingis senises eestikeelses ajalookirjanduses esinev suur segadus seisusliku ühiskonna nähtuste kirjeldamisel ja nende aspektide sagedane mitteametamine isegi väga soliidsetes käsitlustes. Pole võimalik rääkida sotsiaalsest mobiilsusest, omamata ettekujutust seadustega ette antud struktuuridest. Põgus ülevaade Tartu linnast 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi lõpul koos mõnede võrdlusandmetega teiste Läänemere piirkonna linnade kohta annab vajaliku tausta ülikooli taasavamise tähtsuse ning linna ja ülikooli vastasmõju mõistmiseks. Teenistujad on grupeeritud struktuuriüksuste, töö iseloomu ja töökoha täitjale esitatavate kvalifikatsiooninõuete järgi ning kus võimalik, on toodud ka võrdlusmomente teiste Vene või välismaa ülikoolidega. Võrdlustes olin pigem ettevaatlik, sest teisel eesmärgil tehtud tööde või kontekstist välja rebitud faktide võrdlemine ei vii kuigi kaugele, sarnaseid uurimusi pole aga kuigi palju. Näited on valitud iseloomustamiseks mõnda nähtust st pigem tüüpilised kui ebatüüpilised. Korduste vältimiseks on iga peatüki tähtsamad järeldused esitatud üks kord peatüki lõpus olevas kokkuvõttes, kogu töö järeldused aga viimases üldistavas peatükis.

Lisad sisaldavad dokumente, mis reguleerisid teenistusvahekordi ja sotsiaalset staatust, palgatabeli 1860. aastatest ja vaatlusaluste teenistujate kronoloogilised nimekirjad.

Mõisted. Allpool opereeritakse selliste mõistetega nagu seisus (sünnipärane staatusgrupp), klass (inimkooslus, keda ühendab tarbimisviis või suhe tootmisvahenditesse), sotsiaalne kihistumine (staatuste hierarhia, mis väljendab võimu, prestiiži ja vara ebavõrdset jagunemist ühiskonna liikmete vahel) jt. Et nende mõistete sisu on ühiskonnateadustes sõltuvalt valitsevast poliitilisest võimust palju muutunud, võtsin defineerimisel aluseks uuema sotsioloogia õpiku, mis omakorda peegeldab valdavalt tuntud saksa sotsioloogi Max Weberi (1864–1920) ühiskonnateooriat.¹² Sotsiaalne mobiilsus võib olla vertikaalne (*vertical*

¹² **Beth B. Hess, Elizabeth W. Markson, Peter J. Stein.** Sotsioloogia. Tallinn: Külim, 2000.

mobility), kui see muudab isiku või grupi sotsiaalset staatust, st tõus või langus, esimest nimetame sageli sotsiaalseks karjääriks (*Aufstieg, social rise*). Mobiilsus võib olla ka horisontaalne (*horizontal mobility*), liikumine ühest kohast teise või ka ühest grupist teise, ilma et selle juures staatus oluliselt muutuks. Eesti ajalookirjanduses on viimases tähenduses traditsiooniliselt kasutusel mõiste migratsioon või ränne, kuid see ei vasta päriselt sellele, mida peetakse ingliskeelses kirjanduses silmas horisontaalse mobiilsuse all, näiteks ühe kroonu-asutuse (politsei) teenistusest teise (ülikool) minnes ei pruugi kuigivõrd muutada isiku staatus ega geograafiline asend, ometi on ta liikunud ühest grupist teise. Vanemate ja laste staatuse võrdlemisel räägime põlvkondadevahelisest sotsiaalsest mobiilsusest, kui räägitakse aga sellest, kust inimene alustab ja kus ta lõpetab, on tegu põlvkonnasisese mobiilsusega.

Sotsiaalse muutuse all peetakse silmas väärtuste ja normide süsteemi muutumist. Tavalised muutuste kanalid, nagu erakordsed keskkonnasündmused, sissetung, kultuurilised kontaktid, innovatsioon, populatsiooninihked ja erinevate kultuurielementide (näiteks tehnoloogia) levik tulevad kõik vähem või rohkem kõne alla ka 19. sajandi Eesti linnades toimunud sotsiaalsete muutuste käsitlemisel. Suhteliselt nõrgalt on muutuste allikana esindatud sissetung. 1812. aasta sõda ei jätnud Eesti ala küll päriselt puudutamata — moodustati maakaitsevägi, rajati hospidale, tuli vastu võtta põgenikud¹³ — kuid polnud siiski suurte ühiskondlike muutuste allikaks. Krimmi sõda (1853–56), mis kogu Venemaa moderniseerumist kiirendas, ei puudutanud samuti otsese sissetungi mõttes Eesti ala, kuigi järgnenud reformid jõudsid siiaagi. Samas võib sissetungiks pidada 1860. aastatest jõulisemaks muutunud Vene bürokraatia pealetungi, mis lõi suure hulga uusi ametnikukohti, rääkimata 1880. aastate lõpus toimunud justiitsreformist. Keskkonnasündmustest oli 19. sajandi jooksul ehk suurimate ühiskondlike tagajärgedega 1840. aastate alguse ikaldus, mille tulemusel rahva rahulolematu kanaliseerus usuvahetusliikumisse, mis omakorda aitas kaasa ühiskonna kiiremale sekulariseerumisele.

Kultuurikontaktid olid Tartu puhul nii arengumootor kui tagajärg ja just selles osas lähtusid mõjud ennekõike ülikoolist, niisamuti tehnilised uuendused. Populatsiooninihked on kõige paremini välja toodud Veiko Berendseni ja Margus Maiste Tartu 1897. aasta rahvaloenduse käsitluses,¹⁴ needki olid ühelt poolt tulemus ja teisalt tõukejõud.

Moderniseerumisega on tihedalt seotud mõiste innovatsioon — selle all mõistetakse edukat uuenduste loomist, omaksvõtmist ning kasutamist majanduses ja ühiskonnas. Sellega omakorda on tihedalt seotud teenuste turu kasvamine. Teenuste turg (*market of services*) näib olevat inglise keeles laiem mõiste kui eesti keeles, kus see kipub seostuma peamiselt isikliku teenindusega nagu

¹³ Vt: **Rein Helme**. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Monograafia. Tallinn: Olion, 1990.

¹⁴ **Veiko Berendsen, Margus Maiste**. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.

juuksur, kingsepp, saun jmt, antud juhul aga haarab see kogu ühiskonna kolmanda, vahendamise tegeleva sektori, kõrghariduse sealhulgas.

Käesoleva töö kontekstis tekkis ka vajadus täpsemalt määratleda teenistusvahekordadega seonduvad nimetused. Teenistujad on kõik ülikoolilt palka saanud isikud (professorid kaasa arvatud, kuigi käesolevas töös vaatlen neid vaid sedavõrd, kui see terviku jaoks vajalik on), ametnikud need, kes seisid ühtlasi riigiteenistuses ja teenijad need, kes riigiteenistuses ei seisnud. Tehti veel vahet koduteenijate (*Domestiken*) ja teenrite (*Diener*) vahel, et aga koduteenijad samuti välja jäid, pole alljärgnevas viimase eristuse järel vajadust. Teenijate ja ametnike vahele tuli 19. sajandi jooksul järjest rohkem töötajaid, kes ei kuulunud õieti kumbagi kategooriasse ja kelle teenistusvahekord ülikooliga oli tavaliselt lepinguline. Ülikoolisiseselt võib funktsiooni järgi eristada õppejõude, kantseleiametnikke, õppetöö tugipersonali, käsitöölisi ja majanduspersonali.

2. UURIMISSEIS JA ALLIKAD

2.1. Uurimisseis

Uurimisseisu võib üldiselt sõnastada väga lihtsalt — Tartu ülikooli teenistujatest sotsiaalse mobiilsuse ja teenuste turu võtmes polegi varem kirjutatud. Vähe on uuritud ka ülikooli suhteid Tartu linnaga, mis oleks vajalik teenuste nõudmise-pakkumise vahekorra selgitamiseks.¹⁵ Samal ajal on 19. sajandi ühiskondlike muutuste uurimine kaetud ulatusliku historiograafiaga nii meil kui mujal, ehkki kaasajal rahvusvahelises kirjanduses laialt kasutatav sotsiaalse mobiilsuse mõiste on Eesti ajalooteaduses suhteliselt vähe kasutamist leidnud. Alljärgnev ei saa seega olla ülevaade probleemi varasematest käsitlustest, sest neid lihtsalt pole, vaid püüab anda ettekujutuse võimalikest taustana arvesse tulevatest uurimustest ja osundada desideraatidele. Väljakujunenud traditsioon määrab ette selle, et eraldi tuleb vaadelda ülikoolide ajaloo, ühiskonna moderniseerumise ja Tartu ajaloo käsitlusi.

Saksamaal pole ülikoolide sotsiaalajalugu sugugi uurimata teema, sama ei saa aga öelda Vene ülikoolide kohta. Kuid Saksamaalgi on uuritud rohkem professorite ja üliõpilaste suhteid, sotsiaalset seisundit, elukallidust jmt. Siiski leidub üksikute ülikoolide ja ajalõikude kohta uurimusi ka teenindavast personalist, suhteliselt uuritud elukutsegrupp on näiteks meditsiiniõed. Sedalaadi uurimistöö muutus populaarseks pärast Teist maailmasõda ja eriti alates 1960. aastatest, kui sotsiaalajalugu üldiseltki esile kerkis. Uuemates ülevaateostes on mitmesugused sotsiaalajaloolised momendid, sotsiaalse mobiilsuse ja ülikooli kui tööandja problemaatika sealhulgas, enesele juba kindla koha leidnud ja uurimistöö hetkeseisu võtab päris hästi kokku Walter Rueggi juhtimisel koostatud kollektiivne monograafia *Euroopa ülikoolide ajalugu*.¹⁶

Väga põhjalik uurimus on ilmunud Göttingeni ülikooli teenindava personali kohta,¹⁷ mis haarab nii õppejõudude ja üliõpilaste koduteenijaid kui ülikooli alamametnikke, nende suhteid võimudega, peremeestega, linnaelanikega ja omavahel. Just see teos inspireeris ka käesoleva töö autorit küsima, kuidas samad asjad Tartus olid korraldatud. Harjutusmeistrid kui ülikooli rahvusvaheline element on viimasel ajal samuti tähelepanu orbiiti kerkinud.¹⁸

¹⁵ Seda on kajastatud peamiselt mälestuste tasemel, analüüsivam ja sisukam on **Georg v. Rauch**. Dorpat: Stadt und Universität. / Aus der Baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1980. S. 369–389.

¹⁶ **Walter Ruegg (Hrsg)**. Geschichte der Universität in Europa. Bd II, Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). München: Beck, 1996; Bd III, Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945). München: Beck, 2004.

¹⁷ **Silke Wagener**. Pedelle, Magde und Lakaien: Das Dienstpersonal an der Georg-August-Universität Goettingen 1737–1866. Göttingen, 1996.

¹⁸ **Jussi Nuorteva**. Practice Masters of the Royal Academy of Turku (Academia Aboensis, 1640–1827) — an international element in the Town of Turku. / Vana Tallinn. XVI (XX). Tallinn: Estopol, 2005. Lk 245–259.

Vene ülikoolide (kaasa arvatud Baltikumi ja Soome) ajalood kannatavad võibolla tugevamini kui teised nn *juubelite sündroomi* all. Kindlasti on selle üheks põhjuseks asjaolu, et ülikoolid olid Vene riigis väga selgelt seotud riigi-aparaadiga, ajaloolised ülevaated on reeglina kirjutatud juubeliteks ja pidanud seepärast kohustuslikus korras olema tänuavalduseks riigivõimudele, kes neid on lasknud õitseda, ning peaaegu ei ole uurimusi ülikoolist tema mitmekesisest suhetes ühiskonnaga. Suuremat tähelepanu ülikoolile sotsiaalses plaanis (sh üliõpilaskond ja professorkond) on pööranud ka A. E. Ivanov oma töödes Venemaa kõrgkoolidest 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul.¹⁹

Tartu ülikooli ajaloost on sotsiaalses ja majanduslikus mõttes rohkem uuritud rootsi perioodi.²⁰ Georg v. Rauch pühendas abiõppejõududele e harjutusmeistritele isegi eraldi peatüki, sest just nende kaudu sai alguse keskaegse ülikooli uuenemine valgustusajastu vaimus.²¹ Allikapublikatsioonidena avaldatud õppejõudude nimekirjad haaravad ka teisi töötajaid.²² Arvo Tering on selgeks teinud baltlaste õppimiskulud ja olmetingimused 18. sajandi saksa ülikoolides.²³ Keiserliku ülikooli puhul on 19. sajandil juubeliteks koostatud ülevaated küll tugeva statistilise kallakuga ja pakuvad sellisena võimalusi ka ülikooli majandusliku seisukorra jmt uurimiseks,²⁴ kuid senise uurimistöö põhiraskus on olnud isikulugudel ja mõnevõrra ka õppetoolide või erialade ajalool, samas kui elukallidus, ülikooli eelarved, majandamine jms on jäänud täiesti teisejärguliseks. Ettevaatlikult võib sellest järeldada, et tegemist oli hästi toimiva süsteemiga, mis töötas suuremate tõrgeteta.

¹⁹ **A. E. Иванов.** Высшая школа России; **A. E. Иванов.** Студенчество России конца XIX — начала XX века. Социально-историческая судьба. Москва, 1999.

²⁰ Tartu ülikooli ajalugu I. 1632–1798. **Koost. H. Piirimäe.** Tallinn, 1982.

²¹ **Georg v. Rauch.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. [Essen, 1943] New-York, 1969.

²² **Carl Schirren.** Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 7. Riga, 1854. L 41–68; **August Buchholz.** Verzeichnis sämmtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. // Samas. Lk 161–208.

²³ **Arvo Tering.** Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekud Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel. // Muinasaja loojangust iseseisvuse läveni. Tartu, 2001. Lk 336–140.

²⁴ **Johann Philipp Gustav Ewers.** Die kaiserliche Universität Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Dorpat, 1827; Theodor Beise. Die kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten Dezember 1852. Dorpat, 1853; **Евгений Петухов.** Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802–1902). Т. I (1802–1865), Т. II (1865–1902). Юрьев, 1902.

Sotsiaälajaloolise analüüsi poole kaldub 19. sajandi *Album Academicum* andmete põhjal koostatud ülevaade 14000 immatrikuleeritu eluteest.²⁵ Ühe elukutsegrupi võtab kokku ka teatmik andmetega kõigi Tartu ülikooli rektorite kohta ajavahemikust 1632–1997, milles Helmut Piirimäe, Villu Tamul ja Toomas Hiio andsid ühtlasi üldistava ülevaate selle ametikoha õiguslikest regulatsioonidest.²⁶ Õppejõudude liikumist võtmes, mis rõhutab sidemeid saksa teadusega, on jälginud Roderich Engelhardt Saksamaal standardkäsitluseks kujunenud töös *Tartu ülikool oma vaimuajaloolises tähenduses*.²⁷ Suure töö Tartu ülikooli ida- ja läänesuunaliste teadussidemete selgitamisel on ära teinud Hain Tankler.²⁸ Elukutsegruppidest on paremini läbi uuritud arstid ja apteekrid, peamiselt küll üksikelulugude näol biograafilistes teatmikes.²⁹

Teadusajaloolised artiklid on valdavalt pühendatud üksikutele väljapaistvatele teadlasisiksustele, vahel ka mõnele erialale või õppetoolile. Viimasel juhul on mõnikord juttu ka seal tegutsenud assistentidest või teistest professori abilistest. Üksikute elulugude või ametite osas võib öelda, et loomulikult on rikkalikult käsitletud neid, kes assistendist või kabinetiinspektorist kunagi professoriks tõusid ja eriti siis, kui nad väga kuulsaks said (nagu näiteks Nobeli preemia laureaat Wilhelm Ostwald, kes Tartus tegutses keemia- ja füüsikakabineti assistendina). Suurem osa sellealaseid artikleid on ilmunud kahes sarjas: *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*³⁰ ja *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*,³¹ üksikud veel ka kitsamates erialastes väljaannetes nagu *Eesti arst*, *Tähetorni kalender* jt. Eraldi artiklid on pühendatud ka Tartu ülikooli kaasaegsete keelte lektoritele Grigori Levitski biograafilises leksikonis³² ja värskemad uurimused mitme kohta neist

²⁵ **Georg Otto, Arnold Hasselblatt.** Von den 14000 Immatrikulierten Dorpats. Streifzüge in das „Album Academicum“ der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattiesen, 1891.

²⁶ *Album Rectorum Universitatis Tartuensis. 1632–1997.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

²⁷ **Roderich Engelhardt.** Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval: Franz Kluge, 1933.

²⁸ Vt näit: **Hain Tankler.** Tartu Ülikooli kasvandikud — NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmed. Tartu, 1982. **Hain Tankler.** Tartu ülikooli kasvandikud Saksamaa kõrgkoolide õppejõududena. // *Ajalooline Ajakiri.* 2002. 1/2. Lk 207–218; **Hain Tankler, Algo Rämmer.** Tartu University and Latvia: with an emphasis on relations in the 1920s and 1930s. Tartu, 2004.

²⁹ Sh eesti soost arstid. **Viktor Kalnin.** Eesti arstiteaduse ajaloost. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 1996.

³⁰ Tartu ülikooli ajaloo küsimusi nr 1 ilmus 1975. aastal Tartu ülikooli ajaloo komisjoni ja nr 34 (2005. aastal) Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi väljaandena.

³¹ Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist alustas ilmumist ENSV TA Loodusuurijate seltsi väljaandena 1968. aastal ja on irregulaarselt jätkunud samuti uuema ajani. Viimane, 13. number ilmus LUS-i, Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia seltsi ning Tartu ülikooli ühisväljaandena 2004. aastal.

³² **Григорий Левницкий.** Биографический словарь профессоров и преподавателей Юрьевского, бывшего Дерптского университета. Т. I, II. Юрьев, 1902.

Tartu ülikooli taasavamise 200. juubeli puhul ilmunud kogumikes.³³ Suure töö ülikooli hoonete ja allasutuste ajaloo uurimisel tegi ära Niina Raid — tema sellekohased artiklid on koondatud magistritööks.³⁴ Üksikuurimusi eri ametite kohta leidub veel. Nii on ilmunud artikleid ülikooli trükkalite,³⁵ raamatukogu töötajate,³⁶ ülikooli katoliku ja vene õigeusu religiooniõpetajate kohta,³⁷ ülikooli kiriku ja tema vaimulike,³⁸ botaanikaõpetatud aednike³⁹ kohta. Täiendavaid ja võrdlusandmeid pakuvad mõne eluala arengule pühendatud tööd, näiteks Heino Gustavsoni põhjalikud uurimused Tallinna meditsiinijaloost.⁴⁰

Kantseleiteenistujad on leidnud nimelist äramärkimist vist ainsana Theodor Beise — kes ise oli sündik, st kantseleiülem — keiserliku ülikooli 50. juubeliks koostatud ülevaates.⁴¹ Varasemaid uurimusi Tartu ülikooli pedellidest, ökonoomidest, eksekutoritest, kalefaktoritest autorile teada ei ole ja erinevate elukutsegruppide sotsiaalsest päritolust, staatusest ning nende muutumisest on enamasti mööda vaadatud.

³³ Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Acta Societatis Morgensternianae. I. **Koost ja toim. Ivo Volt.** Tartu ülikooli kirjastus 2003; 200 лет русско-славянской филологии в Тарту. Slavica Tartuensia V. Tartu, 2003; 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu, 2003; Germanistik in Tartu/Dorpat: Rückblick auf 200 Jahre. **Hrsg. Siret Rutiku, René Kegelmann.** Tartu: Tartu ülikool, 2003; Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2. Erinumber keiserliku ülikooli 200. juubeliks.

³⁴ **Niina Raid.** Tartu tänavad ja ehitised 16.–19. sajandini / Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Ajaloo osakond. Tartu, 1995.

³⁵ **Ene Jaanson.** M. G. Grenziuse tegevusest ülikooli trükkalina aastail 1802–1817. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. VII. Lk 93–104.

³⁶ **Ruth Michelson.** Raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter ehk raamatukogu sada aastat tgasi. // Tartu ülikooli raamatukogu aastaraamat 2000. Tartu, 2001. Lk 135–187; **Asta Pintsaar.** Hugo Kapp (1826–1887). // Tartu ülikooli raamatukogu aastaraamat 2001. Tartu, 2002. Lk 130–141.

³⁷ **Lea Leppik.** Lehrstühle für römisch-katholische und griechisch-katholische Religionsunterricht in der Universität Dorpat während des 19. Jahrhunderts. // Estnische Kichengeschichte im vorigen Jahrtausend. Friedrich Wittig Verlag. Kiel 2001. **Hrsg. Riho Altnurme.** S. 125–137.

³⁸ **Heinrich Wittram.** Glaube und Wissenschaft. Die Geschichte der Univesitätskirche und -gemeinde in Dorpat 1847–1921. // Zeitschrift für Ostforschung. 1992.4 (41). S. 543–566.

³⁹ **Toivo Meikar.** Tartu ülikooli botaanikaõpetatud aednikud (1803–1918). // Dendroloogilised uurimused Eestis III. Tallinn, 2002. Lk 61–73.

⁴⁰ **Heino Gustavson.** Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn, 1969; **Heino Gustavson.** Meditsiin Tallinnas XIX sajandist kuni 1917. a-ni. Tallinn, 1979; **Heino Gustavson.** Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a. Tallinn, 1972.

⁴¹ **Theodor Beise.** Die kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahren ihres Bestehens und Wirkens. Dorpat, 1852.

Ühiskonna muutumine 19. sajandil on kaetud väga ulatusliku kirjandusega nii meil kui mujal.

Sotsiaalne mobiilsus kerkis probleemina kirjandusse valgustusajastul. Siis peeti vaeste kihtide parema hariduse ja sotsiaalse karjääri püüet valgustajate ridades üsna üksmeelselt ühiskonnale õnnetuseks — ühelt poolt kardeti, et nende haridus jääb materiaalsete võimaluste nappuse tõttu puudulikuks ja nad ei kõlba enam oma vanasse keskkonda ega saa hakkama ka uues, teisalt peljati vajalike töökatte vähenemist. Nii kuulutas Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) Preisi riigiametnikuna ühemõtteliselt „kannatlikkus on vaeste voorus“.⁴² Koos hariduse kiire ekspansiooniga 19. sajandi lõpu poole hinnati need seisukohad mõnevõrra ümber, kuid mõte, et eri ühiskonnakihid vajavad erinevat haridust ja peaksid jääma oma keskkonda, jäi valitsema kuni 1960. aastateni, mil mitmes Euroopa riigis sai kõigile võrdsete võimaluste loomine ja sotsiaalne tõus läbi hariduse sotsiaaldemokraatide võiduloosungiks. Praktika aga näitas, et võrdsetest võimalustest ei piisanud — edukamateks osutusid reeglina need noored, kes pärinesid ühiskonna paremini haritud eliidi hulgast. Sotsioloogid asusid tegelema küsimusega, miks võrdsete haridusvõimaluste puhul ikkagi jõuab kõrgema hariduseni oluliselt rohkem lapsi haritlas- kui töölisperedest. Mõjuka prantsuse kultuurisotsioloogi Pierre Bourdieau tööde kaudu läks 1960. aastatel rahvusvahelisse käibesse selline mõiste nagu *kultuuriline kapital* — miski, mida kogutakse põlvkondade kaupa ja mille rohkusest sõltub järgmiste põlvkondade edu või ebaedu.⁴³ Viimasel ajal räägitakse ka „kogu kultuurilisest peenrahast“ (*gesamte kulturelle Kleingeld*),⁴⁴ st perekonnas edasi antavast suhtlemis- traditsioonist, vanemate võimest märgata ja lahendada laste probleeme, kommetest, harjumustest jms.

Nii mõnigi mõte, milleni on jõutud kaasaegset ühiskonda uurides, seletab hästi ka minevikus toimunud protsesse. Pierre Bourdieau on väitnud isegi, et ajalugu peaks olema mineviku ajalooline sotsioloogia ja sotsioloogia oleviku sotsiaalajalugu.⁴⁵ Ajalooline sotsioloogia on tänapäeval kujunenud suureks iseseisvaks uurimisvaldkonnaks ja on paljudes ülikoolides eraldi õppeaine. Uuritakse nii sotsiaalse tõusu kui languse erinevaid aspekte, kindlate elukutsegruppide päritolu ja karjäärimumstreid, sealhulgas suhteliselt palju naiste

⁴² **Gerhard Schröder.** Im Dienst der Alten Ordnung. Goethe als Politiker — ein Staatsbeamter wider den „Parteigeist“ // Zeitung für linke Debatte und Praxis. Nr. 429. 26.08.1999. www.akweb.de/ak_s/ak429/06.htm. (01.05.2005).

⁴³ **Derek Robbins.** Bourdieau and Culture. London, 2000. P. XII-XIII.

⁴⁴ **Thomas Krikser.** Ein interpretatives Modell zur Erklärung von unterschiedlichen Bildungsschancen. www.astafu.de/inhalte/publikationen/hopo/umbruch/habitus (1.05.2005).

⁴⁵ **Loic Wacquant.** Durkheim and Bourdieu: the common plinth and its cracks. / Reading Bourdieu on Society and Culture. Ed. Bridget Fawler. Blackwell Publishers, 2000. P. 111 (105–120).

emantsipatsiooni, ja maades, kus see on probleemiks olnud, ka eliidi ridadesse tõusmisega seotud identiteedivahetust.⁴⁶

Tuleb pidada loomulikuks, et sotsiaalsele mobiilsusele on eriti palju tähelepanu pööranud Ameerika Ühendriikides, millest kujunes vana Euroopa vastandina kõigi võimaluste maa — suurem osa sealseid edukaid oli veel 19. sajandil oma elus ka halbu päevi näinud. Tegus ja moodne ühiskond uskus siiralt, et tee ajalehepoisist miljonäriks on avatud põhimõtteliselt igähele, kel on piisavalt töökust ja veidi õnne. Just Ühendriikidest läks 1920. aastatel teaduskäibesse ka sotsiaalse mobiilsuse mõiste — selle autor, Pitirim Sorokin (1889–1968) oli ise Siberi komi küttidest pärinedes ja Harvardi professoriks tõustes selle musternäide.

Sotsiaalne mobiilsus oli vaid osa ühiskonna moderniseerumisest. Käsitlusi, mis vaatlevad Euroopa ühiskonna uuenemist 19. sajandil — seisusliku korra lagunemist, sekulariseerumist, linnastumist — on riulitäite kaupa, sh Venemaa kohta, mille osa ju ka Eesti ala 19. sajandil veel oli. Lääne autorite sageli väga heade ja teravmeelsete käsitluste aluseks on peaaesjalikult trükised, ajakirjandus ja ilukirjandus, mis kahtlemata ongi täiesti võimalikud sotsiaaljaloo allikad, aga jäävad arhiivimaterjali kasutamisetäi siiski ühekülgses. Läänes on Vene ühiskonna käsitlemisel tegeldud palju küsimusega, missugused ühiskondlikud arengud viisid võidule bolševikud eesotsas Leniniga (nagu Saksamaa puhul otsitakse vastust küsimusele, mis viis võidule natsionaalsotsialismi). Selle peamise põhjusena on nähtud nii või teisiti tsiviilühiskonna ebapiisavat arengut. Siinkirjutajale on südamelähedasemad Marc Raeff⁴⁷ ja Hans Rogger.⁴⁸ Endises Nõukogude Liidus, mis end töörahva riigiks kuulutas, oleks teenijarahvas võinud ju uurimisobjektiks tõusta, kuid tegelikult seda ei juhtunud. Uurimistööd takistasid olulisel määral ideoloogilised piirangud. Sotsiaaljalugu oli isegi teravdatud tähelepanu all, paraku ainult klassivõitluse postulaadist lähtuvalt — teenijad, kes sageli olid peremehele isiklikult ustavad, ei tahtnud kuidagi skeemi mahtuda.

Alles uuemal ajal on vabamaid tingimusi kasutades välja antud ridamisi teoseid, mis käsitlevad erinevaid ühiskondlikke kihte ja 18.–19. sajandil toimunud sotsiaalseid muutusi kogu nende tegelikus mitmepalgelisuses.

⁴⁶ Üks uuemaid ja huvitavate võrdlusmomentidega: **Ralph Schatkowsky**. Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Westpreussen und Galizien. Ein Vergleich. / Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Regionen ethnischer Diversität. Ein Regionaler Vergleich zwischen Westpreussen und Galizien am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. Hrsg. Ralph Schattkowsky und Michael G. Müller. Marburg: Herder Institut, 2004. S. 29–62.

⁴⁷ **Marc Raeff**. Understanding imperial Russia. State and Society in the Old Regime. New York, 1984.

⁴⁸ **Hans Rogger**. Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881–1917. London and New York, s.a.

Arusaadavalt on viimastel aastakümnetel vene keeles kirjutatud suhteliselt palju pikka aega tabuteemaks jäänud aadlist.⁴⁹

Suurepärase analüüsi 19. sajandi esimese kolmandiku vene ühiskonnast on esitatud 1847. aastal Pariisis prantsuse keeles ilmunud ja alles 2001. aastal Venemaal vene keeles trükivalgust näinud töös *Venemaa ja venelased* dekabristide liikumise ühe ideoloogi Nikolai Turgenevi sulest.⁵⁰ Kõige üldistavam ja põhjalikum ning arhiivimaterjalil rajanev käsitlus Vene ühiskonnast 19. sajandil pärineb Boris Mironovilt.⁵¹ Tema väitel toimus moderniseerumiseks vajalik murrang individuaalses eneseteadvuses Vene ühiskonnas 1860. aastate suurte reformide tulemusel, kuid ei jõudnud kõigi ühiskonnakihtideni. Vene impeeriumi peamised seisused olid impeeriumi kokkuvarisemise ajaks erineval sotsiaalsel arengutasemel. Prohvetlikuna mõjub Mironovi toodud murelik tsitaat Venemaa rahandusministrilt Sergei Wittelt (1849–1915) aastast 1903: *Venemaa erineb kõigist teistest maailma riikidest ühes mõttes — rahvast on süstemaatiliselt kasvatatud puuduva teadmise ja seaduslikkusest [...] Minu jaoks on suur küsimärk, mida võib kujutada enesest impeerium 100 000 000 talupoegliku elanikuga, kelles pole kasvatatud arusaamist maaomandist ega õiguse kindlusest üldse. Millised ajaloolised sündmused võivad olla selle tagajärjeks? Raske veel öelda, kuid tunnen, et tagajärjed saavad olema väga tõsised.*⁵²

Balti provintssides toimus moderniseerumine paljuski teistmoodi kui Venemaal. Eraomandile rajanevad kapitalistlikud suhted tungisid põllumajandusse palju varem, Baltikumi talupoeg teadis hästi, mis on eraomand, ja tsiviilühiskonna arengutase oli üldise lugemisoscuse ning elava seltsiliikumise tõttu palju kõrgem. Teisalt jõudsid Venemaa suured reformid Läänemereprovintssidesse alles paarkümmend aastat hiljem.

Siinsed arengud on seepärast pälvinud paljude uurijate tähelepanu. Suurema üldistusastmega on David Kirby kogu Läänemerearuumi haarav käsitlus,⁵³ milles põhitähelepanu on siiski Skandinaaviamaadel, kus muutused inimeste elukorralduses nii maal kui linnas olid suuremad. Taoline panoraam aitab aga mõista ka meie kohta regioonis. Edward C. Thaddeni ning Gert v. Pistohlkorsi juhtimisel,

⁴⁹ Vt näit: **С. О. Шмит.** Общественное самосознание российского благородного сословия. XVII — первая треть XIX века. Москва: Наука, 2002; **Сеймур Беккер.** Миф о Русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2004.

⁵⁰ **Николай Тургенев.** Россия и русские. Москва, 2001 (La Russie et les Russes. Paris, 1847).

⁵¹ **Борис Миронов.** Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1, 2. Ст. Петербург, 1999.

⁵² **Б. Миронов.** Т. I. С. 98, 523.

⁵³ **David Kirby.** The Baltic World 1772–1993. Europes Northern Periphery in an Age of Change. London and New-York: Longman, 1999.

osaliselt koos kaasautoritega koostatud ülevaated Venemaa Balti provintsidest 18.–20. sajandini keskenduvad rohkem poliitilisele ja sotsiaalmajanduslikule ajaloole, valitsuse või rüütelkondade poliitikale.⁵⁴ Baltisaksa ajalookirjutuses võib täheldada tugevat traditsiooni vaadelda siinset ühiskonda seisuslikes raamidest, selle käsitlusviisi krooniks on suurteos *Baltimaad*, milles seisusliku ühiskonna kõrghetke on nähtud 1860. aastates, moderniseerumist (mis tähendab rahvuslike lähendamist baltluse loosungi all) aga vaadeldud tihedas seoses rahvuslike konfliktide ja baltisakslaste eksistentsiaalsete hirmudega.⁵⁵

Uuemast kirjandusest peaks kindlasti märkima 1995. aastal Lüneburgis ilmunud kogumikku *Rahva kihistumine ja sotsiaalsed muutused Venemaa Balti provintsidest 1850–1914*.⁵⁶ Selles leidub rida teedrajavaid artikleid, kuid kahjuks pole Tartu linn uurijates suuremat tähelepanu äratanud. Linnad oleks justkui ainult kubermangukeskused Tallinn ja Riia, Lõuna-Eestist räägitakse vaid põllumajanduslikus kontekstis. Eesti ala suhtes üldiselt vaagis Toivo Ülo Raun rahvaloenduse andmete kasutusvõimalusi sotsiaalajaloo uurimiseks.⁵⁷ Neli aastat hiljem oli Gert v. Pistohlkorsil põhjust rõhutada, et keskkihide ja ühiskonna sotsiaalse struktuuri muutumise osas on vaja veel palju põhjalikke empiirilisi uurimusi.⁵⁸ Sedasama väitis hiljuti ka John Hiden.⁵⁹

Eesti ühiskonna moderniseerumise uurimist eestlaste endi poolt viis tublisti edasi kogumik *Seltsid ja ühiskonna muutumine*.⁶⁰ Kuid ka Ea Jansenil oli veel

⁵⁴ **Edward C. Thadden.** Russias Western Borderlands, 1710–1870. New Yersey: Princeton university press, 1984; Russification in the Baltic provinces and Finland, 1855–1914. Editor: **Edward C. Thaden**, coauthors: **Michael H. Haltzel**, **C. Leonard Lundin**, **Andrejs Plakans**. Princeton: Princeton University Press, 1981; Baltische Länder. Hrsg. **Gert v. Pistohlkors**. Berlin: Siedler, 1994; Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Hrsg. **Andrew Ezergailis**, **Gert von Pistohlkors**. Köln-Wien: Böhlau, 1982.

⁵⁵ Peatükk 1870–1905 kannabki nimetust hirmud ja realiteedid (venestus ja autonoomiakaotus, eestlased-lätlased ja etniline konflikt). Vt: Baltische Länder. S. 367–365.

⁵⁶ Bevölkerungverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Ed. **G. v. Pistohlkors**, **A. Plakans**, **Paul Kaegbein**. Lüneburg, 1995.

⁵⁷ **Toivo U. Raun.** Social Change in Estland and Northern Livland, 1871–1897: The Limits and Uses of Census Data. / Bevölkerungverschiebungen. S. 85–102, siin 102.

⁵⁸ **Gert von Pistohlkors.** Ständische, ethnische und nationale Argumentationen von deutschen Balten über Esten und Letten im 19. Jahrhundert. // Nordost Archiv. Neue Folge. B. VII. 1998. H. 1. S. 235–253, siin 240.

⁵⁹ **John Hiden.** Meeting the challenge to Baltic Studies. // Die Ostseeregion: Nördliche Dimensionen — Europäische Perspektiven. Hrsg. von **Bernd Henningsen**. Bd. 4. The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples. Ed. **Marko Lehti**. Berliner Wissenschaftsverlag, 2005. P. 43.

⁶⁰ *Seltsid ja ühiskonna muutumine*. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim. **Ea Jansen**, **Jaanus Arukaevu**. Tartu-Tallinn, 1995.

2003. aastal põhjust öelda, et Eesti rahvastiku sotsiaalse struktuuri muutumine on ebapiisavalt uuritud.⁶¹

Me ei tea näiteks kuigi hästi, mis mehhanism võimaldas eesti talunaise vallaslapsel, kel isaks rootsi päritolu sõjaväelane, tõusta Vene ühiskonna hierarhia tippu — nagu on teada Tartu ülikooli kuraatori kindral Karl Gustav Craffströmi näitest.⁶² Temataolisi üksiktõusikuid on küll alati vaadeldud pigem oma rahva kadunud poegadena. Suuremaid üldistusi pakub Toomas Karjahärmi ja Väino Sirki *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed*, mis ei piirdu ainult kõrgharitlastega, vaid võtab vaatluse alla ka keskastme haritlased. Haritlaskond ongi ilmselt kõige paremini uuritud osa muutuvast eesti ühiskonnast. Eesti intelligentsi kui ühiskonnakihi kujunemine on selle käsitluse kohaselt jälgitav alates 1860. aastatest, kusjuures rõhutatud on maaharitlaste suurt rolli ja kultuurirahvuslust kui iseloomulikku joont. Talupidaja jäi eesti haritlaskonna sotsiaalse päritolu monopoolseks kujundajaks, mitmekesisustumine toimus alles 20. sajandi alguses. Äratjad nii maal kui linnas olid missioonitundega haritlased. Iseloomuliku joonena on välja toodud eksistentsiaalne hirm ja tähtsa kultuuritegurina eesti haritlaste kaks- või kolmkeelsus ning seegi, et suur osa neist siirdus võõrsile. 20. sajandi alguse akadeemilist haritlaskonda on esile tõstetud kui uut kvaliteeti võrreldes ärkamisaja suhteliselt väheharitud rahvameestega.⁶³ Millegipärast on kujunenud traditsioon käsitleda naisharidust eraldiseisvana, nii tuleb ka selles raamatus üldse kokku ette umbes 30 naisenime — keskastme haritlaste hulgas oli neid 1917. aastaks kindlasti suurusjärg või kaks rohkem. Naisharidusest Balti provintssides üldiselt on kirjutanud Heide W. Whelan,⁶⁴ kes rõhutab naisõpetajate suurt hulka, haritud tütre paremat positsiooni abieluturul, aga ka vanemate staatuse näitajana, ning läbi 19. sajandi toimunud debatte, kui palju ja millist haridust peaks naistele andma. Üksikutest säravamatest naisharitlastest kirjutas Helmi Mäelo⁶⁵ ja uuemal ajal kogumiku *Vita academica, vita feminae*⁶⁶ autorid.

Töodes eesti haritlaskonna kujunemisest, mis oli oluline osa eliidist, pole aga kusagil kasutatud sotsiaalset seisundit iseloomustavaid massiallikaid nagu hingeloendid, erinevad maksunimekirjad, teenistuslehed jms. Tõsi, viimasel ajal

⁶¹ **Ea Jansen.** Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet. // Acta Historica Tallinnensia. 2003. 7. Lk 15–30, siin lk 19.

⁶² Kuraator Craffströmi kohta pikemalt vt: **Otto Liiv.** Eesti kannust võrsunud aadlimees. Tartu Ülikooli kuraatori, kindral Gustav v. Graffströmi päritolu ja tegevus (1784–1854). // Eesti kirjandus. 1936. nr 4. Lk 174–183; 1936. 5. Lk 210–224. Järeltulijateta surnud kindrali pärandus langes osaks tema talupoegadest sugulastele. Materjal vastava kohtuprotsessi kohta: LVVA. 183–22–209.

⁶³ **T. Karjahärm, V. Sirk.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850–1917. Eesti entsüklopeediakirjastus 1997. Kokkuvõte. Lk 299–308.

⁶⁴ **Heide W. Whelan.** The Debate on Women's Education in the Baltic Provinces, 1850 to 1905. / Bevölkerungsverschiebung. P. 163–180.

⁶⁵ **Helmi Mäelo.** Eesti naine läbi aegade. Lund: Eesti kirjanike kooperatiiv, 1957.

⁶⁶ *Vita academica, vita feminae.* Artiklite kogumik. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 1999.

on Sirje Tamul avastanud kõneka allikana üliõpilaste vaesustunnistused.⁶⁷ Tavaliselt on viidatud olemasolevaid biograafilisi teatmikke ja ajakirjandust, mis kindlasti ei ole piisav. Erandina kerkib esile Liivi Aarma uurimus, milles nekrutinimekirjade järgi on uuritud kirjaoskuse taset Põhja-Eestis.⁶⁸ Sõjaväeteenistusega seotud materjale saaks kindlasti kasutada mitmekülgsemalt. Seni on peamiselt uuritud sõjaväkke võtmist ja sõjaväkke võetuid (näit Tõnu Tannbergi põhjalik doktoritöö maakaitseväe kohustuse teemal⁶⁹), kuid uurimist ootab valdkond, mis sai sõjaväest tagasi tulnutest. Mõned neist võisid rajade veel pere ja etendada oma kogukonnas ilma näinud mehena innovatsiooni levitaja või muud tähtsat rolli. Ka alljärgnevas uurimuses puutume mitmes seoses kokku sõjaväeteenistuse läbinutega.

Inimeste enesetunnetusest rääkides ei saa 19. sajandi puhul üle ega ümber rahvusküsimusest. Suur töö on ära tehtud eestlaste väljaselgitamiseks mitmetel elualadel, sealhulgas Tartu ülikooli üliõpilaskonnas.⁷⁰ Eesti uuemas ajaloo-kirjanduses on rahvusliku liikumise käsitlustes viidatavaim välisautor Miroslav Hroch, kes on püüdnud põhjendada Euroopa väikerahvaste rahvuslikku ärkamist⁷¹ ja kelle poolt käibesse toodud rahvusliku liikumise jaotamine A, B ja C-faasi on muutunud juba peaaegu kooliõpikutõeks. Põhjalik ülevaade eestlaste rahvuslikust ärkamisest selles võtmes ilmus äsja Mart Laari sulest.⁷² Ühiskonna suurenenud mobiilsusele ja uute kihtide tekkimisele vaatamata ei maksa tema arvates muutusi ka ülehinnata. Valitsevateks kihtideks jäid 19. sajandil sakslas-test koosnev aadelkond ja linnakodanikud, mõjukaks arenes baltisaksa literaadi-seisus, mõisted eestlane ja talupoeg aga langesid veel 19. sajandi lõpul sisuliselt kokku. Haljale oksale jõuti maal sageli mõne mõisaameti kaudu. Siiski möönab autor, et suuremad muutused toimusid linnades, kus kasvas käsitöölise hulk ja organiseeritus, kujunes eestlastest majaomanike kiht. Eesti ühiskonna jaoks tähtsaimaks peab ta eesti haritlaskonna tekkimist.⁷³

⁶⁷ **Sirje Tamul.** Testimonium paupertatis — üliõpilase sotsiaalse päritolu peegel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXXIII. Tartu, 2004. Lk 84–102.

⁶⁸ **Liivi Aarma.** Kirjaoskus Eestis: 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1990.

⁶⁹ **Tõnu Tannberg.** Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Tartu: Eesti Ajaloorhiiv, 1996. Lk 225.

⁷⁰ **Peeter Hänni.** Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis aastail 1889–1917. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XIV. Tartu, 1983. Lk 28–85, koos nimekirjaga, milles 1144 nime.

⁷¹ Vt näit: **Miroslav Hroch.** Die kleinen Nationen und Europa. // Acta Historica Tallinensia. 2001. 5. Lk 7–15; **Miroslav Hroch.** The nation forming Process under conditions of the Ottoman and the Habsburg Empires. / Cultural Crossroads in Europe. Ed. Tuuli Forsgren, coed. Martin Peterson. Stockholm, 1996. P. 42–51.

⁷² **Mart Laar.** Äratäjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajaloorhiiv, 2005.

⁷³ Samas. Lk 230–237.

19. sajandi Eesti ajaloo käsitlused lähtuvad teadlikult või ebateadlikult valdavalt kultuurirahvusluse eeldusest, mistõttu peaaegu tähelepanuta on jäänud ametnikkonna kujunemine. Bürokraatlik, st kirjalikul asjaajamisel rajanev haldus on Max Weberi järgi kõige ratsionaalsem domineerimisvorm, milleta ei saa eksisteerida kapitalistlik majandussüsteem,⁷⁴ seega väärib moderniseerimisprotsesside mõistmiseks ametnikkonna kui bürokraatliku halduse teostaja uurimine kõige tõsisemat tähelepanu. Paljutsiteeritud Miroslav Hroch on rahvuslike liikumiste edu pandina teiste seas nimetanud ka ühiskonna vertikaalset avatust, st (rõhutud) väikerahvaste esindajate võimalust imbuda valitsevatesse struktuuridesse, teisisõnu ametnikkonda.

(Rahvusliku) ametnikkonna kujunemist ei ole seni peaaegu üldse uuritud. Läänemereprovintside ametnikkonna kui haritlaskonna osa kujunemisest 17. sajandil on seni parima ülevaate andnud Arvo Tering.⁷⁵ Ulatusliku ülevaate Läänemereprovintside valitsemisest, sh ametnikkonnast 18. sajandil andis Mati Laur.⁷⁶ Sarnased tööd 19. sajandi kohta on veel puudu, kuigi on selge, et just 19. sajandil muutus ametnikkond oluliselt nii kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt. 19. sajandi eesti haritlaskonna käsitluses ametnikkonnast eraldi ei räägita, küll aga kerkivad ametnikud esile iseseisva Eesti riigi haritlaskonnas. Võib jääda mulje, nagu oleksid nad suuremas osas Venemaalt opteerunud.⁷⁷

Kui rahvusliku kuuluvuse määrab inimene põhimõtteliselt ise, siis ametniku staatus on alati olnud reguleeritud seadustega. Meie geograafilise asendi ja poliitilise ajaloo tõttu pärinesid vastavad normid 19. sajandil Saksamaalt, Venemaalt või osaliselt veel rootsi ajast. Hans Hattenhauer⁷⁸ on andnud põhjaliku ülevaate teenistusastmestiku ja tsiviilteenistuse kujunemisest saksakeelsetes maades keskajast 20. sajandini. Kuna Venemaa Läänemereprovintsid olid 19. sajandi alguseni Saksamaaga tihedas läbikäimises ja tsiviilteenistus, eriti linnades, oli üles ehitatud saksa mudeli järgi (juriidiline haridus toodi ju valdavalt Saksa ülikoolidest, ükskõik, kas sinna õppima minejate või sealt sisse rännanute poolt), aitab see hästi kaasa ka meie olude ajaloolise kujunemise mõistmisele.

Tsiviilteenistus Vene riigis oma teenistusastmete tabeliga kujunes fenomeniks, milles orienteerumata pole üldse võimalik mõista Vene ühiskonda Peeter I-st 1917. a-ni. Seisuslik kord, mis Euroopas langes kas Prantsuse revolutsiooni ja sellele järgnenud sõdade või 1848. aasta revolutsioonide tagajärjel, püsis

⁷⁴ **Max Weber.** Võimususoloogia. Domineerimise tüübid. / Võimu ja religiooni sotsioloogiast. Tallinn: Vagabund, 2002. Lk 101.

⁷⁵ **Arvo Tering.** Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. // Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 8 (15). Lk 27–75.

⁷⁶ **Mati Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000.

⁷⁷ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 2001. Ptk Riigi-, omavalitsus- ja eraettevõtete ametnikud. Lk 153–161.

⁷⁸ **Hans Hattenhauer.** Geschichte des deutschen Beamtentums. Köln, Berlin, Bonn, München: Carl Heymanns Verlag, 1993.

Vene impeeriumis ametlikult Veebruarirevolutsioonini. Ületamatul viisil on vene tšinovniku ja tema maailma kirjanduslikku vormi valanud Anton Tšehhov ja teised 19. sajandi Vene kirjandusklassikud ja pole vist midagi imestada, kui lääne autorid ametnikkonna ühiskondlikust staatusest ja enesetunnetusest rääkides kõige rohkem just Tšehhovile või Gogolile viitavad. Kuid ilmunud on ka mitmeid spetsiaalseid õpikulaadseid ülevaateid tsiviilteenistusest Vene riigis⁷⁹ ja rida erikäsitlusi kitsamate teenistusega seotud probleemidest.⁸⁰

19. sajandil alles lõplikult välja kujunenud ja Balti provintsiaalseadustikus kinnistatud seisuslikku ühiskonnakorraldusse tunginud muutused Venemaa Läänemere kubermangudes kutsusid esile nii kaasaegseid eneserefleksioone kui hilisemaid vaatlusi. Baltisakslastest uurijate põhitähelepanu on keskendunud seisusliku omavalitsuse lammutamisele, hoopis vähem on käsitletud aga seda, mis siis asemele ehitati. Ametnikkonna kujunemisest, nagu juba märgitud, ühtki eriuurimust pole, kuid leidub üksikuid mõtteavaldusi. Huvipakkuv on 1846. aastast pärinev brošüür, milles kroonuametnik ise on püüdnud määratleda oma kohta ühiskonnas. Tema nägemuses on ametnikkond rahva hulgast pärinedes ja riigi teenistuses seistes hädavajalik ühenduslüli nende kahe vahel, mis aitab riigihoonel hästikorraldatud tervikuks saada.⁸¹

Põlvkond hiljem tundus paljudele baltlastele ühiskonna moderniseerimine aga kohutavalt ülekohtuse vene bürokraatia sissetungina. Sellise käsitlusviisi näiteks on 1870. aastal ilmunud Julius Eckarti *Kodanlus ja bürokraatia*. Iseloomulik on viis, kuidas selgelt vastandatakse kodanlus, kelle all mõeldakse vana hea Riia bürgerit ja bürokraatia kui Vene valitsusvõim üldiselt.⁸² Kroonuametnik on siin vaenlane, kellele tuleb vastu panna.

Kolmandat käsitlusviisi esindab järgmise põlvkonna, sajandivahetuse eesti soost ametniku nägemus — ametnikustaatus on ihaldusväärne, kuid probleemiks on see, et olemasolevad ametlikud ja mitteametlikud struktuurid ei luba

⁷⁹ **Л. Е. Шепелев.** Чиновный мир России XVIII — начало XX в. Санкт-Петербург, 1999; **Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцева, А.С. Сенин.** История государственной службы в России. XVIII–XX в. Москва, 1999.

⁸⁰ **М. Ф. Харганович.** Система присвоения ученых степеней в России первой половины XIX в. С. 340–348; **Л. А. Булгакова.** Служебные права врачей в царствование Николая I. С. 349–374. / Из истории Русской интеллигенции. Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. Санкт-Петербург, 2003.

⁸¹ **Ernst v. Reinthal.** Ideen über Geist und Bedeutung des Beamtenwesens. Dorpat 1846. Autor oli Liivimaa riigivarade valitsuse Tartu ringkonna ülem, kolleegiumi-assessor ja Stanislavi ordeni III järgu omanik, ÕES-i ning Liivimaa Põllumajanduse ja Töenduse Edendamise Seltsi liige. Ülikooliõpingute ajal leiame tema nime Tartu estofiilse *Sängerbundi* liikmete seast. Tegemist oli ilmselt end madalalt üles töötanud mehega, kelle puhul pole võimatu (pool)eesti päritolu.

⁸² **Julius Eckart.** Bürgerthum und Bürokratie. Vier Kapitel aus der neuesten livländischen Geschichte. Leipzig, 1870.

eestlastel leida teenistust kodumaal.⁸³ Kuigi panslavistlikku rahvaste segamise poliitikat nähakse läbi, ei jäta ametnik võimetele vastavat kohta ka kodust kaugel vastu võtmata.

Bürokratiseerumise kõrval on Eesti ühiskonna kiire ja põhjalik sekulariseerumine 19. sajandi jooksul fenomen, mis vääriks kindlasti samuti rohkem tähelepanu. Kirikuelu⁸⁴ on traditsiooniliselt käsitletud koos rahvaharidusega, mis ju igati õigustatud, kuid täpsemaid uurimusi 19. sajandi jooksul toimunud muutustest kirikuelus, mis haaraks erinevaid konfessioone, meil kahjuks pole. Vennastekogude liikumise asetamine ühte konteksti konversiooniliikumisega tundub õigustatud — kokku oli 1850. aastaks umbes 20% kohalikest eesti ja läti elanikest luteri kirikust lahkunud.⁸⁵ Suurt rolli mängisid vennastekogudes lisaks jõukamatele talupoegadele⁸⁶ ka linnakäsitöölised, kuid täpsemad uurimused ja eriti seoses Tartuga, puuduvad. Puuduvad uurimused ka selle kohta, kui hästi või halvasti tuldi Eesti kiiresti kasvavates linnades toime inimeste hingedusega — samas on teada, et Euroopas ja Ameerikas oli see probleemiks. Euroopa linnades rajasid noored vaimulikud, kellele polnud jätkunud töökohti, sisemisjoni,⁸⁷ Baltimail aga sarnast uue kvaliteedini viivat ületootmiskriisi ei tekkinud, sest Tartu ülikoolis usuteaduskonna lõpetanud noored leidsid tööd Venemaa luterlikes kogudustes.⁸⁸

Eestikeelses uuemas kirjasõnas on suhteliselt vähe räägitud arengutest linnas.⁸⁹ Linnastumine hakkas eestlaste endi teaduslikku ja publitsistlikku tähelepanu pälvima juba 20. sajandi algul. Esimesed uurimusliku iseloomuga tööd, mis puudutasid 19. sajandil ühiskonnas toimunud muutusi, ilmusid Eesti Üliõpilaste Seltsi väljaannetena. 1905. aasta *Sirvilaudades* oli K. Kadak'u artikkel linnade sündimisest ja kasvamisest, milles kommenteeriti ka pisut professor Bernhard

⁸³ **Karl Laagus.** Eesti ülikool Tartus: memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932. I. Tartu: Postimees, 1932. Lk 104–106.

⁸⁴ Ülevaade: **Olaf Sild, Vello Salo.** Lühike Eesti kirikulugu. Tartu, 1995.

⁸⁵ **Nicholas Hope.** Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil. // Estland, Lettland und Westliches Christentum. Estnisch-deutsche Beiträge zur baltischen Kirchengeschichte. Kiel, 1998. S. 153–169, siin 159, 164.

⁸⁶ Vt: **Rudolf Põldmäe.** Lisaandmeid Eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel. / Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn, 1977. Lk 25–66.

⁸⁷ **Hartmut Titze.** Bildungskrisen und sozialer Wandel 1780–2000. // Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft. 2004, 30. Jg. H. 2. S. 339–372.

⁸⁸ Vt: **Erich Amburger.** Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: ein biographisches Lexikon. Lüneburg: Martin-Luther-Verlag, 1998.

⁸⁹ Kõige üldistavam: **Raimo Pullat.** Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.

Körberi avaldatud andmeid 1897. aasta rahvaloenduse kohta Tartus.⁹⁰ Enne Esimest maailmasõda avaldas arst ja kultuurifilosoof Juhan Luiga teravapilguliselt mõtteid paljude ühiskonnaelu valdkondade kohta. Muuhulgas rääkis ta Eesti ühiskonna klassi- ja seisusevahedest ja sellest, et ühe-seisuse rahvana on eestlastel raske kultuuri edendada, eriti haridust. Luiga heitis rahvuslikele liidritele ette, et linnaelanikkude saatus jätab neid ükskõikseks, kuigi linn pakub võimalusi ja suur osa inimesi elab linnas. Arvamus, et eestlaste huvid on maal ja eestlastel on vaid talupojakultuur, on raskendanud haritlaskonna kujunemist.⁹¹ Luiga pani ülikoolis õppivatele noortele südamele, et aktiivse ühiskondliku tegevuse kõrval tuleb õppida ka teaduslikult metoodiliselt mõtlema.⁹² Kui tsariaeg veel hästi meeles oli, ilmus Hans Kruusi *Linn ja küla*⁹³, kus neid kahte püüti ühiskonna üldise arengu seisukohalt hinnata. Hans Kruusi seisukoht, et linn viib külas alguse saanud protsessid lõpule, võiks kuuluda klassikasse.

Linnas said kokku erinevad kultuurid, rahvusküsimus oli linnas rohkem kultuurilise valiku kui etniline küsimus. Nii lõuna- kui põhjanaabrite juures rõhutavad uuemad linnaajaloo käsitlused linnakeskkonna multikultuurilisust — see haarab nii etnilist, keelelist, religioosset kui ühiskondlik-kultuurilist mitmekesisust.⁹⁴

Kummalisel kombel on Eestis suhteliselt vähe uuritud isegi nii silmatorkavate fenomenide nagu tehnoloogiliste uuenduste levikut, näiteks on Riia ja Helsingi kohta olemas palju põhjalikumad käsitlused.⁹⁵ Teedrajavaks tuleb pidada Marjatta Hietala raamatut, milles innovatsiooni levik on rea Saksamaa linnade näitel seotud linnastumise ja teenuste turu kasvuga.⁹⁶ Ka viimane teema on Eesti

⁹⁰ **K. Kadak.** Linnade sündimisest ja kasvamisest. Sirvilauad 1905. Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus. Lk 18–27.

⁹¹ **Juhan Luiga.** Talupoeg, üliõpilane ja kultuur. Ilmunud: Päevaleht 11.1.1911, 9.3.1911. Siin: Mäss ja meelegaigus. **Koost. Hando Runnel.** Tartu: Ilmamaa, 1995. Lk 238 (237–244).

⁹² **Juhan Luiga.** Ülikool. / Samas. Lk 263–266. Ilmunud: Päevaleht 27.02.1914.

⁹³ **Hans Kruus.** Linn ja küla Eestis. Tartu, 1920.

⁹⁴ 800 Jahre. Unser gemeinsames Riga. Beiträge deutschbaltischer Autoren zum 800-Jährigen Jubiläum der Stadt Riga 2001. Hrsg. Carl Schirren-Gesellschaft, Lüneburg, 2001; Riga im Prozess der Modernisierung. Studien zum Wandel einer Ostseemetropole im 19. und frühen 20. Jahrhundert. **Hrsg. Eduard Mühle, Norbert Angermann.** Marburg, 2004.

⁹⁵ **Erwin Oberländer, Kristine Wohlfahrt (Hrsg.)** Riga. Portrait einer Vielvölkerstadt am Rande des Zarenreiches 1857–1914. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schönigh, 2004; Kultuurilisele uuenemisele oli pühendatud ka kogumik: Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. 300 Jahre Kultur(en) in Riga. Ein Stadt in Europa. Neue Folge. Bd. XI. 2002. Nordost-Institut Lüneburg, 2003. **Marjatta Bell, Marjatta Hietala.** Helsinki. The innovative City. Historical Perspectives. Finnish Literature Society Editions 857. City of Helsinki Urban Facts, 2002.

⁹⁶ **Marjatta Hietala.** Services and urbanization at the turn of the century. The diffusion of Innovations. Helsinki, 1987.

ajalookirjanduses väga vähe käsitlemist leidnud. Turg eeldab kahte poolt — nõudmist ja pakkumist. Nii nagu toimus korruga talude päriksmüümine ja päriksostmine, mõjutas nõudmise-pakkumise vahekord kõigi innovatsioonide levikut, olgu selleks meditsiiniteenus või gaasivalgustus.

Tartu ajaloo historiograafiales on pärast Veiko Berendseni ja Margus Maiste töö sissejuhatuses antud põhjalikku ülevaadet vähe lisada. 1897. aasta Tartu rahvaloenduse andmestiku alusel on nad analüüsinud ühiskonna struktuure ja defineerinud ka seisuslikke kategooriaid, mis muidu sageli tähelepanu alt välja jäävad. Nõustun igati nende arvamusega, et *ühiskonna toimivaid struktuure leiab pigem just rahvastiku andmete analüüsist kui ajalehe toimetajate üleskutsetest*. Käsitlus vaatab ühena vähestest tõesti kõiki ühiskonnakihte ja jõuab seetõttu ka teistest mõneti erinevatele järeldustele. Vanade kogukondlik-korporatiivsete struktuuride valitseva seisundi kõrval kerkib siin esile linna paljukultuurilisus ja uued, modernsesse ühiskonda kuuluvad kihid. Konkreetselt Tartu oli haridusasutuste teenistuses, siin peaaegu puudus proletariaat, peamine arengufaktor oli ülikool, mis koos oma allasutustega (peamiselt raviasutused) ja teiste Tartu kõrgkoolidega oli Tartusse koondanud keskmisest Baltikumi linnast rohkem intelligentsi ning teenindavat administratiiv- ja kantsleipersonali. Elukutselised haldustöötajad ei olnud seotud vanade kogukondlik-korporatiivsete struktuuridega ja kuulusid moodsasse ühiskonda. Just neile uutele kihtidele sai autorite arvates tugineda 20. sajandi algul tekkinud uus poliitiline kultuur ja uus kultuuriliikumine (Noor-Eesti). Etteheide 19. sajandi rahvastikustatistikute — biostaatikute — liigkitsale suunitlusele on aga siinkirjutaja arvates põhjendamatu, sest biostaatika kasvas välja meedikutele kohustuslikust meditsiinitopograafiast ja ei olnud mõeldudki kõikehõlmavaks rahvastikuanalüüsiks.⁹⁷

Uus koguteos *Tartu* annab käesoleva teema seisukohalt vähe uut võrreldes 1927. aasta väljaandega, ehkki just rahvastiku osa, mille autoriteks V. Berendsen ja M. Maiste, on läbi kirjutatud hoopis uue kvaliteediga.⁹⁸ Võrdlusandmeid pakkusid uurimused Tallinna kohta nii 19. sajandi alguse kui lõpu osas⁹⁹ ja Peterburi kohta sajandivahetusel.¹⁰⁰

⁹⁷ **Veiko Berendsen, Margus Maiste.** Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999. Lk 35, 52.

⁹⁸ Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koost. **Heivi Pullerits.** Tartu: Ilmamaa, 2005.

⁹⁹ **Gottfried Etzhold.** Zur Sozialgeschichte der deutschen Handwerker in Reval im 19. Jahrhundert. // Bevölkerungsverschiebungen... S. 213–224; **Eno Mäsak.** Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870–1940. Tallinn, 1981.

¹⁰⁰ **Natalija V. Juchneva.** Die Ethnische und Soziale Topographie von St. Petersburg (Mitte des 19. bis Anfang des 20. Jh-s). // Der Beitrag der Deutschbalten und der städtischen Russlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reichs von der zweiten Hälfte des 19. Jh bis zum Ersten Weltkrieg. Hrsg. **Boris Meissner, Alfred Eisfeld.** Köln, 1999. S. 85–111.

2.2. Allikad

Käesoleva töö põhiallikaks on ühelt poolt ülikooli töötajate isikutoimikud, ülikooli ja tema allasutuste statuudid, ametijuhendid ja kohtumaterjalid ning teiselt poolt seadusandlus.

Tartu ülikooli tegevuse õiguslikud alused rajati aastail 1799–1804 nelja dokumendiga: protestantliku ülikooli plaan 1799;¹⁰¹ asutamisakt 1802;¹⁰² statuut 1803¹⁰³ ja õpperingkondade määrus 1804¹⁰⁴. 1820. aasta uus ülikooli statuut¹⁰⁵ ei toonud kaasa olulisi põhimõttelisi muudatusi võrreldes 1803. aasta põhikirjaga, pigem ainult täpsustas ja parandas,¹⁰⁶ ehkki teaduse arengu seisukohalt osutusid mõned parandused määravaks. Ühiskondlikult olulisem oli 1820. aasta statuudi õpperingkonna kohta käiv osa, mis reguleeris hiljuti pärisorjusest vabastatud talurahvale koolide asutamist ja nende juhtimist ning asendas ühtluskooli uuesti seisusliku koolisüsteemiga.

Sisemine autonoomia jättis ülikoolile küllalt suure vabaduse oma tööd korraldada. Enamiku ülikooli alamametnike tööülesannete kohta väljastas ülikooli valitsus või vastava struktuuriüksuse juhatus instruksiooni. Ülikoolisisesed määrused on sageli koondatud teematoimikutesse üksikute allasutuste, kabinetide, instituutide kaupa. Suurema osa nendest leiab Ajalooarhiivist ülikooli arhiivifondi rektoraadi või valitsuse materjalide hulgast, osa on sattunud Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonda¹⁰⁷ ja mõnede allasutuste inventariraamatud on koos inventariga jõudnud hoopis Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi.¹⁰⁸ Materjal on pigem fragmentaarne, kuid võib olla hindamatu mõne detaili selgitamiseks.

Juhistega on nii nagu on — kunagi ei saa olla päris kindel, kas instruksioonis kirja pandu ka tegelikku ellu jõudis. Teist äärmust — normist tugevat kõrvalekaldumist kajastavad ülikooli kohtu toimikud. Mõlema poole arvesse võtmine peaks andma siiski üsna tegelikulähedase pildi.

¹⁰¹ PC3 I 18474 — nimeline ukaas kindralprokurörielt senatile 9.4.1798, milles keelati välismaal õppimine ja lubati rajada ülikool Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa jaoks; PC3 I 18953 — Keisri kinnitatud protestantliku ülikooli plaan Tartus 4.5.1799.

¹⁰² PC3 I 20551 — Asutamisakt 12.12.1802.

¹⁰³ Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, [1803]. 17.3.1803 kinnitati ülikoolide, gümnaasiumide ja kreiskoolide eelarved. PC3 I 20666.

¹⁰⁴ PC3 I 21501 — Määrus ülikoolidele alluvate õppeasutuste kohta (5.11.1804). Õpperingkonnad moodustati 24.01.1803 määrusega, PC3 I 20598.

¹⁰⁵ PC3 I 28302 — Keisri kinnitatud Tartu ülikooli põhikiri (4.6.1820).

¹⁰⁶ Vt: **Marju Luts**. Keiserlik Landesuniversität Läänemereprovintsidele. Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 43–53.

¹⁰⁷ TÜR KHO. Fond 55.

¹⁰⁸ **Leili Kriis**. Tartu ülikooli ajaloo muuseumi kogude kujunemine 1979–2000. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXII. Tartu, 2001. Lk 52 (27–54).

19. sajandi algul oli Balti kubermangudes veel selgelt seisuslik kohtusüsteem. Nii oli loomulik, et ka ülikool sai oma professoritest koosneva kohtu. Tartu ülikooli kohtulik autonoomia kestis kuni 1889. aasta Balti kubermangude kohtureformini, kus seisuslik kohtusüsteem asendati moodsamate üldkohtutega.¹⁰⁹ Vene ülikoolidel taolist kohtulikku autonoomiat ei olnud.

Ülikooli kohus oli kolmeastmeline. Esimene aste oli suuline rektorikohus — st üliõpilane toodi rektori ette ja see langetas otsuse tema käitumise kohta. 1865. aastast vähenes rektori osatähtsus kohtus, ülikõpilaste distsiplinaarküsimustega tegeles prorektor. Teine aste oli ülikooli kohus, mis koosnes rektorist, sündikust ja teaduskondade dekaanidest ning oli ülikooli peamine kohtuorgan. Siin käis juba istungite protokollimine, peeti toimikuid ja oli ametis spetsiaalne sekretär. Ülikooli kohus täitis erinevaid funktsioone olles nii tsiviil-, kriminaal- kui vaeslastekohus. Kolmas aste oli apellatsioon- ning revisjonikohus, kuhu võis edasi kaevata. Selle liikmeteks olid õigusteaduskonna professorid kui kõige suuremad asjatundjad õiguslikes küsimustes.

Ülikooli kohtu alla kuulusid üliõpilased, professorid ja ülikooli töötajad koos perekonnaliikmetega. Viimaste puhul oli ka teisi võimalusi — Tartu kodanikud allusid kohtulikult linna magistraadile või foogtikohtule, maalt pärit isikud Tartu maakohtule või sillakohtule, vaimulike jaoks olid konsistoriumikohtud. Üldiselt järgiti tol ajal ka Saksamaal levinud printsipi: kohtuasja arutati selles kohtus, millele allus kaebealune. Kuid kohtukompetentsi vaidlustest pole 19. sajandil puudust.

Tsiviilasjade hulka kuulusid võla- ja kahjutasu ning alimentide ja teenijate saamata jäänud palga nõuded ning omaette huvitava grupina eestkoste ja hoolekandetoimikud. Vaeslastekohtu funktsiooni täitis ülikooli kohus ametis surnud ülikooli ametnike perekonna suhtes, aga ka õpingute ajal surnud tudengi päranduse hooldamine kuulus ülikooli kohtu pädevusse. Need toimikud pakuvad huvitavat teavet perekonna varandusliku seisuga (sest kogu vara tuli korralikult arvele võtta) ja laste edasise saatuse kohta (eestkostjad pidid kohtule oma tegevusest igal aastal aru andma kuni laste täiskasvanuks saamiseni). Eesti ajalookirjanduses on neid seni kasutatud väga vähe, kuigi tegemist on äärmiselt paljulubava igapäevaelu allikaga.¹¹⁰ Ülikooli kohtu pärandustoimikuid on seni ulatuslikumalt kasutanud vaid Kaja Noodla õppejõudude isiklike raamatukogude koostise uurimiseks.¹¹¹ Tsiviiltoimikuid on Tartu ülikooli fondis 753 aastatest 1802–90.¹¹²

¹⁰⁹ Justiitsreformist põhjalikumalt: **Toomas Anepaio**. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 5–16.

¹¹⁰ Ülevaade vaeslastekohtutest: **Katrin Roosileht**. Vaeslastekohtud. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003. // Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 11(18).

¹¹¹ **Kaja Noodla**. Tartu ülikooli õppejõudude isiklike raamatukogude koostisest 19. sajandi I poolel. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII. Tartu, 1983. Lk 11–21.

¹¹² EAA. 402, nimistu 8, s-d 475–1192 ja 2477–2513.

Ülikooli kohus kriminaalkohtuna menetles kakluste, akende lõhkumise, duelli- ja duellikahtluse, salaseltside, solvangute jm taolisi lugusid. Suuremad kuriteod, sh surma või tõsise haavataasamisega lõppenud duellid kuulusid ülikoolivälise kriminaalkohtu kompetentsi. Ülikool oli huvitatud pigem pahanluste oma seinte vahel hoidmisest kui iga hinna eest mõnele kangemale kohtule üle andmisest. Samas ei tahtud endale ka liiga suurt vastutust võtta. Istungid ja tunnistajate ütlused on protokollitud, ja kuigi kohtutoimikute kasutamisel jälitab uurijat alati oht kujutada elu kriminaalses kõverpeeglis, leiab tunnistajate pikkadest seletustest palju detaile, suhtumisi jms, mida üheski teises allikas pole kirja pandud. Kriminaaltoimikuid on säilinud kokku veidi üle tuhande.

Ülikooli kohtu eest tuli tööle võetutel ka vanne anda ja see oma allkirjaga kinnitada. Vanded on koondatud suuremateks toimikuteks, mis on varustatud korraliku sisukorraga. See on kõige täpsem allikas tööle võtmise aja teadasaamiseks. 19. sajandi algul on harrastatud veel praktikat, kus järglane samal ametikohal kirjutab alla samale vandetekstile.¹¹³ Koos vastava konfessiooni vaimulikuga võttis ülikooli kohus truudusvande uue valitseja troonileastumise puhul, nii tekkisid ülikooli liikmete (üliõpilased kaasa arvatud) nimekirjad konfessiooni ja keele kaupa.¹¹⁴ 19. sajandi esimesel poolel andis ülikool oma liikmetele vajadusel ka abiellumisloa.¹¹⁵

Statuudid ja eelarved võimaldavad saada ülevaate teenistujate arvust ja ülesannetest. Kui mõni koht ka vakantne oli või mõni isik üle eelarve tööle võeti, on kõrvalekalded suhteliselt väikesed. Statuudis ette nähtud ülesannetest võis muidugi mõni muutuda olulisemaks ja mõni praktikas hoopis kaduda, kuid põhimõtteliselt tuli ikka statuudist juhinduda. Allpool on kasutatud nii Tartu ülikooli kui võrdlusena teiste vene ülikoolide statuute ja eelarveid, millest suurem osa on uurijale vastu tulles koondatud ühte väljaandesse.¹¹⁶

Allasutuste struktuurist ja seal rakendatud isikutest saab hea ülevaate ülikooli trükitud isikkoosseisudest (1844–1916), kus on ära toodud ka kraadid ja autasud ning elukohad linnas.¹¹⁷ See ongi kõige täielikum allikas ülikoolis töötajatest ülevaate saamiseks, mis annab teada vähemalt töötamise aja ka juhul, kui isikutoimikut pole säilinud. Ilmumisperioodist tulenevalt ei kata need kogu uuritavat ajavahemikku ja eri aastakäikudes ilmneb ka väikesi lähtekohtade erinevusi ning lihtteenijaid need reeglina ei kajasta.

¹¹³ Näit: EAA. 402–8–167. Sisaldab pealkirja kohaselt ametivandeid 1803–1817, tegelikult 1820. aastate alguseni.

¹¹⁴ Vt näit: truudusvanded äsja troonile astunud Aleksander II-le: EAA. 402–8–265.

¹¹⁵ Üliõpilaste ja ametnike abiellumisload 1805–1833. EAA. 402–8–175.

¹¹⁶ Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. I (1802–25); Т. II (1825–39).

¹¹⁷ Verzeichnis des Personals und der Studierenden auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. (alates 1849: Personal der Kaiserlichen Universität zu Dorpat). 1844–1891; Личный состав Императорского Дерптского/Юрьевского университета. Дерпт-Юрьев, 1892–1916.

Iga ülikooli töötaja kohta, kes kuulus teenistusastmete süsteemi, oli olemas isikutoimik. Suurem osa neist on ka säilinud. Kui isikut edutati, autasustati vmt, tekkis ka teine isikutoimik — need on täna õpperingkonna kuraatori fondis (EAA. F. 384). Sel puhul koostati tavaliselt teenistusleht, milles kogu elukäik lühidalt kirjas. Teenistuslehte oleks pidanud uuendama igal aastal, aga tegelikuses lisati vajaduse korral olemasolevale teenistuslehele uued andmed. Need on käesoleva töö üheks põhiallikaks. Teenistuslehe andmestikku on mõnes kohas täiendatud teiste toimikutes leiduvate dokumentide abil — kui puudub täpne sünniaeg, siis võib toimikust mõnikord leida sünnitunnistuse jne. Sünnitunnistus ja tõend laitmatu käitumise kohta eelmisest elu- või töökohast on dokumendid, mida nõuti ainult alamast seisusest isikutelt, neid pole kunagi aadliku, literaadi või kõrgemas teenistusastmes seisva ametniku toimikus. Hili-semates toimikutes leidub sageli passe (talupoja puhul oli see hädavajalik liikumisluba linna tulekuks) ja vahel harva ka foto. Üsna tihti on toimikus teaduskraadi tõendav dokument (muidugi juhul, kui kraad oli ja kui töökoht seda eeldas). Pearahakohuslastena ülikooli tulnute toimikuist leiame kohaliku politseivalitsuse või teenijate puhul eelmise peremehe tõendi hea käitumise kohta, 19. sajandi teisel poolel aga vallavalitsuse tõendi isiku maksukogukonnast vabastamise lubamise kohta (selle alusel võis kroonupalat isiku maksualusest seisusest vabastada). Nii passid kui vallatõendid sisaldavad rea huvipakkuvaid isikuloolisi andmeid. Vahel on toimikus ainult paber, et antud isik on vabastatud kroonupalati otsusega selle- ja selle valla kogukonnast teenistuse ajaks, sel juhul saame ikka teada vähemalt tema koduvalla. Kuid toimik võib sisaldada lisaks kaantele ja sisukorrale hoopis märkust, et kõik dokumendid on isikule teenistusest lahkumisel tagastatud. Lihtteenistujate kohta toimikuid süstemaatilisel ei koostatud. Mõnel juhul on tekkinud teenija kohta toimik seepärast, et ta oli väga aktiivne oma õiguste nõudja, mis tähendab, et vähem aktiivne selliseid dokumente endast maha ei jätnud. Kohtus vannutamise, palgadokumentide, allasutuse dokumentatsiooni, linna politseivalitsuse jms dokumentide varal on ilmselt võimalik siiski väga paljude üksikisikute saatust üsna täpselt jälgida, kuid see ei olnud siinkohal eesmärk omaette.

Aeg-ajalt on kokku loetud alamametnikke ja teenijaid kabinetide, kliinikute või ülikooli kui terviku arvestuses. Tavaliselt on need loetelud koostatud eesmärgiga saada ülevaade neile kuluvast rahast st märgitud on töötasu. Nii on tekkinud hea allikas palgaolude uurimiseks. Kuid on ka teistlaadi nimekirju — näiteks 1810. aastal koostati ülikooli töötajate laste nimekiri tegemaks neile rõugepookeid. Esimese maailmasõja ajal koostati töötajate nimekirju, et jagada neile suhkrut, koguda makse sõja või haavatute toetuseks, jaotada toetusi mobiliseeritute perekondadele.

Koosseisude uurimiseks tulevad kõne alla ka kassaraamatud. 1865. aastani oli ülikoolil oma rentei ehk kassakomitee,¹¹⁸ mis tegeles ülikooli sissetulekute ja väljaminekute haldamisega. Raamatupidamisraamatutest saab teada, kellele,

¹¹⁸ EAA. Fond 402, nim 6.

millal ja mille eest on makstud — lisaks koosseisulistele teenistujatele leiab sealt ka ajutised lepingulised töötajad (näiteks suilised botaanikaaias) ja isikud, kes regulaarselt ülikoolile mingeid teenuseid osutasid (näiteks fekaalivedaja). Kassaraamat on ka neid väheseid dokumente, mis ei ignoreeri naisteenijaid ja võimaldab rekonstrueerida tervikpildi ülikooli palgalistest. Pärast 1865. aastat, mil kõikide riigiasustuste rahad pidid liikuma läbi maakonnarenteide, peeti Tartu renteis ülikooli rahade kohta küll eraldi arvestust, kuid nimelised väljamaksed tehti osaliselt ülikooli valitsuse, osaliselt instituutide kaudu ja kaugeltki kõik vastavad dokumendid ei ole säilinud.

Ülikooli aastaaruannetest on paljud publitseeritud omaaegses ajakirjanduses, tavaliselt kolme Läänemerekubernangu ühendavas ajalehes (*Ostsee-Provinzen-Blatt, Inland, Baltische Monatschrift*). 19. sajandi teisel poolel kujunes tavaks, et ülikooli aastaaruanne publitseeriti eraldi trükisena ülikooli aastapäevaks 12. detsembril. Trükitud aruanded ei vasta sõna-sõnalt käsikirjalistele. Arhiivis leiduvad käsikirjalised aastaaruanded sisaldavad 19. saj algupoolel nimelisi ülevaateid eri instituutide ja abiõppeasutuste juures rakendatud töötajatest, hiljem on sel kohal lihtsalt arvud ja 19. sajandi teisel poolel teenijatest enam ei räägita.

Jooksva rahvastikuarvestusega tegelesid 19. sajandil renteid ja kroonupalatiid. Kroonupalatiite tegevuse tulemustest on kõige paremini tuntud ja perekonnaloouurijate poolt aktiivselt kasutatavad hingeloendid. Hingeloenditest on väga põhjaliku uurimuse kirjutanud Sulev Vahtre, kuid seni on eesti ajalooteaduses väga vähe kasutatud hingeloendeid linnauurimustes,¹¹⁹ hoopis vähe sotsiaalsete suhete uurimiseks. Et linnaelanike hingeloendid koostati seisuste ja perekondade kaupa, peaksid nad selleks päris hästi sobima. Eraldi loeti üle ka maksuvabad. Maksuvabasse seisusse kuulusid kõigi linna- ja kroonuasutuste ametnikud, sh ülikooli teenistuses olevad isikud, kuid kategooriaid oli veelgi — eksamineeritud apteekriavid, gradueeritud üliõpilased, pastorite pojad ja lesed, kreisiarst, -kirurg ja ämmaemand, kõik teaduskraadi omanikud ja pensioneeritud arstid, õpetajad ning ametnikud, soldatinaised ja -lesed.¹²⁰ Näiteks 1834. aasta loendusel on maksuvabade materjal Tartus koondatud ühte eraldi köitesse.¹²¹ Ettevaatlik tuleb olla eri kategooriatega: kui professor oli maksuvaba koos perekonnaga, siis nende puhul, kes vabastati maksualusest seisusest ainult teenistuse ajaks, ei jõudnud perekond maksuvabade loenduslehele, st kõik ametnikud ei ole siiski poissmehed. Üldregistris võib sageli leiduda märkus,

¹¹⁹ Neid ei ole kasutanud ka Raimo Pullat, kuigi mõned linnamagistraatide endi materjalid, millele on viidatud, võivad rajaneda hingeloendusel saadud andmetele. Vt **Raimo Pullat**. Eesti linnarahvastik 18. sajandil. [Tallinn]: Olion, 1992.

¹²⁰ EAA. 1865–2–105:1.

¹²¹ EAA. 1865–2–104:2.

millisesse seisusesse ja millise numbriga on kantud ülejäänud pereliikmed.¹²² Huvitavat lisateavet pakuvad tõendid, mis olid mõeldud loenduse läbiviijatele esitamiseks ja pidid põhjendama, mis alusel antud isik maksuvabasse seisusse kuulub. Ülikooli teenistusse võetutel leiab siit sageli ka nende päritolukoha ja teenistusse astumise aja, mõnikord ka hariduse. Hiljem on ülikool läinud kergema vastupanu teed ja andnud kõigile oma teenijatele ühesuguse tekstiga tõendid — nn on endiselt ülikooli teenistuses. Loendajatele sellest piisas, uurijat rõõmustab niisugune tõend vähem kui pikk elulugu. Andmed perekonna kohta võib leida ka teenistuslehel, kuid kindlasti pole seal neid, kes küll koos elasid, aga perekonda ei kuulunud.

Erinevate revisjonide andmestikud on esitatud erineva põhjalikkusega, 1834 on näiteks olemas individuaalsed loenduslehed maksuvabade perekondade kohta, 1858 aga leiame Tartu maksuvabade kohta ainult koondandmed. Hingeloendite operatiivsus on omaette probleem — näiteks surnu pealt tuli makse maksta järgmise revisjonini nii maal kui linnas. Näib ka, et need, kellel oli maksuvabastuseks lootust, hakkasid enne revisjoni aktiivsemalt oma paberitega tegelema.

Linnamagistraat koostas kogu elanikkonnast ülevaate saamiseks omalt poolt majade ja nende elanike nimekirju (*Hausliste*), kus elanikud on toodud leibkonna kaupa ning ära on märgitud ka perekonnaseis, vanus, usutunnistus, kõnekeel ja amet. Ülikooli hoonete kohta on sellised nimekirjad säilinud 1850. ja 1870. aastast.

Kuna kroonupalat vajas ülevaadet maksumaksjate liikumisest, siis on selle üle korralikult arvet peetud. Elukoha või seisuse vahetaja läks igal juhul teise maksukogukonda, mis tuli fikseerida. Nii kujunesid oklaadiraamatud,¹²³ mis selliseid rahvastiku liikumisi üldiselt peegeldavad ja paljude seisusevahetajate kohta ka isiklikud toimikud. Kuna aga kroonupalat fikseeris muudatused kronoloogiliselt, on antud teema puhul selle materjali kasutamine raskendatud. Isikutoimikust võib küll saada maksualusest seisusest vabastamise kuupäeva ja tavaliselt ka päritolukoha, seda kasutades oleks võimalik leida kroonupalati materjalide hulgast toimik — lisateave, mida selline toimik võrreldes ülikooli isikutoimiku materjaliga anda võib, on perekonna koosseis, sest perekond kuulus mõnel juhtumil samuti koos leivateenijaga maksualusest seisusest vabastamisele (kuid mitte alati).

Hingeloendustele järgnesid rahvaloendused ja hea üldistava materjali annab 1867. aastal Liivimaa linnades läbi viidud loendus, mida hilisemates uurimustes on suhteliselt vähe kasutatud. Eestlaste perekonnaloole allikatele pühendatud töös

¹²² Nii on raamatukogu teenija Michael Part kantud ajutiselt maksuvabade registrisse, märkusega, et tema ülejäänud pere on Tartu *Bürgeroklaadis* nr 1252 all. EAA. 1865–2–115:8. L 8.

¹²³ Liivimaa kroonupalati materjal: LVVA. fond 77. Registrid on peamiselt nimistus nr 1, toimikud nimistus nr 4.

on Aadu Must selle loenduse kohta märkinud vaid, et see toimus.¹²⁴ Loendus viidi läbi Preisimaa eeskujul Liivimaa statistikakomitee poolt.¹²⁵ Algandmeid Ajalooarhiivis pole, kuid koondtulemused on publitseeritud.¹²⁶

1881. aasta rahvaloendus haaras kõiki kolme Balti kubermangu ja kuna see omal ajal talurahva meeli tugevasti erutas (kardeti uute maksude kehtestamist), on sellest loendusest palju rohkem kirjutatud.¹²⁷

1897. aasta loendus, kõige põhjalikum tsaariaegne, haaras kogu Venemaad ja et tsaaririigis rohkem üldisi loendusi ei jõutudki läbi viia, on selle loenduse andmestik sageli käibel võrdlusmaterjalina. Andmed publitseeriti ülevenemaalisel ühtse süsteemi järgi. Hügieeniprofessor Bernhard Körber töötles Tartu linna loenduslehti omakorda omal viisil — lisatud olid küsimused sanitaarsete olude kohta, eriti põhjaliku ülevaate selles osas andis ta oma loendusjaoskonnas.¹²⁸ Kuna Tartus vaatamata instruksioonile, mis käskis loenduslehed hävitada, seda ei tehtud, siis analüüsisid 100 aastat hiljem kompuutrite võimalusi kasutades Veiko Berendsen ja Margus Maiste neid andmeid uuesti,¹²⁹ saades uusi küsimusi püstitades ka uusi vastuseid.

Loomulikult ei pääsenud autor mööda isikuloolistest teatmikest. Tõsi, neist on rohkem abi kultuuriloos tuntud inimeste ja vähem nende puhul, kes end põllumehe või ametnikuna realiseerisid, ehkki sellealane karjäär võis olla tõeliselt hiilgav.

Tartu ülikooli biograafilised teatmikud katavad kahjuks halvasti perioodi 19. sajandi lõpust 1918. aastani. *Album Academicum* lõpeb aastaga 1889, järgmine osa ei anna mingeid teadmisi nende kohta, kes olid ülikooli jõudnud lõpetada näiteks 1888, kuid kelle iseseisev elutee pärast seda aastat alles algas. Keiserliku ülikooli professorite leksikon trükiti aastal 1902. Näiteks isik, kes sai õppejõuks 1903, on jällegi täiesti välja jäänud, ehkki võis töötada ülikoolis tsaariaja lõpuni, st järgmised 15 aastat. Kui ta just hiljem Eesti Vabariigis või laias maailmas väga tuntuks ei saanud, pole tema kohta andmeid ka Eesti Biograafilises Leksikonis ega teistes teatmikes. Paljud ei pruukinud Eesti Vabariigi ajani eladagi, paljude jäljed kaovad Esimese maailmasõja keerdkäikudes, paljud lahkusid Eestist. See on üks täiendav põhjus, miks 20. sajandi alguse

¹²⁴ **Aadu Must.** Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu, Kleio 2000. Lk 161.

¹²⁵ Vt instruksiooni EAA. f. 41 (Eestimaa kubermangu statistikakomitee).

¹²⁶ **R. Eckhardt.** Die Resultate der am 3. März 1867 in den Städten Livlands ausgeführten Volkszählung. Riga, 1871.

¹²⁷ **A. Must.** Eestlaste perekonnaloos allikad. Lk 161–164; **Ene Tannberg** ja **Tõnu Tannberg.** Rahvaloenduste algusaastatest Eestis. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1989. 2. Lk 29–34; Priit Pirsko. Talurahva ootustest ja kartustest 1881. a rahvaloenduse päevil. // Kleio. Teaduslik populaarne ajaloo almanahh. 1989. 2. Lk 35–38.

¹²⁸ **Bernhard Körber.** Die Stadt Dorpat (Jurjev) in statistischer und hygienischer Beziehung. Jurjev, 1902.

¹²⁹ **Veiko Berendsen, Margus Maiste.** Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.

kohta, mil ühiskonda ja ülikooli sealhulgas tabasid väga suured muutused, puudub täpsem ettekujutus. Lünka on asunud teatud määral täitma uus Eesti Teaduse Biograafiline Leksikon. Mõnes kohas tulevad appi üliõpilasorganisatsioonide¹³⁰ ja koolide¹³¹ biograafilised teatmikud, kuid nendegi puhul sõltub palju ilmumisaastast ja kaugeltki kõik huvipakkuvad isikud ei kuulunud üliõpilasorganisatsioonidesse. Isikutoimikute põhjal olen analüüsi haaranud ka selle perioodi, kuid toimikute andmed jäävad sageli samuti puudulikuks. Vähesel määral on kasutatud ka mälestusi, eriti minapilti peegeldavaid, nagu näiteks raamatukoguhoidja Emil Andersi,¹³² majandusametnik Karl Laaguse,¹³³ kliiniku assistent Juhan Luiga jt kirjutisi.

¹³⁰ Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905: biograafilisi andmeid / [**Henno Lender**] Alunda, 1964; Eesti Üliõpilaste Selts 1906–1918: biograafilisi andmeid / [**koostaja Henno Lender**]. Toronto, 1970. Geschichte und Mitglieder des Vereins studierender Pharmaceuten zu Dorpat. Hrsg. **O. Brasche, M. Birkenwald**. Sankt-Petersburg, 1897; Album Fratrum Rigensium. Bearbeitet v. **Robert Gross** und **Heinz Meyer-Elz**. 1981.

¹³¹ Schüler-Album des Dorpatschen Gymnasiums von 1804 bis 1879. Dorpat: Matiesen, 1879; Альбом имматрикулированных 1848–1898 в Юрьевском ветеринарном институте. Сост. **И. Вальдман, Я. Неготин**. Юрьев, 1898.

¹³² Erinnerungen des weil. Universitäts-Bibliothekars zu Dorpat Emil Anders: nebst einer Biographie und Charakteristik des Verfassers. Hrsg. von Leopold von Schroeder. Reval, 1892.

¹³³ Karl Laagus. Eesti ülikool Tartus: memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932. Tartu: Postimees, 1932.

3. ÜHISKONNA ÜLDINE KORRALDUS — SEISUSED, TEENISTUSASTMED, MAKSUSTAMINE

3.1. Seisused Vene impeeriumis ja selle Läänemerekubermangudes

Seisuslik kord kujunes välja keskajal Lääne-Euroopas. Kolmel klassikalisel seisusel oli igapäev oma kindel roll ühiskonnas. Vaimulik (kleeerus) palvetas, aadel valitses ja kaitses, kolmas seisus, mis haaras kogu ülejäänud ühiskonna, pidi tööd tegema. Seisus oli üldjuhul sünnipärane, kuid rohkem või vähem liikumisvõimalusi on nende vahel alati olnud. Juba keskajal oli olemas teenistusaadel ja võimalus hariduse läbi vaimulikku seisusse tõusta. Aadlusest võis ka kolmandasse seisusse kukkuda, kui rikkused seisusekohase eluviisi jätkamiseks kokku kuivasid. Euroopas lagunes seisuslik kord üldiselt 18. sajandil, ehkki rudimente sellest jäi siin-seal kehtima veel pikaks ajaks, eriti Ida-Euroopas.

Ka Vene ühiskond jagunes seisusteks, kuid neil puudus Lääne mõistes riiklik tähendus. Sellise riikliku tähenduse andis seisustele Venemaal Katariina II. Kui Peeter I oli suutnud korrastada Venemaa keskvalitsuse süsteemi, siis Katariina II lõi bürokraatliku aparadi kubermangudes. 1775. aastal kubermanguseaduses ette nähtud ametiasutused olid üles ehitatud tol ajal moodi läinud Charles de Secondat Montesquieu' st (1689–1755) lähtudes võimude lahususe põhimõttel, kuid ühtlasi seisuslikul alusel — igale seisusele eraldi. Õigused, mis üht seisust teisest selgelt eristama pidid, pandi paika kahe määrusega: *Armukiri aadlile* (1762, kinnitati üle 1785) ja *Armukiri linnadele* (1785). Kuna seisuslik alge seati nii kohaliku omavalitsuse kui kohtukorralduse aluseks, ja seda võeti arvesse maksustamisel, omandasid seisused hiigelsuure riikliku tähenduse. Nii jäi see kuni uute — Aleksander II suurte reformideni. 19. sajandil oli Vene riigis seisuslik kord seaduste järgi täies elujõus, ehkki tegelik elu sellega kaugeltki alati kokku ei käinud. Seisusliku korra kinnistumisele aitas kaasa 1832. aastaks valminud Vene seaduste kodifikatsioon, mis oli üles ehitatud samuti seisuslikul alusel. Terve kõiide oli pühendatud seisuste õigustele ja kohustustele, lisaks olid seisusliku jaotusega kõige otsesemalt seotud tsiviilteenistust ja maksustamist puudutavad osad ning just neis valdkondades jäi seisuslikkus kehtima Vene tsaaririigi lõpuni.

Riigi seadustekogu 1832. aasta väljaande kohaselt oli Vene impeeriumis neli seisust: aadel, vaimulikud, linnaelanikud ja maaelanikud. 1862. aasta politsei-reform kaotas seisusliku politsei, semstvokorraldus viis kohaliku omavalitsuse mitteseisuslikule alusele 1. jaanuarist 1864, protsessinormidest lähtuv kohtu-reform likvideeris seisuslikud kohtuasutused 20. novembrist 1864, seisusi ei tähtsustanud enam ka linnaseadus 16. juunist 1870 ja sõjaväeteenistuse seadus 1. jaanuarist 1874. Paranes riiklik koolivõrk ja 1863. aasta ülikoolide üldpõhikiri tegi vene ülikoolidest euroopalikud teadus- ja õppeasutused. Mõnes

valdkonnas tuli seisuslikkus varsti tagasi — talurahvaasutused olid seisusliku iseloomuga, 1885 alustas tegevust aadli maapank jne.¹³⁴

Moderniseerimisreforme rakendati üle Vene impeeriumi ellu järk-järgult, eri provintssides eri aegadel. 19. sajandi lõpuks ei sobinud seisuslik kord enam kuigi hästi eluga kokku. Ühiskonna tegelik diferentseerumine peegeldus lugematutes erinormides seoses tsiviil- ja sõjaväeteenistusega. 1897. aasta rahvaloendusel küsiti linnaelanikelt ühes lahtris seisust ja ametit (ülevenemaaline loendusleht linnadele).¹³⁵ Instruktsioonis loendajaile oli ette antud 12 varianti (pärilik aadel, isiklik aadel, pärilik aukodanik, isiklik aukodanik, vaimulik, kaupmees, talupoeg, kasakas, erusoldat Nikolai I ajast, väikekodanlane, võõras, soomlane), tegelikkuses kogunes aga loendusandmetesse seisusi veel mitu korda rohkem. Tegemist oli osaliselt tõepoolest sünnipäraste staatusgruppidega, osaliselt aga elu jooksul omandatud ametitega, mis tõid kaasa seisuslikke privileege — mis näitab ühelt poolt hästi raskusi moderniseeruva ühiskonna mahutamisel seisuslikesse raamidesse, teiselt poolt aga seda, kui võrd elu jooksul saavutatud privileege väärtustati.

Üldiselt võib öelda, et Lääne-Euroopa mallile vastav klassikaline seisuslik korraldus oli importkaup, mis toodi Venemaale sisse siis, kui see mujal juba moest oli minemas, juurdus pinnapealselt ja asendus uute ühiskondlike jaotustega üsna kergesti. Kuid teenistusastmete tabel juurutas seisuslikkuse tugevasti tsiviil- ja sõjaväeteenistusse ja vastupidiselt Peeter I omaaegsele ideele ametnikkonnast kui eliidist (kõik teenistusastmete tabelis olevad ametimehed tuli lugeda isiklikeks aadlikeks) aitas luua Venemaal väga madala sotsiaalse staatusega ametnikkonda.

Venemaa Läänemereprovintssides oli seisustel hoopis teistsugune tähendus. Seisuslik kord oli Balti mere kallastel pärit otse keskajast. Kaitses oma autonoomiat erinevate ülemvalitsejate eest (taani, rootsi, poola, vene) konserveeris provintsside peamiselt saksa soost aadel ja linnakodanikkond ühtlasi keskaegse institutsionaalse korralduse. Ehkki Lääne-Euroopaga oldi mitmesugustes kontaktides, võeti reforme koduprovintssides ette vaid viimases hädas ja väga ettevaatlikult. Seisusliku korra visale püsimisele aitas kaasa asjaolu, et seisuslikule jaotusele liitus etniline, kuigi mitte päris üksüheselt. Seda märkis juba Garlieb Merkel: väike erinevus, mis teistes maades eri seisuste vahel on, on siin kuristik kahe rahva vahel.¹³⁶ Kohaliku ühiskonna seisusliku korralduse fikseeris Balti provintssiaalseadustiku II osa, mis kodifikatsioonina ilmus 1845.¹³⁷ 1863.

¹³⁴ “Сословие”. Энциклопедический словарь. Т. XXX. СПб: Брокгауз-Ефрон, 1900.

¹³⁵ V. Berendsen, M. Maiste. Lk 80 (ülevenemaalise loenduslehe näidis); B. Körber. S. 111.

¹³⁶ Tsitaat: Jürgen Heeg. Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Europäische Hochschulschriften. Bd. 718. Frankfurt am Main, 1996. S. 126.

¹³⁷ Provinzialrecht der Ostseegouvernements, zusammengestellt auf Befehl des Herrn und Kaisers Nikolai Pavlovitsch. Zweiter Theil. Ständerecht. Nach dem Russischen

aastal järgnes III osa — Balti eraseadus — milles õigusnormid arvestasid samuti ühiskonna seisuslikku jaotust.¹³⁸ Tegemist oli omamoodi vana maailma viimase manifestatsiooniga, sest palju selles kujutatust oli siiski juba lagunemas. Kehtivate seadustega kaitstuna elas seisuslik korraldus veel ligi kolmveerand sajandit (seisused kaotati Eestis 1920. ja Lätis 1922. aastal), ja uus, mis nende regulatsioonide alla ei mahtunud, kasvas lihtsalt kõrvale. Venemaa moderniseerimisreformid jõudsid Baltikumi paarikümneaastase hilinemisega ja olid varjutatud poliitilistest ning rahvuslikest konfliktidest.

Provintsiiaalseadustiku esimene peatükk kuulutas, et riigi üldiste seaduste kohaselt on Läänemereprovintssides neli seisust: aadel, vaimulikud, linnaelanikud ja talupojad. Kinnitati üle, et luterliku kiriku liikmed järgivad Augsburgi usutunnistust vastavalt 1832. aasta Venemaa luterliku kiriku seadusele. Kehtima jäi Katariina II kehtestatud usuvabaduse põhimõte, kõigi seisuste esindajatel pidi olema õigus vabalt järgida oma konfessiooni ja sellele kehtestatud reegleid. Juutide ja välismaalaste õigusi reguleerisid riigi üldised seadused. Tegelikult juute Eesti alal peaaegu polnudki, alles 1860. aastail said nad loa elada siinsetes linnades. Suuremad juudi kogukonnad olid siiski ajalooliselt Riias ja Kuramaal. Läänemereprovintsside elanike teadvuses elas edasi ettekujutus neljast seisusest, mis ei langenud kokku vene omadega, nimelt: aadel, literaadid, kodanikud (Bürger) ja talupojad. Sellele jaotusele otsustasid saksa ajalehed truuks jääda ka 1897. aasta rahvaloenduse ajal,¹³⁹ kuigi see ei vastanud enam ei kehtivatele seadustele ega ühiskonna tegelikule jaotumisele.

3.1.1. Aadel

Aadel jagunes Vene impeeriumis pärilikuks ja isiklikuks, kuid Läänemereprovintssides lisandus sellele veel jaotus kohalikesse matriklitesse vastu võetud (*Indigenat*) ja neisse mitte vastu võetud aadel. Immatrikuleeritud aadel moodustas neli korporatsiooni: Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa-Piltene ning Saaremaa rüütelkonnad.

Üldised aadli õigused — olgu pärilik või isiklik —, nende edasiandmise viis jms reguleeriti üleriigiliste seadustega. Kohaliku matrikliaadli õiguste — peamiselt puudutasid need osavõttu aadli omavalitsusest — saamiseks pidi ennekõike kohapeal mõisat omama. Rüütlimõisaid võisid omada Kuramaal, Eestimaal ja Saaremaal ainult immatrikuleeritud, Liivimaal aga kõik pärilikud aadlikud. Kuid mõis võis olla ka näiteks keisri annetatud — ja omanik kanti kohe kohaliku matriklisse. Tuli kõne alla ka sooviavaldus või korporatsiooni palve.

Originale übersetzt in der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzellei. St. Petersburg, 1845.

¹³⁸ Vt: **Marju Luts**. Juhuslik ja isamaaline: Georg Friedrich v. Bunge provintsiiaalõigustealus. Doktoritöö. Tartu, 2000.

¹³⁹ **V. Berendsen, M. Maiste**. Lk 63.

Välismaalase võis vastu võtta ainult keisri heakskiidul kindralkuberneri esildise alusel. Rüütelkonda kuuluv mees andis oma aadliõigused edasi naisele. Rüütelkonda kuuluva mehe tütar säilitas abielludes küll ise aadliõigused, kuid ei andnud neid edasi ei mehele ega lastele. Tiitlid olid pärandatavad niisiis ainult meesliinis.

Rüütelkonna kui korporatsiooni õigus oli ennekõike omavalitsus, st aadlimatrikli pidamine, nõupidamiste korraldamine, oma ametnike valimine ja määramine (see ei vajanud valitsuse kinnitust), iseseisev kassa ja oma krediidasutused, õigus makse jaotada jne. Oluline oli õigus osa võtta kirikuvalitsemisest — eelkõige nn patronaadiõigus, mis fikseeriti 1832. aasta kirikuseaduses ja jäi korduvatele protestidele vaatamata kehtima 1917. aastani. Rüütelkonnad tohtisid osa võtta õppeasutuste ja heategevuslike sihtasutuste asutamisest ja nende põhikirjade koostamisest, maakoolide asutamisest ja valitsemisest ning ülalpidamisest. Neil oli õigus pöörduda oma ametliku esindaja kaudu tsiviilkuberneri ja teatud juhtumitel ka otse keisri poole ning alati tuli neid nimetada Kõrgestisündinud (*Wohlgeboren*).

Kõigis kolmes provintsis pidasid rüütelkonnad üleval postijaamu, see ülesanne jäi neile kuni rüütelkondade kui korporatsioonide likvideerimiseni. Igal aadlimehel oli seetõttu õigus saada posthobuseid lihtsalt raha makstes, postipassi (*podorožna*), mis pidi olema ette näidata töösajus reisivatel ametnikel, neilt ei nõutud.

Igal rüütelkonnal oli oma vapp, iseseisev arhiiv, rüütelkonna maja koosolekute tarvis ja rüütelkonna ühisomandis olevad mõisad, mille tuludest kaeti oma ametnike tegevusega seotud kulud.

Oli fikseeritud, et ühe mehe kuritegu ei loeta terve korporatsiooni kuriteoks, aadlikogu ei tohtinud millegi eest tervikuna kohtu alla anda ega vahi alla võtta. Erinevalt Sise-Venemaast ei osalenud kubermanguprokurör Läänemereprovintsidest rüütelkonna koosolekutel.

Aadlike isiklikud õigused olid samad, mis Peeter I ja Katariina II korraldustega olid antud vene aadlile. Aadlikel oli õigus astuda riigiteenistusse, kuid alates 1764. aastast ei olnud nad selleks kohustatud. Talupoeg kui pearahakohuslane näiteks ei tohtinud riigiteenistusse astuda. Kui aadlik oli teenistusse astunud, võis ta igal ajal soovi korral riigiteenistusest vabastamist paluda. Nii sõjaväe- kui tsiviilteenistuses kehtisid aadlikele erioigused — lühem teenistus-aeg, kiirem edasiliikumine teenistusastmetel jmt.

Aadlikud olid Vene impeeriumi ainus seisus, kellel oli lubatud Euroopa liitlasvõimude teenistusse astuda ja seadusliku passiga välismaale reisida. Vajaduse korral pidid nad aga isevalitseja esimese kutse peale tagasi tulema. Kõik aadli eesõigused kehtisid ka siis, kui aadlik polnud kunagi riigiteenistuses olnud. Tal oli näiteks alati õigus kanda oma mõisale vastava kubermangu mundrit. Läänemerekubermangude aadliametid olid reserveeritud ainult immatrikuleeritud aadlile.

Aadlikku ei tohtinud kohtuotsuseta karistada, tema üle pidid kohut mõistma ainult omasugused ja ta oli igal juhul vaba ihunuhtlusest. Alamas teenistus-

astmes sõjaväes teeniv aadlik säilitas kriminaalrajade arutamisel seisuslikud õigused ja teda sai karistada ainult kõrgemate ohvitseride mõõdu järgi.

Terve rida privileege oli aadlikel maksude osas. Kõik Vene riigi aadlikud olid vabad isiklikest maksudest ja kohustustest (st eelkõige pearaha- ja nekrutikohustus). Kuna Läänemereprovintides oli pärisorjus kaotatud, ei vastutanud siin aadlik ka oma talupoegade koormiste täitmise eest ja pärast seda, kui ühes pärisorjusest vabastamisega olid magasiaidad antud talurahva kogukonna hoole alla, polnud tal kohustust oma talupoegi häda korral toetada.

Kui aadlik elas linnas, ei allunud ta linna kohtutele, kuid linnas kinnisvara omav aadlik pidi siiski kandma kodanike kohustusi, mis seondusid heakorra ja tuleohutuse tagamisega. Maal oli mõisniku maja vaba sõjaväe majutamise kohustusest.

Mõisnikel oli õigus tsunfti kuulumata asutada oma maal tööstusi ja isegi vabrikuid ning oma mõisa või vabriku toodanguga tohtis gildi liige olemata toimetada suurkaubandust. Ka linnas oli aadlikul õigus oma majapidamise tarvis käsitöölisi pidada. Neile oli antud viljakaubanduse ja viinapõletamise eesõigus, viimane kehtis riikliku viinamonopoli kehtestamiseni aastal 1900.

19. sajandi teisel poolel piirati moderniseerimisreformidega küll suuresti aadli kui korporatsiooni õigusi,¹⁴⁰ kuid suurem osa isiklike õigusi jäi alles. Balti aadli majandusliku võimu murenemine algas pärast otsust loobuda maa ainuomandi õigusest. Talumaade päriksostmise võimaldamine alates 1849. aastast Liivimaal ja 1860. aastast Eestimaal viis lõppkokkuvõttes aadli kui klassi tõsiste sotsiaalsete muutusteni. Ühtlasi suunas see põllumajanduse Baltimaades Venemaast põhimõtteliselt erinevale arenguteele.

Aadli poliitiline võim Läänemereprovintides sai oluliselt kannatada pärast politsei- ja kohtuasutuste reforme vastavalt 1888–89,¹⁴¹ ehkki väljakujunenud traditsioonid ja vara hoidsid aadlikke ka edaspidi ühiskonna eliidi hulgas. Iseloomuliku detailina säilisid 1916. aastani aadlike jahiprivileegid.

Aadlikud ei vajanud oma ühiskondliku positsiooni parandamiseks kõrgharidust ja riigiteenistuses eelistasid nad tavaliselt sõjaväeteenistust. Balti aadel lasi siiski sageli oma poegadel mõnda aega ülikoolis õppida. Tsiviilteenistuses liikusid aadlikud kiiresti kõrgetele positsioonidele riigiaparaadis. Kui 19. sajandi teisel poolel samm-sammult lammutati kohalikku seisuslikku omavalitsust, tuli ka aadlinoortel hakata otsima uusi tegevusalasid.

¹⁴⁰ Vt: **Michael Haltzel**. Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Russlands: ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977.

¹⁴¹ Reformidest vt: **Toomas Anepaio**. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 5–16.

3.1.2. Vaimulikud

Vaimulikku seisusse loeti kõigi konfessioonide pastorid ja kõrgemad vaimulikud ametnikud. Kirikute juures ametisse pandud köstrid, organistid, kellamehed jt kirikuteenrid ei kuulunud vaimulikkonna hulka. Õigeusu, roomakatoliku ja evangeelse-reformeeritud konfessiooni vaimulike õigusi reguleerisid üleriigilised seadused, evangeelse-luterliku kiriku vaimulike õigusi aga spetsiaalne Venemaa luterliku kiriku seadus 1832. aastast, selle ajani juhinduti 1686. aasta Rootsi kirikuseadusest.¹⁴²

Vaimulikuks ei pidanud sündima, selleks võis saada vastavasse konfessiooni kuuluv, Vene ülikoolis täiskursuse lõpetanud ja nõuetekohase eksami sooritanud isik, kusjuures pastoriks ei saanud enne 35. eluaastat. Isikud, kes olid olnud pearahakohuslased, pidid enne luterlikuks vaimulikuks vastu võtmist esitama tõendi pearahast vabastamise kohta. See sai toimuda vastava õppeasutuse — peamiselt Tartu ülikooli usuteaduskonna, sest teist luterlikke vaimulikke koolitavat kõrgkooli Vene impeeriumis polnud (Turu-Helsingi ülikool omas ka usuteaduskonda, kuid andis pastoreid valdavalt vaid autonoomsele Soomele) — lõpetamise järel ja Senati nimelise ukaasiga. Välismaalaste tegutsemist vaimulikuna reguleeriti siseministeeriumi vastavate reeglitega. Vaimulikku ei tohtinud ametisse panna vastu koguduse tahtmist. Seisus ei olnud päritav, kuid pastorite pojad kirjutati alates 1842. aastast aukodaniku seisusse (vt ptk Literaadid). Kõik need korraldused ei takistanud pastorite dünastiate tekkimist.

Vaimulikel olid vaimulikku seisusse kuuludes isikliku aadli õigused, nad olid vabastatud isiklikest maksudest ja kohustustest. Vaimulikel oli õigus pärandada oma vara, kuigi nad ei kuulunud immatrikuleeritud aadli hulka. Eestimaa kubermangus tohtis vaimulik omada ka rüütlimõisat, teistes Balti kubermangudes mitte.

Vaimulike majad linnas olid vabad majutuskohustusest ja muudest politseilistest ja linnakohustustest, välja arvatud sillutise uuendamine, puhtuse pidamine ja laternate eest hoolitsemine. Vaimulikele oli antud õigus luua oma laste ja leskede ülalpidamise kassasid.

Ametis oleval vaimulikul ei olnud lubatud tegelda käsitöö, kaubanduse jm ametiga sobimatu tegevusega, ta ei tohtinud pidada kohtuprotsesse, mis polnud otseselt seotud tema isiku või perekonnaga. Kuraatori või eestkostja ameti tohtis vaimulik võtta endale ainult konsistoriumi loal. Vaimulikud moodustasid provintsiaalseadustiku kohaselt omaette kohtuseisuse, kuid mittevaimulikes

¹⁴² ПСЗ II 5870 (28.12.1832). 1832. a seaduse eelse perioodi põhjalik käsitus vt: **Andres Andresen**. Die Lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am Beispiel des Baltischen Landesstaates. // Steinbrücke. 1. 1998. S. 101–111; **Andres Andresen**. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832: riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Juhendaja: Sulev Vahtre. Doktoritöö. Tartu, 2004.

asjades allusid nad vastavale ilmalikule kohtule. Vaimuliku vahistamisest tuli alati teatada konsistooriumile, vaimuliku kriminaalasja arutamise juures pidi viibima konsistooriumi esindaja.

Nagu aadlikud, olid ka luteriusu vaimulikud ihunuhtlusest vabad. Vaimulike lastel olid (va need, kes sündinud pärast vaimulikust seisusest lahkumist) kõik isikliku aadli õigused. Lesele kindlustati ühe aasta jooksul pärast mehe surma tema korter ja palk. Vaimulikku seisust oli võimalik ära võtta ainult kohtuotsusega.

Vaimulike käes oli perekonnaseisuaktide pidamine, alles pärast Veebruarirevolutsiooni tekkis võimalus ka ilmalikuks sünni, surma või abielu registreerimiseks. Ainult lahkuskude puhul pidas meetrikat politseivalitsus. Riikliku haridussüsteemi areng 19. sajandi viimasel veerandil kahandas vaimulike osatähtsust noorsoo kasvatamisel, kuid usuõpetus jäi koolide programmi tsaaririigi lõpuni.

Saksamaal oli kogudusevaimulik suhteliselt vaene, Balti provintssides lähenes pastori elustandard rohkem aadli omale. Vaimuliku amet, mis Lääne-Euroopas oli sageli sotsiaalse tõusu kanaliks, sest ka vaestest oludest pärit noormees võis tubliduse ja riiklike stipendiumide kaudu ülikoolis vastava ameti omandada, täitis Läänemereprovintssides seda rolli oluliselt väiksemal määral. Vaimuliku seisuse taastootmisel oli ülikool möödapääsmatu ja seisus sai uusi liikmeid kõigist kohaliku ühiskonna kihtidest, ehkki perekondlikud traditsioonid olid väga tugevad. Peamiseks takistuseks alamast seisusest noorte tõusule pastori ametisse osutus aga kohalike mõisnike patronaadiõigus, mis andis ametikohtade saamisel suured eelised juba tuntud ja kohalikku kõrgemasse seltskonda vastu võetud perekondade järeltulijaile. Eesti ja Läti noormehed võisid küll usuteaduskonna hiilgavalt lõpetada, kuid leidsid pastorina teenistust peamiselt vaid kaugetes Siberi ja Lõuna-Venemaa kogudustes. Sotsiaalse tõusu olid nad sellega kindlasti teinud, kuid oma rahvale kaduma läinud.

3.1.3. Linnaelanikud

18. sajandil oli linnu Venemaal väga vähe ja nad ei olnud kuigi tugevad. Katariina II kubermangureformi käigus 1775–85 rajati juurde 216 linna, ja linnakodanike hulk kasvas 100000 võrra talupoegade kodanikuseisusse üleviimise läbi. Keisrinna käsul rajati ka Eesti alale Paldiski ja Võru linnad, maakonnakeskuseks ühendati Paide ja Rakvere. Kaasaegsed elasid protsessile elavalt kaasa ja leidsid selle igati õige olevat. Usuti, et kord rajatud linn areneb juba ise edasi.¹⁴³ Kuid edaspidi näitas linnaelanike arv pigem vähenemise kui

¹⁴³ Vt näit: **August Wilhelm Hupel**. Ueber den Aufbau neuer Städte in Hinsicht auf das Russische Reich, besonders auf Lieflandt. Der nordischen Miscellaneen achtens Stück. Riga, Hartknoch, 1784. Toob ära ka Venemaa uute ja vanade linnade nimekirja —

suurenemise tendentsi. Ka 1785. aasta *Armukiri linnadele* ei suurendanud linnaelu atraktiivsust. Maksusüsteem soosis olukorda, kus linnades elas palju talupoegi, kes tegelesid kaubanduse ja käsitööga, traditsiooniliste linnaseisuste esindajad — kaupmehed ja käsitöölised siirdusid aga sageli maale.¹⁴⁴ Samas toimusid kodanikkonna siseselt suured ümberpaiknemised — nii suutsid näiteks Moskva 17. sajandi rikestest kaupmeheperekondadest 18. sajandi lõpuks oma positsiooni säilitada vaid vähesed.¹⁴⁵

Linnade arv jäi Venemaa suurust arvestades endiselt väikeseks. 19. sajandi algul oli Vene impeeriumis umbes 500 linna, sajandi lõpuks loeti neid ametliku statistika järgi 865. Euroopa-Venemaal elas 19. sajandi lõpuks linnades 10% elanikkonnast (mida ülejäänud Euroopaga võrreldes oli väga vähe), kuid erinevused kubermangude vahel olid äärmiselt suured — 6,6% Soomes kuni 66% Peterburi kubermangus.¹⁴⁶ Balti provintsid olid võrdlemisi linnastunud: Liivimaal elas 19. sajandi lõpuks linnades 29%, Kuramaal 22% ja Eestimaal 18% elanikkonnast.

Läänemereprovintside linnade eliidi moodustasid 18. sajandi lõpul saksa soost kodanikud, alamkihi aga kohalikud eestlased, lätlased ja venelased. Erinevalt maapiirkondadest, kus etniline jaotus oli väga selge (mõisnikud sakslased, talupojad eestlased ja lätlased), saab linnas sellest rääkida siiski vaid üldiselt, sest nii kaupmeeste, käsitööliste kui majaomanike seas leidis ka kohalike rahvaste esindajaid (tõsi, üldjuhul saksastunud) ja suur osa lihtrahvast oli saksa soost (nn *kleindeutsche*).

Asehalduskorra ajal (1783–97) muudeti seni kõikvõimas linnamagistraat pelgalt linna kohtuorganiks. Mõnedes linnades loodi riiklikud, otse kubernerile alluvad politseivalitsused, mis omakorda magistraadi võimu vähendasid.

Paul I võimule tulles taastati küll 1797. aastast vanad kohtu- ja administratiivasutused ning tsunftisundus, kuid pöördumatult oli lihtsustunud kodanikuks saamise kord ja alles jäi maksusüsteem, mis kaupmehi maksustas deklareeritud kapitali järgi. Linnaseadus, mida 18. sajandi lõpu suurimaid Venemaa asjatundjaid August Ludvig v. Schlözer (1735–1809) oli nimetanud revolutsiooniliseks, tõi Balti provintsid kaasa ennekõike kodanikkonna koosseisu muutumise — nende hulka sattus rohkem venelasi, eestlasi, lätlasi.¹⁴⁷ Kogu süsteemi murdmiseks jäi aga asehalduskorra kehtivusaeg liiga lühikeseks

Eesti- ja Liivimaa uued linnad olid Paldiski, Kirumpää (Võru), Lemsalu, Paide, Rakvere (mõni neist oli küll varem olemas, kuid tõsteti pisikesest alevist maakonnakeskuseks).

¹⁴⁴ **Борис Миронов.** Русский город в 1749–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. С. 101–103.

¹⁴⁵ **Janet M. Hartley.** A social History of the Russian empire 1650–1825. Longman, London and New-York 1999. P. 42–43.

¹⁴⁶ Arvud 1897. a rahvaloenduse põhjal: “Россия”. Энциклопедический словарь (Брокгауз-Ефрон).

¹⁴⁷ Tartu kohta vt: **Laine Hermann.** Teenijad ja pärisorjad asehalduskorraaegses Tartus. // Eesti NSV arhiivid. Tallinn, 1967. Lk 31–51.

ja vana eliit — saksa soost tsunftimeistrid ja kaupmehed säilitasid oma juhtpositsiooni veel vähemalt 100 aastaks. Vana juhtkonna taaselustamine võttis ära konfliktideta emantsipatsiooni võimaluse pärisorjusest vabastatud ja valgustajate poolt äratatud eestlastelt, mis Katariina II reformide tulemusel olnuks võimalik.¹⁴⁸

Asehalduskorra-aegne linnaseadus (1785. aasta armukiri linnadele) oli kaotanud piirangud meistrite, sellide ja õpipoiste arvule tsunftides. 1819. aasta käsitöökorraldus lubas tsunftide kõrval tegutseda üksikettevõtjatel, kes aga ei tohtinud omada selle ega õpipoisse. Siiski kehtis tsunftisüsteem ametlikult kuni 1866. aasta tsunftisundust kaotava seaduseni ja ajaloolise traditsiooni mõjul jätkasid mõned tsunftid seltskondlike ühendustena kuni 1940. aastani. Majanduslikku tähtsust neil siis muidugi enam polnud, küll aga säilis ühiskondlik positsioon ja üksteise toetamine.

19. sajandi keskpaigaks oli linnaühiskond juba väga diferentseerunud. Selle peegeldamisest ei pääsenud ka Balti provintsiaalseadustik, mille järgi linlased moodustasid kõige amorfsema seltskonna. Nende hulka loeti: aukodanikud; gildidesse kuuluvad kaupmehed; kõik, keda kohaliku kombe kohaselt Lääne-mereprovintsidest literaatideks nimetatakse; väikekodanlased (*Beisassen*); tsunftiliikmed; vabad inimesed, teenijad ja töölised (*die freien Leute, Dienst- und Arbeitsleute*).

Linnaelanikud jaotati kõige üldisemalt kodanikeks ja mittekodanikeks. Balti kubermangude linnades kehtisid selles osas igapäevases mõnevõrra erinevad normid, mis kõik olid provintsiaalseadustikus fikseeritud (st linnade korraldust ei püütud ühtlustada).

Kodanikuõiguste saamiseks Riias ja Riia (e Magdeburgi) linnaõigusega linnades (kehtis ka Tartus, samas Tallinnas ja Eestimaa kubermangus oli valdav Lüübeki linnaõigus) pidi olema a) kristlane, b) vene alam, c) vabast seisusest d) laitmatu käitumisega e) kuuluma ühte linna kahest gildist. Suurde gildi võidi vastu võtta a) kaupmehi ja pankureid, b) kunstnikke ja literaate c) kullasseppi, d) emeriteerunud kaupmehi, e) emeriteerunud literaate. Väikegildi võeti ainult käsitöölisi, kes kuulusid mõnda tsunfti ja olid jõudnud meistriseisusse.

Kõik käsitöölised, kes tunnistasid kristlikku usku ja kuulusid vabasse seisusse, võisid astuda takistamatult mõnda tsunfti õpipoisi, selli või meistrina. Tsunftide arv linnades ei olnud piiratud.

Tartus (ja Pärnus) nõuti suure gildi liikmeks soovijalt tunnistust, et ta on oma õpipoisi ja kaupmeheselli aastad auga välja teeninud, ja et tal oleks oma maja linnas. Kodanikuks saamiseks tuli anda vanne ja maksta kodanikuraha, Tartus tuli maja olemasolu korral ka kustutusvahendid ette näidata.

Kodanikuõigused võis mees edasi anda oma seaduslikule naisele, kuid neid ei saanud pärandada lastele (st laps pidi ise ametit õppima jne). Linnaelanikud

¹⁴⁸ **Ott-Heinrich Elias.** Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalter-schaftszeit 1783–1796. Verlag wissenschaftliches Archiv Bonn-Bad Godesberg. 1978. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 3. S. 191, viide 46; S. 194–195.

tohtisid omandada kõiki liikumata varasid välja arvatud rüütlimõisad. Üldised seadused andsid neile õiguse rajada vabrikuid, töökodasid jms. Linnakodaniku õigused ei olnud igavesed ja sünnipärased nagu aadli omad. Need kadusid, kui isik valis tegevusala, mis viis ta teise seisusse (näiteks sõjaväe- või tsiviilteenistusse). Kodanikkond võis oma liikme välja heita autu käitumise eest ja neil oli Vene riigi üldiste seaduste järgi õigus lihtkodanikke nekrutiks anda.

Üleriigilised seadused sidusid kaupmeeste õigused tsiviil- ja sõjaväeteenistuses nende varandusliku seisuga või õieti deklareeritud kapitalilt riigile makstavate maksudega.

Maksude alusel jaotati kaupmehed kolme gildi, millel polnud suurt tegemist Läänemerekubermangude traditsiooniliste gildidega. 1785. aastal, kui see kord *Armukirjaga linnadele* kehtestati, oli nõutava kapitali suurus vastavalt 10000, 5000 ja 1000 rbl ja maks 1% ülesantud summalt. Esimese gildi kaupmehi (kes olid sinna kuulunud vähemalt 12 aastat) ja nende poegi võeti tsiviilteenistusse samadel alustel nagu isiklike aadlike lapsi, sõjaväeteenistusse aga vabatahtlike õigustes. Teise gildi kaupmehed ja nende lapsed ei saanud niisama lihtsalt riigiteenistusse astuda, sest neid loeti maksualusteks. Maksualusest seisusest võis vabaks saada lõpetades täieliku õppekursuse mõnes õppeasutuses, mis riigiteenistusse astumise õiguse andis. Sõjaväeteenistuses kehtisid neilegi esimese gildi st isiklike aadlike õigused. Ülejäänud korporatsioonide liikmetele ja nende lastele (sh kolmanda gildi kaupmehed) pidi tsiviilteenistus suletuks jääma. Sõjaväeteenistuses ei saanud nad samuti nautida vabatahtlike õigusi, vaid pidid sinna kord juba minnes ära olema ettenähtud aja.

Kõigisse kolme gildi kuuluvad kaupmehed olid vabad nekrutikohustusest ja pearahast. Pearahast olid vabad ka literaadid ja õppealal teenijad (*im Lehrfach dienende*) ning linna teenistuses olevad ametnikud. Ülejäänud linnakodanikud, kes seisuse järgi polnud maksudest vabastatud, loeti pearahakohuslasteks ja maksid ka kõiki teisi maksureglamendis ette nähtud makse. Narvas ja Riias oli tsunftiliikmetel lubatud täita nekrutikohustust rahalise maksu näol.

Asehalduskorra ajal 18. sajandi lõpul kehtestatud seadused andsid linnade moderniseerumisele tugevama tõuke kui Balti provintsiiaalseadustikust välja võiks lugeda. Vene riigi siseste tollipiiride kaotamine 1782. aastal ühendas Eesti ala Vene turuga. Linnakodanikuks saamine oli pöördumatult lihtsustunud ja maksusüsteem, mis tsunftikorra taastamisele vaatamata edasi kehtis kuni uue Vene linnaseaduse kehtestamiseni 1877. aastal, tõi kaasa linnade elanikkonna siseseid ümberkihistumisi, mille tegelik ulatus on veel uurimata.

Kui 1822. aastast ei tohtinud tsunftimeistrid enam tööle võtta välismaalasi, lõppes käsitöölise juurdevool Saksamaalt, mis avas uusi võimalusi kohalikele eestlastele ja lätlastele. 1877. aastal kehtestati kõigis kolmes Balti kubermangus 1870. aasta ülevenemaaline linnaseadus (välja töötatud Preisi 1853. aasta linna-seaduse eeskujul), vanad magistraadid jätkasid 1889. aastani pelgalt kohtuorganina, et siis ruumi teha mitteseisuslikele rahukohtutele. Linnades tuli valida linnavolikogu eesotsas linnapeaga ja moodustada täidesaatev linnavalitsus. Linnaelanikud jaotati varandusliku tsensusaluse alusel kolme valijate kuuriasse, igal

oma esindusnorm. 1892. aastal valimisseadust muudeti — nüüd võisid linnavolikogu valida kõik kinnisvaraomanikud võrdsetel alustel, kuid teistel valimiste juures kaasa rääkimise õigust polnud. Uued linnavalitsused hakkasid kõikjal hoolitsema oma linna heakorra, arhitektuurilise üldilme ja kommuni-katsioonide eest, rajati gaasi-, elektri-, telefonivõrke ja veevärke. Varandus-likule tsensusele vaatamata või kohati just selle pärast nõrgenes linnades saksa ülemkihi hegemoonia ja 20. sajandi algul läksid linnavalitsused üksteise järel eestlaste kätte. Paljudes linnades, sh Tartus, suutis aga vana eliit tänu suuremale poliitilisele kogemusele säilitada juhtrolli kuni 1917. aastani.

Juriidilises mõttes ei käsitletud linnaelanikena neid, kes olid hingekirjas maal. Kuna vallamaksud olid väiksemad kui linna omad ja linnas teenimis-võimalused suuremad, oli selliseid isikuid linnades 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul märkimisväärsel hulgal. Provintsiaalseadustik püüdis lepitada kohalikku ja üldriiklikku korraldust, kuid mõlemad jäid jalgu tegelikus elus toimunud muutustele. Tsunftikorra kaotamine ja ülevenemaalise linnaseaduse kehtestamine tuli kasuks nii ettevõtluse, kaubanduse kui teenindussfääri arengule.

Saksamaal tegi linnakodaniku mõiste 19. sajandi jooksul läbi põhimõttelised muutused. Kodanlus (*Bürgertum*) tähistas veel 19. sajandi algul kogu spektrit mittepõllumajanduslikust rahvastikust aadelliku ülemkihi ja lihttöölise vahel, haarates nii kapitalistid, ettevõtjad, kaupmehed, käsitöölised kui kõikvõimalikud ametnikud. 19. sajandi teisel poolel mõisteti kodanluse all kesk- ja ülemkihti, mis ikka vähem vastandus aadlile ja järjest sagedamini töölistele. See peegeldab hästi kodanikkonna ühe osa sotsiaalset ja majanduslikku tõusu (suurkodanlust eristatakse vahel terminiga *bourgeoisie*), mis ei puudutanud väikekäsitöölisi, väikekaupmehi ja teenistujaid, kellest said väikekodanlased (*Kleinbürger*).¹⁴⁹ Analoogiliselt muutus Vene riigis gildikaupmeeste seisund — esimese gildi, suurkaupmeeste ja pankurite, õigused lähenesid ikka enam aadli omadele, kolmanda gildi kaupmehed aga erinesid lõpuks vähe lihtkäsitöölisest ja kolmas gild kaotati 1863. Käsitöölise, väikekaupmeeste ja madalamate ametnike kihi tähistamiseks võeti kasutusele uus sõna — *мещанин*, mis üldiselt tõlgitakse väikekodanlaseks, Berendsen-Maiste käsitluses aga on nad *linna-kodanikud*.

Märgatavaid muutusi tegi läbi linnarahva haridustase. Riiklik koolivõrk sai Vene impeeriumis alguse 1775. aasta kubermanguseadusest ja ulatus esialgu ainult linnadesse (pea- ja alamrahvakoolid). Juba 18. sajandi lõpul oli Tallinnast nekrutiks värvatute kirjaoskus keskmiselt 70,9% ja tõusis 1860. aastateks 90%-ni, sealhulgas paljud oskasid lugeda ja/või kirjutada kahes keeles, mõni koguni kolmes-neljas.¹⁵⁰ Siinkohal tuleb meeles pidada, et nekrutiks anti maksu-aluseid, st madalama sotsiaalse staatusega isikuid. Võrdluseks — talurahvale

¹⁴⁹ **Gerhard A. Ritter, Jürgen Kocka (Hrsg).** Deutsche Sozialgeschichte 1870–1914. Dokumente und Skizzen. München, 1982. S. 288.

¹⁵⁰ **L. Arma.** Kirjaoskus Eestis. Lk 186–187, 193.

hakati kirjutamist massilisemalt õpetama alates 19. sajandi keskpaigast, mille tulemusel hakkasid kujunema kirjaoskajate põlvkonnad. Eri koolitüüpe püüti reserveerida eri seisustele, uute vajaduste rahuldamiseks loodi uusi koolitüüpe (tütarlastekoolid, reaalkoolid, kutsekoolid, õpetajate seminarid jmt), mille kõrval jäid alles ka vanad — tulemusena oli 20. sajandi alguseks tekkinud äärmiselt killustatud koolisüsteem, mis allutati küll rahvakoolide inspektorite kontrollile, kuid ühtlustamist ei toimunud.

Linnaelanikkond seisusena oli 20. sajandi alguseks kujunenud niivõrd ebamääraseks ja haaras nii palju erinevaid ühiskonnakihte, et oli muutunud sisuliselt mõttetuks.

3.1.4. Literaadid

Balti provintside literaadiseisus oli omapärane nähtus nii Vene impeeriumi kui Euroopa mastaabis, seepärast tuleb sellel veidi pikemalt peatuda. Väga üldiselt haaras see kiht ülikooli lõpetanud, mis veel 18. sajandil tähendas peamiselt kolme elukutse esindajaid — meedikuid, juriste ja vaimulikke. Saksamaal oli prestiižikaim juristi amet (sageli loeti juristid suurkodanluse — *bourgeoisie* — hulka), professor seisis kõrgemal kogudusevaimulikust, kuid mitte sotsiaalse hierarhia tipus. Professorid tulid tavaliselt kodanlikest kihtidest, rikaste ja aadlike professoriks hakkamine ei olnud tavaline. Aadel usaldas oma pojad professoritele ja kasutas neid koduõpetajatena, seda peeti mõlemalt poolt loomulikuks.

Balti provintsidest tuli samuti palju haritlasi kodanlikest kihtidest, kuid nad moodustasid ühiskonnas nn literaadiseisuse, mille seisund erines oluliselt nii Lääne-Euroopa haritlaskihi kui Vene segaseisuslaste omast. Provintsiaalseadustiku kohaselt literaadiseisust seisusena olemas ei olnud (literaadid kuulusid linnaelanike hulka), ühiskondlikus teadvuses oli sel väga kindel koht ja Vene riik arvestas sellega isegi maksustamisel.

Venemaa enda kujunev intelligents — segaseisuslased (sageli jäetakse sõna *разночинцы* tõlkimata) — haaras esialgu alamad õukonna-, riigi- ja errulastud sõjaväeteenistujad, kes ei olnud kirjutatud ei kaupmeheks ega tsunftikäsitööliseks ja enne aukodaniku seisuse loomist (vt allpool) ka isiklike aadlike lapsed. 17.–18. sajandil püüti neid koondada *possaadi*, st linna. Segaseisuslased loeti maksualusteks, kuid võlakohustusi võisid nad võtta samadel alustel nagu aadlikud ja ametnikud. Segaseisuslased olid tavaliselt saanud haridust, nad olid vabastatud pearahmaksust ja võisid taotleda aukodaniku seisust. Sellest keskkonnast tuli suurem osa alamametnikke, õpetajaid jt keskastme haritlasi. Kujunes selge vahe kõrgintelligentsiga ja Vene kirjanduses vastandatakse segaseisuslasi sageli aadlile. Balti literaadid erinesid neist nii sotsiaalse päritolu kui eluviisi ja eriti ühiskondliku staatuse poolest.

Literaadiseisuse juured on sügaval keskajas. *Literatus* oli keskajal see, kes oskas ladina keeles lugeda ja kirjutada. Õpetatud seisus tekkis ülikoolide

rajamise ja rooma õiguse retseptiooni tulemusel. Rooma riigiametnike immunitetid laiendati ka ülikoolide õpetajaile. Doktorikraad võrdus aadli-diplomiga, kuid juba noorim tudeng oli vaba maksudest ja andamitest, tema omandit ei tohtinud pantida, teda ei tohtinud piinata, ta allus juriidiliselt ainult piiskopile, ülikooli kohtule või maahärrale, ta tohtis apelleerida otse keisrile, ja nii edasi — lühidalt — professorite privileegid pidid kehtima ka tudengitele. Varauusajal määras rohkem kuuluvus korporatsiooni (ülikooli) kui mingi saavutus isiku ühiskondliku staatuse. Königsbergis sai iga filosoofiamagister poola aadlimeheks, see oli kuningas Sigismund II Augusti kingitus, mida veel Immanuel Kanti (1724–1804) aegadel tsiteeriti, kuigi see siis enam ei kehtinud. Pikemas perspektiivis ei suutnud õpetatud seisus siiski edukalt konkureerida kaitsva seisusega (rüütlitega st aadliga), küll aga distantseeruda toltvast seisusest (talupoegadest). Seisusena kerkisid literaadid esile Kuramaal 18. sajandil, olles vabad maksudest ja andamitest, ja pärast Kuramaa ühendamist Vene riigiga (Balti kindralkubernang ühendas Eesti-, Liivi- ning Kuramaad 1801–76) ka Läänemereprovintides. Kuramaa literaadiseisus mõjutas selle seisuse arengut kõigis Läänemereprovintides, mida võiks ehk pidada üheks Kuramaa Vene impeeriumi ja Balti provintsidega liitmise sotsiaalseks tagajärjeks. On omapärane, et see toimus ajal, mil enamikus Euroopa riikides seisuslikud erinevused juba enam või vähem tähtsusetuks olid muutunud.¹⁵¹ Literaadid kui õppinud (õigus)spetsialistid omandasid suure tähtsuse üldiselt seal, kus kohtunikke valiti ja neilt eriharidust ei nõutud. Sellistes kohtuorganites rakendati sageli palgalisi õigusspetsialiste, kellest sõltus kohtu tegevuse järjepidevus. Läänemereprovintside linnade ja rüütelkondade kohtuasutused olid kuni 1889. aasta reformini just seda tüüpi.

Olulist rolli mängis Balti literaadiseisuse kujunemisel ka Tartu ülikool. Kui taasasutamisel sai ülikool kohtuliku autonoomia ja õppejõududele anti (koos perekonnaliikmete ja teenijatega) aadli privileegid nagu maksuvabastus, keelatud kehaline karistus, vabastus sõjaväeteenistusest ja lisaks veel tsensuuri-vabastus, ei peetud sellega võibolla silmas uue seisuse rajamist. Pole teada, kui suurt rolli mängis nende privileegide sissevõtmisel ülikooli statuutidesse Kuramaa eeskujul. Ka Vene Teaduste Akadeemia liikmed olid õigustelt aadlikud (nii on neid ka nimetatud — Venemaa õpetatud seisus). Laiendades pearaha maksmise kohustuse Eesti- ja Liivimaale, oli Vene valitsus Senati ukaasiga 23. augustist 1783¹⁵² literaadid sellest vabaks jättnud, kuid puudus täpsem määratlus, kes on literaat — seadus ütles ainult *kõik õpetlased, nimelt doktorid, arstid, õpetajad jt* st lähemalt määratlemata grupp ülikoolis õppinuid kui selline.

Literaate eriseisund jäi kauaks seaduslikult väga puudulikult reguleerituks. Kes lõpetas ülikooli eksamitega, sai gradueeritud tudengi staatuse, võeti riigiteenistusse astumisel teenistusastmete tabeli madalaimale astmele ja oli

¹⁵¹ Balti literaadiseisusest on põhjaliku uurimuse koostanud **Wilhelm Lenz**. Baltischer Literatenstand. Marburg, 1950.

¹⁵² ПСЗ I 15820.

seega maksuvaba. Kuid 19. sajandi algul tegid veel üsna vähesed tudengid eksameid, seda nõuti vaid kroonutudengitelt või mõnel erialal praktiseerimise õiguse saamiseks (näiteks arstid ja apteekrid, vt allpool). Balti provintssides olid kõik ülikoolis õppinud võrdselt literaadid koos vastavate privileegidega. 1785. aasta linnaseaduses oli sees nimeka ehk aukodaniku mõiste (*именитые граждане*), mis tähistas rikkamaid linnakodanikke, nagu näiteks pankurid, laevaomanikud jne. Alates 1807. aastast hakati andma aukodaniku tiitlit ainult kunstnikele (st kõige laiemas mõttes kõigi kunstialade esindajaile). 1832. aastast kehtestati isikliku ja päriliku aukodaniku seisus — õigustelt sarnane isikliku aadliga, kuid staatusest siiski mõnevõrra madalam — mis laias laastus vastas Läänemere kubermangude literaatidele, st seisus, millesse ei pidanud sündima, vaid mida oli võimalik omandada hariduse, tubli teenistuse ja eriliste teenete eest. Seadus lubas sünnipäraselt kirjutada aukodanikeks pastorite pojad. Läänemereprovintside literaadid tuli lugeda aukodanikeks, kui nad ei olnud juba mõnes teises seisuses. Lihtrahva hulgast pärit ametnikele oli isikliku aukodaniku seisus sageli kõrgeim võimalik, eriti pärast seda, kui aadeldamine teenistusastmete tabeli kaudu 19. sajandi keskpaigas sisuliselt lõppes.

1832. aastaks oli seega Balti literaatide eriseisund saanud lõpuks ka õigusliku regulatsiooni, kuigi üksühest vastavust ei saavutatud mitte kunagi. Aukodanik oli vaba pearahast, nekrutikohustusest ja kehalistest karistustest. Evangeelne kirikuseadus samast aastast andis luteriusu vaimulikele ametisoleku ajaks kõik isikliku aadli õigused.¹⁵³ Muide, paljudes Baltimaadele pühendatud mälestustes on rõhutatud, et sinne eliidi kasvatusse ei kuulunud lapse löömine, selle asemel püüti arendada aumõistet. Kui meenutada, et seaduste järgi võis kehalist karistust rakendada vaid alama seisuse suhtes, tuleb konstateerida, et seisuslik ühiskond taastootis end muu hulgas kasvatusse kaudu.¹⁵⁴

Riigiõiguslikult problemaatiliseks osutusid literaatide lapsed, kuna tegemist oli ju seisusega, mis saavutati hariduse või teenete kaudu ja sellisena ei olnud see kuidagi pärandatav. Literaatide pojad püüdsid tavaliselt perekonnatavadest lähtudes ka ise kõrgkooli lõpetada (ka käsitöölise poeg pidi ju ise ametit õppima), kuid igaljuhul ei pruukinud see õnnestuda. Traditsiooni tugevusest räägib seegi, et ülikooli juures on eksameid teinud mitte ainult literaatide pojad, vaid ka tütreid — me leiame näiteks 19. sajandi keskpaigas Tartus koduõpetajanna eksami teinute hulgast seitse Girgensohni ja kuus Bergmanni, mõlemad olid tugevad Balti literaadiperekonnad. Kuid eriseisundi seaduslik päritavaks muutmine tundus ilmselt siiski ahvatlev. 1849. aastal kirjutas Tartu ülikooli professor Ewald Tobien (1811–60) *Nõutud märgukirja Liivimaa kroonupalatile literaatide ja maksuvabade õiguslikust seisundist pärast nende täisealiseks saamist*. Ta andis selles ulatusliku ajaloolise ülevaate seisuse

¹⁵³ W. Lenz. S. 22.

¹⁵⁴ Vt näit: Reinhard Wittram. *Drei Generationen. Deutschland-Livland-Rusland 1830–1914*. Göttingen, 1949; Herbert v. Blankenhagen. *Am Rande der Weltgeschichte. Erinnerungen aus Alt-Livland 1913–23*. Göttingen, 1966.

kujunemisest kõigis Venemaa Läänekubermangudes. Professori peamine järeldus oli, et literaatide seisund ei ole kusagil väga täpselt reguleeritud ja nende laste oma hoopiski mitte. Tema ettepanek oli juhitud Keisri kinnitatud riiginõukogu arvamusest 27. jaanuarist 1847, milles öeldi kõige üldisemalt, et kõik isikud, kellel on seaduslik kohustus pärast täisealiseks saamist valida seisus, on sellest vabastatud seniks, kuni nad õpivad mõnes riiklikus õppeasutuses, mille lõpetamine vabastab kohustusest astuda maksualusesse seisusse, maksualustele aga annab õiguse pearahaoklaadist välja arvatud saada.¹⁵⁵ Selle ajani loeti literaadi laps kuni täisealiseks saamiseni (21 a) formaalselt maksualuseks, st ka ajal, mil ta alles õppis ülikoolis. Tobieni arvates pidi ta juba ülikoolis õppimise ajal olema maksuvaba. Kui ta aga eksamitega lõpetada ei suutnud ja sünnipäraselt maksualusesse seisusse kuulus, pidi ta täisealiseks saades sellesse ka astuma. Tobieni ettepanekus võib näha unistust muuta literaadiseisust pärilikuks. Ka E. Tobien oli end hariduse läbi üles töötanud ja tema poeg kandis juba iseenesestmõistetavalt partiklit *von*. Tundub, et Liivimaa kroonupalat arvestas edaspidi tudengeid kui maksuvabasid ja need literaadid, kes ei olnud just pastorid, arstid või muud eriseadustega reguleeritud aladel tegutsejad, pidid end pärast ülikooli lõpetamist määratlema kui aukodanikud. Hariduse ekspansioon viis selleni, et mõiste *literaat* ülikoolis õppinu tähenduses kadus tasapisi kõnepruugist. Sõna *literaat* tähendus riigi- ja maksuõiguslikus tähenduses ja baltlaste ühiskondlikus teadvuses jäi erinevaks, rääkimata sellest, et kaasajal on sõna omandanud hoopis uue tähenduse.

Kui 18. sajandil ja 19. sajandi algul olid literaadid olnud suuresti veel välismaalased — peamiselt Saksamaalt saabunud spetsialistid, siis Tartu ülikool andis võimaluse seisuse taastootmiseks kohapeal. Vene riigi seadusandlus toetas seda. Kogu riiklike kõrgkoolide süsteem pidi teenima ju kodumaise ametnikkonna koolitamise eesmärki ja 1818. aastal võeti vastu veel eraldi korraldus selle kohta, et Läänemereprovintsidele tuleb tööle võtmisel eelistada neid, kes on vähemalt kolm aastat Tartus õppinud.¹⁵⁶ Asjaolu, et literaadid jäeti vabaks pearahamaksust ja nekrutikohustusest ning ihunuhtlusest, viis nad kindlalt kohaliku (saksakeelse) eliidi ridadesse ja lõi eeldused sotsiaalseks tõusuks läbi hariduse järgneval sajandil. Tartu ülikool sai balti literaatide peamiseks „sepikojaks“ ja kui haritlaste juurdevool välismaalt pidurdus, täienesid balti literaatide read peamiselt kohalike arvel, kes esialgu üldjuhul saksastusid.

Erinevalt Vene segaseisuslastest või ka Saksamaa haritlaskihtidest lähenes Balti literaatide elustandard aadli omale. See mõjutas võibolla rohkemgi naiste kui meeste positsiooni — näiteks Tartu professoriproua juhatas küll majapidamist, kuid ei pidanud ise kodutöödele kätt külge panema, selleks olid teenijad. Lääne-Euroopas ei olnud see kaugeltki alati nii, mis põhjustas hiljem kohanemiskriisi venestuse eest Saksamaale läinud peredele.

¹⁵⁵ **Ewald Tobien.** Die Standesverhältnisse studierender Kinder von Literaten. EAA. 402–7–91. L 11.

¹⁵⁶ ПСЗ I 27445 (4.8.1818).

Üldiselt võib Balti literaadiseisuse tekkimist pidada seisusliku korra lagunemise märgiks, kus tekkivat uut püüti suruda tuttavatesse raamidesse. Ideaaltüübina võiks literaate pidada ülikoolilinnadele omaseks haritlaskodanluseks (*Bildungsbürgertum*), kuid see ühiskonnakiht haaras ka suure osa elukutselisest ametnikkonnast (*Berufsbeamtentum*), millesse kuulusid peamiselt juristid ja vaimulikud.¹⁵⁷ Kodanluse tõus Euroopas oli seotud teenimise professionaliseerumisega. Just ülikooli lõpudiplomite ja eksamite nõudmine andis šansi tõusvale haritlaskodanlusele. Nii mõnelgi pool muutus haritlaskodanlus kogu kodanluse ühiseks eestkõnelejaks.¹⁵⁸ Naabermaal Soomes äratas luuletaja Johann Ludvig Runeberg (1804–77) ühiskonna eri kihtides, soomlastes ja rootslastes, ühise ajaloo tunnetuse. 19. sajandi esimesel kolmandikul olid ka Balti provintside esto- ja letofilid valmis enestele taolist rolli võtma, kuid siinses ühiskonnas olid seisusepiirid siiski liiga sügavad ja puudus soomlastega sarnane ühise vaenlase vastu võitlemise kogemus. Nii tuli ka haritlaskodanlus välja kujundada kaks korda — algul saksakeelsete literaatide, siis aga demokraatlikuma valdavalt eesti ja läti soost haritlaskonna näol.

3.1.5. Talupojad

Balti provintsiaalseadustik ei reguleerinud talurahvaseisuse õigusi ja kohustusi, need normid jäid eraldi talurahvaseadustikesse. Tegemist oli arvuliselt kõige suurema seisusega, kellel lasusid kõik kohustused ja koormised, aga oli üsna vähe õigusi. Siiski ei saa öelda, et talurahvas oleks olnud päris õigusetu ja just talurahva õiguslik seisund muutus 19. sajandi jooksul kõige rohkem. 20. sajandi algul vastandati juba linna ja maad.

Talupojad jaotati üldiselt kroonu- ja eratalupoegadeks, omaniku järgi võis olla veel udelli, linna jms talupoegi. Läänemerekubernangude eratalupoegade elu reguleerisid kohalikud seadused, mis erinesid kubermanguti (kuid olid kõik keisri kinnitatud), kroonutalupojad aga allusid keskvalitsuse korraldustele, milles leidis rida erinorme just Balti provintside tarbeks. Riik tegi maksustamisel selget vahet era- ja kroonutalupoegade vahel. Alles 1860. aastail tulid seadused, mis käisid kõigi kolme Balti kubermangu talupoegade kohta ühiselt (1863. aasta passiseadus, ihunuhtluse kaotamine, 1866. aasta vallaseadus).¹⁵⁹

¹⁵⁷ **M. Rainer Lepsius.** Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit. // Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Hrsg. v. Jürgen Kocka. Göttingen, 1987. S. 79–100, siin 86–87.

¹⁵⁸ **Dietrich Rüschemeyer.** Bourgeoisie, Staat und Bildungsbürgertum. Idealtypische Modelle für die vergleichende Erforschung von Bürgertum und Bürgerlichkeit. // Bürger und Bürgerlichkeit ... S. 101–120.

¹⁵⁹ Suurem osa neist oli välja töötatud Peterburis Läänemeremaade komitees, lähemalt vt: **Alexander Tobien.** Das Ostseekomitee. // Baltische Monatsschrift 1908. H. 2. S. 73–84.

19. sajandi alguse talurahvaregulatiivid andsid õiguse omada vallasvara ja panid aluse talurahva kohtuasutustele ning nende kaudu talurahva omavalit-susele.¹⁶⁰ Pärissorjuse kaotamine Eestimaal (1816), Kuramaal (1817) ja Liivimaal (1819) andis talupoegadele õiguse valida tegevusala ja elukohta. Kuigi siin oli seatud suur hulk piiranguid, poleks selleta linnade kasvamine 19. sajandil üldse mõeldav olnud.

Usuvahetusliikumine ja eestikeelse õigeuskiriku väljakujundamine tõi muu hulgas kaasa politseilise kontrolli osalise kadumise ühe osa talurahva üle, sest luterlik kirikueestseisjaamet, mis taolist funktsiooni oli täitnud, õigeusklike üle ju võimu ei omanud. Ühtlasi tõi usuvahetus kaasa hariduse, mis polnud enam rangelt konfessionaalne — õigeusu talurahvakoolidesse lubati astuda ka luterlastel, sest loodeti, et nii levib vene keel. Õigeusklikud eestlased ja lätlased said omast rahvusest vaimulikud¹⁶¹ kiiremini, kui see luterlikus kirikus valdavaks muutus.

Talupoegade lootus, et usu vahetamine võiks aidata neil maaomanikuks saada, realiseerus küll ainult väga vähesel määral — valitsus ei julgenud sellele teele asuda.¹⁶² Kuid 1849. aastal Liivimaal antud luba talumaade väljaostuks (1860 Eestimaal) — olgugi, et järk-järgult ja suure väljaostumaksu eest — pööras pikemas perspektiivis pea peale senivalitsenud omandisuhted ja neil rajanenud ühiskondliku korralduse. Samal ajal tugevnes nii eestlaste-lätlaste kui baltisakslaste rahvuslik liikumine. Linnades kaotati tsunftikord 1866 ja samal aastal vabastati talurahva kogukonnad (vallavalitsused ja -kohtud) mõisniku eestkoste alt. Kuigi Venemaal sisse viidud rahukohtute süsteem jäi esialgu kehtestamata, olid loodud vajalikud eeldused emantsipatsiooni tegelikuks läbiviimiseks ja kinnistumiseks. Just 1860. aastail algas ka linnade elanikkonna väga kiire kasv, sh Tartus.

1863. aasta Balti kubermangude passiseadus¹⁶³ andis talupoegadele liikumisvabaduse kogu impeeriumi piires. Balti kubermangud ei jooksnud küll rahvast tühjaks nagu oli karatud, kuid ulatusliku väljarändamisliikumise vallandas see ometi. 1894. aastast kehtestati ka Balti kubermangudes uus ülevenemaaline passikorraldus.¹⁶⁴

18. sajandi lõpust oli talurahval (ja teistel maksualustel) raske andamina lasunud nekrutikohustus. Kord nekrutiks antut ei loodetud enam näha. 25-aastane teenistusaeg lühenes 1834. aastast 20-le ja 1868. aastast 15-le aastale, millest 10 oldi tegevteenistuses ja 5 reservis. Tõsi, 1860. aastatel, kui teenistus- aega 10-le aastale lühendati, hakkasid nekrutid tagasi tulema, tekitades sellega

¹⁶⁰ **August Traat.** Vallakohus Eestis: 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformi. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.

¹⁶¹ Vt: **Anu Raudsepp.** Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

¹⁶² **Kersti Lust.** Riigimaade jagamisest õigeusklikele talupoegadele. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 4 (115). Lk 69–86.

¹⁶³ ПСЗ II 39849 (9.7.1863).

¹⁶⁴ ПСЗ III 10709 (1894).

rea probleeme. Riigimaadest, mida polnud julgetud jagada õigeusklikele talupoegadele (kardeti 1840. alguse usuvahetusliikumise kordumist), hakati eraldama maatükke erusoldatitele.¹⁶⁵ 1874. aastast kehtestatud üldine sõjaväekohustus tõi kaasa selle, et sõjaväkke minek ei olnud enam inimese elusalt mahamatmine. Tegelikult ei võetud ka nüüd sõjaväkke kõiki sõjaväekohuslasi, ja jõukamad olid juba varem end nekrutist välja ostnud, kuid igal juhul käis nüüd vene kroonust läbi oluliselt suurem hulk noori mehi. Positiivsena tuleb näha momenti, et see laiendas talupoja silmaringi ja naasnud tõi külaühiskonda uusi ideid. Paljud kasutasid sõjaväeteenistuse aega kroonu kulul hariduse või ameti omandamiseks.

Läbi 19. sajandi laienes koolihariduse kättesaadavus ja tõusis selle tase. Eesti ja Läti ala talupojad torkasid küll juba 19. sajandi alguses Euroopa mastaabis silma oma enam-vähem üldise lugemisoskusega, ja meie pärisorisele talurahvale mõeldud ajaleht aastast 1807 on tõepoolest väga tähelepanuväärne,¹⁶⁶ kuid sajandi lõpuks õpiti rahvakoolides ka kirjutamist, arvutamist, maateadust, vene ja/või saksa keelt jne. Selline ilmaliku(ma)le massiharidusele üleminek toimus kogu Euroopas ja oli oluline osa ühiskonna moderniseerumisest. Lääne-merekubernangudes kasvas kohaliku rüütelkondade, linnade või kirikute poolt hallatava koolisüsteemi kõrvale riiklik — keskvõimu finantseeritav kool (ministeeriumikoolid), järjest rohkem võtsid talupojad oma lastele hariduse andmise eneste südameasjaks. 19. sajandi lõpus — 20. sajandi algul elasid paljud talupojad juba linnas. Olles küll oma valla hingekirjas, võis neil tegelik side maaga kaunis nõrk olla.¹⁶⁷ Juurtega rootsi aega ulatuv koduõpetuse traditsioon oli sedavõrd tugev, et see võeti kaasa ka linna — 19. sajandi keskpaigas on kaasaegsed autorid kiitnud tublisid eesti emasid, kes linnas emakeelsete algkoolide ja koolisunni puudumisest hoolimata oma lapsed järjekindlalt lugema õpetavad.

19. sajandi alguse pärisorisest talupojast oli saanud sada aastat hiljem ajalehti lugev, seltsielu edendav ja kooperatsiooniliikumises kaasa lööv, ise-teadev taluperemees, kellel oli sõnaõigus valla asjus ja kellele oli auasi vähemalt ühte poega mõnes kõrgemas koolis koolitada.

Kellele peremehe kohta ei jätkunud, aga sulane olla ei tahtnud, need proovisid õnne linnas või Venemaa avarustesse välja rännates. Juriidiliselt oli talupojaseisus 19. sajandi lõpuks endiselt kõige selgemini määratletud — kes kuulus mõnda vallakogukonda, oli talupoeg, kui ta ka linnas elas. Sealjuures võis ta olla nii majaomanik kui kaupmees, vabrikutöoline kui teenija.

¹⁶⁵ Vt: siseminister A. E. Timaševi kirjavahetus Balti kindralkuberneri P. Albedinskiga 1868. aastast. LVVA. 7474–1–10. L 23–29.

¹⁶⁶ Vt: Tartu Maa Rahva Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. **Koost. Tõnu Tannberg.** Tartu, 1998.

¹⁶⁷ Fiktiivsete elanike probleemidest on kirjutanud **Aadu Must.** Valla passiregistrid demomeetrilises uurimistöös. Kabala valla passiregister. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1994. 10. Lk 14–26.

3.2. Maksustamine

19. sajandil oli oluline seisuslik vahe, kas ollakse pearahakohuslane või sellest vaba. Kõik seisused jaotati kaheks: maksuvabad — aadel, vaimulikud ja lite-raadid, ning maksualused — kodanikud (*Bürger*, kaupmehed ja käsitöölised), töölised (*Arbeiteroklad*) ja talupojad (*Bauer*). Maksualustest tasusid kaupmehed gildiliikmetena gildimaksu, muid kohustusi neil polnud, seepärast puudusid ka liikumispiranguid. Käsitöölised, töölised ja talupojad olid nii pearaha- kui nekrutikohuslased ja riik seadis nende liikumisele piiranguid (pärisorjus) või hoidis hoolega silma peal (politseiline kontroll käsitööliste üle). Põhimõtteliselt oli võimalik ka maksuvaba talupoeg, kuid 19. sajandiks oli selliseid kate-gooriaid väga vähe järele jäänud — siis täitsid nad mingit riiklikku ülesannet nagu näiteks vanade vabaduskirjadega Muhu postitalupojad.

Pearaha kehtestas Vene impeeriumis Peeter I, ennekoike seoses oma suure regulaarmee ülalpidamise vajadusega.¹⁶⁸ Mitmeid variante arutades leiti, et kõige mugavam maksustusühik riigi jaoks on üksikisik ehk hing. 26. novembril 1718 andis keiser korralduse hinged oma riigis üle lugeda. Tulemuseks saadi viis miljonit, sõjaväe ülalpidamiseks vajati neli miljonit rubla ja sellest lähtuvalt määrati maksu suuruseks 80 kopikat igalt täiskasvanud meessoost hingelt. 18. sajandi jooksul maks mõnevõrra vähenes, 19. sajandi algul tõusis, mõned elanikkonna kategooriad, kellele ei kuulunud riigi soosing, nagu näiteks vanausulised, maksid maksu kahekordses suuruses, ja kohati loeti maksualuseks ka naised.

1783. aastal laiendati pearaha maksmise kohustus Balti kubermangudele (siis oli selle suurus 70 kopikat). Korraldusele eelnes maksualuse elanikkonna loendus, hingederevisjon 1782. aastal, mis Venemaa arvestuses oli neljas. Rahutused, mida uus maks esile kutsus, suruti otsustavalt maha. Maksu tasuti esialgu valdavalt proviandis ja loomasöödas, lõplikult mindi üle rahale alates 1796. aastast.

Kui 18. sajandil oli maksu kogunud sõjaväeline komissar ja vastutanud kammerkolleegium, siis Katariina II kubermangureformi tulemusel võtsid selle töö üle uued asutused — kubermangu kroonupalatid ja maakonnarenteid. 1794. aastal tõsteti maksu 1 rublani (kokku 18 kubermangus). Tartu rentei mater-jalidest on näha, et Liivimaal tõusis pearaha 1797. aastal 1 rublalt 1.26-le.¹⁶⁹

Aadel oli juba Peeter I ajast maksuvaba, seda põhjendati siis talle pandud teenimiskohustusega. *Armukiri aadlile* aga vabastas aadli ka teenimiskohustu-sest. Seda silmas pidades kehtestas Paul I aadlikele spetsiaalse maksu, mille aga Aleksander I jälle ära muutis. Maks kanti üle eratalupoegadele, pearaha tõusis 1810. aastaks kahe bankorublani ja Aleksander I valitsusaja lõpuks kolme bankorublani. 9. novembri 1839 ukaasiga viidi pearaha arvestus üle hõberahale ja oli nüüd 95 kopikat hinge kohta. Sellele lisandus Läänemerekubermangudes,

¹⁶⁸ “Подушная подать”. Энциклопедический словарь (Брокгауз-Ефрон).

¹⁶⁹ Rechnungsbuch über die Einnahme von Kopfsteuer. 1796–1804. EAA. 529–1–3105.

Väike-Vene ja Poola aladel maks viinapõletamise õiguse eest (kaks bankorubla hinge kohta). 1851. aastal muudeti see ära, välja arvatud Läänemerekubermangud, kus maksu võeti kuni 1863. aastani, mil kehtestati aktsiisimaksude süsteem koos aktsiisivalitsustega. 1862 sai pearaha suuruseks jälle üks rubla, kuid sellele lisandus täiendav maks.

Linnaelanikele kehtestati 1724. aastal maks 1.20 hingelt. 1769. aastal tõsteti maksu seoses Türgi sõjaga kahe rublani ja pärast rahumanifesti 1775 võeti seda jälle endistviisi. 25. mail 1775 asendati kaupmeeste puhul pearaha maksuga deklareeritud kapitalilt. 1794 suurendati väikekodanlaste (töölised ja käsitöölised linnades) maksu kahe rublani, paberraha inflatsiooni tõttu kasvas see veelgi. Maksuarvestuse hõberahale üleviimisel 1839. aastal arvestati väikekodanlaste ja tsunftiliikmete pearahaks 2.38 Euroopa-Venemaal ja 2.29 Siberis. Juudid maksid alates 1794. aastast kahekordset väikekodanlase pearaha (kuni 1817). Raskolnikud maksid kahekordset pearaha esimesest revisjonist kuni 1782. aastani ja nende naised (teistel kategooriatel puudutas pearaha ainult mehi) poole meeste maksumäärast. Vabad inimesed ja välismaised käsitöölised maksid oluliselt suuremat maksu kui talupojad, 1839. aasta ukaasi kohaselt pidid välismaised meistrid linnades maksma 5.75 hinge kohta, pealinnades veelgi rohkem.

Läänemereprovintside linnakodanikud ei olnud 18. sajandil esialgu üldse impeeriumi heaks maksustatud, kuni 1785 kehtestati siingi ülevenemaaline linnaseadus, millega linnaelanikud jaotati kuude kategooriasse vastavalt nende tegevusalale ja sissetulekutele:

- tõelised kodanikud st kinnisvara omanikud linnas;
- kaupmehed, kes jagunesid vastavalt deklareeritud kapitalile kolme gildi: 1.(10000 rbl), 2. (5000 rbl), 3. (1000 rbl);
- käsitöölised;
- välismaalased;
- nimekad ehk aukodanikud (pankurid, laevaomanikud, üle 50000 rbl kapitaliga kodanikud);
- possaadnikud (kaubandusega tegelevad kroonutalupojad jt).

Viimane kategooria oli Balti kubermangudes tundmatu ja väiksemates linnades polnud ka pankureid, laevaomanikke ega 1. gildi kaupmehi. Balti kubermangude omapära oli, et seisuslikule jaotusele lisandus etniline — linnade eliidi moodustasid saksa soost kodanikud, alamkihi aga kohalikud eestlased, lätlased, venelased. Erinevalt maapiirkondadest, kus etniline jaotus oli väga selge, saab linnas sellest rääkida siiski vaid üldiselt, sest nii kaupmeeste kui majaomanike seas oli ka kohalike rahvaste esindajaid ja linnades leidis küllalt palju saksa soost mittekodanikke.

Gildikaupmehed kõigis kolmes gildis kuulusid samuti maksualuste hulka. Edasine seadusandlus lähendas I gildi kaupmehi siiski järjest enam õigustelt isiklikule aadlile ja III gildi kaupmehi käsitöölistele.

Kuna uue maksusüsteemi järgi loeti kodanikuks kõik need, kes gildi- või käsitöömaksu maksid, täienes linnade kodanikkond plahvatuslikult. Kuigi Paul I

ajal taastati Eesti- ja Liivimaal vana kord, millega linnade magistraadid pidid saama endised õigused, jäi maksusüsteem kehtima ja selle tähtsust vana korra tegelikul lammutamisel on raske ülehinnata. Isekoopteeruva kodanikkonna suletus oli igaveseks murtud.

Maksuvabad olid Peeter I ajal pärilikud ja isiklikud aadlikud, kõigi konfessioonide vaimulikud, tatari vürstid, riigiteenistuses olijad, õukonnas teenivad isikud, meedikud, maaklerid, teaduslike kraadidega isikud, suurkaupmehed, aukodanikud ja veel mõned väiksemad kategooriad. Euroopa-Venemaal oli maksuvabade osakaal 10. revisjoni andmetel umbes 10%.

Pearahakohuslased moodustasid maksualuse seisuse (*податное сословие, Steuerpflichtiges Stand*), kellele automaatselt laienes ka nekrutikohustus. Viimane puudutas Balti kubermange alles pärast asehalduskorra kaotamist — lõiv, mille Balti aadel oma privileegide taastamise eest Vene impeeriumile lubas.

Pearahaga oli seotud passisüsteem — riik vajas ülevaadet potentsiaalsete maksumaksjate liikumisest. Maks määrati vastavalt revisjoniandmetele kogukonnale, kes vastutas kollektiivselt maksude tasumise eest. Et astuda teenistusse, millega kaasnes maksuvabadus, oli vaja kogukonna nõusolekut. Ikka ja jälle kogunes lootusetuid võlgu, mida aeg-ajalt (näiteks uue keisri troonileasumise puhul) kustutati. 1863. aasta passiseadus andis Balti kubermangude talupoegadele õiguse liikuda passiga kogu impeeriumi piires ja 30 versta raadiuses passita.

1863. aastast kaotati pearaha Vene impeeriumi linnades, mais 1883 vabastati pearahast maata ja vabrikutalupojad. Seadusega 28. maist 1885 kaotati pearaha alates 1. jaanuarist 1886. Määrus kehtis 1861. aastal vabastatud talupoegade ja eriolukorras olevate Balti kubermangude talupoegade kohta, välja arvatud kroonumaade talupojad. Lõplikult kaotati pearaha Euroopa-Venemaal 1. jaanuarist 1887, kuid jäi alles Siberis (kuni 1898). Asemele tulid uued maksud (tulumaks, ärimaks, kinnisvaramaks, maamaks, korterimaks) ja maksualune seisund (*податное состояние*) jäi alles, sellesse loeti talupojad, väikekodanlased, käsitöölised ja possadiinimesed. Neile kehtisid liikumispiirangud (pass anti ainult kindla tähtaja peale ja kindlasse kohta minekuks, maksuvabad said tähtajatu ja kogu Vene impeeriumi piires liikumiseks), nad allusid seisuslikele asutustele (st talurahvaasutustele), nende puhul ei olnud välistatud ihunuhtlus ja ainult nemad pidid minema sundkorras tööle, kui riiklikud vajadused seda nõudsid (näiteks metsatulekahju kustutamine, raudtee lumest puhastamine jms).

Sõjaväeteenistuses anti eeliseid neile, kellel oli rohkem haridust või kes olid pere ainsad toitjad, kuid oli ka seisuslike eeliseid. Näiteks aadlikud ja I gildi kaupmehed ei olnud sõjaväekohuslased, küll aga võisid teenida vabatahtlikena.

Kõige levinum tee maksualusest seisusest vabanemiseks oli omandada vastav haridus või amet ja astuda riigiteenistusse. Kui maksualusest seisusest isik soovis astuda kõrgkooli, pidi ta tooma kogukonna loa, kui ta korralikult lõpetas, võidi ta keiserliku ukaasiga maksualusest seisusest vabastada. Hiljem vabastas maksualusest seisusest kroonupalat. Enamik haridust nõudvaid

ameteid oli haaratud tsiviilteenistuse süsteemi ja võimaldasid seega tõusu vähemalt isikliku aadlini, 19. sajandi jooksul jõudsid kvalifikatsiooninõuded ja maksuvabastust andvate erialade loetelu korduvalt muutuda. Ilma hariduseta võis saada ajutiselt maksuvabaks mõne riigiasutuse teenistuses, sh ülikoolis, olles kasvõi madalaim teenija.

Balti provintsidest kasutati sageli nii hariduse kui teenistuse rada. Tunnetuslik veelahe maksualuste ja maksuvabade vahel oli väga suur. Iseloomulikult olid 1897. aasta rahvaloendusel olemasolevatele seisustele juurde kirjutatud peaaegu kõik sellised ametid, mis viisid maksuvabasse seisusse,¹⁷⁰ mis veelkord näitab, kui suurt tähtsust selline seisusevahetus inimeste silmis omas.

3.3. Tsiviilteenistus

Riigiteenistus¹⁷¹ (millest siinkohal võtan vaatluse alla ainult tsiviilteenistuse, jättes sõjaväe, õukonna, mäeasjanduse jt riigiteenistuse liigid kõrvale) oli kolmas tegur maksusüsteemi ja seisusliku korra kõrval, mis ühiskonna struktuure kujundas. Vene impeeriumis kujunes sellest 18.–19. sajandil peamine sotsiaalse mobiilsuse kanal.

1917. aastani kehtinud tsiviilteenistuse süsteem Vene impeeriumis kujunes Peeter I reformide tulemusel. Et Peeter I tegevus selles osas rajanes otseselt Lääne-Euroopa eeskujudel, paljud Eesti- ja Liivimaa õigusinstitutsioonid aga pärinesid otse Lääne-Euroopast, tuleb teha väike ekskurs tsiviilteenistuse kujunemislukku.¹⁷²

Euroopa riigid tekkisid territoriaalse rahu tagamise vajadusest, ametnikkond ülesandest teenida selle tarvis vahendeid ja neid hallata. Elukutselise ametnikkonna tekkimise üks eeldus oli linnade, ülikoolide ja ilmaliku õpetatud juristide seisuse kujunemine. Varasemad selge hierarhilise struktuuriga ametnikkonnad kujunesid välja Lõuna-Euroopas — näiteks Sitsiilias juba 13. sajandil, Prantsusmaal 14. sajandiks jne. 16. sajandiks oli valitsemine — mitte enam teoloogia, nagu varem — suurim, kõrgeim ja väärikaim päikese all ja jurist kõige lugupeetum isik. Ametnikkond ehitati igal pool üles hierarhilisena. Teenistusastmete süsteem oli seotud poliitilise ja majandusliku võimuga ning aluseks palgapoliitikale. Mitmel pool mõeldi välja ootenimekirjad, rõhutati teenistusvanust ja reeglina ametnik suri ametis, st pensionisüsteemi ei olnud.

¹⁷⁰ Vrdl: V. Berendsen, M. Maiste. Lk 90, 102.

¹⁷¹ Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин. История государственной службы в России. XVIII-XX века. Москва, 1999.

¹⁷² Põhjalik ülevaade saksa ametnikkonna kujunemisest: Hans Hattenhauer. Geschichte des deutschen Beamtentums. Zweite, vermehrte Auflage. Köln-Berlin-Bonn-München: Carl Heymanns Verlag, 1993.

Saksamaal kujunes ametnikkond välja kõrgkeskaja ministeriaalide seisusest, mis ei kiidelnud kõrge päritoluga. Ametnike tähtsus tõusis oluliselt absolutismi-ajal. Kui monarh soovis valitseda ilma seisustega nõu pidamata, vajas ta ametnikke. Muutus ka ametnikkonna sotsiaalne koosseis. Kus veel 16.–17. sajandil olid valitsenud kodanlikud doktorid, seal olid 18. sajandiks kõik tähtsamad riigiteenistuse kohad aadli poolt üle võetud. Kuigi aadlikuks pida- nuks olema võimalik saada riigiteenistuses, oli tegelikult 18. sajandi lõpuks levinud arvamus, et ministriks saamiseks peab olema sündinud aadlikuna. Ametnikkond asus enesekaitsele — tekkisid ametnikuperekonnad (*Beamten- familien*), kus ameteid ja oskusi püüti põlvest põlve nii hariduse kui kasvatusega edasi anda. See kiht jäi sajanditeks eelistatuimaks reservuaariks riigiteenistujate leidmiseks. Kuigi mitteaadlikuna oli äärmiselt raske sattuda õukonnateenistusse, jäid tublidele kodanlikele riigiteenritele ülikoolid, justiitsala ja linnade valitse- mine. Just neil alustel tugevnes see kiht 19. sajandiks uuesti. Kui 16. sajandil oli promoveeritud jurist kaupmeestest koosnevas magistraadis *homo novus*, siis 18. sajandiks tundus ülikoolis mitteõppinu selles seltskonnas veidrikuna.¹⁷³

Ametnike palgad olid 17.–18. saj suhteliselt muutumatud: Preisi salanõuniku teenistus tõusis 1000-lt 2000-le taalrile, provintsiaalkolleegiumide aadlikest nõunikud teenisid 500 taalrit, mitteaadlikud 400, keskasutuste sekretärid said 300 taalrit, provintsis vähem. Alamametniku palgaks kujunes 120–150 taalrit, kuid nemad teenisid ka kõrvalametitest. 18. sajandi lõpuks hakati arvama, et riigiteenistuse jaoks pole keegi liiga tubli. Ametnikkonna reformimine toimus eksamineerimise, univormide ja selgete teenistusastmetike kehtestamise suunas. Ametnike eksamineerimise sisseseadmises on nähtud Hiina kultuuri- mõju Euroopale.

Rootsi riigis loodi ametiastmete hierarhia juba 1680. aastatel, see hakkas kehtima ka Eesti- ja Liivimaa provintside kantsleides. Valdav enamik valitsusametnikest aadeldati ja loeti teenisaadli hulka.¹⁷⁴ Rootsiaegne korraldus elas paljudes valdkondades edasi ka 18. sajandil, ametiasutuste struktuur, kantsleide koosseisud ja töötajate palgad jäid suuresti muutumatuks.¹⁷⁵ Peeter I sai oma teenistusastmete tabeli kehtestamiseks inspiratsiooni just Rootsist ja Saksamaalt, edasine areng läks aga lahku. Balti provintside tsiviilteenistus kujunes omapäraseks seguks kõigist kolmest.

24. jaanuaril 1722 kehtestatud *Teenistusastmete tabel* (*табель о рангах*) pani 200 aastaks paika Vene riigiaparaadi formeerimise mehhanismi (vt lisa 3). Läbi kogu selle aja jäid võistlema kaks vastandlikku alget. Ühelt poolt püüti eristada riigiteenistujaid eri professionaal-sotsiaalse grupina aadelkonnast ja

¹⁷³ **Hilde de Ridder-Symoens.** Mobilität. / Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2. S. 311–313.

¹⁷⁴ Vt: **Birgit Kibal.** Rootsi bürokraatia peegeldus Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. // Läänemereprovintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16.–17. sajandil. Eesti ajalooarhiivi toimetised 8 (15). Tartu, 2002. Lk 179–187, siin 184–185.

¹⁷⁵ **Mati Laur.** Eesti ala valitsemine. Lk 65.

muuta nad eraldi seisuseks, teiselt poolt aga püüti kindlustada aadlike ülekaalu riigiasutuste isikkosseisus.

Teenistusastmete tabeli kehtestamine oli seotud kogu õigussüsteemi muutmisega valgustuse vaimus, kus ainsaks õiguse allikaks pidi saama seadus, mitte keisri käsk. See reguleeris sõjaväelised (maismaa, kaardiväe, suurtükiväe ja mereväe), riigi- ja õukonna-ametid. Esialgu oli tabel mõeldud mitte aastmete (чинь), vaid ametite (должность) hierarhiana. Kui astmed olid võrdsed, pidi otsustama, kes kauem on vastaval teenistusastmel olnud. Kõik riigiteenistujad loeti isiklikeks aadlikeks. Põhimõtteliselt oli kõigile avatud võimalus jõuda teenistusredelit pidi päriliku aadliseisuseni, selle sai 8. astmel. Sel astmel olid näiteks: viitsekuberner, ökonoomiadiraktor, valitsusnõunik kubermangus, ülemmüntmeister, õuenõunik, vojevood, metsade järelevalvaja jne.

18. sajandi jooksul eraldus amet aastmest ja süsteem elas üle mitu olulist reformi. 18. veebruaril 1762 kehtestatud Armukiri aadlile¹⁷⁶ muutis ära Peeter I soovi, et kõik aadlikud oleks haaratud teenistuskohustusega.

Alates 31. jaanuaril 1764 välja antud ukaasist tuli hakata igal aastal koostama ametnike kohta teenistuslehti.¹⁷⁷ 5. septembril 1765 järgnes keisri kinnitatud Senati ettekanne *Alamate ametnike teenistusastmete määramise korrast ja alaealiste aadlike teenistusse võtmisest*, millega asuti otsustavalt piirama alammast soost isikute tõusu teenistusredelil. Kolleegiumisekretär, kes ei olnud sünnipäraselt aadlik, pidi teenima vähemalt 12 aastat, enne kui võis saada järgmise astme. Kord ühest astmest teise liikumiseks ja selleks vajalik aeg kinnistati ukaasiga 16. detsembrist 1790,¹⁷⁸ ja see sõltus teenistuja sotsiaalsest päritolust. 18. sajandi lõpul pandi paika ka teenistusastmetele vastav palgaastmestik ja pensionid, mis reeglina moodustasid pool palka.

Seoses 1775. aasta kubermangureformiga suurenes kohtu- ja administratiiv-asutuste arv kohtadel, järelikult oli üleöö vaja ka rohkem ametnikke. On öeldud, et seoses kubermangureformiga leidis nii mõnigi pere äraelamisvõimaluse, kuid ühtlasi tõi see kaasa ametnikkonna päritolu lihtsustumise — kuna aadlil ju enam teenimiskohustust polnud. Kui 1775. aastal oli ühe segaseisuslase kohta veel 12,5 aadlikku VIII teenistusastmel, siis 1781–82 oli samal teenistusastmel ühe segaseisuslase kohta ainult 4,59 aadlikku.

Just seoses kubermangureformiga hakkas kujunema Venemaale omane marginaalne, väga madala sotsiaalse staatusega ametnik. Impeeriumi tsiviilteenistujad ei kujunenud kunagi ametnikekorpuseks selgete õiguste, vastutuse ja oskustega. Tüüpiline tšinovnik, üksikud erandid mõne eriala tippude hulgas välja arvatud, ei omanud erilist autoriteeti ei võimu mõttes ega ekspersdina. Ka

¹⁷⁶ ПСЗ I 11444.

¹⁷⁷ ПСЗ I 12030.

¹⁷⁸ ПСЗ I 16930.

palk jäi suhteliselt madalaks.¹⁷⁹ Sõna *tšinovnik* jäetakse seepärast kõigis keeltes tõlkimata.

Eialgu maksualuste seisuste esindajaid riigiteenistusse ei võetud. Kuid riigi-aparaat kasvas ja uusi töötajaid oli vaja. Alates 3. detsembrist 1808 lubati kantseleiteenistusse võtta ka maksualuse seisuse esindajaid, 14. augustist 1811 tohtisid nad asuda teenima ministeeriumidesse ja 12. jaanuarist 1812 õppe-asutustesse.

Aleksander I valitsusajal võeti ette tõsine katse parandada ametnikkonna kvaliteeti. Nimelt kuulutati, et viis aastat pärast õpperingkondade moodustamist (see toimus 1804, järelikult 1809) peavad kõik kõrgemad ametnikud olema vähemalt gümnaasiumi tasemel haritud. Teatavasti vaevlesid aga vene ülikoolid esimestel tegevusaastatel õppijate puuduses, nii et lisaks professoritele toodi tudengeidki välismaalt sisse. Valitsus ei lasknud end siinkohal ette võetud kursilt kõigutada ja 6. augustil 1809 ilmus ukaas (kehtis 1834. aastani), mis nõudis haridust tõendava dokumendi esitamist või eksamite sooritamist VIII ja V teenistusastme saavutamisel. Eksamid toimusid ülikoolide juures järgmistes ainetes: vene keel, võõrkeel, loomuõigus, rooma õigus, tsiviilõigus, kriminaal-õigus, üldajalugu, vene ajalugu, riigimajandus, aritmeetika, geomeetria, füüsika, geograafia, Venemaa statistika. Kuigi ukaas tekitas laialdast vastuseisu ametnike hulgas, haridusdokumente püüti omandada altkäemaksu eest jne, andis see siiski tulemusi — 1830. aastateks oli koduharidusega ametnikke jäänud ainult 5%.

1832. aastal esmakordselt kodifitseerituna ilmunud Vene seadustekogu kolmas osa oli pühendatud tsiviilteenistusele.¹⁸⁰ Selles deklareeriti, et riigiteenistusse võtmisel tuleb arvestada isiku päritolu, vanust ja teadmisi. Päritolu poolest oli õigus teenistusse astuda:

- pärilikel aadlikel ja isiklike aadlike lastel;
- vaimulike lastel, kes olid sündinud isa ametisoleku ajal (st ajal, mil isa loeti isiklikuks aadlikuks);
- I gildi kaupmeeste lastel;
- prikaasiteenijate lastel, aga ka teenistusastmeta õpetlaste ja kunstnike lastel.

Välismaalasi ja maksualuseid üldjuhul riigiteenistusse ei võetud, ainult mõnede ametite puhul tehti erandeid, need olid eelkõige haridust nõudvad nn õpetatud ametid. Päritolu andis erineva stardipositsiooni. Kõik kantseleiteenijad olid jaotatud nelja järku:

- I — pärilike aadlike lapsed;
- II — isiklike aadlike, vaimulike ja I gildi kaupmeeste järeltulijad;
- III — madalamat päritolu, sh õpetlaste ja kunstnike lapsed;
- IV — maksualusest seisusest pärit isikud.

¹⁷⁹ **Hans Rogger.** Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881–1917. London and New York, s.a. P 45.

¹⁸⁰ Свод учреждений государственных и губернских. Часть третий. Уставы о службе гражданской. СПб, 1832 (edaspidi СЗ III, 1832).

Viimaste puhul oli määrav haridus — kantseleiteenistusse võeti eelistatult gümnaasiumi, kreiskooli või mitmesuguste kirjutajate koolide kasvandikke. Kategooriad erinesid peamiselt teenistusastmetel liikumise kiiruse poolest — mida kõrgem kategooria, seda kiirem liikumine, sellest sõltus ka tähtsamate ametikohtade saamine.

25. juuni 1834 määrus teenistusastmetel edasiliikumise kohta tegi sisse selged vahed aadlike ja mitteaadlike jaoks.¹⁸¹

1844. aastal kehtestati täiendavad reeglid tsiviilteenistuse kohta, milles peamine oli madalamatele ametnikele eksami korra kehtestamine — selle sooritanu võis 4–6 aasta pärast saada vastu võetud tsiviilteenistusse — eksami sooritamist loeti võrdseks kreiskooli lõputunnistusega.¹⁸²

Aega ühest teenistusastmest teise liikumiseks muudeti ukaasiga 9. detsembrist 1856:

12.–8. aste — 3 aastat;

8.–5. aste — 4 aastat;

5. aste — 4 aastat;

4. aste — 5 aastat;

3. aste — 10,

kokku 39 aastat, ülejäänud sõltus imperaatorist, sest teisel teenistusastmel seisis minister ja esimesel riiginõukogu esimees. 1856. aastast anti pärandatava aadli õigused tsiviilteenistuses neljandal, sõjaväes 6. teenistusastmel. Selle saavutamine tehti aastatel 1892–1900 raskemaks kaupmeestele, isiklike aadlike järeltulijatele ja viienda teenistusastme omanikele, nii et automaatne aadeldamine teenistusastmete tabeli kaudu sisuliselt lõppes.¹⁸³ Nii või teisiti oli ka varem, kuigi kõik teenistusastmete tabelisse kuulujad olid põhimõtteliselt isiklikud (ameti)aadlikud, nähtud neis ennekõike ametnikku ja alles siis aadlikku. 1897. aastal oli 78% ametnikest viiel alumisel teenistusastmel mitteaadli päritolu ja ilmselt oli ka ülejäänute aadliseisund sageli teenistuslik. Elu nõudis järjest enam erioskustega spetsialiste. Pärast 1906. aastat kaalus eriharidus üles sünnipärased õigused. Ametnikkonna keskmine haridustase Venemaal jäi siiski madalaks — loomulikult olid ametnikud reeglina kirjaoskajad, kuid näiteks rahandusministeeriumi ametnikest aastail 1894/95 oli kõrgem haridus vaid 17%, 10,3% oli keskharidusega ja 72,7% algharidusega.¹⁸⁴

1896. aastaks oli kantseleiametnike kategooriaid järele jäänud kolm:

I — pärilike aadlike järeltulijad;

II — isiklike aadlike ja I gildi kaupmeeste järeltulijad;

III — ilma teenistusastmeta õpetlaste ja kunstnike pojad.

¹⁸¹ ПСЗ II 7224.

¹⁸² EAA. 402–5–256. L 43–46.

¹⁸³ H. Rogger. P. 44.

¹⁸⁴ Samas. Lk 46.

Eraldi säte käis Balti kubermangude kohta, kus III järgu tsiviilteenistujaiks võisid saada kõik endised maksualused, valla- ja kodukooliõpetajate pojad, kes on lõpetanud vähemalt kreiskooli või teinud vastava eksami.¹⁸⁵

Rida ameteid tsiviilteenistuses oli reserveeritud sõjaväelastele. Vene impeeratorid kujutlesid end pigem väepealiku kui bürokraadina. Haridusasutuste puhul ilmneb see nähtus kombes määrata õpperingkondade kuraatoriteks erusõjaväelasi, see oli nii ka Tartu puhul, tendents taandus alles 19. sajandi teisel poolel.

Vene bürokraatia ei suutnud luua õigusriiki, mis oluks vältimatuks eeltingimuseks korralikule bürokraatlikule valitsemisele. Kuigi ametnikud on jätnud vene kultuuri ja kirjandusse olulise jälje, oli Venemaal tegelikult ühe inimese kohta kolm kuni neli korda vähem ametnikke kui mujal Euroopas. Venemaa probleemiks jäi, et ta oli liiga palju valitsetud tipus ja liiga vähe administreeeritud alumisel tasemel.

Tabel 1. Ametnikke 1000 elaniku kohta¹⁸⁶

	Ametnike arv 1000 elaniku kohta	
	19. sajandi keskel	1910. aastal
Venemaal	2	6,2
Suurbritannias	4	7,3
Prantsusmaal	4,8	17,6

Rida ametnikke Venemaal kuulus küll riigiparaati, kuid mitte teenistusastmete tabelisse. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli administratsioonis, kohtutes ja politseis rakendatud 225770 isikut, kellest teenistusaste oli vaid 63954-l (28%) — vene keeles kasutati nende kohta mõistet *класные чиновники*, 1611817 isikut võisid küll olla avalikus teenistuses, kuid ei olnud ses mõttes tsinovnikud.¹⁸⁷ Ja neist, kes olid teenistusastmete tabelis, oli suurem osa tegelikult madalamatel astmetel, mis alates 19. sajandi keskpaigast konkreetsele isikule enam suuri eeliseid ei andnud, küll aga mõneti parema stardipositsiooni elus edasiliikumiseks tema lastele. Teenistusastmete tabel tühistati alles Nõukogude valitsuse dekreetidega 23/10. novembrist ja 29/16. detsembrist 1917.

Peeter I oli lootnud luua privilegeeritud ametnikekorpuse. Kuid juba 18. sajandist sai alguse bürokraatia kodanlikustumine — järjest enam ametnikke osales ettevõtluses, kuni 1884. aastal keelati viiel kõrgemal astmel olevatel ametnikel ettevõtete nõukogudes osalemine. Teisalt toimus professionaliseerumine ja kuigi ametnikuseisus oli avatud, kujunes kindel tuumik, kus oskusi anti edasi põlvest põlve.

¹⁸⁵ СЗ. Т 3. 1896. § 36.

¹⁸⁶ **Б. Миронов.** Социальная история России. Т. 2. С. 202–203.

¹⁸⁷ **Н. Rogger.** P. 47–49.

3.3.1. Riigiteenistuse eelised

Teenistusastmest, ametist ja seisusest sõltus munder, õigus kasutada tõlda või muud sõidukit, hobuste arv, mida sinna ette tohtis rakendada, järjekord posti-jaamas ja rida muid igapäevaelu piasiasju. Eriti hoolikalt töötati mundrite süsteem välja Nikolai I valitsusajal. Mundri muretsemine võis olla suhteliselt kallis, kuid tõstis ametniku prestiiži. Kuni revolutsioonini kehtis Vene impeeriumis eriline austusavaldus — töötaja saatmine pensionile mundri kandmise õigusega. Prestiiži mõttes oli seegi tähtis, aga tegelikkuses mängis kõige olulisemat rolli siiski teenistusastmetega seotud pensioniõigus.

Riigiteenistuja pensioniõigusliku staažina läks arvesse tegelikult teenistuses oldud aeg alates 16. eluaastast. Ebapiisava haridustaseme või ebasobiva päritolu tõttu võis ametnik olla ka ainult kohatäitja, see staažina arvesse ei läinud. Laitmatu teenistuse korral sai pensioni ametnik ja tema surma korral lesk või lapsed (tütred abiellumiseni, pojad ametisse asumiseni). Pensioni suuruse määras teenistusstaaž ja viimane amet. Esialgu olid ette nähtud kindla suurusega pensionijärgud, hiljem seati pension sõltuvusse viimasest palgast.

Mõnedel asutustel olid oma pensionifondid, niisamuti ordenikandjatel. Ka Tartu ülikool lõi oma pensionifondi, see õigus oli talle antud 1802. aasta keiserliku asutamisaktiga. Kokkuhoidliku mõtteviisi tulemusel saadeti riigipanka väljamaksmata vakantsete professorikohtade palgad.

6. detsembrist 1827 kehtestati uus pensionimäärustik.¹⁸⁸ Selleks ühendati kõik pensionikapitalid, välja arvatud ülikoolide, akadeemiate ja koolide omad. Fondi moodustamiseks tuli võtta tasu teenistusastme kõrgendamise eest, palgalt üle 500 rbl 2 kopikat rubla kohta ja alla 500 rubla 1 kopikas, ning lauarahadelt 1 kopikas iga rubla kohta.

Tsiviilalal moodustas pension:

20–30 aastase staažiga — 1/3 palgast;

30–35 aastase staažiga — 2/3 palgast;

35 ja rohkem teenistusaastat — täispalk (vastavalt teenistusastmele ja palgatabelile).

Tervislikel põhjustel erru läinud ametnik sai 10–20 aastase teenistuse eest 1/3, 20–30 aasta puhul 2/3 ja 30 aasta korral terve palga.

Ülikooli pensionifond anti 1832. aastal ikkagi riigireservi üle,¹⁸⁹ millega eelnevate aastate kokkuhoid osutus mõttetuks. Samas said emeritprofessorid pensioni kõrval veel ka palka. Edaspidi kehtisid ülikooliametnikele üleriigilised pensioniseadused. Õppealal sai pensioni täispalga ulatuses juba 25-aastase tee-

¹⁸⁸ ПСЗ II 1592.

¹⁸⁹ Vt: Alphabetisch geordnetes Verzeichniss des speciell für die Kaiserliche Universität zu Dorpat erlassenen, noch in Kraft stehenden Verordnungen aus älterer und neuerer Zeit, mit Nachweisung der betreffenden allgemeinen Gesetze. Dorpat, 1844. EAA. 402–7–82.

nistuse korral, kui aga teenistusaeg oli lühem, siis oli pension vaid pool palka.¹⁹⁰ Pensioniõigus kadus kohtuliku karistuse mõistmisega. Pensionide süsteem aitas kinnistada inimesi ühele töökohale, välismaised professorid aga lahkusid pärast vajalike aastate, st tiitli ja pensioni väljateenimist sageli tagasi kodumaale.

Ordeneid sai Vene riigis anda ainult neile, kes kuulusid teenistusastmete süsteemi, olgu siis tsiviilteenistuses, sõjaväe-, õukonna- või privilegeeritud erialases teenistuses. Ordeni omanik sai isiklikuks aadlikuks. Kõik St. Vladimiri ordeni järgud andsid aga päriliku aadliseisuse. Vene impeeriumis kujunes veidravõitu süsteem, kus ordeneid ei saadud eriliste teenete eest, vaid rutiinselt teenistusastmestikul liikudes. Kes oli 16 aastat laitmatult teeninud (ja kelle sotsiaalne päritolu oli sobiv), sellele terendas St. Vladimiri ordeni madalaim, IV järk ja aadliseisus (vt lisa 3).

Mitmesugustes ajaloolistes sündmustes osalemise eest hakati annetama medaleid, eriti läks see moodi Katariina II valitsusajal. Neid võisid saada ka teenistusastmestikku mittekuuluvad isikud, kas siis üldise teenistusliku tubliduse eest (tavaliselt medal *Za userdie*) või siis inimarmastusest kantud kangelastegude eest (uppuja päästmine, tulekahju kustutamine jmt). Medaleid kanti kaelas ettekirjutatud ordeni lindil, see ja medali materjal näitas, kui kõrge autasuga oli tegemist ja siingi kehtis kindel seadustega paika pandud hierarhia (vt lisa 3).

Isiku suhtes, kes oli saanud medali, ei tohtinud 1845. aastast rakendada kehalist karistus. Aukodanikud ja kaupmehed, kellele oli annetatud kuldne medal Andrease lindil, võisid teenistusväliste teenete eest saada ka ordeneid.

Medaleid, ordeneid ja teenistusastmeid annetati vastava valitsuskomisjoni kaudu keisri kinnitusega ja neid sai ära võtta ainult kohtu korras. Igapäevaelus oli neil isiku sotsiaalse staatuse määrajana suur tähtsus ja seepärast on kõigis tsaariaegsetes aadressraamatutes ja isikkoosseisudes alati ära märgitud nii teenistusaste kui autasud.

3.3.2. Teenistusastmete seos akadeemiliste ametite ja kraadidega

Akadeemiline elu ja sellealane võimalik karjäär oli Vene impeeriumis kõige tihedamalt seotud teenistusastmete süsteemiga, sest koos õpperingkondade loomisega määratleti ka õppejõud kui riigiteenistujad.

Eksamitega lõpetanud üliõpilane, nn gradueeritud üliõpilane (*действующий студент*) sai riigiteenistuses astudes 14. teenistusastme. Ühe aastaga võis teha kandidaaditöö ja tõusta 12. teenistusastmele, samal astmel olid ka ülikooli kunstiopetajad (st vehklemise, ratsutamise, muusika ja tantsuõpetaja).

¹⁹⁰ C3 1832, T. III. Ülikoolide kohta §§ 1665–1676.

10. teenistusastmel olid lektorid ja notarid. Magistrikraadini jõudmine võttis kandidaadil aega umbes 2 aastat. Siis oldi juba 9. teenistusastmel. Samal astmel olid sekretärid kantseleides.

Magistrist doktorini jõudmine võttis reeglina kolm aastat, tuli teha eksam ja kaitsta ladinakeelne dissertatsioon. Doktor seisis 8. teenistusastmel, samal astmel oli ka erakorraline professor ja ülikooli sündik.¹⁹¹ Korraline professor oli 7. teenistusastmel, seega juba pärilik aadlik. Rektor nautis ametisoleku ajal 5. teenistusastme õigusi. Ülikoolide selline korraldus meelitas välismaiseid profesoreid, kellel kodumaal poleks kunagi avanenud võimalust oma lastele aadliseisust pärandada. Tegelikus elus ei kippunud ka Vene riik siiski madalamat päritolu isikutele pärilikku aadliseisust vapi ja muu juurdekuuluvaga kohe andma, seda tehti tavaliselt alles siis, kui oli juba mitmekordselt põhjust. Hiljem kehtestati kindlad tähtajad, kui kaua tuli olla ühele teenistusastmele vastavas ametis enne, kuni vastavad õigused ka tegelikult saadi, ametisse kinnitamine ajalise nihkega muutus süsteemiks. Tähtajad sõltusid erialast ja isiku sotsiaalsest päritolust. 1838. aastast ei tunnustanud Vene riik enam välismaiseid teaduskraade ja vene alamatel tuli välismaal kaitstud kraad igal juhul Vene riigis uuesti kaitsta, välismaalastele võidi teha mõningaid erandeid.

Meedikute teenistust reguleerisid eriseadused, nii kraadide kui teenistusastmete süsteem oli neil keerukam kui teistel erialadel. Apteekrid moodustasid hoopis eraldiseisva kategooria.

Keeruka süsteemi tekkimine oli seotud arstiteaduse arengu ja arsti ameti väljakujundamisega, mis toimus 18.–19. sajandil kogu Euroopas. Apteegiasjandus seisis kõikjal eraldi, keskajast saadik olid apteekrid pidanud andma vande, et nad ei hakka ise kedagi ravima. Meditsiin, mida sai õppida ülikoolis ja kirurgia, millega tegelesid tsunftidesse ühinenud käsitöölised, olid samuti kaua täiesti iseseisvad valdkonnad. Kui 16. sajandist oli Venemaal meditsiinasjandust reguleerinud apteegiprikaas ja sellealane riiklik järelevalve ulatus tegelikult vaid pealinnadesse, siis Katariina II püüdis kvalifitseeritud arstiabi kättesaadavaks teha kubermangu ja maakonna tasandil. 1775. aasta kubermanguseadus nägi ette igas kreisis kreisiarsti koos kirurgiga, kes pidid ravima haigeid ja teostama ka üldist sanitaarjärelevalvet, lisaks veel kreisiämmaemand. Kõik nad allutati kubermangu üldhoolekande kolleegiumile. 1783. aastal Eesti- ja Liivimaal rajatud kubermangu üldhoolekande kolleegiumide ülesannete hulka kuulus ka haiglate (hospitalide) ülevalpidamine.

Seoses professionaliseerumisega sai mõnest käsitööst (*metier*) elukutse (*profession*). Professionaliseerumine ei olnud 19. sajandi väljamõeldis, kuid just siis toimus kvalitatiivne muutus elukutsesüsteemis. Juba 1749 reformiti arstide koolitamine Austrias — ühtne õpetamise ja eksamite süsteem moodustas organisatsiooni arstidest, kirurgidest ja apteekritest. Veel 18. sajandil valitsenud ravitsejate ja raviviiside konglomeraadist kujundati kõikjal Euroopas 19. sajandil korralik hierarhiline elukutsevõrgustik. Prantsusmaal ühendati meediku ja

¹⁹¹ Määrus doktorikraadide kohta 20.01.1819. PIC3 I 27646.

kirurgi elukutsed arsti ametiks 1794. aastal ja juba 1796. aastal rajati ka Vene-
maal Kirurgiline Meditsiiniakadeemia õppeasutusena ning 1797. aastal Riiklik
Meditsiiniakadeemia (oli tegelikult olemas juba 1763. aastast), mis nii arste kui
apteekreid eksamineeris ja tegevuslubasid andis. Pärast ülikoolide võrgu
rajamist oli võimalik õppida ja eksameid teha ka ülikoolide juures. Eksamite
kord pandi paika 1810. aastaks. Nagu muudelgi aladel, seoti arstide kvalifi-
katsiooni näitavad teaduslikud kraadid teenistusastmestikuga. 19. sajandi algul
toimus siin korduvalt muutusi, kuni Nikolai I valitsusajaks oli süsteem välja
kujunenud.¹⁹²

Ühtekokku oli 7 kraadi (alustades kõrgemast):

meditsiini ja kirurgia doktor;

meditsiinidoktor;

medikokirurg;

staabiarst;

arst (3 järku).

Lisaks sellele loeti kvalifikatsiooni näitajaks ametinimetusi nagu kreisiarst,
arstivalitsuse inspektor, arstivalitsuse liige, kirurg ja okulist. Praktiliste eriala-
dena lisandusid dentist (ei andnud maksuvabadust 1893. aastast) ja ämma-
emand. Viimane oli muide üks väga väheseid ameteid, kus riigiteenistusse võeti
naisi.

Kuni 1849. aastani seisis meditsiini ja kirurgia doktor 7. astmel, siis aga
võrdsustati teiste doktoritega, kellele anti ainult 8. teenistusaste. Sama aste oli
ka medikokirurgil ja staabiarstil. Arst, kes oli äsja lõpetanud, sai 10., 1834.
aastast 9. astme — see vastas magistrikraadile. Meditsiini ja kirurgia kandidaat
sai 13., alates 1835. aastast aga 12. teenistusastme. Teistel erialadel sai graduee-
ritud üliõpilane 12. ja kandidaat 1835. aastast 10. astme. Teaduslik kraad muu-
tus omamoodi jarlõkiks, mis paljudeks aastateks määras arsti teenistusliku liiku-
mise võimalused ja kaugeltki alati ei tulnud kasuks teaduslikule enesetäiendami-
misele. Iga hinna eest püüti kaitsta dissertatsiooni, mis tegi nende hinna
odavamaks. Paraku kujuneski olukord, kus paljud dissertatsioonid olid nagu
kliinilised haiguslood ja nende reputatsioon seetõttu väga madal.

Maksualusest seisusest pärit arstidele oli oluline, et nad olid vabad pearahast
nii riigiteenistuses kui ka vabalt praktiseeriva arstina, kuid nende lapsed said
maksuvabaks ainult siis, kui nad astusid riigiteenistusse, milleks neil oli õigus
kui õpetlaste lastel. Arstide edasiliikumine teenistusredelil ei sõltunud ametkon-
nast, st teenistusastmestik kehtis ühtmoodi nii sõjaväe- kui vabrikuarstile.

Kraadile vastavat teenistusastet ei saanud arstid kohe — selleks kulus 1834.
aasta määruse kohaselt 3–6 aastat eelnevat teenistust ja 8. aste anti alles pärast
8-aastast teenistust vastavas ametis (staabiarst, medikokirurg, meditsiinidoktor).
Meditsiini ja kirurgia doktor ootas kinnitust 10 aastat. Süsteemi mõte oli

¹⁹² Л. А. Булгакова. Служебные права врачей в царствование Николая I. / Из истории Русской интеллигенции. Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. Санкт-Петербург, 2003. С. 349–374.

takistada arstide üleminemist kasulikumale ja rahulikumale tsiviilteenistusele. Tagantjärele kinnitamine pani aga arstid teiste teaduslike kraadide omanikega võrreldes halvemasse olukorda. Kui näiteks meditsiini ja kirurgia doktor suri kuu aega enne 10-aastase teenistusaja täitumist, ei saanud ta 7. ega üldse mingit teenistusastet ning tema lapsed jäid maksualusteks. Teistel erialadel võis kraadiomanik töötada vaid kuu ja tema lapsed jäid maha aadlikena.

Eksamitulemuste põhjal antud arstide järgud mõjutasid nende teenistuslikku liikumist väga suurel määral. 1. järgu arst sai 9. teenistusastmelt 8.-le tõusta 8 aasta pärast, 2. järgu oma 9 aasta ja 3. järgu oma 10 aastaga. Pärilik aadlik sai tsiviilteenistuses 9.-lt 8.-le teenistusastmele nelja aasta, teiste seisuste esindajad aga kuue aastaga. 3. järgu arstidele oli 8. teenistusaste ühtlasi karjääri viimane. 1. ja 2. järgu arstid võisid viie aasta möödudes välja teenida 7. astme. Kuid kõigile oli lahti tee saada pärast vastavalt 4, 5 või 7-aastast teenistust staabiarsti nimetus, sellega ühtlasi võimalus teenida üldistel alustel välja 6. teenistusastmeni. Medikokirurgid, doktorid ning meditsiini ja kirurgia doktorid võisid tõusta kuni 5. astmeni kaasa arvatud.

1838. aasta reeglitega kaotati 3. järgu arsti nimetus, 1. järgu oma võis nelja ja 2. järgu arst viie aasta pärast taotleda staabiarsti, medikokirurgi või meditsiinidoktori astet. Kõrgeima — meditsiini- ja kirurgiadoktori astme — võis saada vaid medikokirurg või meditsiinidoktor, kui oli teeninud selles ametis kolm aastat.

Staabiarsti nimetuse saamiseks tuli esitada Kirurgilisele Meditsiiniakadeemia meditsiiniline arutus või ühe paikkonna meditsiinilis-topograafiline kirjeldus, seejärel aga vastata küsimustele, millega selgitati, kas ta on ikka ise töö autor. 1837. aastal vabastati sõjaväe ja mereväe, veel aasta pärast aga ka teised arstid kohustusest kaitsmisele ise kohale tulla. Eksami muutmine lihtsamaks devalveeris staabiarsti kraadi väärtust ja see kaotas teadusliku iseloomu ning muutus teenistuslikuks.

Medikokirurgi nimetuse saamiseks tuli esitada ladinakeelne kirjeldus vähemalt kolme operatsiooni kohta, mida arst on oma praktika jooksul sooritanud ning mille on heaks kiitnud ametnikud või meditsiiniline juhtkond. Ühtlasi tuli anda vastavad eksamid.

Meditsiinidoktori kraadi taotlejal tuli teha suuline ja kirjalik eksam ning kaitsta dissertatsioon. Kui taotleti meditsiini- ja kirurgiadoktori kraadi, tuli teha kõik, mida nõuti medikokirurgilt, lisaks veel kirurgiline dissertatsioon ja eksamid selle alusel, kuid avalikust kaitsmisest oldi vaba. Kuni 1845. aastani tuli doktorieksam teha ladina keeles.

Ooteajad peletasid vahel andekaid noori eemale. Kõige kiiremini võis meditsiinidoktoriks saada 27-aastaselt, meditsiini- ja kirurgiadoktoriks 30-aastaselt.

1845. aastast kaotati Nikolai Pirogovi (1810–81) ettepanekul staabiarsti nimetus kui teenistuslik, medikokirurg kui ülearune ja 2. järgu arst kui kahjulik. Ühtlasi kaotati ära kohustuslikud tööaastad teadusliku kraadi saamiseks, mispeale kohe tõusis doktorantide arv. 1849. aastast hakkas kehtima üldine

nelja-aastane tööaeg meedikute kinnitamiseks teenistusastmele. 19. sajandi lõpus tuli tagasi kvaliteedieristus — parimatele anti ülikooli lõpetamisel diplom kiitusega.

Kaugetes paikades kustusid teadmised ja arstist sai peagi ametnik, nii on mõistetav, et noored otsisid kohti tsivilisatsioonile lähemal. Linnadesse kogunesid eelarvevälised arstid, kes ei saanud palka, kuid loeti riigiteenistusse kuuluvaks ja said vastava aja möödudes ka teenistuskõrgendust. 1852 keelati selline olukord ja lubati eelarveväliseid võtta ainult äärmise vajaduse korral, 1865. aastast aga loeti jälle eelarvevälisena töötatud aeg teenistusaja sisse.¹⁹³

Erateenistus oli rahulikum ja kasulikum, riigiteenistus rahutum, kohustusi rohkem ja palju sõltus ülemusest. Samas oli nõudmine riiklikele kohtadele suur ja kasvas pidevalt — arste vajasisid sõjavägi, laevastik, tehased, õppeasutused. Koos arstide hulga kasvamisega alanes nende keskmine teenistusaste — kui 1826. aastal oli 7. ja 8. astmel 34–30%, siis 1851. aastal oli põhihulk arste 8. ja 9. astmel (28%). Reeglid liikusid selles suunas, et arstid saaksid võrdsed õigused teiste õpetatud ametnikega, kuid rida erimäärusi jäi seda valdkonda reguleerima tsaaririigi lõpuni.

3.3.3. Apteekriameti riiklik reguleerimine

Apteegiasjanduse riiklik reguleerimine algas varem kui muudel aladel. Vene impeeriumis rajati juba 17. sajandi alguses Apteegiprikaas, millele allus kogu meditsiinasjandus. Riiklike apteeke oli enne 18. sajandi algust vaid kolm — kaks Moskvas ja üks Vologdas, kõigi juures ka apteegiaed. Uus tase saabus Peeter I valitsusajal, kui Moskvasse ja Peterburgi rajati uusi apteeke ja apteekrid said suured privileegid, mh jäeti nad vabaks pearahamaksust. 18. sajandi lõpuks oli Venemaal umbes 100 apteeki.

20. septembril 1789 anti välja esimene ülevenemaaline apteegimäärus ja kehtestati ravimite riiklik hinnakiri, hiljem uuendati neid perioodiliselt. 30. novembril 1798 korrati nõuet, et kõik apteekrid ja arstid peavad olema eksamineeritud Riigi Meditsiinikolleeegiumis või Kirurgilises Meditsiiniakadeemias, ilma loata tegutseda ei tohi.¹⁹⁴

1714. aastal rajatud apteegiaia Peterburis Apteegisaarel, mis pidi Admiraliteedi hospidali varustama ravimtaimedega, kasvasid aja jooksul välja Keiserlik Botaanikaaed ja Apteegimagasin. Viimastest oli 19. sajandi lõpuks saanud suur sõjaväge teenindav farmaatsiatehas. Ravimite tootmisele keemiatööstustes mindi kõikjal üle järk-järgult 19. sajandi II poolel, mis sundis apteekreid korri-

¹⁹³ ПСЗ II 41667 (9.1.1865).

¹⁹⁴ J. Brennsohn. Die Aerzte Livlands. S. 30.

geerima tsunftide ajast pärit hoiakuid või looma organisatsioone oma huvide kaitseks. Farmatseut oli järjest vähem botaanik ja ikka enam keemik.¹⁹⁵

Pärast ülikoolide võrgu rajamist Aleksander I valitsusajal tuli apteekritel õppida ülikoolis, meditsiiniakadeemias või teha ülikoolide juures eksam eksterina. 1810. aasta meditsiiniakadeemias kohtu käiva määrusega tehti arstide, apteekrite jm meditsiini personali eksamineerimine ülesandeks ülikoolide arstiteaduskondadele, kuid sellieksameid võisid vastu võtta ka kubermangude arstivalitsused. Apteekrite astmed olid järgmised: apteekriõpilane, sell, proviisor ja apteeker.¹⁹⁶ Rohuteadlasteks loeti kolm viimast, kuid sellistaatuse omandamiseks tuli kindlasti läbida enne kohustuslik õpilasaeg. 1816. aastal kehtestatud kord ütles, et enne proviisori astme taotlemist tuleb kolm aastat töötada sellina, apteekriks saamisele pidi eelnema aasta proviisorina. Alles Nikolai I valitsusajal jõuti selleni, et apteekide juhatamise võis usaldada ainult neile, kel on asjakohane ülikooliharidus.¹⁹⁷

Farmatseutide koolitamine, nende õigused ja neile esitatavad nõuded jäid Vene impeeriumi lõpuni erinevaks teistest kõrgharitlastest. Süsteemi jäi terve rida keskaegse meister-sell-õpipoiss korralduse elemente. Teadmiste omandamine ainult praktilisel teel kadus koos 18. sajandiga, kuid alumise astme, st apteekriõpilase eksamini jõuti siiski sageli vaid töö käigus omandatud teadmiste ja kogemustega. 1838. aastast hakati nõudma, et proviisor oleks kuulunud kursust vajalikest ainetest, ja 1845. aastast asendati apteekri nimetus farmaatsiamagistri omaga, selle saavutamiseks tuli kaitsta dissertatsioon, kusjuures see oli võrdsustatud meditsiinidoktori astmega. Piirkondades, kus ülikooli polnud, jäi praktiline ametiõppimine veel kauaks ajaks jõusse, kuid eksamid tuli teha igal juhul.

19. sajandi lõpuks oli teaduslikke astmeid kolm: apteekriabi, proviisor ja farmaatsiamagister. Neid oli võimalik omandada ülikoolide arstiteaduskondades või sõjaväemeditsiiniakadeemias. 19. sajandi lõpus andis farmaatsiamagistri aste 9. teenistusastme ja oli selles mõttes võrdne veterinaariamagistri ning arstikutsega.¹⁹⁸

1920. aastate alguseni pidi apteekriõpilane oma õpilasaja lõpetama sellieksamiga, kuid alates 1838. aastast polnud see enam apteekriõpilase vaid apteekriabilise eksam. Muudatustega, mis tehti 1845, jäi kord kehtima

¹⁹⁵ **Werner Gaude.** Die alte Apotheke. Eine Tausendjährige Kulturgeschichte. Leipzig, 1979. S. 61–65.

¹⁹⁶ **Anna M. Ivachnova.** Die Ausbildung der Apotheker im Russischen Reich und ihr Verhältnis zur akademischen Medicin. // "... so ist die Naturwissenschaft das Wahre internationale Band der Völker". Hrsg. **Ingrid Kästner, Regine Pfeffer.** Deutsch-russische Beziehungen in Medizin und Naturwissenschaften. Bd. 9. Hrsg. **Dietrich v. Engelhardt und Ingrid Kästner.** S. 75.

¹⁹⁷ "Аптека". Энциклопедический словарь (Брокгауз-Ефрон). Т. I а, СПб, 1890. С. 932.

¹⁹⁸ СЗ. Т. III. Изд. 1896. С. 58.

revolutsioonini.¹⁹⁹ Apteekriabilt nõuti kreiskooli või gümnaasiumi 4-klassilise kursuse läbimist (aga seda võis asendada ka tõend töödandjalt, et tal on vastavad teadmised), vigadeta kõikide retseptuuritööde ja laboratoorselt ravimite valmistamise oskust farmakopöa (Vene impeeriumis esimene 1778, siis 1866) järgi. Apteekriabi eksameid võis teha kubermangu arstivalitsuses (kuni 1845) ja ülikoolides, pärast seda ainult ülikoolide arstiteaduskondades ja Peterburi Kirurgilises Meditsiiniakadeemias. Juba 1827. aastaks oli Tartu ülikoolis väljaspool õppinud apteekriabilisi eksamineeritud kokku 175 ja ülikooli enda kasvandikke ainult 18.²⁰⁰ Eksamineeritud apteekriabi/õpilane tõusis maksuvabasse seisusse, ja ilmselt oli see üks kõige kättesaadavamaid teid maksuvaba seisuseni jõudmiseks.

Farmatseudiks e. proviisoriks võis saada ainult ülikoolis farmaatsiakursust kuulates ja muidugi eeldati põhjalikku praktilist tutvust farmaatsiaga. Kursus oli lühem kui teistel erialadel (nõudis samas eelnevat praktikat), kestes tavaliselt vaid neli semestrit ja lõppes proviisorieksamiga. Pärast proviisorikutse omandamist võis saada magistrikraadi, milleks tuli kaitsta dissertatsioon. Sellega oli omandatud apteekri kutse, mis lubas olla apteegi juhataja. 1888. aastast võis Vene impeeriumis proviisorikutse omandada meestega võrdsetel alustel ka naine. Alles 1906. aastast said naised ka farmaatsiamagistriks.²⁰¹ Tartu ülikooli farmaatsiaüliõpilaste nimekirjadest me siiski naisi ei leia, leski linnas apteeki juhatamas aga küll.

Vene valitsus püüdis õppeasutuste kaudu reguleerida haritlaskonna seisuslikku päritolu ja teenistusastmestiku kaudu nende sotsiaalse staatuse võimalikku muutumist. Tulemuseks oli soovitud vastupidiselt rahutu peamiselt segaseisuslastest koosnev haritlaskond, vastuvõtlik igasugu poliitilistele ideedele. Balti literaadi elustandard erines oluliselt Vene segaseisuslase omast, kuid politiseerumine toimus siingi. Hariduse kaudu teenistusastmestikule viivat teed sotsiaalseks tõusuks kasutasid ennekõike püüdlikud ja andekad, kes tulid ühiskonna madalamatest kihtidest. See on ka lihtne seletus nähtusele, miks on Tartu ülikoolis 19. sajandil kaitstud kõige rohkem just meditsiinilaseid doktori-kraade²⁰² — näiteks ajalooõpetajalt doktorikraadi ei nõutud, praktiseerivalt arstilt aga küll. Kraadiomanikku ei kimbutanud üldjuhul tööpuudus. Et madalama päritoluga isikute teenistuslik tõus oli tehtud võimalikult aeganõudvaks, pidi haritlaskonna keskmine teenistusaste ja vastavalt sotsiaalne staatus paratamatult madalamaks muutuma. Sama kehtib ka kantseleiametnike kohta.

¹⁹⁹ **H. Gustavson.** Tallinna vanadest apteekidest. Lk 40–41.

²⁰⁰ **G. Ewers.** Die Kaiserliche Universität. S. XXXII.

²⁰¹ “Фармацевт”. Энциклопедический словарь (Брокгауз-Ефрон). Т. XXXV. СПб, 1902.

²⁰² Vt: **Ilo Käbin.** Die Medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets arsskrift. Supplementum 6/1986. S. 376. Autor avaldab imestust meditsiiniidoktori kraadide suure osakaalu üle Tartu ülikoolis kaitstud kraadide hulgas, teadmata, et see oli rohkem kutse kui teaduskraad.

4. TARTU LINN JA ÜLIKOOL

4.1. Tartu 18. sajandi lõpul

Balti kubermangude vaimuelu keskusteks 18. sajandil olid Riia ja alles hiljuti suhteliselt suurt iseseisvust nautinud Kuramaa pealinn Jelgava (Miiitavi), kus tegutses kõrgkooli tüüpi gümnaasium — *Academia Petrina*. Arvestatav keskus oli ka Põltsamaa, kuni seal tegutses August Wilhelm Hupel (1737–1819),²⁰³ kuid Põltsamaast ei saanud isegi mitte linna.

Inimeste kuuluvuse määras ennekõike seisus ja usutunnistus. Riias oli 5 luterlikku, 6 vene (st õigeusu), üks reformeeritud kirik ja katoliku palvemaja. Tööstuslikke ettevõtteid oli vähe, kuid õitses kaubandus. Kuramaa pealinn Jelgava oli kultuurikeskus, seal leidis kolm luterlikku, üks reformeeritud, üks katoliku ja üks vene kirik. Tallinn oli kubermangukeskus, kuid ei kannatanud võrdlust Riiaga ei majanduslikus ega kultuurilises mõttes. Religioosne pilt oli seal ühtlasem — 6 vene ja 7 luterlikku kirikut. Tartuga suuruselt võrreldav Pärnu elas peamiselt puidu väljaveost Pärnu sadama kaudu. Nagu Tallinnaski, olid Pärnus esindatud vaid luterlik (2) ja vene (2) kirik.

Tabel 2. Elanike arv 18. sajandi lõpul (1782)²⁰⁴

Linn	Elanikke 1782. aastal
Riia	27 796
Tallinn	10 653
Tartu	3421
Pärnu	1954

Tartu linn oli Põhjasõjas tugevasti kannatada saanud, kodanikud olid 1708–1714 Venemaale küüditatud. Majanduslikule kosumisele andsid tugeva tagasilöögi suured tulekahjud, millest kõige hävitavamad toimusid 1763. ja 1775. aastal. Tõsi, linn taastati keskvalitsuse märkimisväärse abi ja toetuste abil üsna kiiresti. Aastal 1790 oli Tartus 3603 elanikku, neist luterlasi 3257, vene-õigeusku 337, katoliiklasi 7, reformeeritud 2. Rahvuslikult jagunes elanikkond järgmiselt: sakslasi 1630, eestlasi 1625, venelasi 337, rootslasi 9 ja poolakaid 2.²⁰⁵ Linnas oli üks luterlik ja üks vene-õigeusu kirik,²⁰⁶ kaks apteeki, trükikoda ja saksakeelne ajaleht *Dörptsche*

²⁰³ Hupeli kohta põhjalik monograafia: **Indrek Jürjo**. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.

²⁰⁴ **A. W. Hupel**. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revelschen Statthaltschaft. Riga: Hartknoch 1789. Hupel on kasutanud 1782. a revisjoni andmeid. Sama revisjoni Kuramaal veel ei tehtud.

²⁰⁵ Tartu. Lk 116.

²⁰⁶ **Malle Salupere**. Mõnda Tartu õigeusu kirikute ajaloost. // Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Lk 219–226, 225. Liivimaa

Zeitung, leidus raamatukauplus ja kolm kooli: Ühendatud kroonu- ja linnakool, tütarlastekool (1747. aastast) ja eesti kool 20–30 õpilasega.

Tartu torkas teiste Liivimaa linnade seas silma suure eesti kogukonna ja arvestatava vene kogukonna poolest, kes suuremalt jaolt moodustasid lihtrahva. Ülemkihiks olid saksa rahvusest raeliikmed — suurkaupmehed, literaadid, käsitöömeistrid. Tsunfikord oli veel täies jõus, tsunfte oli 18, kuid paljud käsitöölised kuulusid Riia või Tallinna tsunftidesse. Käsitöölise tsunftid olid koondunud Antoniuse ehk Väikegildi. 18. sajandil oli gildi liikmeskond täienenud peamiselt Saksamaalt juurdetulnute arvel. 19. sajandil hakkas keskvalitsus käsitöölise vaba liikumist piirama — nii sätestas Liivimaa kubermanguvalitsuse määrus 1822. aastast, et ühtki välismaa päritoluga selli ei tohi meistriks vastu võtta, kui ta ei astu Vene kodakondsusse, mistõttu tsunftide liikmeskond täienes edaspidi peamiselt Balti kubermangude linnade (kõige rohkem Riia ja Tallinna), teiste Venemaa kubermangude,²⁰⁷ ning mingil määral ka maalt linna tulnud talupoegadest käsitöölise arvel. Linnas võisid hinge kirjas olla ka tegelikult maal töötavad käsitöölised — neid nimetati okladistideks, eriti palju oli neid väikelinnades.²⁰⁸

Asehalduskorra-aegne linnaseadus avas Tartu jõukatele kaupmeestele — paljud neist olid kalakaupmehed — võimaluse pääseda kodanikkonda. Uued kodanikud olid umbes 3/4 osas venelased ja 1/4 osas eestlased, kodanike-raamatusse ilmusid nimed Raudjall, Urm, Pabo, Tõnnisohn, Johansohn jt.²⁰⁹

Ülikoolis õppinud juristid, arstid ja apteekrid, pastorid ja kooliõpetajad arvati literaadiseisusse. Neid polnud arvuliselt palju, kuid nad moodustasid linnaühiskonna arengu seisukohalt väga olulise osa.

Linnas elas talvel märkimisväärne hulk aadlikke, kellel oli siin oma maja, suvel lahkusid nad oma mõisatesse. Aadlikud pidasid tavaliselt teenijaid, sel viisil sattus linna hulk pärisorje, eriti Tartus torkab nende rohkus 18.–19. sajandi vahetusel silma. Mõnikord lasid aadlikud oma teenijatel või nende lastel üht-teist õppida. See oli kontingent, kelle hulgast 19. sajandil kasvas välja rida lennukat sotsiaalset karjääri teinud isikuid.

Suuri manufaktuure Tartus polnud, 1764. aastal töötas linnas vesiveski, kus jahvatati peamiselt humalaid, linnalähedastes mõisates tegutsesid lehttubaka töötlemise töökoda, tuuleveski, tellis- ja kahhelkivide tootmise ettevõtte, nahamanufaktuur ja mööblivabrik, kõigis neis kokku ehk 100 töölise.²¹⁰

kuberneri aruande järgi 1805. aastast leidus Tartus ka vanausuliste kabel (EAA. 291–8–217. L. 20), aga Lenz seda veel ei maini. Pole selge, kas kabel tekkis 19. sajandi esimestel aastatel või oli see varasemas kirjelduses lihtsalt ära unustatud.

²⁰⁷ Vt: **Epp Kangilaski**. Tartu väikegildi liikmeskonnast. Lk 191–211.

²⁰⁸ Valga linna ajaloo 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939 / [**Koostanud Esta Mets, Tiit Rosenberg ja Mari Juzar**] Valga: Litero, [2001]. Valga muuseumi aastaraamat 2000.

²⁰⁹ Kodanikeraamat 1719–1803. EAA. 995–1–1415.

²¹⁰ **R. Pullat**. Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1972. Lk 143.

18. sajandi Eesti oli veel feodaalse majandusega agraarne maa. Loomulik iive linnas oli väga väike või koguni negatiivne, Tartus eestlaste hulgas mõnevõrra suurem kui sakslaste seas.²¹¹ Voorimehed olid Tartus traditsiooniliselt eestlased, teistest käsitöömestititest olid nad suuremas osas välja tõrjutud. Talupojad pääsesid liikuma harva, kuid seal, kus tööjõust vajaka jäi, olid kohe platsis venelastest kalurid, puusepad, müürsepad jt.²¹² Väravaks Venemaale oli loomulikult Tartu-Peipsi-Pihkva veetee, kuid täpsemad uurimused Tartu venelaste päritolu kohta kahjuks puuduvad. 19. sajandi esimesel kolmandikul Tartu politseivalitsuses koostatud nimekirjast selgub, et kõik Tartu tuntud nimega vene kaupmehed olid vanausulised. Samad inimesed tegelesid ka müüritööliste ja puuseppade vahendamise ja Venemaalt. Kuna vanausulised moodustasidki Venemaal majanduslikult dünaamilisema sektori ja neid leidis loodepiirkonnas rohkesti, pole selles midagi imeks pandavat, kuid Tartu osatähtsus selles süsteemis vääriski kindlasti lähemat uurimist.

Tartu asus ka Riia-Peterburi postmaantee ääres (just seepärast rajati üle Emajõe Katariina II käsul Kivisild), mistõttu paljud Lääne-Euroopast Peterburi reisivad kultuuritegelased tegid peatuse Tartus. Tartut läbisid kõrged keiserlikud saatkonnad, aga ka sõjaväeüksused, kes Lääne-Euroopasse suundusid või sealt naasid. Nii tuli näiteks Napoleoni sõdade ajal Tartu ülikooli kliinikutel ravida tuhandeid haavatud sõdureid.

Suursündmus oli talvine Tartu aastalaat, kuhu tuli kaupmehi lähemalt ja kaugemalt — Riist, Peterburist, Moskvast, Tuulast — ning elanikud tegid kõik, et nii tubade ja poodide üürimisega kui ka teenuste pakkumisega sellelt teenida. Laat algas 7. jaanuaril — pärast kolmekuningapäeva — ja kestis terve kuu. Aastalaadalt tegid vajalikke oste linnaelanikud, ümbruskonna mõisnikud ja talunikud, sest nii mõnigi kaup oli siis odavam kui tavaliselt. Aastalaat ei olnud kaugelki ainult majanduslik üritus, selle sotsiaalne tähtsus oli võibolla suuremgi. Linna koondus kultuurielu, tulid ümbruskonna aadlikud, toimusid peod ja ballid, tutvustati seltskonnale meheleminekuikka jõudnud tütreid jne. Algava seltsiliikumise esimese pääsukesena oli Tartus 1792. aastal rajatud linna-kodanike seltskondlik klubi *Bürgermusse*.

Tartu oli seega 18. sajandi lõpul väike Liivimaa provintsilinnake, mis asus küll oluliste teede ristumiskohas, kuid ei paistnud silma ei erilise tööstusliku ega kultuurilise arengu poolest. Näiteks Põltsamaa edestas Tartut selles mõttes kindlasti, kuigi hakkas juba oma tähtsust minetama. Võib pidada üsna iseloomulikuks, et Tartu valikul Läänemereprovintside ülikooli asupaigaks olid lisaks järjepidevusele otsustavad argumendid, et siin käibib vene raha, on odavad toiduained ja hea õhk — suurt muud linnakesel pakkuda polnud.

²¹¹ R. Pullat. Eesti linnad. Lk 64.

²¹² A. W. Hupel. Statthalterschaft. S. 465. Müürseppade ja puuseppade osas kinnitavad politseivalitsuse andmed Hupelit. Vt Tartu vanausulistest nimekiri 1839. EAA. 1880–2–1454.

4.2. Jurjev 19.–20. sajandi vahetusel

19. sajandi jooksul oli kogu Läänemere ruum tohutult muutunud. 1897. aasta rahvaloenduse andmetel elas Tartus 42308 inimest.²¹³ Koguteoses *Tartu* on elanike arvu kasv välja toodud järgnevalt:²¹⁴

Tabel 3. Elanike arvu kasv Tartus 1774–1922

Aasta	Elanike arv Tartus
1774	3 300
1802	3 584
1816	7 400
1824	8 499
1835	10 800
1851	12 627
1867	21 014
1881	29 974
1897	40 664
1922	54 012

Andmeid 1847.–63. aastate Tartu rahvaarvust on peetud kaheldavateks,²¹⁵ sest arvestusaluseks oli maksustusühik, mis ei pruukinud kattuda tegelikult linnas elavate inimeste hulgaga, sellest ka suur hüpe 1867. aastal, mil viidi läbi esimene ühapäevaloendus — loeti kokku tegelikult linna piirides elavad inimesed. Võrdluseks andmed linnade kohta lähieümbrusest:

Tabel 4. Elanike arv Liivi- ja Eestimaa suurimates linnades 18. sajandi lõpul ja 1897. aastal

Linn	Elanike arv	
	18. sajandi lõpus	1897. aastal
Tartu	3 421	42 308
Riia	27 796	282 230
Tallinn	10 653	64 572
Jelgava	?	35 131
Pärnu	1 954	12 898

²¹³ V. Berendsen, M. Maiste. Erinevast andmete töötlemisest tulenevalt oli ametlikus statistikas 42308, Körberil 40664, raamatus aga on arvestatud 40636 loendatuga. Lk 92–93.

²¹⁴ Tartu. 1927. Lk 367. Erinevused elanike arvus 1897. a loenduse järgi tulevad sellest, kas sõjaväelasi arvestati või ei. Võrdlustabelites kasutan ametlikke publitseeritud andmeid.

²¹⁵ Vt: Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Lk 118.

Oma suurusjärgu linnade hulgas oli Tartu 19. sajandil kasvanud eesti linnadest kõige kiiremini, 1782. aastaga võrreldes 11,8 korda (Tallinn 5,5 korda). Tartu elanikkond moodustas 19. sajandi lõpul 69% Tallinna omast.²¹⁶ Tallinn läks Tartust kõvasti ette alles 20. sajandi esimestel aastakümnetel, mil sealne elanikkond tööstuse kiire arengu tõttu kahekordistus.

Linnaelanike seisuslik koostis 1897. aasta rahvaloenduse andmetel on ära toodud tabelis 5. Suurema seaduspärasusena torkab silma, et kubermangukeskustes oli talupoegade osatähtsus väiksem kui kreisilinnades (Tartus ja Pärnus).

Tabel 5. Linnaelanike jagunemine seisuste järgi 1897. aastal

Seisus	Osakaal linnaelanike hulgas (%)				
	Riia	Pärnu	Tartu	Tallinn	Jelgava
Aadel	4	4	6	6	7
Vaimulikud	0,2	0,7	0,5	0,4	0,2
Kaupmehed	2	0,3	1	0,6	1,4
Kodanikud	38,8	29	18	30	35,8
Talupojad	50	63	70	57	52,7
Välismaalased	3	1	1,5	2	1,4
Teised	2	2	3	4	1,5

Tabel 6. Linnades kõige enam kõneldavate keelte osatähtsus 1897. aastal

Keel	Osakaal linnades (%)				
	Riia	Pärnu	Tartu	Tallinn ²¹⁷	Jelgava
Vene	16	5	9	16	12
Poola	5	0,5	1	1,5	2
Läti	45	1	1	0,4	46
Saksa	24	19	16	16	28
Juudi	6	3	3	1,6	9
Eesti	1	71	67	63	0,1
Muud	3	0,5	3	2,5	2,9

Suurem erinevus võrreldes 18. sajandiga oli juudi elanikkonna lisandumine. Arusaadavalt olid suurimad grupid läti keelealal lätikeelsed ja eesti keelealal eestikeelsed. Kui Eesti ala linnades on eesti keel otsustavalt peale jäänud, siis Riias ja Jelgavas oli läti keele kõnelejate osakaal alla poole. Täpsustatud andmetel loendati Tartus kokku 27 eri keele kõnelejaid. Suuremad keeled olid järgmised:

²¹⁶ Tartu. 1927. Lk 225–226.

²¹⁷ Tallinnas oli muude hulgas ka 1,5% soomlasi ja rootslasi.

eesti	71,4%
saksa	6,7%
vene	6,9%
juudi	3,1%
poola	0,7%
läti	0,8%
muu	0,3%
kirjeldamata	0,1%

Kolme kohalikku keelt oskas 10,9% elanikkonnast²¹⁸ — seda nõuti muide kõigilt teenindajatelt voorimehest poesellini.

Tabel 7. Elanike jagunemine usutunnistuse järgi 1897. aastal

Usutunnistus	Osakaal linnaelanike hulgas (%)				
	Riia	Pärnu	Tartu ²¹⁹	Tallinn	Jelgava
Õigeusklikke	14	22	12	18,3	12
Vanausulisi	3	0	1	0	1
Katoliiklasi	9,5	2	1,5	2,4	6
Protestante	65	72,5	81,3	77,3	63
Juute	8	3	4,2	2	17
Muhameedlasi	0,2	0	0	0	1
Muid	0,3	0,5	0	0	0

1894. aastal Jurjeviks ümber nimetatud linnas leidis neli vene-õigeusu kirikut: neist üks eestikeelse (Georgi ehk Jüri) ja kolm venekeelse jumalateenistusega (Uspenski, ülikooli ja Tartus asuva 95. Krasnojarski polgu oma), lisaks veel vanausuliste palvemaja. Luterlikke kirikuid oli samuti neli, kaks neist saksa-keelsed (Jaani ja ülikooli), ning kaks eestikeelsed (Maarja ja Peetri). Jaani kirikus peeti vahel jumalateenistust ka läti keeles. Leidis vennastekoguduse palvemaja, rooma-katoliku kirik (kogudus alates 1863. aastast) ja juudi sünaagoga. Esimese maailmasõjani lisandusid veel üks luterlik (Maarja kogudusest eraldunud linnaeestlaste Pauluse kirik) ja üks õigeusu — Aleksandri kirik. Linnas oli kolm kõrgkooli (Jurjevi Ülikool, Veterinaaria instituut ja Tartu Õpetajate Seminar) ja rida madalamaid õppeasutusi. Tartu oli koolilinn — mitte ainult kõrgkooli, vaid ka gümnaasiumi või kreiskooli tulli sageli kaugemalt. Tartus töötas korraga kolm õpetajate seminari (kaks andsid kutsehariduse), siin oli pedagoogilisel tööl suur hulk eesti haritlasi.²²⁰ Õppijaid loendati 4130, st üle

²¹⁸ V. Berendsen, M. Maiste. Lk 273.

²¹⁹ V. Berendsen, M. Maiste annavad teised arvud Tartu kohta: 84,5% luterlasi, 8,9% õigeusklikke, 1,1% vanausulisi, 4,2% juute, 1,1% katoliiklasi (437) ja 0,3% muid (Lk 120).

²²⁰ Väino Sirk. Haritud eestlased Eesti linnades 1850.–1880. aastatel. // Acta Historica Tallinnensia. 1998. 2. Lk 3–34, siin lk 23.

10%, ligi 15% linnas elavatest meestest ja 6% naistest. Siiski kurdeti just alghariduse omandamise võimaluste vähesust ja leidus palju kirjaoskamatu, viimaseid peamiselt juutide ja õigeusklike eestlaste seas.

Linnas oli üks vene, kaks saksa ja kolm eesti raamatukogu. Ilmus terve rida ajalehti ja ajakirju saksa, vene ja eesti keeles. Ülikool andis välja toimetisi (alates 1894), oma väljaanded olid ka arvukatel teadusseltsidel. Linnas tegutses suur hulk saksa, eesti ja vene seltsi.²²¹ Real juhtudel olid olemas paralleelsed sarnaste eesmärkidega eesti ja saksa ning mõnikord ka vene seltsid.²²²

Linna keeleline, rahvuslik ja religioosne ilme oli saja aastaga muutunud palju mitmekesisemaks. Võrreldes 1881. aasta Balti kubermangude rahvaloenduse andmetega oli tunduvalt vähenenud sakslaste hulk, kuid siin ei olnud tegemist mitte väljarändamisega, vaid identiteedivahetusega. Kui varem olid haljale oksale jõudnud eestlased püüdnud end kirja panna sakslastena, siis nüüd oli rahvusliku liikumise mõjul tendents vastupidine — kadakasaksad ja kohati ehk ka mõned pärisakslased (või juba mitu põlvkonda tagasi ümberrahvustunud) panid end loenduslehel kirja eestlasena. Nii katoliiklased kui juudid Tartus olid pärit Poola, Lääne-Ukraina ja Valgevene aladelt. Nende 19. sajandi teisel poolel moodustunud nn uusvähemuste kujunemisel oli otsustav roll ülikoolil. Juutide paikusala määrusi oli Vene impeeriumis leevendatud 1865. aastal ja sealpeale hakkas Eesti ala linnades järjekindlalt suurenema juutide hulk. Tartus oli ülikool lisamagnetiks — siin ei peetud kinni etteantud kvoodist juutide jaoks nagu teistes Vene ülikoolides ja puudusid ka tõsisemad juudi-vastased meeleolud.

Tartu oli rongiühendus Peterburi, Riia, Pihkva ja Tallinnaga, aurulaevaga sai sõita Pihkvasse ja Läänistesse. 1866. aastal oli kaotatud tsunftikord, lõplikult pandi uus linnaelu korraldus paika 1877. ja 1892. aasta linnaseadustega, vana magistraat asendus valitava linnavolikogu ja selle poolt moodustatava linnavalitsusega. Sajandivahetuseks oli Tartus umbes 23 ettevõtet, millede kokku töötas 830 töölisi. Ettevõtete hulgas oli neli trükikoda ja kaks õlletehast.²²³ Nagu arvudestki näha, oli endiselt valdav käsitöö ja väikekaubandus. B. Körberi andmetel olid levinumad käsitööalad järgmised: 1. kingsepp, 2. tisleer ja puusepp, 3. voorimees, 4. rätsep, 5. müür- ja pottsepp, 6. kõrtsmik. 80% Tartu käsitöölisest olid eestlased.²²⁴ Suur osa elanikest olid alles esimese põlve linlased. Kolm ümbritsevat maakonda — Tartu, Võru ja Viljandi — andsid 3/4 mujalt Tartusse tulnud inimestest. Ligi 90% eesti keealalt tulnutest olidki eestlased.²²⁵

²²¹ Путеводитель и справочная книжка по Юрьевскому университету. Юрьев, 1904.

²²² Seltsiliikumise rahvuslikkus *versus* regionaalsus on leidnud värske pilguga käsitlemist: **Jörg Hackmann**. Voluntary associations and region building. A post-national perspective on Baltic history. / <http://www.ces.fas.harvard.edu/publications/Hackmann.pdf> (2.12.2004).

²²³ Tartu. 1927. Lk 142.

²²⁴ **B. Körber**. Die Stadt Dorpat. S. 169–170.

²²⁵ **V. Berendsen, M. Maiste**. Lk 231.

Nagu paljud teisedki Euroopa linnad, kus domineerisid esimese põlvkonna linlased, oli Tartu säilitanud 19. sajandi lõpul veel üsna agraarse üldilme. Agulites peeti kanu ja sigu, vähesel määral ka veiseid ja hobuseid, kuid täpsed arvud kahjuks puuduvad. Sealtsamast tulid arvukad päevilised ja hooajatöölised.

4.2.1. Eestlaste rahvuslik liikumine Tartus

19. sajandi lõpuks oli Tartust saanud eestlaste rahvusliku liikumise regionaalne keskus. Oma osa oli selleski ülikoolil, estofiilidel, 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsil ja kõige rohkem Eesti Üliõpilaste Seltsil (1870). Eestlaste ja baltisakslaste (niisamuti lätlaste) rahvuslikud liikumised arenesid paralleelselt. Samal aastal (1869), kui Tartu ülikooli professor Carl Schirren (1826–1910) avaldas oma baltisaksluse manifesti *Livländische Antwort an Herr Juri Samarin*, toimus Tartus eestlaste esimene üldlaulupidu. Asjaolu, et inspiratsiooni saadi kohalike baltisakslaste sarnastest ettevõtmistest, ei kahanda karva-võrdki laulupidude tähtsust eestlaste rahvuslikule ärkamisele.²²⁶

1870. aastal sündis Tartus eesti kutseline teater, samal aastal asutati Eesti Põllumeeste Selts ja pandi alus tulevasele Eesti Üliõpilaste Seltsile. 1871 asutati siin eestikeelse keskhariduse nimel võitlev Eesti Aleksandrikooli peakomitee. 1880. aastail, kui rahvuslik liikumine oli lõhenenud, sai see uue tuule just Tartust nn Tartu renessansina. Juhtrolli haaras Eesti Üliõpilaste Selts eesotsas Villem Reimanniga (1861–1917). Tuleb tunda hämmastust ja uhkust, millise vaimse küpsuse ja asjatundlikkusega asusid EÜS-i aktivistid ette valmistama tulevast eesti elu, kasvõi õppekirjanduse tõlkimise, teadusterminoloogia väljatöötamise või Eesti Rahva Muuseumi organiseerimise kaudu. 1884. aastal pühitseti EÜS-i lipuna sini-must-valge, millest sai hiljem rahvus- ja riigilipp. 1880–90. aastatel loodi üle maa karskusseltse, 1888 kuulutas Jakob Hurt (1839–1906) Tartus välja eesti vanavarakogumise aktsiooni, mis leidis väga laialdast vastukaja, 1894 toimus suurejooneline 5. üldlaulupidu. Tartus asusid sajandi lõpus mõjukamad eesti ajalehed ja seltsid: Postimees, Olevik,²²⁷ Eesti Kirjameeste Selts, Tartu Eesti Põllumeeste selts. 1896. aastal sai Postimehe toimetajaks Jaan Tõnisson (1868–?), kes 1897 valiti ühtlasi Tartu Eesti Põllumeeste seltsi etteotsa, millega eestlaste rahvuslik liikumine oli saanud uue energilise liidri.²²⁸ Pärast seda, kui J. Tõnisson oli 1906. aastal esitanud Riigiduumas Eesti autonoomia nõude, püsis see pidevalt ajalehtede veergudel.

²²⁶ **Malle Salupere.** Baltisaksa laulupeod Tallinnas — meie laulupidude eelkäijad. / Tõed ja tõdemused. Lk 170–178.

²²⁷ Vt näit: **Mart Laar.** Oleviku esimene tegevusaasta. // Acta Historica Tallinnensia. 2001. 5. Lk 75–91.

²²⁸ **Ea Jansen.** Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg. / Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost. A. Bertriceau. Avita, 2001. Lk 88–108, siin 98–102.

Väga tähtsaks tuleb pidada eestikeelse ajakirjandusturu tekkimist. 1880. aastal oli 14 eestikeelset, 1887. a-ks juba 25 väljaannet ja 1903. aastaks 35, kusjuures suuremate tiraažid olid kasvanud kohati 10 000-ni.²²⁹ Turu tekkimine eeldab tehnilisi võimalusi toota lehte kiiresti ja odavalt, piisaval hulgal lugeda oskajaid ja massiauditooriumi olemasolu. See ei olnud veel väga suur — 1890. aastatel võis Postimees täita ainsa päevalehena kogu potentsiaalse auditooriumi ja alles 1901. aastal tekkis konkurent Teataja näol.

Samas jäi Tartu linnavalitsus eesti poliitikute kogenematusse tõttu sakslaste kätte 1917. aastani, kui nii mõneski Eesti linnas olid ammu eestlased ise võimu juures. Kuid just Tartust sai alguse uus, palju küpsem poliitiline tegevus.²³⁰ Pealegi läks majanduslikult paremini — 1903. aastal võtsid eestlased Tartus üle Liivimaa Linnade Hüpoteegiseltsi ja suutsid seda saksa ringkondade ägedast vastutöötamisest hoolimata kindlal järjel hoida. 1906 sai valmis eestlaste ehitatud esinduslik Vane-muise teatrihoone ja Esimese maailmasõja ajal moodne Pauluse kirik.

4.2.2. Tartu innovaatus?

Linnade innovaatusel on kõige sagedamini mõõdetud selle järgi, kui kiiresti on kaasa mindud linnamajanduse tehniliste uuendustega — veevärk, gaasi-valgus, kanalisatsioon, elekter, telefon, raudteeühendus, tramm. Suurim tähtsus on siinkohal sanitaarsete tingimuste parandamisel, sest see on otseselt seotud inimeste keskmise eluea, laste suremuse jmt näitajatega. Tartul pole siin suurt millegagi kiidelda. Uuendused lähtusid tihtipeale ülikoolist, kuid takerdusid sageli kohalike võimumeeste vastuseisu või suure impeeriumi inertsuse taha. Tänu ülikoolile oli olemas hea ülevaade nii linna sanitaarepidemioloogilisest olukorrast kui linna kaevude vee keemilisest ja bakterioloogilisest koostisest, kuid üldise veevärgi ja kanalisatsioonini jõuti alles 1930. aastail. Mingit sellist koostööd ülikooli ja linna vahel nagu Helsingis, kus linna otsustati rajada mineraalveekuurort (Kaivopuisto, 1838) sellest hoolimata, et tervistavaid allikaid läheduses polnud — milleks siis ülikooli laborid olemas on²³¹ — polnud Tartus kahjuks juttugi. 1880. aastail olevat linnapea tõrjunud linnainsener Peter Wilde ettepaneku kanalisatsiooni rajamiseks Ülejõe linnaossa tagasi põhjendusega: *50 000 rubla maa sisse matta? — seda ei näe ju keegi!*²³² Koolera-epideemiad sundisid paljude Euroopa linnade juhte astuma samme vesivarustuse ja kanalisatsiooni parandamiseks. Hügieeniprofessor B. Körber tõestas ka

²²⁹ **Epp Lauk.** Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. / Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu ülikooli kirjastus, 2000. Lk 12 (9–42).

²³⁰ **V. Berendsen, M. Maiste.** Lk 170–171.

²³¹ **M. Bell, M. Hietala.** P. 38–39.

²³² **Peter Wilde.** Canalisation und Wasserleitung für Dorpat. Dorpat: Laakmann, 1891. P. Wilde oli linnainsener 1880–90.

Tartus veenvalt, et 1893. aasta kooleraepideemia oli põhjustatud pisikutega saastunud kaevuveest.²³³ Veevärgist ja vee parema puhastamise vajadusest räägiti palju, kuid tegelikkuses jäid Tartut veega varustama ülikooli ja raudteeametkonna eraldiseisvad veevärgid, kanalisatsiooniprobleemid olid aga lahendatud lampkastide ja imbkaevude abil, mis ümbritsevat pinnast loomulikult saastasid. Geniaalse ärimehena suutis endine Jaama mõisa valitseja Gustav Post monopoliseerida vist kogu Tartu linna fekaaliveo ja rajada Pudretivabriku (tootis kuivatatud väetissegü), mis kasvas üheks linna suuremaks tööstusettevõtteks. Eraettevõtja tuli appi ka professorile, kõik Körberi sellekohased andmed pärinevad Gustav Postilt. Mentaliteet mängis siingi tähtsat osa — äärelinnade maalt tulnud, peamiselt eestlastest elanikud oma kallist kraami ära anda ei soovinud ja nii ei olnud neid piirkondi võimalik regulaarse fekaaliveoga täielikult haarata — loomade ning inimeste peale kokku veeti ära vaid 24,6%, samas kui kesklinn andis lahkelt ligi 100%.²³⁴ Tartu innovaatsilisust võrreldes teiste naabruskonna linnadega illustreerib tabel 8.

Tabel 8. Linnamajanduse innovaatsilised lahendused²³⁵

	Veevärk	Kanalisatsioon	Gaasivabrik	Elekter	Telefon
Tartu	1877 raudtee, 1889 ülikool	1887 Pudretivabrik, kesklinna rentslite sisu oli juhitud jõkke	1880	1892 Wöhrmanni tubakavabrik, 1894 ülikool, 1911 linn	1877 dem, 1900 keskjaam, 1907 telefoni-vabrik
Tallinn	14. sajandist, 1843–60 asendati puittorud malm-torudega	1843–60 võlvitud kanalisatsiooni-juhtmed	1865	1913	1887 Tallinna Börsikomitee telefonivõrk
Riia	Vahemikus 1901–14	1901 oli alustatud	1862	1887 linnateater, 1906 linn	1882 keskjaam, 3000 abonendiga
Helsingi	1876 era, 1880 linn	1878 alustati	1860	1877 dem, 1880	1877 (1875 Bell leiutas)

²³³ **B. Körber.** Choleraepidemie in Dorpat 1893.

²³⁴ **B. Körber.** Die Stadt Dorpat. S. 250–251.

²³⁵ Koostamise alus: **O. Karma.** Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. **Raimo Pullat.** Tallinn: Eesti Raamat, 1976; **E. Oberländer; M. Bell-M. Hietala.**

Tabelist on näha, et Tartu ei kiirustanud uuenduste rakendamise. Põhjusi oli mitu, kuid näib et peamised oli mentaalsed. Kindlasti ei olnud Tartu linn ülearu rikas, kuid sageli ei käitunud linn ja ülikool nagu partnerid vaid nagu konkurendid. 1/3 linna elanikest oli 19. sajandi keskel maksuvaba,²³⁶ ülikooli teenistujad sealhulgas. See sundis linna hoolega jälgima oma tulubaasi, paljud pinged ülikooli ja linna vahel tulid sellest, et kardeti maksudest ilma jääda. Veelgi suurema mõjuga oli ilmselt Läänemereprovintside eliidile üldiselt omane alalhoidlikkus. Väga paljudes mälestustes kirjeldatakse baltlaste konservatiivsus ja soovimatust väljakujunenud elukorraldust muuta. Elu osati teha muga-vaks, hinnati seltskonda ja suhteid, kuid selleks ei vajatud ilmtingimata tehnilisi uuendusi.

Mis siis ikkagi Tartus innovaatiline oli? V. Berendseni ja M. Maiste väitel oli see teenuste turg, mille kasvamisel oli kaalukas osa ülikoolil ja eriti tema raviasutustel.

Kuid siingi ületas esialgu pakkumine nõudmise — ülikooli kliinikud vaevlesid patsientide puuduses, materjal õppetöoks jäi ebapiisavaks. Vaesemad linlased otsisid abi linnahospitalist, mis oli odavam, pealegi ei soovinudki ülikool oma kliinikutesse massiliselt tüüphaigustega patsiente. Tasuta osutasid arstiüliõpilased polikliinilist arstiabi, selleks olid linna vaesemad rajoonid jaotatud kindlateks tööpiirkondadeks, kus noored tohtrid võisid ja pidid kätt harjutama. Usalduse saavutamine ei tulnud üleöö. Tulen selle juurde allpool tagasi (vt alaptk *Meditsiiniteenus turul*).

4.3. Ülikooli tähendusest Tartule ja Läänemereprovintsidele

Linna areng 19. sajandil seostus kõige tihedamalt ülikooliga. Ülikooli taasavamist oli lubatud juba 1710. aasta kapitulatsioonilepingutes. Asjad hakkasid tegelikult liikuma alles pärast seda, kui keiser Paul I läänelike revolutsiooniliste ideede levimise hirmus vene alamatele välismaal õppimise keelustas. Kohalike rüütelkondade initsiatiivil koostati 1799. aastaks Läänemereprovintside protestantliku ülikooli plaan. Keiser vahetus enne, kui asukoha ja finantseerimise suhtes kokkuleppele oli jõutud. Ülikool taasavati Tartus 1802. aastal Vene riigi teise ülikoolina, lõplik struktuur pandi paika 1803. aasta põhikirjaga, mis andis asutusele suure autonoomia ja hea eelarve, kuid rüütelkonnad tõrjuti selle juhtimisest kõrvale. Ülikool allutati kuraatori vahendusel 1802. aastal loodud rahvahariduse ministeeriumile, tal oli professoritest koosnev nõukogu, valitsus, valitav rektor ja oma kohus, millele allusid kõik professorid, üliõpilased ja ülikooli teenistuses olevad isikud koos pereliikmetega. 1803. aastast sai Tartu ülikool Eesti-, Liivi-, Kuramaa ja Soomet hõlmava õpperingkonna keskuseks,

²³⁶ Th. Beise. S. 18.

olles sellisena riigiaparaadi osa.²³⁷ Kui 1804. aasta õpperingkondade statuudiga kehtestati ühtluskooli põhimõte, siis juba 1820. aasta ülikooli uue põhikirjaga kaasnud õpperingkonna kohta käiv osa andis talurahvakooli täielikult rüütelkondlike koolikomisjonide juhtimise alla, millega eri koolitüübid said selgelt seisusliku iseloomu — talurahvale valla- ja kihelkonnakoolid, kreiskool linna keskkihtidele, gümnaasium ja ülikool aga ühiskonna koorekihile. Koorekiht ei pidanud tingimata olema kõige suursugusemad, sest aadel eelistas teenida sõjaväes, ülikooli tuli palju kodanikuseisuse ja literaatide esindajaid, näiteks pastoripoegi jt. 1835. a õpperingkondade määrus viis koolisüsteemi seisuslikule alusele kogu impeeriumis.²³⁸ Niisiis toetas haridussüsteem seisusliku korra püsimist, kuid omandatud haridus pakkus ühtlasi võimalusi liikumiseks seisuste vahel.

Ülikool oli nii kooliharidust kui trükiasjandust kontrolliv keskus. 1828. aastal iseseisvus tsensuurikomitee ja 1837. aastal koolikomisjon. 1835. aasta uut vene ülikoolide põhikirja Tartus ei kehtestatud, kuid 1842. aastal sai ülikool uue eelarve, mis tegi võimalikuks rea uute õppetoolide rajamise. 1865. aasta uus Tartu ülikooli statuut võeti vastu oludes, kus Venemaal oli äsja läbi viidud demokraatlik ülikoolireform (1863), mis vene ülikoolide arengule väga positiivselt mõjus. Balti provintside iseolemist kaitstes võitles Tartu ülikool välja eristatuid, mis aga kasvõi rahaliselt seadis Tartu ülikooli kehvemasse seisu teiste Venemaa ülikoolidega võrreldes. Kui üldine administratiiv-, kohtu- ja politseisüsteemi reform toimus Balti kubermangudes 1880. aastate lõpus, siis ülikool jätkas veel mõned aastad vanadel alustel. Siiski puudutas ka siinseid gümnaasiume haridusminister Ivan Deljanovi (minister 1882–97) nn *köögitüdrukute laste määrus*, mis pidi takistama alamatest seisustest laste pääsu kõrgema hariduse juurde. Ülevenemaaline ülikoolide põhikiri 1884. aastast kehtestati Tartus järkjärgult 1890. aastate lõpul. Protsess, mis on tuntud ülikooli venestamise nime all, muutis nii õppejõudude, üliõpilaste kui teenindava personali rahvuslikku ja sotsiaalset koosseisu kardinaalselt, ja lisaks kasvas ülikool paarikümne aastaga vähemalt kolm korda suuremaks.

Kuigi ülikooli taasavamine Tartus liitus ühe osana Aleksander I haridusprogrammi ja oli sellisena üleriigiline ettevõtmine, kujunes ülikool Tartus kuni

²³⁷ ПСЗ I 20597, 20598. Ülevaade Aleksander I poolt läbi viidud haridusreformist ühes selle tulemuste ja tagajärgedega: **James T. Flynn**. The university Reform of Tsar Alexander I. 1802–1835. Washington: The Catholic University of America Press, 1988. Ei tahaks päris nõus olla seisukohaga, et alguses välja kuulutatud ülikoolide avatus kõigile seisustele jäi tagasihoidlikuks ettevõtmiseks, mis andis teatud võimalusi vaid üksikutele väga edasipüüdlikele (P. 77). See ei toonud tõepoolest kaasa sotsiaalset revolutsiooni nagu mõned olid kartnud, kuid maksualuste seisuste esindajate küllalt suur osakaal kõrgkoolides räägib nende suurest tähtsusest sotsiaalsete struktuuride muutjana.

²³⁸ 25. juuni 1835 määrus hakkas Tartu õpperingkonnas kehtima 20. jaanuarist 1837 ja sellega kaotati ülikooli koolikomisjon. ПСЗ II 9883.

venestusajani ennekõike ülikooliks Balti provintside tarbeks.²³⁹ See paistis silma ka ülikooli koosseisude puhul — iga provintsi õiguse jaoks oli ette nähtud eraldi õppetool,²⁴⁰ sõjanduse professor ohvitseride ettevalmistamiseks saksa keeles ja meeles,²⁴¹ luterlik usuteaduskond andis pastoreid eelkõige Balti provintsidele, kohalikest vajadustest lähtuvalt õpetati ülikoolis põllumajandust ja veterinaariat. Professorid tulid valdavalt Saksamaalt, millega loodi ka kindel side saksa kultuuriruumiga. Kui teistesse Vene ülikoolidesse tuli kohati mitte ainult professorid vaid ka üliõpilased välismaalt sisse tuua või meelitada õppima kroonustipendiumidega, siis seda probleemi Tartus polnud. Kohalik ühiskond võttis ülikooli kiiresti omaks. Ülikooli süvenev kohandamine kohalikele vajadustele nõrgendas sidet saksa kultuurieluga ja soodustas erilise baltisaksa identiteedi väljakujundamist. Michael Garleffi sõnul oli ülikool kaks generatsiooni pärast rajamist provintsidega kokku kasvanud, sealjuures ise muutudes ja ümbrust muutes.²⁴²

Ülikool hakkas tõepoolest kiiresti muutma Tartu kultuurilist ja majanduslikku ilmet. Elanike arv kasvas üldiselt proportsionaalselt ülikooliga. Üliõpilaste arv jõudis 300-ni 1820. aastate alguseks, mida peeti kolme Läänemere-kubernangu jaoks optimaalseks. Tolleaegne rektor Gustav Ewers (1779–1830) aga ei arvanud, et Tartu ülikool peaks teenima ainult Balti provintse. Tema ajal sai teoks mitu Venemaale suunatud projekti — arstide ja luterlike pastorite koolitamine kogu impeeriumi tarbeks (täiendavate kroonustipendiumide eest) ja kõige säravam sellelaadiline ettevõtmine — Professorite Instituut (1828–38), mis andis vene ülikoolidele terve rea hästi ettevalmistatud õppejõude.²⁴³ 1820. aastate lõpuks kasvas üliõpilaste arv Tartus juba 600-le ja stabiliseerus sellest tasemest pisut allpool ligi pooleks sajandiks.

²³⁹ Loa ülikooli avamiseks oli andnud küll juba keiser Paul I, kui ta Vene alamatel välismaal õppimise keelustas. Eesti, Liivi ja Kuramaa rüütelkonnad asusid kohe kiiresti ettevalmistusi tegema. Selle kohta vt: **Marju Luts**. Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 11–32. Probleemi kohta, kuivõrd oli Tartu ülikool provintsi-, kuivõrd aga impeeriumiülikool, vt: **Villu Tamul**. Tartu ülikool 19. sajandil — Balti või impeeriumiülikool. // Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koost. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, 1998. Lk 73–95.

²⁴⁰ **Marju Luts**. Keiserlik Landesuniversität Läänemereprovintsidele. Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 43–53.

²⁴¹ **Tõnu Tannberg**. Sõjateaduse õpetamisest Tartu ülikoolis aastatel 1802–1830. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 33–48.

²⁴² Vt: **Michael Garleff**. Dorpat als Universität der baltischen Provinzen im 19. Jahrhundert. // Die Universitäten... S. 145–146.

²⁴³ **Villu Tamul**. Das Professoreninstitut und der Anteil der Universität Dorpat/Tartu an den russisch-deutschen Wissenschaftskontakten im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. // Zeitschrift für Ostforschung. 1992. H. 4. S. 525–542. Vt ka: **Lea Leppik**. Rektor Ewers. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001.

Joonis 1. Üliõpilaste arvu muutumine Tartu ülikoolis 1802–1916

Venestusreformid võeti baltisaksa ühiskonna poolt vastu kui äärmine ülekohus. Solvunult keerasid baltlased ülikoolile hoopis selja — oma noorsugu asuti koolitama Saksamaa gümnaasiumides ja kõrgkoolides. Kuid ülikool ei jäänud loomulikult tühjaks. Vastupidi, eriti pärast seda, kui Tartu ülikooli hakati vastu võtma I järgu vaimulike seminaride lõpetanuid, suurenes üliõpilaste arv oluliselt.²⁴⁴

Üliõpilaste arvu muutumine ei sõltunud aga ainult noorte õppimissoovist või isade rahakoti paksusest. Kuna 1848. aastal olid Euroopa revolutsioonides aktiivselt tegevad ka üliõpilased, siis otsustas Nikolai I rahutuste ennetamiseks piirata otsustavalt üliõpilaste arvu. 1849. aastal kirjutati Tartu ülikoolile (ja kõigile teistele Venemaa ülikoolidele samuti) ette, et omal kulul õppijaid võib olla kuni 300, lisaks kroonutudengid. Kuna kogu õpperingkonnast saabus seepeale kuraatorile terve laviin protestikirju, andis keiser veidi järele ja lubas suuremeelselt, et usuteaduskond (ainus luterlik kogu Vene impeeriumis) ja arstiteaduskond (arstid kulusid ära ka sõjaväele) sellele reeglile ei allu.²⁴⁵ Ometi seadis see pikaks ajaks ülikooli arengule ette kunstlikud raamid ja suunas ka noorte elukutsevalikut (kes ei mahtunud filosoofiateaduskonda, astus arstiteaduskonda, ilma et oleks algselt omanud soovi saada arstiks). Üliõpilaskonna kujunemise seisukohalt oli olulisem määrus 1820. aastast, mis keelas vastu võtta varem välismaal õppinuid, sest sellega eraldati Tartu üliõpilaskonda Lääne-Euroopa omast.²⁴⁶ Sidet saksa teaduseluga see siiski veel ei lõhkunud, sest kuni 1840. aastateni, mil hakati otsustavalt nõudma akadeemilistele ametikohtadele

²⁴⁴ Üliõpilaste organisatsioonid on käsitlenud põhjalikult **R. Engelhardt**. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval: Franz Kluge, 1933; üliõpilaskonnast üldse: Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses Eesti üliõpilaskonna ajaloo. Toim. Juhan Vasar. Tartu: Tartu üliõpilaskonna kirjastus, 1932.

²⁴⁵ LVVA. 1–12–718.

²⁴⁶ **Imar Tõnisson**. Üliõpilaskond Tartu saksa ülikoolis 1802–1889. / Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Toim. Juhan Vasar. Tartu üliõpilaskonna kirjastus. Tartu, 1932. Lk 15–54, siin lk 36.

pürgijatelt vene ülikooli kraadi, oli väga levinud komme täiendada end pärast Tartu ülikooli lõpetamist mõnes Saksa ülikoolis, sageli kaitsti seal ka doktori-kraad — Saksamaal võis see olla esimene teaduslik kraad, Vene impeeriumis andis aga 19. sajandi esimesel poolel võimaluse tõusta aadliseisusse. Kogu selle aja, mil ülikool oli saksakeelne, tuli palju õppejõude Saksamaalt, liikusid kirjad ja perioodika, nii et Tartu oli hästi integreeritud saksa teadusellu.²⁴⁷

Kuigi üliõpilastele oli rangelt keelatud omaalgatuslike organisatsioonide loomine, katsetati mitmete tüüpidega, kuni 1820. aastatel jäid peale päritolu-piirkonna järgi moodustatud korporatsioonid, vanimad Kuramaalaste *Curonia* (asutamisaasta 1809), Eestimaalaste *Estonia* (1821), Liivimaaalaste *Livonia* (1822), ja Riia linnakodanike poegade *Fraternitas Rigensis* (1823). Eluaegsete ühendustena aitasid korporatsioonid kõvasti kaasa, et Tartu ülikoolist sai aristokraatliku provintsieliidi taastootja, oma osa oli neil ka baltlaste silmatorkavalt heas edasijõudmises Vene riigiteenistuses. Korporatsioonides said kokku nii aadli, linnakodanike kui literaatide pojad. Romantismist mõjutatult viljelesid üliõpilased 19. sajandi algul eesti- ja lätikeelset juhuluulet, isegi *Curonia* lipukiri oli lätikeelne. See kõik jäi aga harrastuse tasemele, kõrgharidus tõi 19. sajandi esimesel poolel peaaegu vältimatult kaasa saksastumise.

Tartu ülikool oli 1890. aastateni valdavalt ilmelt tõeline saksa kultuuri eelpost Vene impeeriumis, aidates kaasa nii Lääne-Euroopa teadusliku mõtte kui tehnoloogiliste uuenduste jõudmisele Balti provintssidesse ja osalt kaugemale Venemaalegi. Samas lasi selline seisund kujuneda üsna üleoleva suhtumise teistesse, mis hiljem tegi raskeks või võimatuks muutunud oludes ümberorienteerumise.

Ülikool, mis kaua oli olnud apoliitiline (üliõpilasorganisatsioonid distantseerusid vabatahtlikult poliitikast ja professorid riigiametnikena ei tohtinud sellega tegelda), muutus rahvusliku tõusu ajajärgul 1860. aastatel Balti patriotismi kandjaks ja ideede sepikojaks, klassikaline näide siinkohal ajaloprofessor Carl Schirren (1826–1910) ja tema *Liivimaa vastus härra Juri Samarinile*, millest sai baltluse manifest. Ülikooli siseselt teravnesid valitsuse poole hoidvate välismaalaste ja kohalike balti päritolu professorite omavahelised suhted.²⁴⁸ Keskvõimude umbusaldus pead tõstva Balti patriotismi suhtes, mis muutus eriti kahtlaseks pärast Saksamaa ühendamist, viis loogiliselt ka Tartu ülikooli ümberkujundamisele. Ülikool oli siiski Läänemereprovintside riigiasutustest üks viimane, mida reformima asuti. Kohtulik autonoomia kaotati üldise Balti kubermangude kohtureformi käigus 1889, ülikoolipere allus sealtpeale üldkohtutele. Vastavalt vene ülikoolide 1884. aasta põhimäärusele ei kutsunud professoreid enam ülikooli nõukogu, vaid neid määrati Rahvahariduse ministeeriumi poolt. Üleminek vene õppekeelele 1894 ja vaimulike seminaride kasvandike lubamine

²⁴⁷ Vt: **Lea Leppik**. Ein deutscher Professor in Russischem Reich. Über Leben und Werk des Historikers Gustav Ewers. / Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat. Hrsg. **V. Helmut Piirimäe und Claus Sommerhage**. S. 111–139.

²⁴⁸ **Wolfgang Drechsler**. Sotsiaalteadused kui silmapaistev eriala Tartu Ülikoolis XIX sajandil: aulaloeng 1. detsembril 1997. Tartu, 1998.

ülikooli 1897 tõi kaasa üliõpilaskonna sotsiaalse ja rahvusliku koostise muutumise. Juutide osakaal küündis mõnel aastal 20%-ni. Et tasuta vaimulikes seminarides õppisid peamiselt vaesed, ilmus Tartusse seni suhteliselt tundmatu nähtus — vaene vene üliõpilane, see omakorda muutis varem üsna apoliitilise Tartu üliõpilaskonna kaunis poliitiliseks. 1899.–1902. aasta ülevenemaalised üliõpilasrahutused tehti kaasa ka Tartus.²⁴⁹

Pärast 1905. aasta revolutsiooni laienes mõnevõrra ülikoolide autonoomia, taastati rektori valitavus ja lubati ülikooli naisvabakuulajad. Tuleb toonitada, et 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul läbi viidud ülikoolireform polnud midagi Venemaale eriomast. Riigid sekkusid kõrgharidusse järjest rohkem kogu Euroopas ja teadusasetuste muutmine õppeasutusteks oli samuti üldine trend. Loomulikult suurenes seeläbi kõikjal plahvatuslikult kõrgharidusega inimeste hulk, sest arenev industriaalühiskond lihtsalt nõudis seda. Et Tartus kaasnes sellega õppekeele ja kaadrivahetus, tajuti protsessi eriti valuliselt.

Ka venekeelset Tartu ülikooli iseloomustas ja ühtlasi eristas teistest Vene impeeriumi ülikoolidest üliõpilaste tugev organiseerumistung. Pärast korporatsioonide ametlikku lubamist 1855 olid kiiresti tekkinud uued organisatsioonid. Kuid piirkondlikule päritolule lisandus nüüd üha enam rahvuse arvestamine. Juba varem tekkinud venelaste *Rutheniale* (1829) ja poolakate *Poloniale* (1828) lisandus 1870.–80. aastail rida uusi rahvuslikke organisatsioone, teiste seas lätlaste korporatsioon *Lettonia* (1882).

Traditsioonilistele korporatsioonidele lisandusid uued organisatsiooni-tüübid — teadus-, kirjandus- ja kunstiseltsid ning maakondlikud kogud. Suurem osa neist oli nimetusele ja väljakuulutatud põhimõtetele vaatamata organiseeritud rahvuslikul alusel.²⁵⁰ Eriti oluline osa oli Tartul Läti akadeemilise intelligentsi ja rahvusliku liikumise kujunemisele,²⁵¹ aga ka ilma omakeelse ülikoolita Poolale.²⁵² Kuna oli kombeks aeg-ajalt organiseerida omakeelseid näitemänge või muid klubilisi üritusi, rikastasid sellised organisatsioonid tunduvalt Tartu kultuuripilti.²⁵³

²⁴⁹ **P. Ш. Ганелин.** Тартуское студенчество на пороге XX века. СПб: Дмитри Буланин, 2002.

²⁵⁰ Uusim ja parim ülevaade üliõpilasorganisatsioonidest vt: **Toomas Hiio.** Üliõpilasorganisatsioonid Tartus. // Akadeemia. 2003. 4 (169). Lk 691–729.

²⁵¹ **Janis Stradinš.** Tartu ülikool Läti teadusajaloos. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 219–230.

²⁵² **Arkadiusz Janicki.** Poola üliõpilased Tartu ülikoolis 1802–1918. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 265–280; **Jadwiga Brzezinska.** Poola farmatseutide akadeemilised ühendused Tartus 1837–1915. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 281–290. **С. Иссаков, П. Сигалов.** Польские студенческие организации в Тартуском университете в XIX веке. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu 1975. Lk 123–131.

²⁵³ **Janis Stradinš.** Lk 219–230; **Sergei Issakov.** Ukraina üliõpilased ja üliõpilasorganisatsioonid Tartu ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algul. // Ajalooline Ajakiri.

Saksa ülikoolist oli saanud ametlikult vene ülikool, ainsana säilis saksa-keelne ja luterlik usuteaduskond, sest valitsus ei soovinudki hakata õpetama luteri usku vene keeles. Professorkond oli samuti suuresti venekeelne, kuid oleks ennatlik arvata, et ka eranditult venemeelne. Nii poliitiline kui kultuuriline skaala oli väga avar. Oli jäägitult valitsust toetavaid professoreid, aga ka neid, kes hoopis revolutsiooniliselt meelestatud tudengite poolele asusid. Professorite kultuuriorientatsiooni pole kuigi palju uuritud. Vene õppekeelele ülemineku mõju ülikoolile on kahjuks pidevalt olnud politiseeritud käsitluste pärusmaaks. Baltlased, kellele see tähendas senise maailmakorralduse kokkuvarisemist ja paljusid isiklikke tragöödiaid, ei suutnud arusaadavalt näha selles midagi positiivset.²⁵⁴ Omaaegne Vene valitsusmeelne publitsistika nägi rõõmuga, kuidas baltisakslastel võeti käest *vahend balti vale teaduslikuks põhjendamiseks*. Uuemate uurimuste valguses saab selgeks, et on liiga lihtsustatud näha üleminekus vene õppekeelele lihtsalt venestamist. Sest missugust vene elementi võis ülikooli tuua slovaki päritolu kirikuajaloo professor Jan Kvačala, Göttingenis ja Leipzgis õppinud slaavi keelte professor saksastunud eestlane Leonhard Gotthilf Masing²⁵⁵ või kreeka-rumeenia verd ja Berliinis ning Pariisis õppinud jurist Leon Casso?²⁵⁶ Impeeriumi hariduspoliitika suurendas õppejõudude mobiilsust — õppejõude kutsuti mõnikord välismaalt, määrati tööle Harkovisse, siis Moskvasse või Tartusse jne. Enamus õppejõude oli töötanud mitmes ülikoolis, mis mõjus ilmselt halvasti järjepidevusele traditsioonides, kuid rikastavalt uute ideede levitamisele. Ülikooli teaduslik tase keskmiselt küll langes, kuid see ei välistanud üksikuid väga häid professoreid. Professorkonda hakkas tasapisi pääsema eestlasi ja lätlasi. Täiesti õigesti märgib Toivo U. Raun,²⁵⁷ et kõige vähem mõistetud ja kõige enam valesti mõistetud element 20. sajandi alguse kultuurivõitluste käsitlemisel on venestamise roll. Venestus aitas kaasa eesti kultuuri moderniseerumisele. Kultuuriline venestamine ei toonud kaasa eestlaste denatsionaliseerimist, vaid vabanemise baltisaksa kultuurilisest hegemooniast. Baltisaksa kultuurimudel kaotas palju oma atraktiivsusest,

2002. 1/2 (116/117). Lk 231–246; **Rafik Grigorjan**. Armeenia üliõpilased Keiserlikus Tartu ülikoolis (1830–1918). // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 247–264.

²⁵⁴ Vt: **R. Engelhardt; Hain Tankler**. Tartu ülikooli kasvandikud Saksamaa kõrgkoolide õppejõududena. // Ajalooline Ajakiri. 2002.1/2 (116/117). Lk 207–218; **Peeter Järvelaid**. Professor Oswald Schmidt. Üks õigusajalugu õpetanud rahvusliku ärkamis- ja natsionalismiaja jurist Liivimaalt. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 149–160.

²⁵⁵ **Юри Кудрявцев, Валентина Шаднева**. Л. Г. Мазинг как преподаватель и ученый. // 200 лет русско-славянской филологии в Тарту. Slavica Tartuensia V. Tartu, 2003. С. 285–294.

²⁵⁶ **Toomas Anepaio**. Leon Victor Constantin Casso — Vene (?) jurist Tartu ülikoolis. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 161–176.

²⁵⁷ **Toivo U. Raun**. Culture Wars in Estonia at the Beginning of the 20th Century. // Acta Historica Tallinnensia. 2000. 4. P. 49–58.

noortes tugevnes rahvustunne, eesti keel sai ikka enam eesti haritlaste kodukeeleks. Sama kehtib ka lätlaste kohta.

Jurjevi ülikool ei jõudnud areneda vene ülikooliks. Sajandivahetusel ja Esimese maailmasõjani jätkuvalt oli ülikool hoopis äärmiselt multikultuuriline. Selline keskkond arendab paratamatult silmaringi ja õpetab tolerantsust — kaht omadust, mis inimeste vaimseks küpsuseks hädavajalikud. Et Tartu renessanss oli just Tartu renessanss, et küpsem poliitiline tegevus ja reaalne Eesti iseisvusmõte said alguse Tartust, selles oli ülikoolil üldse ja ülikooli venestamisel sealhulgas kahtlemata oma osa.

1897. aastal oli ülikoolis tööl vähemalt 250 inimest. Koos pereliikmete ja teenijatega oli ülikooliga seotud isikute arv üle tuhande, üliõpilased ja nende pered või teenijad veel pealeselle. Nii saksa- kui venekeelsetes peredes olid teenijateks eestlased, vahel harva ka venelased.²⁵⁸ Multikultuuriline keskkond pakkus võimalusi nii üksteiselt õppimiseks kui kellelegi vastandumiseks ja sundis igauhte küsima endalt — kes olen mina.

Pilk 1919. aastaks ülikooli jäänud töötajate nimekirjale peaks veenma, et järjepidevust kandsid 1880. aastatest Eesti Vabariigi ajani välja peaaesjalikult eestlastest teenistujad (vt lisa 4).

4.4. Õppejõudude ja üliõpilaste sotsiaalne mobiilsus

Üliõpilaste ja õppejõudude mobiilsus kuulus ülikoolide olemusse nende rajamisest saadik, kusjuures suuremat mobiilsust näitasid üles loomulikult üliõpilased. Reisimine kui osa haridusest jäi nõudena hariduskontseptsiooni käsitööliste puhul (selli rännuaastad) ja kuulus loomuliku osana aadlinoorukite kasvatusse (*Kavaliertour*).

19. sajandi Tartu ülikool on olnud alati uhke oma professorite ja kasvandike edukusele. Ülikoolist kui saksa-vene kultuurivahetuse sõlmpunktist on palju kirjutatud, on ka jälgitud professorite liikumist Saksamaalt Tartusse ja Tartust Saksamaale, Tartust Vene Teaduste Akadeemiasse ja teadlasvahetust üksikute ülikoolide kaupa. Väikese provintsiülikoolina on Tartul, millele uhke olla. Vähem on räägitud staatuste muutumisest. Aadliseisusest professor ei olnud tavaline — kui vene keele professoriks sai vana vene aadlisuguvõsa esindaja Grigori Glinka, kirjutasid ajalehed sellest kui suurest uudisest. Vene riigi seadused lubasid aga 19. sajandi alguses pärilikku aadlitiitlit igale korralisele professorile ja mõne Vene riigi ordeni saamine kinnitas seda. Ülikooli esimese suure juubeli aastaks (1827) oli ordenikandjaid professorkonnas üheksa. Tõsi — tegelikkuses

²⁵⁸ Arvutus ülikooli trükitud koosseisu (1897) ja Tartu rahvaloenduse andmebaasi alusel, viimases on inimesed leibkonna kaupa. Koosseisus näitamata lihttöötajate arv on arvestuslik, sest paljude perekonnapeade puhul pole antud täpset töö- ega elukohta, ametinimetused aga korduvad eri asutustes. Mõnel juhul on nimed teada teistest allikatest, kuid mitte alati.

ei kiirustanud valitsus lubatud õuenõuniku tiitli andmisega kõigile professoritele, ülikool esitas korduvalt omapoolseid meeldetuletusi ja ametlik kinnitus saabus sageli alles 5–10 tööaasta järel.

Kõige suuremad võimalused karjääri teha olid neil, keda rektoriks valiti. Vaid põgus pilk rektorite teatmikule veenab, et 19. sajandi esimesel poolel sattus rektorite hulka väga hariduskauge perekondliku päritoluga mehi. Daniel Georg Balki (1764–1826, rektor 1803–04) isa oli olnud merevaigulihviija, David Hieronymus Grindeli (1776–1836, rektor 1810–12) isa läti päritolu metsapraaker, Johann Philipp Gustav Ewersi (1779–1830, rektor 1818–30) isa Westfaali talupoeg, Christian Friedrich Neue (1798–1886, rektor 1836–51 vahedega) isa oli köösner ja Carl Christian Ulmanni (1793–1871, rektor 1838–41 vahedega) isa kaupmees. Märkimata päritolu tähendas reeglina pigem madalat kui kõrget seisust, millest on selge, et tegelikult võis võrdlemisi lihtsate inimeste keskkonnast rektoriks tõusnud rohkemgi olla.

Professorite puhul on peamiselt uuritud teaduslikke saavutusi, koolkondlikku kuuluvust, sidemeid jms, palju vähem teenistuslikku karjääri. Keskeltläbi võib öelda, et Tartu professorite seas oli nii sajandi keskel (1858) kui ka lõpus (1897) kindrali aukraadiga võrreldavaid tõelisi riiginõunikke 13%. Ordeneid annetati lahkemini juubelitega seoses, eriti 1827. aastal. 19. sajandi lõpuks kasvas medaalite ja vähenes tunduvalt kõrgemate ordenite osatähtsus. Ühesõnaga — professorkond kodanlikustus nagu igal pool mujalgi Euroopas. Ülikooliõppejõu sotsiaalne staatus oli Balti provintssides suhteliselt kõrge — kui Cambridge või Oxfordi lõpetanu oli Inglismaal kõrgemalt hinnatud kui tema professor,²⁵⁹ siis siinses ühiskonnas olid nad võrdselt literaadid, kuid suuremate akadeemiliste saavutustega professor seisis ka kõrgemal. Literaadi elustandard lähenes aadli omale. Rahvaloenduste andmete põhjal võib väita, et koduteenijate arv võrreldes sajandi algusega vähenes 19. sajandi lõpuks (ka selle tõttu, et pered olid väiksemad), 1–2 koduteenijat olid aga endiselt tavalised.

Üliõpilaste edasine saatus pärast ülikooli lõpetamist on tervikuna kõige vähem uuritud valdkond kõrgkoolisüsteemi puhul. Teadaolevate elukäikude puhul on välja toodud, et vähesed pöördusid tagasi kaubanduse, käsitöö või maaharimise juurde, st ülikoolis õppimine viis nad oma vanast sotsiaalsest keskkonnast eemale. Kuni 18. sajandini avas kõrgkoolistudium tee kiriku- või riigiametisse, aadli ja vaimulike puhul aga aitas gruppi taastoota. 18. sajandi jooksul toimus karjääri sekulariseerumine — rakendust otsiti ikka enam riigiteenistusest. Õpetus muutus ikka enam professionaalseks ettevalmistuseks mingi kindal elukutse tarvis ja toimus kõigis Euroopa riikides järjest enam rahvuslikes raamides, mistõttu alates 19. sajandi algusest ei saa enam rääkida ühtsest Euroopa ülikoolist.

1889. aastal tehtud kokkuvõtete²⁶⁰ järgi oli toleks hetkeks Tartu ülikoolis käinud üle 14000 üliõpilase, neist 4847 esimese 44 aastaga ja 9484 teise 44

²⁵⁹ Geschichte der Universität. Bd. III. S. 139.

²⁶⁰ R. Otto, A. Hasselblatt. Von 14000 Immatrikulierten. S. 5, 39–41, 49, 77, 92–93.

aastaga, kusjuures peamine juurdekasv toimus pärast 1860. aastat. Kokkuvõttes puudub küll täpsem elukutsestatistika, kuid välja on toodud geograafilise liikumise, perekondade tõus ja langus ning lõpetanute saavutused seisusliku ühiskonna väärtusteskaalal. Selleks ajaks võis juba välja tuua suuri vähemalt kolme põlvkonnaga Tartu ülikoolis esindatud literaadiperekondi, kust Tartusse oli õppima tulnud 20–30 liiget. Alates 1803. aastast polnud aastat, kus näiteks vähemalt üks Hörschelmann poleks ülikoolis õppinud.

Tõelise salanõuniku — Vene riigi kõrgeima tsiviilteenistusastmeni olid jõudnud kuus üliõpilast: saadik ja kammerherra parun Ernst v. Ungern-Sternberg (AA 652), riiginõukogu liige ülemkammerherra krahv Hreptowitsch (AA 2281), senaator Georg v. Brevern (2353), aueestkostja Thomas v. Hartmann (AA 2512), sõjaväe meditsiinivalitsuse juhataja dr med Nikolai Koslov (AA 3237) ja Pulkovo tähetorni direktor akadeemik dr Otto Wilhelm Struve (AA 3544). Salanõunikke oli juba rohkem — 77, tõelisi riiginõunikke veel rohkem, nii et neid, kelle poole tuli pöörduda *excellenz*, oli kokku 390. Tegelikult sai seda arvestada toleks hetkeks esimese 6400 lõpetanu kohta ja nii tuli välja, et iga 17. Tartus õppinu jõudis end vähemalt tõeliseks riiginõunikuks teenida. Iga 15. jätkas õpinguid välismaal, eriti palju tegid seda meedikud pärast Krimmi ja Prantsuse–Preisi sõdasid, mis kirurgiat Saksamaal tugevasti edasi viisid. Iga 50. (esimesest 10000-st) oli saanud õppejõuks või akadeemikuks. Tartut nimetati doktorite vabrikuks — ja tõesti, aastani 1889 oli doktorimüts pähe pandud 1163-le noorele. Kokku teenis meedikutest Venemaal 1008 ja Läänemereprovintssides 718. Täheledata, et ametnike arv on pidevalt kasvanud, ligi 1900 hulgast tegutsesid 1200 koduproovintssides, kusjuures just alates 1866. aastast oli Tartu ülikooli lõpetanud ametnike arv Läänemereprovintssides pidevalt tõusnud ja Venemaale rändamine vastavalt vähenenud. Protsess tundub ka igati loogiline, sest just 1860. aastatest algas pidev uute riigiasutuste juurdeloomine või olemasolevate ümberstruktureerimine ja selle tulemusena Vene riigi kohaloleku suurenemine Balti provintssides.

Järgnenud 28 aastaga (1889–1917) jõuti ülikooli immatrikuleerida veel 14656 üliõpilast matriklinumbritega 14332–28988. Nende kohta pole küll sellist ülevaadet nagu eelnev, kuid see-eest on hoolega välja otsitud eestlased, lätlased, armeenlased, grusiinid, valgevenelased, poolakad jt. Rahvuse määratlemise keerukusest tulenevalt võivad vastavad arvud üsna suurtes piirides varieeruda, kuid antud juhul kasutan olemasolevaid. Eestlasi on selle perioodi Tartu ülikoolist leitud 1144, kellest umbes 60% pärinesid maalt ja 20–32% linnast. 1918. aastaks oli lõpetanud 42,7%.²⁶¹ Mõned jätkasid hiljem Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis, kuid paljudel jäigi ülikool lõpetamata.

Eesti haritlaskond pärines ikka veel peamiselt maalt või linna väikekodanlikest kihtidest, väikesearvuliselt, kuid pidevalt olid esindatud ka mõned kaupmehed või aukodanikud. Kuid tähelepanuvääriv on see, et pärast 1907. aastat suurenes märgatavalt selliste üliõpilaste arvukus, keda võiks päritolu järgi

²⁶¹ P. Hänni. Lk 28–32.

pidada juba teise põlve haritlasteks — nimelt vaimulike ja ametnike pojad.²⁶² Siin oli kindlasti oma osa vaimulike seminaride lõpetajate lubamisel kõrgkooli, millist võimalust kasutasid ka eesti noormehed, sh näiteks Riia vaimuliku seminari lõpetanutest jätkas 83 Tartu ülikoolis.²⁶³ Vajaks täpsemat hindamist Tartu ülikooli panus tulevase iseseisva Eesti professionaalse intelligentsi kujunemisse — ilmselt oli see põhjapanev meditsiinierialal ja võimalik, et ka humanitaaraladel, kuna juhtivad juristid tulid rohkem Peterburi ülikoolist ja tehniline intelligents sai koolitust Riia Polütehnilises Instituudis või Peterburi erinevates tehnikakõrgkoolides. Vastavate uurimuste puudumise tõttu pole aga võimalik hinnata Tartu ülikooli osakaalu ametnike koolitamisel.

Saksamaa ülikoolidega võrreldes²⁶⁴ torkab silma, et Tartu ülikool oli ühiskonna eri seisustele ja kihtidele avatum kui sealsed ülikoolid, mille peamist põhjust tuleb näha väljakujunenud piisava suurusega haritlaskihi puudumises Vene riigis (vt ka ptk Meditsiiniteenus turul) — ülikoolide võrk kujundati välja alles 19. sajandil, päriolik aadel eelistas sõjaväeteenistust — nii saidki haritlased tulla peamiselt kesk- ja alamkihtidest.

²⁶² P. Hänni. Lk 47–48.

²⁶³ A. Raudsepp. Riia vaimulik seminar. Tabel 10.

²⁶⁴ Vt: Fritz Ringer. Die Zulassung zur Universität. Geschichte der Universität. Bd. III. S. 199–226, eriti lk 218–219. 19. sajandi algusest kuni 1870. aastateni pärines ligi 50% Saksamaa üliõpilastest ühiskonna haritud eliidi hulgast. 15–20% tuli alamametnike ja rahvakooliõpetajate peredest, viimaste osakaal kasvas sajandi lõpuks esimeste arvelt, kuid meil levinud jaotuse järgi tuleks ka ametnikud ja rahvakooliõpetajad haritlaskonna hulka lugeda. See tähendab, et igal juhul oli Tartu ülikool, kus maksualuste osakaal oli pidevalt üle poole, sotsiaalselt väga avatud.

5. KEISERLIKU ÜLIKOOLI KOLMANDA JÄRGU ÕPPEJÕUD

5.1. Keeleõpetajad

Moderniseerumise võti oli teenuste turu kasvamine. Ülikool oli üks võimalik teenuste pakkuja, mis pidi arvestama ühiskondlikku tellimust. Vastavalt teaduse arengule ning ümbritseva ühiskonna ootustele ja vajadustele muutusid õpetatavad ained ja õpetuse sisu. Ülikooli kohandamist turunõudlusele peegeldab kõige paremini just kõikvõimalike abiõppejõudude rakendamine. Nii õppimine kui õpetamine olid seotud süveneva professionaliseerumisega. Uute ametite tekkimine nõudis sotsiaalset mobiilsust — polnud võimalik põlvest põlve pidada ametit, mida varem lihtsalt olemas ei olnud.

Ülikooli teenistujatest võtan esimesena vaatluse alla kaasaegsete keelte lektorid. Suurem osa Tartu professoreid pärines 19. sajandil Saksamaalt või Balti provintsidest. Usutunnistuselt olid nad reeglina luterlased. Leidus üksikuid katoliiklasi, peamiselt Lõuna-Saksamaalt, ja õigeusklikke venelasi, kuid need ei andnud tooni. Hoopis kirjuma päritoluga olid ülikooli keele- ja kunstiõpetajad, st inimesed, kes õpetasid elavaid keeli (mida harva peeti professuuri vääriliseks), joonistamist, muusikat, tantsu, vehklemist, ratsutamist ja muid eluks vajalikke oskusi.

Keele- ja kunstiõpetajad ehk harjutusmeistrid (*Exercitienmeister*) jõudsid Euroopa ülikoolidesse 17. sajandil koos varajase valgustuse sissetungiga ja vajadusega ülikooli muutuva elu vajadustele kohandada. 18. sajandil, aadlikultuuri õitsengu ajal, võisid mõned neist vaata et professoritest tähtsamaks muutuda, kuid 19. sajandi algul peeti harjutusmeistreid kõikjal kolmanda järgu õppejõududeks, vastavalt madalam oli ka palk. Just lisateenistuse otsimise vajaduse tõttu etendasid nad väga olulist osa kohalikus kultuurielus. Nende üldarv Tartu ülikoolis 19. sajandil lähenes sajale,²⁶⁵ kultuuriline mõju oli aga igati arvestatav. Mõnele jäi teenistus Tartus vaid põgusaks vahepeatuseks, mõned jäid põlvest põlve ülikooli juurde.

Keeleõpetajad olid staatuse poolest veidi üle kunstiõpetajatest, mida tõendab seegi, et nende kohta võib leida artikli ka Tartu ülikooli professorite leksikonis,²⁶⁶ omas ajas võis aga muusika- või tantsuõpetaja olla samuti väga mõjukas.

Reformatsiooniga alguse saanud kirjakultuuri areng rahvuskeeltes tõi kaasa tõsise vajaduse õppida teiste rahvaste keeli. Kui veel 17. sajandil kasutati nii kohtus kui kirikus üsna palju ladina keelt, siis 18. sajandil kujunes Euroopa kultuurkeeleks prantsuse keel ja 19. sajandil tõusis oluliselt saksa keele kui teaduskeele ja inglise keele kui suhtluskeele osatähtsus.

²⁶⁵ Lektorite täielik nimekiri on toodud lisas 1.

²⁶⁶ Г. В. Левицкий. Т. II. Лекторы.

19. sajandi haridussüsteemis oli võõrkeelte õppimisel oluline koht, teiste maade kirjandust loeti tavaliselt originaalis ja 5–6 keele valdamine polnud mingi ime. Tartu ülikoolis oli olemas lektoraat eesti, vene, läti, soome (kuni 1811), saksa, itaalia, prantsuse ja inglise keele õpetamiseks. Eesti, läti ja soome keelt vajasisid tulevased pastorid, et oma kogudusega suhelda, vene keelt riigiteenistusse pürgijad, itaalia, inglise ja prantsuse keel kuulusid üldharidusse ja kulusid kindlasti ära näiteks tulevastele kaupmeestele või diplomaatidele.

Keelelektorite palk kippus kehvaks jääma. Kuigi eelistatud olid vastava keele emakeelena kõnelejad, tuli ette perioode, mil üks ja sama inimene õpetas nii itaalia kui inglise või inglise ja vene keelt. Et ära elada, andsid keeleõpetajad eratunde või tegutsesid ülikoolitöö kõrvalt õpetajatena kohalikes koolides, viimane oli 19. sajandil pigem reegel kui erand.

Tartu ülikoolis oli lektoreid rohkem kui teistes vene ülikoolides, kus 1804. aasta üldpõhikiri nägi ette vaid kolm lektorit. 1799. aasta protestantliku ülikooli plaanis sooviti Tartussegi ainult nelja lektorit (vene, prantsuse, inglise, itaalia keel), 1802. aastaks oli neid siiski juba seitse (lisandusid läti, eesti ja soome ning saksa keele lektorid), nii jäi see 1865. aastani, mil saksa ja vene keele lektoraadid asendati dotsentuuridega ja läti keele õpetamine anti võrdleva keeleteaduse eradotsendile. Keiserliku ülikooli lõpuni eksisteerisid inglise, prantsuse ja eesti keele lektoraadid.

Prantsuse ja itaalia keel²⁶⁷ tulid kõrgkoolidesse juba 17. sajandil koos prantsuse-päraste õukonnakommete levikuga. Hea traditsioonina olid kõikjal õpetajaiks sünnipärased prantslased või itaallased — nii taluti turunõudlusele vastu tulles tolelaegsete rangelt luterlike ülikoolide seinte vahel ka katoliiklasi.

Rootsiaegses *Academia Gustavianas* (1632–65) peeti prantsuse keelt koguni professuuri vääriliseks — esimeseks professoriks kutsuti juba 1631. aastal Daniel Roboan de Sainteney, kuid pole teada, kas ta ka kohale jõudis. *Academia Gustavo Carolina* perioodil (1690–1710) oli ametis juba lektor, kes õpetas nii itaalia kui prantsuse keelt. Frankofiilia oli moes, mida tõestab seegi, et 1692. aastal ülikoolile ostetud Gyldenstolpe raamatukogu 2701 teosest olid 450 prantsuse ja 120 itaalia keeles, teiste seas leidus ka kokaraamat ja kaardimänguõpetus.²⁶⁸

19. sajandi algul Tartus tegutsenud prantsuse keele lektorid kuulusid revolutsiooni eest pagenud prantsuse aadliperekondadesse, hilisemad olid kodanliku taustaga, kuid siiski sünnilt prantslased. Kõik prantsuse keele lektorid olid kas samaaegselt teenistusega ülikoolis või enne seda olnud prantsuse keele õpetajad Tartu gümnaasiumis.

Itaalia keele lektorid olid ametis vastavalt võimalusele, st kui parasjagu leidis sobiv õpetaja. Rootsiaegses AGC-s õpetas itaalia ja prantsuse keelt üks

²⁶⁷ Vt: **Pent Nurmekund**. Romanistika Tartu ülikoolis. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu, 1975. Lk 168–175.

²⁶⁸ **G. v. Rauch**. Die Universität Dorpat. S. 402.

isik. Taasavatud Tartu ülikooli struktuuris oli see koht algusest peale olemas, kuid täideti esmakordselt alles 1814. aastal. Sünnipäraseid itaallasi õnnestus Tartusse tuua siiski vaid ajuti ja pikka aega õpetas üks inimene nii itaalia kui saksa keelt.

Ka inglise keel²⁶⁹ jäi Tartus tahaplaanile, mõnda aega õpetas seda koha-kaasluse korras vene keele lektor, pikka aega oli lektorikoht vakantne, kuid täideti uuesti 20. sajandi algul, kui nõudlus selle keele õppimise vastu kasvama hakkas.

Saksa, vene, eesti ja soome ning läti keele õpetamine Tartu ülikoolis oli tingitud kohalikest vajadustest. Saksa keele lektorid²⁷⁰ olid ametis ennekõike välismaalastele (või venelastele) saksa keele õpetamiseks. Omamoodi kurioosumina polnud kuni 1865. aastani Tartu saksa ülikoolis saksa keele professorit. Kuid kõik lektorid paistsid silma aktiivse kirjandusliku ja ühiskondliku tegevusega,²⁷¹ tunnetades selgelt oma kultuurivahendaja rolli — tõlkisid, andsid ise välja ajakirju ja avaldasid kirjutisi ajakirjanduses.

Vene keele lektor oli teistest mõnevõrra erinevas seisundis, sest tal tuli täita ühtlasi ülikooli valitsuse tõlgi kohuseid, mis pani talle suurema vastutuse ja ka palk oli suurem kui teistel lektoritel. Sellele vaatamata õpetas ülikooli vene keele lektor vene keelt sageli ka veel mõnes kohalikus koolis. Tõlketöö vajadusest tingitult ei olnud vene keele lektoriteks kaugeltki alati sünnipäraseid venelased, esimene venelane kinnitati sellele ametikohale alles 1825. aastal. Uue põhikirjaga 1865. a-st vene keele lektori koht kadus — keelt õpetas siitpeale vene keele ja kirjanduse dotsent, ülikooli nõukogu ja valitsuse sekretäridelt eeldati aga piisavalt head vene keele oskust ning eraldi tõlki enam polnud.

Algusest peale oli ülikoolis olemas ka vene keele ja kirjanduse professor. Kuigi Tartu saksa ülikoolis ei olnud vene keel ja kirjandus kõige populaarsemad õppeained, on sel kohal tegutsenud mitu väljapaistvat õpetlast. Vene keele professorite ja lektorite ümber koondus tavaliselt vene kultuuriring, kuhu väga operatiivselt jõudsid kõik vene kirjanduse uudised, kus liikusid nii vene üliõpilased kui üksikud sakslastest professorid, kes vene kultuuri vastu huvi

²⁶⁹ Vt ka: **Oleg Mutt**. Anglistika arengust Tartu ülikoolis. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. VII. Lk 51–58.

²⁷⁰ **Siret Rutiku**. 200 Jahre Germanistik in Tartu/Dorpat. Ein Historischer Überblick. / Germanistik in Tartu/Dorpat. Rückblick auf 200 Jahre. Hrsg. Siret Rutiku, Rene Kegelman. Tartu 2003. Lk 20–69, tsaariaja kohta lk 23–35.

²⁷¹ Näiteks esimene saksa keele lektor oli ühtlasi raamatukogu ja tsensuurikomitee sekretär Karl Friedrich Ludvig Petersen (1775–1820). Teravmeelsed päevakajalised satiirid olid teinud temast ühe Liivimaa tuntuima luuletaja, kuigi ta trükis avaldas vähe. Valgustusajastule omase laia huvideringiga Petersen kuulus vene luuletaja Vassili Žukovski Tartu sõprade ringi ja on avaldanud eesti rahvalaulude tõlkeid. Tartus sündinud magistraadisekretäri poeg valdas vabalt eesti keelt ja põimis luuletustesse sageli eestikeelseid väljendeid. Tema ema neiupele nime oli Sonn. Vt: **Malle Salupere**. Unustatud sõprussidemed. // Tõed ja tõdemused. Tartu, 1998. Lk 274–276.

tundsids.²⁷² Kõrgvaimsust harrastava vene klubiga olid seotud tuntud vene luuletajad Vassili Žukovski ja Nikolai Jazõkov.²⁷³ Huvi vene kultuuri vastu ja soov ka omalt poolt midagi anda nii keele, kirjanduse kui ajaloo ja juura vallas oli Tartu ülikoolis eriti märgatav kuni 1830. aastateni,²⁷⁴ et seejärel anda teed baltlaste kasvanud enesekindlusele ja uurijahuvi pöördumisele koduprovintside poole. Vene keele ja kirjanduse professorite positsioon muutus oluliselt tähtsamaks pärast ülikooli uue põhikirja vastuvõtmist 1865, sest vahepeal oli valitsuse korraldustega võetud Tartu õpperingkonnas suund vene keele õpetuse süvendamisele keskastme koolides ja gümnaasiumides ning ülikool pidi hakkama ette valmistama vene keele õpetajaid.

Eesti keele lektorid olid sajandi esimesel poolel kõik teoloogilise taustaga. Nende peamine eesmärk pidi olema anda vajalik keelealane ettevalmistus tulevastele pastoritele. Püüti leida selline lektor, kes valdaks nii lõuna- kui põhjaeesti keelt. Ühtlasi täitis ülikooli eesti keele lektor eestikeelse kirjanduse tsensoori rolli. Lisaks olid nad enamasti ka kultuuripõllul aktiivselt tegevad. Kuigi eestlasi või vähemalt pooleestlasi oli eesti keele lektori kohale kandideerimas juba varem,²⁷⁵ sai esimene eestlane eesti keele lektori ametisse alles 1837²⁷⁶ ja doktorikraadiga mees kohta täitma 1874. Rahvusliku ärkamise ajal kerkis esmakordselt päevakorda ka nn eesti professori küsimus,²⁷⁷ mis aga mingi lahenduseni jõudis alles 1916. aastaks, kui keisri käsul sai praktilise usuteaduse professoriks Johann Kõpp.

Läti keele lektori — tol ajal keelemeistri — vajalikkuses olid veendunud juba AGC professorid. Millegipärast ei nõutud eesti keelemeistrit, ehkki samal

²⁷² **Сергей Иссаков.** Основные этапы развития русского литературоведения в Тартуском университете (1802/03–1950. гг.). // 200 лет русско-славянской филологии в Тарту. Slavica Tartuensia V. Tartu, 2003. С. 14–30.

²⁷³ **Malle Salupere.** Professor Andrei Kaissarov Tartus. // Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Lk 236–254; Unustatud sõprussidemed. // Samas. Lk 266–281; Slavica Tartuensia V.

²⁷⁴ **Peeter Järvelaid, Lea Leppik, Olev Teder.** Die historische Rechtsschule Russlands und Professor Neumann. // Steinbrücke. 1. 1998. S. 199–218.

²⁷⁵ Vt: **Heli Laanekask.** Johann Samuel Friedrich Boubriigi kiri Karl Gottlob Sonntagile. / 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Lk 61–87, siin 61–66.

²⁷⁶ Uusim ülevaade eesti keele lektoritest: 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Juubelikogumik. TÜ eesti keele õppetooli toimetised. 25. Tartu, 2003. Ülevaatest on kahjuks puudu lektor Karl Ferdinand Mickwitz (1810–1880) nimi, kes tegutses sel ametikohal 1851–71 ning oli ühtlasi õpetaja ja inspektor Tartu gümnaasiumis. Mickwitzi eluaastad on vahel antud teisiti, siinsed pärinevad ülikooli toimikust. Vt EAA. 402–3–1118, 1119.

²⁷⁷ Põhjaliku ülevaate on sellest andnud **Hans Kruus.** “Eesti professori” küsimus Tartu vene ülikoolis. // Hans Kruus. Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005. Lk 172–197 (esmatrükk: Ajalooline Ajakiri. 1932).

ajal räägiti üldiselt kohalike keelte tundmise vajadusest²⁷⁸ — kas arvati, et Tartus jääb eesti keel ise külge?

Keiserlikus ülikoolis oli ametis neli läti keele lektorit. Nagu eesti keele lektoridki, pidid nad 1826. aastani täitma ka läti keelse kirjanduse tsensori rolli ning olid samuti teoloogi või pedagoogi haridusega. 1874 sai võrdleva keeleteaduse eradotsendiks lätlane Jekabs Lautenbachs, kes täitis selle kõrval ka läti keele lektori kohta keiserliku ülikooli lõpuni.

Eesti ja läti keele lektoreid kuulasid peamiselt tulevased pastorid, ärkamisajal ja venestusajal aga leidsid nende juurde tee kõik need, kes end eestlaseks või lätlaseks pidasid. Vähemalt K. A. Hermann õpetas oma rahvuskaslasti 1890. aastatel kohati tasuta. Nii aitasid eesti ja läti keele lektorid Tartu ülikoolis noorte tõusvate rahvuste kujuneva intelligentsi identiteeti kindlustada.²⁷⁹ Ülikooli eesti keele lektorite panust eesti kultuurilukku on raske ülehinnata, kuigi rahvuslik liikumine ise sündis teistes ühiskonnakihtides. Rõhutada tasub, et keeleõpetus oli juba enne rahvusülikooli loomist viidud teaduslikule tasemele,²⁸⁰ ehkki lektoraadi ülesandeks oli vaid praktilise keeleoskuse andmine neile, kellel seda vaja võiks minna, st peamiselt pastoritele, aga ka arstidele, ametnikele ja teistele rahvaga vahetult suhtlejatele. Loengukuulajate nimekirjade järgi otsustades ei olnud ühelgi lektoril kunagi kuulajaid liiga palju (tavaliselt alla kümne, vahel ka ainult 2–3) ja noored pastoriks pürgijad olid aktiivsemad kohalikke keeli õppima 19. sajandi esimesel poolel — eriti aktiivne on olnud lektor Boubrig, kelle käe all seminaristid (need, kes said stipendiumi) on 1820. aastail koostanud rea jutlusi nii eesti kui läti keeles. Sajandi teisel poolel olid eesti ja läti keele lektorite kuulajaiks rohkem eestlased ja lätlased, just nagu 1830. aastail olid vene keele lektori ja professori ümber koondunud venelased.

Kaasaegsete keelte õpetamine viidi 19. saj jooksul Euroopa ülikoolides teaduslikule tasemele, st lektoraadid asendati professuuride või dotsentuuridega. Näiteks Jenas ei olnud 19. sajandi keskpaigaks enam ühtki lektoraati, kõiki vanu ja kaasaegseid keeli õpetasid dotsendid või professorid.²⁸¹ Selles võib näha nii ülikoolide muutumist ühe enam rahvuslikuks kui ka keeleteaduse arengut kvalitatiivselt uuele tasemele. Kuigi nii palga kui teenistusastme poolest jäid keeleõpetajad reeglina professoritele tunduvalt alla, olid nad Tartus kultuuri-

²⁷⁸ EAA. 278–2–169. L 453, 455.

²⁷⁹ Näiteks 1891. aasta II semestril oli Hermannil 8 tasulist ja 13 tasuta kuulajat, Lautenbachsil 15 tasulist ja 4 tasuta. EAA. 402–4–1160.

²⁸⁰ Ülevaade lektorite poolt tehtud keeleteaduslikust tööst vt: **Küllil Habicht**. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis. // 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu, 2003. Lk 172–180.

²⁸¹ Võrdlusandmeid pakub hiljuti ilmunud ülevaade Jena ülikooli loengukavadest. Vt: **Horst Neuper** (Hrsg.). Das Vorlesungsangebot an der Universität Jena von 1749 bis 1854. Teil I–II. Weimar: VDG, 2003.

liselt äärmiselt mõjukad. Enamik keeleõpetajaid tuli haritlaskihtidest (õpetajate ja pastorite pojad) ja nad olid ametis kaua.

5.2. Kunstiõpetajad

Kunstiõpetaja nimetuse alla haarati kõik erinevaid andeid arendavate distsipliinide ja spordialade õpetajad. Nii olid isegi vene ülikoolide 1804. aasta eelarves, mis muidu üsna kokkuhoidlik, ette nähtud joonistamis-, tantsu- ja muusikaõpetajad. Kunstiõpetajate ametite tekkimine Euroopa ülikoolide juures on aga tagasi viidav hoopis varasemasse aega ja seostub 17. sajandi jooksul muutunud kasvatusideaalidega — raskepärane õpetatus ei aidanud enam rangi ega au saada, hinda läks suurilmlik pealiskausus. Õpiti kasvatama oma järeltulijates hoiakut, mis individuaalsuse lämmatas ja kõigist olukordadest läbi aitas. Ladinakoolide asemele tulid rüütliakadeemiad, mille tähtsaimad hooned olid tantsu-, ratsutamise- ja vehklemishallid ja kus tantsuõpetaja oli rangilt tähtsam kui professor.²⁸² Prantsuse keel sai õukondade ja valitsuste keeleks, õpetusest tähtsamaks muutus kasvatus, viimase loomulik osa oli tants, muusika jms. Klassikalised ülikoolid pidid konkurentsis püsimiseks muudatustega kaasa minema ja samuti vastavad õpetajad palkama.

Rootsiaegse Tartu ülikooli kaks etappi erinevad selles osas nagu öö ja päev — *AG* oli veel vana tüüpi traditsiooniline ülikool, *AGC* aga uus ja moodne. Prantsusepäraseid õukonnakombeid pidid viimases aitama omandada (lisaks keeleõpetajatele) tantsu-, vehklemis- ja muusikameister. Tõsi, harjutusmeistrid jäid nii Tartus kui Pärnus väikesepalgalisteks ja kolmandajärgulisteks, ehkki toleaeagne tantsuõpetaja oli veendunud, et kehagraatsia on keeleoskusest tähtsam. Nagu kõigile professoritele, nii oli ka neile määratud oma kindel koht teenistuslikus hierarhias: 1. keelemeister, 2. ülikooli trükkal, 3. tantsumeister, 4. vehklemismeister, 5. pedell.²⁸³

Aristokraatlike kommete kuldajaks ülikoolides jäi 18. sajand. Keiserliku ülikooli avamise ajaks oli mood taandunud (ehkki mitte veel kadunud), kuid Tartus, kus ülikooli rajajaiks olid ju kohalikud rüütelnõukonnad, ja Tallinnas tegutses Rüütliakadeemia (mida küll keegi kõrgkooliks pole pidanud), peeti siiski neid õpetajaid vajalikuks. Seisusele vastavat elustiili tuli edasi kanda. Tassub märkida, et võrreldes 1799. aasta plaaniga (neli kunstiõpetajat ratsutamise, vehklemise, joonistamise ja tantsimise õpetamiseks) sai keiserlik ülikool Tartus kunstiõpetajaid rohkemgi, tervelt kuus — esialgse kavaga võrreldes lisandusid muusika- ja ujumisõpetaja, hiljem veel võimlemisõpetaja.

Et aga ülikoolis nähti 19. sajandi jooksul järjest vähem kasvatusasutust, anti 19. sajandi teisel poolel mitmed ülikooli spordiasutused (võimla, maneež, ujula) üle erakätesse või seltsidele ja 1890. aastate alguse venestusreformidega kaotati

²⁸² **H. Hattenhauer.** S. 115.

²⁸³ **G. v. Rauch.** Die Universität Dorpat. S. 405.

kunstiõpetajate kohad ülikooli struktuurist lõplikult. 20. sajandi algul tulid mõned kunstiõpetajate kohad küll tagasi, kuid ühiskonna ootused olid muutunud ja kohad jäidki vakantseks. Sport ja muusika seepärast ülikoolist ei kadunud, kuid nende õpetamine toimus teistel alustel.

5.2.1. Ratsutamisõpetajad

Üheks tähtsamaks kujunes Tartus ratsutamisõpetaja. Ratsutamine kuulus kõrgema seltskonna sportlike harrastuste hulka, pealegi oli see ala lubatud ka naistele. Lisaks oli hobuse näol tegemist lihtsalt levinud liikumisvahendiga. Just nagu kaasaajal ei saa autot juhtida ilma õppimata, nõudis ka hobusega ratsutamine oskusi. Rootsiaegses Tartu ülikoolis ratsutamisõpetajaid ametis polnud, sellised ametikohad puudusid ka vene ülikoolides. Ei Rootsi ega Vene riik arvanud, et taoliste oskuste jagamine peaks olema kõrgema õppeasutuse asi, soovijad võisid kasutada teiste asutuste poolt pakutavaid võimalusi. Üldkasutatavad maneežid olid suuremates linnades 18.–19. sajandil tavalised. Rüütelkondliku kuratooriumi poolt rajatud Tartu akadeemial oli, nagu juba öeldud, rida 18. sajandi rüütliaкадеemiade jooni, mille hulka kuulus ka maneeži olemasolu õppeasutuse juures. Ratsutamisõpetajagi võeti ametisse juba enne ülikooli avamist. Tema palk oli üle poole professori palgast (800 rbl, professor pidi saama 1500), lisaks eraldas Liivimaa rüütelkond talli ja hobuste ülalpidamiseks 1200 rbl aastas. Võrdluseks — joonistamis-, vehklemis- ja tantsuõpetaja palk oli vaid 300 rbl.

Esimene, puidust maneež valmis esimesele ratsutamisõpetajale Justus v. Dauel kuuluval krundil Laia ja Kloostri tänava nurgal 4. novembriks 1802. Kaheksa hobuse ostukulud kaeti Liivimaa rüütelkonna kassast. Uus, oma aja moenõuetele vastav kivimanež rajati 1821. aastal Jakobi ja Lutsu tn nurgale.²⁸⁴ Alates 1860. aastast kaotati keisri käsul ratsutamisõpetaja koht Tartu ülikoolis,²⁸⁵ tema palk, maneeži ja kaheksa hobuse ülalpidamise summad suunati ümber üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia professuuri rajamiseks, kuid Liivimaa rüütelkonna toel jätkas asutus 2. detsembrini 1892, seejärel muudeti ratsutamisõpetaja koht eelarveväliseks. Maneež tegutses veel mõnda aega edasi eraasutusena, kusjuures ülikool lubas viimasel ratsutamisõpetajal Friedrich v. Blockil kasutada ruume tasuta. 1. mail 1895 lõppes leping ja enam seda ei pikendatud.²⁸⁶ Keiserlik korraldus lubas armulikult, et ratsutamisõpetaja võib jätta maneeži oma käsutusse, ja seal ka edaspidi ratsutamist õpetada, kuid tegema seda

²⁸⁴ Põhjalikumalt vt: **Niina Raid**. Tartu ülikooli maneež. // Ehitus ja arhitektuur. 1982. 2. Lk 12–19. Maneež likvideeriti lõplikult 1896. Seejärel planeeriti hoone ümberehitamist ülikooli kunstmuuseumiks, teostamine jäi raha taha. 1920. aastate algul hävis hoone tulekahjus, 1929. aastaks aga valmis endisele vundamendile ülikooli võimla.

²⁸⁵ EAA. 402–4–827. L 2–3.

²⁸⁶ EAA. 402–5–1289. Lk 31p–32.

kõike ilma eelarvest raha saamata. Hoonete ja varustuse kasutamise eest nõuti, et ta ülikooliga kindlalt kokku lepitud tasu eest üliõpilastele, eriti kroonu meditsiinitudengitele, ratsutamisõpetust jagaks. Maneež rahaldas kõigi Tartu linna ratsaspordihuviliste vajadusi, olles pikka aega Eesti ala ainus avalik ratsutamisrada. Alles 1884 sai Tallinn analoogilise asutuse. Ülikooli maneežis toimusid Casanova etendused, ahvide teater (1852), tsirkus (1854), Rudolf Guerra kunstratsutamise etteasted jms, mis tõid elevust ja vaheldust ülikoolilinna ellu. Lisaks kasutasid maneeži hiljem jalgrattasõitjate ühingu liikmed. Ratsutamisõpetaja koha kaotamise taga ei olnud ainult keskvalitsuse soov Tartu ülikool teistega sarnaseks muuta, ka üliõpilaskontingent ja mood muutus ning maksujõulist ülikooliga seotud publikut, kes ratsutamisõpetaja teenuseid vajanuks, jäi vähemaks. Ja loomulikult ei soovinud Liivimaa rüütelkond toetada venestatud ülikooli.

Tartu ülikooli ratsutamisõpetajad olid üldiselt kõik oma ala asjatundjad, enamasti endised sõjaväelased, kes olid teeninud ratsaväes ja tegelnud juba enne ülikooli tööle tulekut hobuste ja ratsanike väljaõpetamisega. Rohkem kui pool sajandit oli ratsutamisõpetus ühe perekonna käes — taani aadlikust Justus v. Dauele järgnes ametis tema poeg Rudolf v. Daue.

5.2.2. Tantsuõpetajad

Tantsuõpetajad olid nii 17. kui ka 19. sajandil traditsiooniliselt prantslased ja sageli katoliiklased, see oli nagu keelektori omagi üks neid kohti, kus revolutsioonikeerises Prantsusmaalt põgenenud rakendust leidsid. Enamasti üürisid nad oma initsiatiivil saali ja andsid linnaelanikele eratunde.

Tantsimine oli teatud määral sport, kuid peamiselt siiski vajalik sotsiaalne oskus. Kahjuks on tantsuõpetajatele kirjanduses väga vähe tähelepanu pööratud, ka toimikute andmed jäävad napiks. Teater oli Tartus 19. sajandi esimesel poolel keelatud, pidusid ja balle peeti aga päris palju ja kindlasti oli tantsuõpetajatel nende õnnestumisel oma osa. Kui arvestada, et Tartu ülikooli tuli õppima palju (väike)kodanlikest peredest pärit noormehi, ülikooli lõpetanu aga võis siseneda literaatide ringkondadesse, kus kombesid lähenesid rohkem aadli kui kodanluse omadele, siis peaks selguma ka tantsuõpetaja vajalikkus justnimelt ülikoolis.

Tantsuõpetusest Tartus on säilinud humoorikas kirjeldus Schulz-Bertrami sulest, mis ühelt poolt näitab prantslaste keeleraskusi Tartus, teisalt aga annab aimu, milliseid tantsu 19. sajandi esimese poole Tartus tantsiti. Prantslane Felix Pelabon oli ülikoolis tööl 1817–28.

*Wuhs nak Kint*²⁸⁷

*In Derpat war pei Unversteht
Ein alte Prantsus; hett' jekreht
Kans so wie unser alte Haan.
Sons war tas wohl ein wixes Mann,
Pei ten man tansen lernen kann.
Ter lernt mir tanzen. — Tas war swär!
Er lesst mir s'pringen kreits und kwär.—
Tas Mahtra dur unt hala-kreck
Tas ette ich schon siemlich wek:
Toch mit varfluchte Waltser-kram
Jung tas mer werklich kans ensam.
Ich swits tapei kraad so wie Pähr
Und alle lachen um mir ähr.
Tenn wals t' ich immer nur vor mir,
Weil ich mit Tames mir sheniir.
Sulets nehm ich ein Stuhl in Arm
Unt iib mir ein; Och Kott erparm:
Gers eins, wei, trei — unt allt tann an —
Weil ich nich anders walsen kann,
Tie Wühse wollen nicht parihren, —
Tas war toch rein um su krepihren,
Unt Pehlapong spricht so vertreht,
Tas ihm kein Kristenmens versteht,
Er ruft mir tsu: "Tie Wuhs nak Kint!
Tie Wuhs gestrekt nak Kint jeswint!"
Ich seh mir um, wo is ein Kint?
Ta sits in Ekk ein kleine Jung
Un lacht mir aus un seigt sein Sung;
Ich also s'treck
Mein Wuhs nach Ekk.—
"Nak Kint, nak Kint" streit Pehlapong
So krimmig wie Napoliong.—
Nu kemmt eraus — er wollt' jo sagen:
Ich sollt mein Wuhs nach inten slagen.
Ta tenkt ich pei mir; och! wie slecht
So'n Prantsus teitsen Sprache s'precht!*

²⁸⁷ **Dr. Bertram.** Erzählungen in Halbdeutschen und in Gebundenen Rede. Dritte Ausgabe. Dorpat: Glaser, 1874. S. 160–161.

5.2.3. Ujumisõpetajad

Ujumine ei kuulunud ilmtingimata rüütliakadeemias omandatavate oskuste hulka. Teadaolevalt ei osanud paljud meremehedki Euroopas kaua aega ujuda. Ujumisoskuse propageerimine läks moodi alles Rousseau ja tema *Emile*'i mõjul, kuuludes uueks ideaaliks seatud looduslähedase inimese kasvatamise programmi.

Rootsiaegsel ülikoolil sellist ametikohta poleks saanudki olla, 1804. aasta vene ülikoolide põhikiri ei näinud seda samuti ette. Kahjuks pole teada, kelle idee oli ujumisõpetaja ametisse panemine Tartus. 1799. aasta plaanis veel sellist ametimeest ei olnud, kuid 1803. aastal kinnitatud statuudis oli ta juba olemas. Võimalik, et inspiratsiooni pakkus läbi linna voolav Emajõgi. Kuna looduslikud olud ei võimalda aastaringset ujumist, siis oli ülikooli ujumisõpetaja palk samuti väike — vaid 200 rubla — st algusest peale eeldati, et ta peab suutma mingi muu tööga ennast ära toita.

Ülikooli ujumisplats eraldati linnarahva uudishimulike pilkude ja poisikeste eest planguga, vajadusel pidid kasakad lihtrahva sealt minema ajama. Krause projekti järgi ehitati supelasutus, kus ajastu kombe kohaselt oli võimalik end kenas puumajakeses märjaks kasta. Ujumisõpetaja koht oli küll olemas, kuid jäi vakantseks 1829. aastani.

Ametlikult olid ülikooli teenistuses ujumisõpetajatena aastail 1829–64 järgemööda neli Stöckelit — Kuramaa kaudu Vene riiki rännanud prantsuse emigrandid. Ujumise õppimisest huvitatuid ei olnud ülikoolis siiski kuigi palju. Peamiseks takistuseks kujunes loodus — ujumisõpetust oli võimalik jagada vaid suvekuudel, aga just siis olid tudengid Tartust ära. Linnale tõusis ülikooli ujumisõpetajaist ometi kasu — neil oli maja jõe ääres ja suvekuudel tegutsesid nad vetelpäästjatena, saades selle eest lisatasu ja päästes korduvalt linnaelanike lapsi uppumisohust. Supelmajja pandi üles ka päästeaparaat (*Rettungsapparat*), mille täpset ehitust või otstarvet pole siinkirjutajal õnnestunud kindlaks teha. Talvel teenisid ujumisõpetajad elatist tiseritööga — see fakt näitab muide veelkord ujumisõpetaja madalat staatust, sest need, kes end literaadiks pidasid, ei hakanud kunagi teenima elatist käsitööga. Teisalt nägi Tartu ametikohus neis konkurente kohalikele käsitöölisele.²⁸⁸ Ka kommetes lõid läbi vanad käsitöölise traditsioonid, kasvõi see, et ühe venna surma järel võttis teine üle nii ameti kui naise koos kolme lapsega. Kõik Stöckelid olid usutunnistuselt katooliklased.

Pärast viimase Stöckeli surma 1864. aastal jäi ujumisõpetaja koht ametlikult vakantseks, siis saabus Pihkvast Ivan Krivorutschenko.²⁸⁹ Tema nimi, mis tõlkes tähendab kõverkätt, on ilmselt esile kutsunud pilkeid ja nii esitas ta 1880.

²⁸⁸ EAA. 402–8–1536. Tartu ametikohtu kaebus Stöckeli vastu puusepa ameti pidamise pärast (1835).

²⁸⁹ EAA. 402–3–869.

aastal Liivimaa Kroonupalatile palve oma perekonnanime ametlikuks äramuutmiseks Ordalinoffiks.²⁹⁰ Ülikooli koosseisudes teda ei märgita, ise on ta aga nimetanud end järjekindlalt ülikooli ujumisõpetajaks. Ülikool andis ujumisplatsi juriidiliselt linna valdusse ja 1868. aastal andis Tartu raad nõusoleku, et Ordalinoff võib seda hallata järgmised 10 aastat alates 15. maist 1869. 1880. aastal pikendati lepingut samadel tingimustel veel 15 aastaks. Supelasutuse järele-vaatajaks oli 1882–92 Tartu käsitöeline Peter Bahrs.²⁹¹ Ujumisõpetaja koht jäigi ametlikult vakantseks kuni kunstiõpetajate üldise ärakaotamiseni. Ujula tähtsus tõusis 19. sajandi viimasel veerandil, seda kasutasid aktiivselt ka teised linnaelanikud, seal viidi läbi laste ujumaõpetamise kursusi jmt. 1887. aastal palus Hugo Treffner oma kooli juurde samuti ujula avamise luba.²⁹² Näib, et ujumine läks õieti moodi alles 20. sajandi algul, mil see lisati koolide tervisekasvatuse programmi. 1903 arutati linnavalitsuses avaliku tasuta supelmaja ehitamist, 1910 seati noorsookasvatuse seltsi ettepanekul sisse linna kulul toimuvad eestikeelsed ujumistunnid, 1912 läbis sellise kursuse 102 poissi ja 103 tüdrukut, peamiselt vanuses 6–15, mõni üksik ujumaõppija oli ka 40-aastane.²⁹³ Niisiis oli ülikooli supelasutusel küllalt oluline roll ujumise toomisel Tartusse, kuigi tõenäoliselt oleks mood levinud ka teisel teel.

5.2.4. Vehklemisõpetajad

Vehklemisõpetaja kuulus juba *AGC* koosseisu. Vehklemine oli ratsutamise kõrval jäänud peamiseks spordialaks ka 19. sajandil. Mõõk oli vaba mehe tunnus, üliõpilaskorporatsioonides kuulusid paukimistunnid kohustuslike hulka. Mõõga käsitlemise oskusi vajati Tartus levinud kombe tõttu lahendada auküsimusi duellidega. Vehklemisõpetajad olid tavaliselt prantslased või sakslased. Ülikoolitöö kõrval andsid nad soovijaile eratunde.

Esialgu õpetas vehklemist ratsutamisõpetaja. Alles 1812 õnnestus ülikoolil palgata spetsiaalne vehklemisõpetaja prantslane Johann Matelin — omal alal ilmselt väga hea, sest oli õpetanud ka keiser Aleksander I ennast, kes aga jäi Tartusse vaid märtsist novembrini. 1816–24 oli ülikooli teenistuses samuti prantslane Alexandre Dufour. 19. sajandi keskel töötas ülikoolis ka vähemalt üks eesti päritolu vehklemisõpetaja Alexander Malström (1805–51).²⁹⁴ Et ta suri

²⁹⁰ LVVA. 77–4–152.

²⁹¹ EAA. 402–3–55.

²⁹² EAA. 2623–1–348. L 4–5, 18.

²⁹³ EAA. 2623–1–348. L 43, 59, 83.

²⁹⁴ EAA. 402–3–1056. Ta oli sündinud Paides 10. septembril 1805. Ema oli Pernovälja Mihkli tütar Madli, isast pole midagi teada. Emal oli ka teine vallaspoeg, 6. oktoobril 1810 sündinud Carl Julius Malström. Väljavõte kirikuraamatust. EAA. 402–8–938. L 140. Alexandril õnnestus lõpetada gümnaasium Tallinnas ja astuda Tartu ülikooli arstiteaduskonda, mida ta aga ei lõpetanud. Paistnud juba õpingute ajal silma hea

teenistuses, lubab tema detailselt inventeeritud pärandi loetelu teha teatud järeldusi vehklemisõpetaja eluviisi kohta. Malströmile kuulus maja Tartus I linnaosas (nr 48). Ligi pool 4000 rublasest ostuhinnast oli veel võlgu. Majas asus vehklemissaal, selle inventar kuulus üliõpilastele, kes need ühiselt olid muretsenud. Isiklike esemete järgi võiks pidada vehklemisõpetaja elujärge üsna heaks: mitu palitut, kasukas, mitukümmend särki, spetsiaalne jahivarustus ja -riietus, erinevad piibud jm. Raamatuid oli vaid 12, see-eest tähenduslikud: piibel, kaks keemia-alast teost (autorid Osann ja Schubart), Orfila toksikoloogia, üks maleõpik, kaks vehklemisõpikut, Goethe *Wilhelm Meister* ja Faust ning Faehlmanni *Versuch der estnischen Verba*. Muide, Faehlmanniga elas Malström vähemalt 1844. aastal ülikooli koosseisus toodud aadressi kohaselt ühes majas.

Uueks vehklemisõpetajaks kandideeris Heinrich Bark, kes oli tema enese sõnul juba kooliajal olnud Malströmi hea sõber. Tema sotsiaalne päritolu jääb ebaselgeks, igatahes polnud see ilmselt suursugune, võimalik, et temagi oli (pool?)eestlane.²⁹⁵ Ametisse võeti aga hoopis Tartu ülikooli kasvandik Georg Knigge (ülikoolis 1851 – vähemalt 1875), kes asus esialgu elama samuti Malströmi majja, mis ju oligi kohandatud vehklemissaaliks. 1880. aastate algul õpetas vehklemist võimlemisõpetaja Paul Buro, kümnendi lõpul aga, kui kaotati kõik kunstiõpetajate kohad, kolis vehklemine lõplikult üliõpilaskorporatsioonidesse. Nende kaudu kandus vastav kombestik edasi Eesti vabariigi Tartu ülikooli ja on kohati taas elustunud koos vanade üliõpilasorganisatsioonide taastamisega.

5.2.5. Võimlemisõpetajad

19. sajandil kerkis vehklemise ja ratsutamise kõrvale ning osalt asemele võimlemine. Siin tuli initsiatiiv altpoolt, ülikoolis pandi võimlemisõpetaja ametisse

vehklejana, astus ta 1835. aastal ülikooli teenistusse vehklemisõpetajana. Kuigi Paide linnakogukond andis ta oma pearahaoklaadist vabaks, ei pooldanud kuraator talle maksuvaba seisuse andmist põhjendusega, et kunstiõpetajate kohad ei kuulu riigiteenistusse. Nii jäi Malström ainult kohatäitjaks kuni surmani 1851. aastal. Kuna tal otseseid pärijaid polnud, võttis ülikooli kohus pärandi oma hoole alla (selle hooldajaks sai eesti keele lektor Karl Mickwitz). Ema oli surnud 1849. aastal, vend välja ei ilmunud.

²⁹⁵ EAA. 402–3–54. 1828. aastal alustas ta Tartu ülikoolis majandusõpinguid Viljandi maakohult saadud vaesustunnistusega, 1833–39 tegutses inspektorina Tartu ülikooli Vana-Kuuste põllumajanduslikus õppeasutuses, pärast selle müümist 1839. aastal teenis elatist mõisavalitsejana.

siis, kui seda juba kaua oli nõutud. Enamik võimlemisõpetajaid andis tunde ka teistes Tartu linna koolides.²⁹⁶

Friedrich Ludvig Jahni poolt Saksamaal 1810. aastast algatatud võimlemisest pidi saama saksa rahvuslik kasvatusvahend. Wartburgfest Eisenachis ja Kotzebue mõrvamine 1819. aastal andsid põhjust võimlemisväljakute sulgemiseks kogu Saksamaal, leiti, et see teeb noored liiga metsikuks.

Just samal ajal, aastal 1819 jõudis võimlemine Tartusse. Lektor K. E. Raupach oli Berliinis õppinud aastatel 1814–19 ja Jahni juhatusel seal võimelnud. Naastes asus ta Tartus võimlemist propageerima. Temaga liitusid mõned professorid ning 40–50 üliõpilast, kaasa haarati ka gümnaasiumi vanemad klassid. 1829 avas Raupach oma erakooli, kus harrastati võimlemist Jahni meetodil ja Jahni poolt välja töötatud vahenditel, kuid 1842 Raupachi kool suleti ja lõppes ka võimlemine Tartus. See langes ajaliselt kokku vastupidise korraldusega Preisimaal, kus võimlemine kuulutati vajalikuks noorte meeste kasvatuses elemendiks.

Mõneks ajaks jäid Tartus võimlemisliikumist kandma vanemad professorid, kuid noortest tulid kaasa peamiselt gümnaasiumi ja kreiskooli õpilased. 1857. aastal ehitati Morgensterni aeda hoone väiksemate võimlemisriistade jaoks, mida kasutasid ka gümnasistid. Suurt mõju avaldas võimlemisklubi liidri professor Leopold Schroederi teaduslik reis välismaale 1861. aastal. Ta külastas õppeasutusi, kus võimlemine oli kohustuslik ja asus tagasi tulles selle eest agaralt võitlema. 1862. aastal tuli Tartusse Saksimaalt uus võimlemisõpetaja Julius Richard Reinhard. 13. detsembril 1862 toimus Tartus esmakordselt näidisvõimlemine ja 1863 rajati võimlemisselts (*Turnverein*), mis asus võimlemisliikumist vedama. Sama aasta 17. mail toimus Tartus Läänemereprovintside esimene võimlemispidu ja 20. mail 1864 teine. Toome varemete ees olev plats jäi ka hilisemate võimlemispidude paigaks. Tartusse kavandati suurt võimlat, kus oleksid eraldi saalid poistele, tüdrukutele ja ka vehklemise tarvis, lisaks õpetaja ja nelja abiõpetaja eluruumid ning vajalikud kõrvalruumid. Võimlemisõpetajad olid selleks ajaks ametis nii kreiskoolis, eelkoolis kui gümnaasiumis. Valitsuse toetus oli kadunud, aga publik oli võidetud. 1867 õnnistati sisse võimla üüritud ruumides.

1868. aastal pandi lõpuks võimlemisõpetaja ametisse ka ülikoolis — esimene oli Karl Haupt (Tartus 1868–70). Talle järgnes 1870. aastal Berliinist kutsutud Friedrich Wilhelm Paul Buro, kes oli teinud eksami Berliini Turnhalles ja tegutses ülikoolis nii võimlemis- (1870–78, 1884–89) kui vehklemisõpetajana (1878–84). 297 1891. aastast sai võimlemisõpetajaks ülikoolis Buro õpilane Aleksander Punga, kes ühtlasi õpetas võimlemist paljudes teisteski Tartu koolides. Tema ametikoht oli kunstiõpetajatest ainuke, mis ülikooli venestamise ajal alles jäi. Sajandivahetuseks oli enamik Tartu koole võimlemisliikumisse

²⁹⁶ Das Turnwesen in Dorpat von seinen Anfängen bis zum 26. September 1892. Dorpat, 1892.

²⁹⁷ EAA. 402–3–214. L 118–119.

haaratud, ka erakoolid ja tütarlastekoolid. Endiselt pakkus võimlemisele tõsist konkurentsi vehklemine, ja mõnes korporatsioonis pöördui selle juurde tagasi. Kuid võimlad, uisuväljakud, võimlemispeod ja ujulad olid saanud 20. sajandi alguseks osaks linna elust, ja erinevaid spordiseltse tekkis aina juurde.

5.2.6. Muusikaõpetajad

Muusikaõpetajad on kirjanduses rohkem käsitlemist leidnud.²⁹⁸ Võimalik, et selle põhjus on muusikaõpetaja koa säilimine läbi eri aegade, sisuliselt tänapäevani välja. Muusika on alati kuulunud pidulike sündmuste ja tseremooniade juurde. Rootsiaegses ülikoolis esimesel etapil muusikameistreid ametis polnud — avapidustuste kirjeldusest selgub, et appi tulid Tartu linnamuusikud, kuid 1690. aastal taasavatud ülikoolis oli selline ametimees juba olemas.

1799. aasta plaanis polnud samuti muusikaõpetaja kohta, ka 1802. aastal kinnitatud statuudis mitte. Ilmselt loodeti ikka Tartu linnamuusikule või eraõpetajatele. Kuid see-eest olid 1804. aasta ülevenemaalises ülikoolide põhikirjas Moskva, Kaasani ja Harkovi ülikooli tarvis ette nähtud joonistamis-, tantsu- ja muusikaõpetajad. 1803 vastu võetud põhikirjas oli Tartu ülikoolilgi muusikaõpetaja, kuid koht täideti alles pärast seda, kui 17 üliõpilast olid 1806. aastal kirjaliku avaldusega muusikaõpetajat nõudnud. Nelja kandidaadi seast osutus valituks Tartus muusikaõpetajana töötav Heinrich Fricke (?–1839, muusikaõpetaja 1807–15), kelle kohta öeldi, et ta on proovitöötagi Tartus piisavalt tuntud, eriti oma vokaali ja instrumentaali õpetamise oskuse poolest.²⁹⁹

Muusikaõpetajad juhatasid üliõpilaste koore, ansambleid, orkestreid ja osalesid tavaliselt aktiivselt linna muusikaelus. Eratunnid linnarahvale kuulusid asja juurde. Muusikaõpetajad olid 19. sajandil enamasti sakslased ja mõned neist omas ajas väljapaistvad loomeisiksused. Kõige teenekam muusikaõpetaja oli ilmselt Friedrich Brenner (1815–98), kes töötas ülikoolis 1839–79 ja seejärel veel kuni 1893. aastani ülikooli luterliku kiriku organistina. Talle langes au olla suurejooneliste ülikooli 50. aastapäeva pidustuste muusikaliseks kujundajaks.³⁰⁰ Brenner muutis Tartu muusikaelu väga aktiivseks, suurt tähtsust omasid selles Akadeemiline Musse ja ülikooli aula kontserdipaigana, kus ka Brenner ise koos Tartu teise tuntud muusiku La Trobega kontserte andis.³⁰¹ Väga sageli toimusid kontserdid tuluõhtutena Tartu Saksa Abiseltsi heaks. 1868. aasta *Reeglid*

²⁹⁸ Tartu ülikooli muusikaõpetajate kohta vt: **Geiu Rohtla**. Tartu kontserdielu korraldus XIX sajandi esimesel veerandil. // *TMK*. 2002. 10. Lk 48–55; **Terje Lõbu**. Mõnda Tartu ülikooli muusikaõpetajatest. // *Teater. Muusika. Kino*. 2004. 7. Lk 60–70.

²⁹⁹ EAA. 402–3–1786. L. 6, 13.

³⁰⁰ **Malle Salupere**. Meie Alma materi tähtpäevadest 19. sajandil. // *Tõed ja tõdemused*. Lk 329.

³⁰¹ 1898. a on Arved Walter koostanud koondülevaate muusika ja teatrielust Tartus 1836–1867, peamiselt väljakirjutustena ajakirjandusest. EAA. 2623–2–641.

akadeemiliste lauluharjutuste kohta näitavad, et sel ajal tegutses ülikoolis segakoor.³⁰² Brenner toetas eesti laululiikumist, mida vedasid J. W. Jannsen ja K. A. Hermann³⁰³ — just siit kasvas välja 1869 teoks saanud esimene eestlaste üldlaulupidu, mis kujunes rahvusliku liikumise tähtsündmuseks. Parima kvalifikatsiooniga oli ilmselt viimane muusikaõpetaja Hans Harthan (Tartus 1885–93), kelle puhul võib tekkida küsimus, miks üldse tuli väikesesse Tartusse õpetaja kohale mees, kes oli pool Euroopat kontserte andes läbi reisinud, õpetanud Berliini konservatooriumis ja vürstlikus muusikakoolis Sonderhausenis, siis suure konkursi läbi valitud Odessa Muusikaühingu muusikadirektoriks ja organistik, saanud Cambridge ülikoolilt oma loominguga eest doktorikraadi ja kandis Schwarzburgi vürsti õuepianisti tiitlit.³⁰⁴ Tartusse ta igatahes pikalt ei jäänud, 1893 keelati aulas kontsertide andmine ja Harthan lahkus Saksamaale. Muusikaõpetajat ülikoolil nüüd kuni taasavamiseni Eesti ülikoolina enam ei olnud, kuid muusikaelu jätkus klubides, seltsides ja korporatsioonides. 1908 asutas Juhan Simm Tartu Akadeemilise meeskoori, mis tegutseb tänaseni. 1920. aastatel peeti muusikaõpetaja kohta vajalikuks ka eestikeelses ülikoolis.

5.2.7. Joonistamisõpetajad

Ülikooli joonistuskool andis fotograafiaeelsel ajal hädavajalikku joonistus- oskust zooloogidele, botaanikutele, meedikutele, geograafidele jt-le, kelle töö nõudis uurimistulemuste pildilist kujutamist. Loomulikult võis seal ka lihtsalt annet arendada. Juba AGC-s oli vähemalt 1693. aastast ametis joonistamis- õpetaja Hans Christian Psoliman, kes küll staatusest jäi alla harjutusmeistritele, kuid võis õpetada ja selle kohta ülikooli pitseriga tunnustusi anda.³⁰⁵

19. sajandi alguses kuulus joonistamine gümnaasiumiprogrammi ja Vene ülikoolides pidid samuti olema joonistamisõpetajad, kes õpetasid ka vaselõike- kunsti. Kõik 19. sajandi Tartu ülikooli joonistamisõpetajad kirjutasid end ühtlasi Baltimaade kunstiajalukku.³⁰⁶ Enamasti ongi neist räägitud kui loovkunstnikest, mis tegelikult ei olnud nende ülesanne.

Karl August Senff (1770–1838, TÜ-s 1803–38) oli õppinud Leipzgis. Ta on kunstnikuna enesest järele jättnud suure hulga Tartu vaateid ja portreesid, kuid ka omas ajas tähtsaid teaduslike uurimuste illustratsioone, nagu näiteks pro-

³⁰² TÜR KHO. 55–1–213. L 1.

³⁰³ **Elmar Arro.** Vana-aja muusikud. Ilmamaa, 2003. Lk 49.

³⁰⁴ EAA. 402–3–378. L 1–2.

³⁰⁵ **G. v. Rauch.** Die Universität Dorpat. S. 412.

³⁰⁶ 200 aastat kunstiharidust Eestis: Tartu Ülikooli joonistuskool 1803–1893: näitus detsember 2002 – mai 2003. **Koost. Inge Kukk ja Epp Preem;** Tartu Ülikool, 2002.

fessor Burdachi aju anatoomia käsitlus.³⁰⁷ Tema õpilane oli eesti päritolu kunstnik August Clara (1790–1859).

Läti päritolu August Hagen (1794–1878, TÜ-s 1838–51) oli lõpetanud Cēsise kreiskooli ja vabastati maksualusest seisusest 1826. aastal. Ta töötas pikka aega joonistusõpetajana Tartu tütarlastekoolis ja aitas selles ametis illustreerida paljusid ülikooli professorite töid, mis on jäänud teadusajalukku — M. E. Rathke füsioloogia alased tööd, Ledebouri *Flora Altaica*, Fr. Parrot *juniori* Ararati-reisi raamat jm. Hageni õpilased olid Tartu gümnasistid Woldemar Krüger, Mihail Lebedev³⁰⁸ ja tema oma tütar, Julie Hagen-Schwarz, kes seisab kindlalt baltisaksa kunstiajaloo ja oli ühtlasi Tartu observaatori L. Schwarz'i naine. Hageni peamine ajend gümnaasiumist ülikooli ületulekuks oli soov saada tulevikus ka pensioni — tal oli suur pere, neli poega ja kuus tütart — sest kooliõpetajatelt oli see ära võetud.³⁰⁹

Eestlane Woldemar Friedrich Krüger (1808–94, TÜ-s 1856–91) pärines Raadi mõisast ja oli lapsepõlves noore Karl Eduard v. Lipharti mänguseltsiline, reisis temaga koos mööda Euroopat ja õppis erinevate kunstnike juures. Krüger on illustreerinud Ledebouri teose *Icones plantarum* ja Struve *Beschreibung der Breitengradmessung in den Ostseeprovinzen Russlands* (1831).³¹⁰ Krüger säilitas sidemed Raadiga elu lõpuni, kuuludes iseenesestmõistetavalt kunstimetseeniks kasvanud K. E. v. Lipharti pühapäevaakadeemiasse.³¹¹ Krüger jäigi Tartu ülikooli viimaseks joonistusõpetajaks. Fotograafia oli 19. sajandi lõpuks otsustavalt astunud teaduslikus töös joonistamise asemele, kunstiakadeemiat aga vene ülikooliks muudetud Jurjevi ülikool enesele vajalikuks ei pidanud. Pärast joonistuskooli kaotamist anti sellele kuulunud kunstikogud, peamiselt õppeotstarbelised, üle ülikooli kunstimuseumile, vabanenud ruumidesse vanas ülikoolimajas aga kolis farmaatsiainstituut.

5.3. Religiooniõpetajad

Rootsiaegne ülikool oli oma mõlemal tegevusperioodil rangelt luterlik ja teiste religioonide õpetamine ei tulnud kõne allagi (kuigi harjutusmeistrina taluti katoliiklasi ülikoolis ka siis). Läänemereprovintside Põhjasõja-aegsed kapitulasiooniaktid reserveerisid selle piirkonna luterlusele. Katariina II aegne

³⁰⁷ **Karl Friedrich Burdach.** Vom Bau und Leben des Gehirns. Bd. I–II. Dorpat, 1819–22.

³⁰⁸ Lebedevi kohta vt: **Malle Salupere.** Eesti (?) kunstnik Mihhail Lebedev (16.11.1811–23.07.1837). // Tõed ja tõdemused. Lk 304–315.

³⁰⁹ EAA. 402–3–356. L 8–10, 57–58.

³¹⁰ **Woldemar Vaga.** Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn, 1977. Lk 46–51.

³¹¹ Raadi ja Liphartite kohta põhjalikumalt: **Tiit Rosenberg.** Liphartid Liivimaa mõisnikena. I, II, III. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1994. 9. Lk 12–15; 1996 2 (16). Lk 19–23; 1997. 3 (21). Lk 8–17.

valgustusajastu tolerantist kantud usuvabadus lõi aga uusi võimalusi ka teistele.

1799. aasta ülikooli taasavamise plaan rõhutas siiski Läänemereprovintside ülikooli protestantlikku iseloomu, kuigi kogu Euroopas hakkas juba ülikoolide konfessionaalne määratlemine tähtsust kaotama. Õigeuskliku Venemaa ääremaal tundus see ilmselt siiski vajalikuna. Valdav osa Tartu tudengeid olidki luterlased. Kuid üliõpilaste hulgas leidis ka katoliiklasi ja õigeusklikke, ajapikku järjest rohkem ja mõlemate jaoks pandi ülikoolis ametisse spetsiaalne religiooniõpetaja. Venestusajal massiliselt lisandunud juudiusulised aga oma usuõpetajat ülikoolis ei saanud, küll tekkis linna sünaagoo.

5.3.1. Katoliku usuõpetajad

Juba 18. sajandil leidis Tartus üksikuid katoliiklasi linnaelanike ja sõjaväelaste seas, kelle vaimulikuks teenindamiseks sõitis kord aastas Riiast kohale sõjaväevaimulik. Katoliiklasi tuli ülikooli märgatavalt rohkem pärast 1830. aasta Poola ülestõusu mahasurumisele järgnenud Vilniuse ülikooli sulgemist, millega ahenesid poolakate ja leedukate võimalused saada ilmalikku haridust, sest Vilniuse ülikooli baasil moodustati Kiievis vaid kirurgilise meditsiini instituut (1832–42) ja vaimulik akadeemia.³¹² Võimudele tegi muret, et noored jäävad suuresti religioosse hooleta kogu oma studiumi vältel, sest Tartus ei olnud katoliiklikku kirikut reformatsioonist saadik olnud. 1820. aastatest on teada näide, kus Vitebski kubermangust sõitis kohale terve pere ligi 10 teenijaga, et perepoeg saaks Tartu ülikoolis õppida. Et kõik olid katoliiklased, rajasid nad enestele kodukabeli, mida kasutasid siis ka garnisonivaimulik ja teised Tartus elavad katoliiklased. Pärast selle perekonna lahkumist jäi aga kõik endistviisi. Vaimulikku hoolt jagas Riiast kord aastas kohale sõitev garnisonivaimulik. Ükski ametkond ei tahtnud vaimuliku ülalpidamise kulusid enda kanda võtta ja püsiva usuõpetaja ametissepanemisest ülikoolis ei tulnud midagi välja. 23. oktoobril 1849 sai lõpuks kuraator Karl Gustav Craffströmi initsiatiivil teoks katoliikliku usuõpetaja ameti sisseseadmine ülikoolis. Oma osa mängis seegi, et kabeli jaoks ruumi üürimise maksis kinni Raadi mõisnik Karl Gotthard v. Liphart, kelle naine oli katoliiklane. Esimene katoliku usuõpetaja oli Vilniuse kubermangu aadlik Josef Beržanski (1805–?, Tartus 1849–51). Usuõpetaja kujunes peagi kõigi katoliiklaste vaimulikuks nii Tartu linnas kui maakonnas ja hakkas hiljem ka maakonnas ringi sõitma ning Tartu garnisoni teenindama. Katoliku vaimulikke vahendas Tartusse Mogiljovi peapiiskop, reeglina olid nad pärit Poola või Leedu alalt ning õppinud Venemaa erinevates katoliiklikes vaimulikes õppeasutustes. Tartus ei oldud tavaliselt kuigi kaua, mõni erand välja arvatud. Enamasti oli Tartu karjääri alguseks — silma-

³¹² История Вильнюсского университета (1579–1979). Вильнюс: Мокслас, 1979. С. 104.

paistvaim katoliku usuõpetaja Tartus oli ilmselt Heinrich Kossowski (1828–?, Tartus 1860–63), kellest sai hiljem Vilniuse vaimuliku akadeemia rektor. Koguduse eestseisusse kuulusid ülikooli katoliiklastest professorid. 28. detsembril 1892 kaotati ülikoolis katoliku usuõpetaja koht põhjendusega, et vene ülikoolides seda pole, kuid selleks ajaks oli juba kujunenud nii tugev kogudus oma kirikuga (hoone ehitati 1860. aastail Tähtvere mõisa maadele), et see võis rahulikult iseseisvalt edasi tegutseda. Kiriku olemasolu omakorda avaldas mõju, et Tartusse tuli katoliiklasi juurde. Teine allikas, mis 19. sajandi viimasel veerandil Tartusse katoliiklasi tõi, oli raudtee — katoliiklastest raudteetöölised võisid kasutada juba koguduse kulul ehitatud kirikut. Nii oli läbi ülikooli naasnud Tartusse reformatsiooniajast pagendatud katoliku kirik. Kirik tegutseb Tartus tänaseni, tal on oma kool ja lasteaed.³¹³

5.3.2. Vene-õigeusu usuõpetajad

Teisiti arenes vene-õigeusu (ehk kreeka-katoliku) usuõpetus. Üldise põhikirja alusel rajatud vene ülikoolides olid igal pool spetsiaalsed õigeusu kirikud koos vaimulikuga. Tartus oli õigeusu kirik (või kirikud) tegutsenud linna rajamisest saadik, seega hirmu, et õigeusklikele keegi jumalaarmu ei jaga, polnud. Kuid luterliku usuteaduskonnaga ülikoolis ei pidanud esialgu keegi vajalikuks vene õigeusu õpetamist. Pärast haridusminister Sergei Uvarovi visiiti Tartusse juhiti tähelepanu vajadusele õpetada riigiülikoolis ka riigiusku ja 1834 kinnitati vastav õppekava kohalike gümnaasiumide tarvis. Usuõpetajaks ülikoolis määrati kohaliku Uspenski kiriku vaimulik Pjotr Karzov. Esialgu ei võtnud ülikool seda aga kuigi tõsiselt. 1840. aastate lõpus hakkas valitsus vaimulikule haridusele suuremat tähelepanu pöörama. Oma osa mängisid selles 1848. aasta revolutsioonid Euroopas ja võibolla ka Liivimaa talupoegade massiline usuvahetus 1840. aastatel. Õigeusu usuõpetaja positsioon ülikoolis muutus oluliselt — temast sai professor, keda tuli nimetada loengukavas esimesena ja kes pidanuks õigeusklikele tudengitele õpetama ka filosoofiat ja psühholoogiat, ilmaliku õpetaja kuulamine oli neile keelatud. 19. sajandi keskel mõjus see muidugi kurioosumina, kuid korraldus oli ametlikult jõus 15 aastat (1850–65) ja kehtis kõigis Venemaa ülikoolides. Õigeusklikke tudengeid sel ajal, tõsi küll, Tartu ülikoolis kuigi palju polnud. Ka ülikooli uus põhikiri 1865. aastast jättis õigeusu õpetaja professori staatusse, kuigi teised professorid ei tahtnud teda sellisena tunnustada ja keeldusid näiteks nõukogu istungitele laskmast, tuues ettekäändeks, et ta ei kuulu ühtegi teaduskonda. Filosoofia õpetamise kohustus võeti siiski ära ja 1865. aastast võisid ka õigeusklikud tudengid üldisi filosoofia-

³¹³ Pikemalt vt **Lea Leppik**. Lehrstühle für römisch-katholische und griechisch-katholische Religionsunterricht in der Universität Dorpat während des 19. Jahrhunderts. // Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. **Hrsg. Riho Altnurme**. Kiel, 2001. Lk 125–136.

loenguid kuulata. Vene ülikoolide 1863. aasta üldpõhikiri nägi ette, et õigeusu professor õpetab lisaks religioonile veel ka kirikuõigust õigusteaduskonna tudengitele, kuid et Tartus oli kogu õigusteaduse õpetamine teistel alustel (siinse kohtukorralduse teistmoodi iseloomu tõttu), siis jäi see kohustus ära. Kuni venestusreformideni oli õigeusu professor ülikoolis küll ametlikult tähtis, aga tegelikult ikka kolmanda järgu õppejõud. Üliõpilaste kontingendi muutumine sajandi lõpus muutis õigeusu professori positsiooni jälle oluliselt — tal tuli nüüd õpetada ja eksamineerida sadu tudengeid, eriti pärast seda, kui ülikooli hakati vastu võtma õigeusklike vaimulike seminaride lõpetanuid ja ta polnud 1891. aastast enam Uspenski kiriku vaimulik. 1894 hakati rajama peahoone parema tiiva kolmandale korrusele õigeusu kirikut (selleks pidi oma ruumidest välja kolima meteoroloogia kabinet) ja peahoone frontoonile püstitati õigeusu rist, ülikooli taasavamise 100. juubeliks 1902 ehitati peahoonele sibulkuplitega kellatorn, mis aga 1920. aastate algul jälle lammutati. Muide, õigeusu kiriku kõige suurem kuluartikkel oli tasu lauljatele (1200 rublasest kogukulust 950).³¹⁴

Nii katoliiklik kui vene õigeusu õpetus ülikoolis olid rohkem administratiivse iseloomuga, sisuline religiooniõpetus või koguni usuteadus ei olnudki nende puhul eesmärk. Ülikooli õigeusu kirik ei moodustanud eraldi kogudust, kuid 19. sajandil lisandus Tartu vanale Uspenski kirikule veel kaks (peamiselt eestlastest kogudusega) õigeusu kirikut — Jüri ja Aleksandri, lisaks garnisonikirik.

5.3.3. Luterlikud ülikoolipastorid

Alates 17. sajandi lõpust hakati ülikoolilinnades korraldama eraldi ülikooli jumalateenistusi, selleks rajati järjest enam oma kirikuid ja pandi ametisse ülikoolivaimulikke, tavaliselt teoloogiaprofessorite hulgast. Akadeemilisele jumalateenistusele kogunes sageli *ad-hoc* personaalkogudus, kellel puudus tavalise kihelkonnakoguduse juriidiline püsivus. Kuigi Rootsiaegses Tartu ülikoolis oli usuteaduskond kõige tähtsam, ei räägitud Tartus siis veel eraldi ülikooli kirikust ega kogudusest. Olemasolevad Jaani (saksa) ja Maarja (rootsi) kirik suutsid rahuldada nii linna kui ülikooli vajadusi.

19. sajandi algul, kui ülikoolikirikud olid Saksamaal kaunis levinud, hakati ka Tartus sellele mõtlema.³¹⁵ Juba J. W. Krause plaanis ülikoolile oma kiriku ehitamist, kasutades selleks Toomkiriku varemeid. 1820. aastal võeti küsimus tõsisemalt üles, aga valgustusajastu tempel, mis ühendanuks raamatukogu,

³¹⁴ EAA. 402–4–1492. L 163.

³¹⁵ Tartu ülikooli usuteaduskonna kohta käiv materjal koos kommentaaridega: **Lembit Raid**. Tartu ülikooli usuteaduskond 1632–1940. Teatmik. Tartu, 1995. Siinse ülevaate aluseks: **Reinhard Wittram**. Glaube und Wissenschaft. Die Geschichte der Universitätskirche und -gemeinde in Dorpat 1847–1921. // Zeitschrift für Ostforschung. 1992. 4; **J. Frey**. Aus der Geschichte der Universitätskirche zu Dorpat. Dorpat, 1910.

kiriku ja observatooriumi, jäi toppama raha taha — Toomkiriku varemetesse uue hoone ehitamine osutus liiga kalliks. 1829 tegi usuteaduskond ettepaneku, et akadeemilist jumalateenistust võiks läbi viia ka ilma selleks ette nähtud hooneta. Alles 18 aastat hiljem said sellised jumalateenistused Jaani kirikus teoks. Veel 1844. aastal lubas Tartu linn akadeemilist jumalateenistust ainult tingimusel, et ülikool ei moodusta eraldi kogudust.

Esimene ülikoolipastor oli süstemaatilise teoloogia professor magister Theodosius Harnack (1817–89, ülikoolipastor 1847–53). Esialgu seati ruum ülikooli akadeemilise jumalateenistuse tarvis sisse raamatukogus (st endises Toomkirikus). 1852. aastal andis Liivimaa konsistoorium loa asutada siiski ülikooli kogudus, samal aastal kiitis keiser heaks ülikooli kiriku ehitamise. Georg Hörschelmann kommenteeris seda nii: *Tartust sai ainus ülikool Euroopas, mille liikmed moodustasid ka kirikliku koguduse.*

20. novembril 1855 toimus veterinaarkooli saalis ülikooli koguduse asutamiskoosolek. See pidi haarama ülikooli elavate ja surnud liikmete perekondi, kuid valimisõiguslikud on ainult ülikooli liikmed. Koguduse eesotsas pühitseti vaimulikuametisse esimesena Arnold Christiani (1807–86, pastor 1856–65). 1860 valmis lõpuks ka ülikooli arhitekti Rathausi projekti järgi ehitatud ülikooli luterlik kirik.³¹⁶ Niisiis viidi 1860. aastail Tartu ülikoolis läbi kolme konfessiooni palvetunde ja erineva taseme religiooniõpetust.

Järgmised pastorid olid teoloogiamagister Johannes Matthias Lütken (pastor 1866–75) ja praktilise teoloogia professor Ferdinand Hörschelmann (1833–1902, pastor 1875–1902). Tema ajal valmis 1876. aastal ülikooli pastoraat aadressiga Vallikraavi 25, millele 1909 lisandus ka kogudusesaal. Viimaseks Tartu ülikooli luterlikuks pastoriks jäi teoloogiamagister Traugott Hahn (1848–1919, 1902–19), kes tapeti koos õigeusu piiskopi Platoniga 14. jaanuaril 1919 Tartu Krediitkassa keldris.

Eesti ülikoolis jätkas ülikooli kirik tegevust, jumalateenistusi hakati pidama vaheldumisi saksa ja eesti keeles. 1921. aastal lahkes kogudus kaheks — eesti ja saksa. Kirik kuulus ülikoolile, saksa kogudus annetas omalt poolt rea sisustuseks vajalikke esemeid, pastoraat aadressiga Vallikraavi 25/27 jäi kogudusele.³¹⁷ Ülikooli iseseisva luterliku kiriku moodustamist võib vaadelda osana baltisakslaste vastupanupoliitikast keskvdimu survele. Ülikooli kirik ja kogudus toetasid protestantlikku identiteeti, mis moodustas olulise osa baltisakslaste enesetunnetusest.

³¹⁶ EAA. 402–9–828 (kirjavahetus luterliku koguduse asutamisest 1833–47), EAA. 402–4–382 (kirjavahetus luterliku koguduse asutamisest ja kiriku ehitamisest).

³¹⁷ EAA. 1254–1–125.

5.4. Kokkuvõtteks

Tartu ülikooli keele-, kunsti- ja religiooniõpetajatel oli kohalikus kultuuri- ja kirikuelus kanda arvestatav roll. Keele- ja kunstiõpetajad olid sunnitud otsima lisateenistust ja astusid seetõttu kohalikega mitmesugustesse kontaktidesse, andes tunde nii linna koolides kui eraviisiliselt. Oma kireva etnilise ja sotsiaalse päritoluga ning väga erineva haridustasemega tõid just nemad juba 17. sajandil ja läbi kogu 19. sajandi Tartusse kultuurilist mitmekesisust. Mõnedele oli Tartu vaid põgus vahepeatus, mõned jäid läbi mitme põlvkonna ülikooli juurde. Silma torkab prantsuse emigrantide rohkus 19. sajandi esimesel poolel (keeleõpetajad, tantsuõpetajad, ujumisõpetajad). Need oli just nagu oktoobrijärgse Venemaa „endised“ — inimesed, kes kuulusid kadunud maailma, kuid keda nende oskuste tõttu vajati. 17. sajandist saadik oli aadlikultuuri kandjaks ülikoolides (aga ka perekondlikus kasvatuses, kui mõtleme prantsuse guvernantidele) ilmselt kogu Euroopas üks võrdlemisi sarnane ühiskondlik kiht, mis koosnes peamiselt vaesunud prantsuse aadlikest.

Teisalt olid keele- ja kunstiõpetajate kohad ka need, kus kõige varem jõudsid õppejõutööle eestlased ja lätlased (eesti ja läti keele lektorid, joonistamisõpetajad, vehklemisõpetaja).

Keeleõpetajatel oli kanda oluline missioon — lisaks eluks vajaliku praktilise keeleoskuse andmisele toetasid nad noortes kujunevat rahvuslikku identiteeti. 19. sajandi esimesel kolmandikul kujunes tugev vene kultuuriring ülikooli vene keele lektorite ja professorite ümber, sajandi lõpus tegid üliõpilasorganisatsioonid ise patriootlikel kaalutlustel kohustuslikuks läti ja eesti keele lektorite loengute külastamise.

Suurem osa ülikooli kunsti- ja spordiasutusi oli põhimõtteliselt avatud ülikoolivälisele publikule, mis kahtlemata sidus õppeasutust linnaelanikega. 19. sajandi keskpaigaks oli Tartu kunsti- ja muusikaelu väga tihedalt ülikooliga seotud, koondudes vastavate õpetajate ümber, kes lisaks kutsetööle andsid tavaliselt ka eratunde. Osaliselt oli see pealesunnitud, sest kuulajate arv ei olnud neil kunagi väga suur ja teenistus jäi väikeseks. Kuid õpetajad, kes ülikooli struktuuris jäid kolmandajärguliseks, võisid linna kultuurielus omada esmajärgulist tähtsust ja paljud neist on oma nime ajalukku jäädvustanud just loomeisiksustena. Ülikooli muusikaõpetajalt sai impulsi ka eestlaste laululiikumine, mis viis eestlaste rahvuseks saamisel määratult tähtsat osa etendanud laulu- pidude traditsiooni tekkimiseni.

Teisalt täitsid kunstiõpetajad ilmselt edukalt ülesannet anda seltskondlikku lihvi keskkihtidest pärit tudengitele, et nood võiksid siseneda pärast ülikooli lõpetamist literaatide, st eliidi ringkondadesse. Nende kohtade kaotamine 1880.–90. aastate vahetusel, mis seondus venestusega, tundus paljudele kaas-aegsetele jõhkra sekkumisena ülikooli siseellu, kuid oli teisalt sammuke ülikooli ja kogu ühiskonna demokratiseerumise suunas. Ülikoolile jäi ennekõike õpetuse andmine, muud oskused omandati kas juba üldhariduskoolides, klubides või eratundides, st teistel alustel. Kui 19. sajandi algul oli ülikoolis nähtud

kasvatusasutust, siis sajandi lõpuks olid ülikoolid nii Euroopas kui Venemaal saanud õppeasutusteks. Muidugi olid alles ka kinnised elitaarsed õppeasutused, milles kasvatuse tähtsus endiselt väga suur — kuid nende osakaal vähenes kõikjal. Paljudes saksa ülikoolides olid harjutusmeistrid 19. sajandi keskpaigaks juba kadunud. Samas võis mõnede taoliste ainete õpetamine ka järjest tugevamini ülikooliga seonduda — näiteks avas Helsingi ülikool 1834. aastal võimlemishalli, mida kasutati ka tantsu, vehklemise ja joonistamise õpetamiseks. Soomes arenes see rahvalikumiseks, ülikooli juures asuti välja õpetama võimlemisõpetajaid ja sajandi lõpus ehitati uus võimlemishall.³¹⁸

Eristaatuste jäid religiooniõpetajad — Vene õigeusu usuõpetust reguleeriti algusest lõpuni keskvõimu korraldustega — mingit altpoolt tulevat initsiatiivi siin üles ei näidatud. Katoliiklik usuõpetus tuli ülikooli kohalike katoliiklaste toel ja sellest kasvas välja iseseisev kirik, mis omakorda katoliiklasi Tartusse juurde tõi. Ülikooli luterlik kirik pidi toetama baltlaste identiteeti, mis oli kõikuma löönud talurahva usuvahetusliikumise ja üldise venekeelse bürokraatia pealetungi mõjul.

³¹⁸ **M. Klinge.** Keisarillinen Aleksanterin Yliopisto 1808–1917. Helsingi: Otava, 1989. Lk 268.

6. ÕPPE- JA TEADUSTÖÖ TUGISTRUKTUUR

6.1. Uurimisbaasi areng

Küllalt kaua oli Euroopa ülikoolides õppetööd toetavaks asutuseks vaid raamatukogu. Kui ülikoolides alustati 15. sajandil meditsiini õpetamist, rajati paljude ülikoolide juurde (sageli vana kloostriaia baasil) botaanikaaiad, mis olid esialgu tihedalt seotud arstiteaduskonna ja apteegiga ning pidid hoolitsema vajaliku ravimtaimede varu eest.³¹⁹ 16. sajandi lõpust hakkasid Itaaliast ja Madalmaadest levima anatoomiateatrid ning mõnevõrra hiljem observatooriumid, viimased muutusid suurmoeks 18. sajandil. 19. sajandi alguseks olid need kõik saanud ülikoolide hoonetekompleksi kohustuslikeks osadeks.

Ehkki 17. sajand oli empiirilise teaduse võidukäigu ajastu, rootsiaegses Tartu ülikoolis erialakabinette spetsiaalsete laborantide või inspektoritega veel ei olnud. Pole ka teada suuremaid õppeotstarbelisi kogusid peale raamatukogu. 1632. aastal avatud *AG* oli selgelt ennekõike luterlik ülikool ja tema põhikirigi nõudis, et kogu õpetus oleks kooskõlas pühakirja või kiriku poolt heaks kiidetud õpperaamatutega. Samadest põhimõtetest lähtus Uppsala ülikool ja esimese Rootsi riigi keemialabori rajas Stockholmis alles 17. sajandi teisel poolel Urban Hiärne (1641–1724).

17. sajandi lõpus, taasavatud *AGC*-s liiguti küll empiirilise teaduse suunas — tegutses ajutine anatoomiateater, püüti rajada botaanikaaeda, kavandati observatooriumi — kuid rahutud ajad ja riigi teised prioriteedid ei lasknud selles osas kuigi palju teoks teha.³²⁰

Valgustusajastul tegi empiiriline teadus aga suuri edusamme kogu Euroopas ja uurimistöõ ühendamine õppetööga valgustuslikult reformitud ülikoolides nõudis ka uurimisbaasi väljaehitamist ning vastavate laborite või kabinetide, nagu neid tollal nimetati, sisseseadmist ülikoolides. 19. sajandi alguseks olid keemia, füüsika, mineraloogia jms erialakabinetid juba ülikoolide loomulik osa. Ühtlasi oli 19. sajand vanavara kogumise ja muuseumide asutamise kuldajastu, varasemad vürstlikud kuriositeetide kabinetid asendusid kõikjal teaduslikkust taotlevate muuseumidega. Õppetöö näitlikustamiseks kasutati ulatuslikult mudeleid ja näidiseid, mida sel otstarbel süstemaatiliselt kollektioneeriti (mineraalid, herbaariumid, mündikogud jms) või valmistati (arhitektuurilised, tehnoloogilised mudelid, topised jms). Ülikoolide teaduskogud olid suhteliselt sarnased, vastates oma aja teaduse põhihuvidele ja arusaamadele. Teatud

³¹⁹ Vt: Botanische Gärten Mitteleuropas. Geschichte, Anlagen, Sammlungen und Aufgaben. Hrsg. Friedrich Ebel, Fritz Kümmel, Christine Beierlein. 2. Auflage. Halle, 1990.

³²⁰ Teadusest, õppetööst ja õppebaasist rootsiaegse ülikooli teisel tegevusperioodil vt: Georg v. Rauch. Eindringen...

lokaalsete eripäradega kujutavad nad enesest tänaseni osa Euroopa ühisest kultuuripärandist.³²¹

Vene ülikoolide 1804. aasta üldpõhikiri nägi ette anatoomiateatri preparaatidega, botaanikaaiia, keemialabori, observatooriumi, füüsikakabineti, loodusloo kabineti koos nende juurde kuuluvate kunstnike, instrumentide meistrite, joonistajate ja vaselõikajatega.

Enamasti olid õppeotstarbelised mudelitekogud ja zooloogilised, mineraalooligilised jms kollektsoonid ka publikule kindlatel aegadel või eelneval kokkuleppel avatud, st tegemist oli nii õppemuuseumi kui laboratooriumiga. Erialakabinettide direktoriteks olid reeglina vastava õppetooli professorid. Kus õppevahendite hooldamine nõudis erialaspetsialiste, seal pandi ametisse spetsiaalsed inspektorid, konservaatorid, assistendid, laborandid jmt ametimehed — nimetus sõltus töö iseloomust ja muutus läbi aegade, areng liikus suurema professionaliseerumise suunas. Ja lõpuks oli igal kabinetil teenija, kelle funktsioon seisnes valvamises, koristamises ja kütmisses.

Loomulikult olid erialakabinetid ka kogude mahult erinevad. Kui esemete hooldamine ei nõudnud palju vaeva, oli ametis vaid vastutav professor direktorina ja mitme kabineti peale ühine teenija. Kuid oli erialasid, kus tugipersonal pidi olema suurem ja praktikumide osatähtsuse tõus kasvatas palgaliste abiliste arvu veelgi.

19. sajandi algul tuldi Tartus toime üpris väheste erialakabinettide ja abiõppeasutustega. Üksteise järel valmisid ja alustasid tegevust kliinik, anatoomikum,³²² botaanikaaed, raamatukogu (hoidis ka kunstikogu³²³), peahoone (kus leidsid koha loodusloo, füüsika³²⁴ ja keemia-farmaatsiakabinet³²⁵) ja Tähetorn,³²⁶ mis rahuldaski esialgu ülikooli vajadusi igati hästi. Füüsika- ning

³²¹ Selles võtmes on kirjutanud ülevaate tänaseni säilinud Euroopa ülikoolide teaduslikest kollektsoonidest: **Marta C. Lourenço**. Between two worlds: The distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe. PhD dissertation. Conservatoire National des Arts et Métiers. Paris, 2005. <http://correo.fc.ul.pt/~martial/>

³²² Anatoomikumi ehitus- ja kujunemisloost vt: **Mare Viiralt, Leili Kriis**. Tartu ülikooli *Theatrum Anatomicum*. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXXIV. 200 aastat Vana-Anatoomikumi. Tartu, 2005. Lk 10–21.

³²³ Vt: **Niina Raid**. Tartu ülikooli kunstimuuseumi ajaloost 1803–1917. // Almanahh "Kunst". 1968. Lk 32–38.

³²⁴ Füüsikakabineti arengu ülevaade läbi seda juhatanud professorite vt: **P. Prüller**. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi esimesel poolel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. V. Tartu, 1977. Lk 9–40; **P. Prüller**. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. VIII. Tartu, 1979. Lk 3–35.

³²⁵ Keemia kohta Tartu ülikoolis vt **Tullio Ilomets**. Tartu ülikooli keemiaosakonna ajaloost aastail 1802–1919. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XIII. **Koost. Ivar Piir**. Tartu 2004. Lk 89–128.

³²⁶ Tartu tähetorni ajaloost on põhjaliku ülevaate kirjutanud G. A. Želnin, käsitledes sealjuures ka observaatoreid ja assistente ning tuues ära nende täielikud nimekirjad.

keemia-farmaatsiakabinetil oli üks ühine laborant. Vajalikud mudelid ja näidised mahtusid auditooriumi ning olid alati käepärast võtta.

Eelneval kokkuleppel olid publikule põhimõtteliselt avatud kõik ülikooli kogud, kuigi raske on kindlaks teha, kui palju seda võimalust tegelikult kasutati. 1. märtsil 1805 vannutati ametisse esimene Tartu ülikooli muuseumikogu hoidja — loodusloo kabineti inspektor Ernst Marcus Ulprecht. 1820. aastal, kui tehti ümber ülikooli põhikiri, jagunes loodusloo kabinet vastavalt õppetoolide jaotamisele zooloogia ja botaanika kabinetideks ning uuena lisandus (samuti koos vastava õppetooliga) mineraloogia. Botaanikakabinet jäi botaanikaiaia juurde, zooloogiakogud arstiteaduskonna juurde,³²⁷ mineraloogia sai iseseisvaks õppetooliks ja kabinetiks.³²⁸ 1822. aastal oli Tartu ülikoolil loengukava kohaselt 16 õppeotstarbelist kogu, kõik põhimõtteliselt avatud ka ülikoolivälisele publikule. Kogud täienesid jõudsasti seoses läbiviidud uurimisreisidega Venemaa avarustesse ja ümber maailma.

31. jaanuaril 1829 tabas zooloogiakabinetti tulekahju, milles hävis suur osa entomoloogilisest kollektsioonist. Korvamatu kahju tekitanud sündmus sundis ülikooli paremini läbi mõtlema oma tuletõrjesüsteemi. Kuid väga iseloomulik tolleaegse rektori Ewersi käitumisele oli see, et süüdlaste otsimise asemel premeeriti kustutamisel silmapaistnud teenijaid ühtekokku tuhande rublaga.³²⁹

1842. aasta lisaelarvega loodi teiste seas zooloogiaprofessor, mille esimeseks täitjaks sai Tartu ülikooli kasvandik Adolf Grube (1812–80, prof 1844–56), ja zooloogiakabineti konservaatori koht 300-rublase palgaga, mis täideti esmakordselt 1846. aastal, hiljem oli ajuti ametis teinegi konservaator entomoloogilise kollektsiooni tarvis. Konservaatoril tuli end tavaliselt jagada teiste analoogiliste kogudega, enamik ülikooli zoologiamuuseumi konservaatoreid on samal ajal seisnud ka Looduseuurijate Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi või mõne muu seltsi teenistuses.

Vastavalt teaduse arengule ja erialade diferentseerumisele tuli juurde ka kabinette ja laboreid. 1842. aastal eraldati keemia farmaatsias ja rajati eraldi-seisev farmaatsiainstituut. Keemia õppetool ja keemiakabinet läksid 1850. aastal koos laboratooriumiga filosoofiateaduskonna jaotamise³³⁰ tulemusel moo-

Paaril korral kerkivad esile ka tähetorni teenijad — Martin Saar ja Mihkel Sirel. Vt: **Г. А. Желнин.** *Астрономическая обсерватория Тартуского (Дерптского, Юрьевского) университета 1805–1948. Исторический очерк.* W. Struve nimelise Tartu Astrofüüsika observatooriumi publikatsioonid. Kd. XXXVII. Tartu, 1969.

³²⁷ Zooloogia õpetamise algust on valgustanud **Erki Tammiksaar.** Tartu ülikooli zooloogiakateedri eellugu ja rajamine. // *Ajalooline Ajakiri.* 2002. 1/2. Lk 49–58, siin 53. Asmusse kohta veel: **Erki Tammiksaar.** Tartu ülikooli esimene zooloogia-üliõpilane. // *Ajalooline Ajakiri.* 2000. 4 (111). Lk 5–28.

³²⁸ Uusimad ülevaated Tartu ülikooli kunsti-, zooloogia- ja geoloogiamuuseumide ajaloost: Tartu. *Ajalugu ja kultuurilugu.* 2005. Lk 341–344, 344–345, 346–348.

³²⁹ EAA. 402–6–48. L 44.

³³⁰ Filosoofiateaduskonna jaotamist on peetud üheks ülikoolide moderniseerumise näitajaks, Tartus toimus see Euroopa mastaabis suhteliselt varakult (1850). Vt: Chrono-

dustunud füüsika-keemiateaduskonna koosseisu. Farmaatsiainstituudist aga kujunes ajapikku apteekreid ette valmistav õppeasutus kogu Venemaa tarbeks.

Peahoone tiibade valmimine 19. sajandi keskpaigas andis kogudele ja kabinettidele hoopis lähedamad tingimused. Keemia- ja füüsikakabinetid leidsid enesele koha paremas tiivas, suurem osa õppekogusid aga vasakus tiivas — alumisel korrusel Kodumaa Muististe Keskmuseum³³¹ ja ÕES-i kogud ning Kunstimuseum, ülemisel Zooloogiamuseum. Botaanilised kogud olid jätkuvalt Botaanikaaias, meditsiinilised Vanas Anatoomikumis ja astronoomilised ning matemaatilised Tähetornis. Just sel ajal hakkas praktikumide osatähtsus õppetöös kiiresti kasvama ja kogude ning laborite tähtsus õppetöös märgatavalt tõusma. 1857–77 töötas keemiakabinetis praktikumides aastas keskmiselt 200–300 meedikut, 40–90 farmatseuti, 70–90 füüsikut-matemaतिकut, 20–40 keemikut.³³² Erainitsiatiivil asutatud Riia Polütehnikum, mis peagi muudeti riiklikuks kõrgkooliks Riia Polütehnilise Instituudi nime all, hakkas küll keemia-, füüsika- ja tehnikahuvilisi Tartust ära tõmbama, kuid praktikumide läbiviimise baasina medikutele ja farmatseutidele säilitasid ülikooli keemia- ja füüsikalaborid oma kindla koha.

Ülikooli kollektsioonidest muudeti avalikuks muuseumiks esimesena 1862. aastal ülikooli kunstimuseum ning määrati ametisse assistent — filosoofiateaduskonna üliõpilane Eugen Mecklenburg, kelle ülesanne 10-rublase kuupalga eest oli kogude tutvustamine. 20. sajandi alguseks oli ülikooli kunstimuseum kasvanud vaieldamatult väärtuslikuks ja hästi korraldatud muuseumiks. Järgmisena lisandus zooloogiamuseum professor Max Brauni (1850–1930) ametiajal (1883–86) ja 1890 anatoomia õppemuuseum eesotsas professor August Rauberiga (1841–1917).³³³

19. sajandi lõpul loeti õppeotstarbelisi kogusid ja muuseumi Tartu ülikoolis 24 ja 1916. aastal 28. Viimastena lisandusid enne Esimest maailmasõda põllumajanduslikud kabinetid ja õppemajand Maarjamõisas. Suurima kuulsuse ja tuntuse saavutas ülikooli kunstimuseumi kõrval professor August Rauberi poolt korraldatud anatoomia õppemuuseum, pidevat hoolt nõudsid zooloogiamuseumi eksponaadid. Laialdased rahvusvahelised sidemed olid nii botaanikaaias kui astronoomiaobservatooriumil. Eesti Vabariigi Tartu ülikool sai süste-

logisches Verzeichnis der Universitäten. / Geschichte der Universität in Europa. Bd. 3. S. 548–558.

³³¹ Kodumaa Muististe Keskmuseumi rajas üldajaloo professor Friedrich Kruse, kuid kahjuks ei leidnud see hiljem enam hoolitsevat peremeest ja täienes ainult juhuslikult, kuni kogud 1870. aastate algul ÕES-i kogudega ühendati.

³³² **Helle Martinson.** Tartu ülikooli keemiakabineti materiaalse baasi kujunemisest 1917. aastani. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. V. Tartu, 1977. Lk 72 (66–81).

³³³ **Elle Põldoja, Helle-Evi Simovart, Kersti Kokk, Ivo Kolts.** Professor August Rauber ja anatoomia õppemuuseum. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXXIV. 200 aastat Vana-Anatoomikumi. Tartu, 2005. Lk 39–45.

maatiliselt välja arendatud kogude näol hea praktikabaasi ja kuigi aeg on edasi läinud, on mõned 200 aasta jooksul muretsesetud õppevahendid endiselt käigus.

Eriti kiire ja silmatorkava arengu tegi läbi arstiteadus ja Tartuski ehitati 19. sajandi teisel poolel peamiselt arstidele, mille tulemusel avarustus nii uurimis- kui õppebaas. Kliinikutest tuleb rääkida eraldi. Sajandi keskel laiendati Vana Anatoomikumi, kus leidsid koha eksperimentaalfüsioloogia ja eksperimentaalfarmakoloogia laborid, 1888–89 ehitati Uus Anatoomikum, kuhu viidi füsioloogia ja patoloogia instituudid. Vabanenud ruumides vanas hoones seati sisse hügieeni instituut. Kõik need allüksused pakkusid tööd prosektoritele ja nende abidele, laborantidele ja assistentidele.

Arstiteaduslikeks uuringuteks vajati katseloomi. Kuidas muretsesi ülikoolile katseloomi 19. sajandil, ei ole kuigi selge. Paistab, et see oli kliiniku ökonoomi ülesanne, loomade eest hoolitsesid aga vastavate instituutide teenijad. Kasutati ju kuni 19. sajandi viimase kolmandikuni peamiselt soojaverelisi ja suuremaid loomi (koeri, kasse, kitsi), hiired ja konnad said peamiseks alles sajandi lõpus ja oma osa oli selles loomakaitseseltsidel. Tollast arstiteadust iseloomustab ehk teadmine, et alles 1860. aastatel — üheaegselt praktikumide laiema juurutamisega — hakkasid loomakaitseseltsid otsustavamalt võitlema vivisektsioonide vastu ja Tartusse jõudis see tegevus hiljemalt 1880. aastatel. Nii on Kuramaa loomakaitseselts saatnud 1880. aastal Tartu ülikoolile ringkirja — keelata üliõpilastel professori loata teha vivisektsioone, mitte tappa seal, kus surnud loom oleks sama otstarvet täitnud, mitte teha vivisektsioone selleks, et demonstreerida üldiselt teada olevaid asju, kasutada uinutit kui võimalik, mitte lasta loomal pärast katseid asjatult piinelda. Needki üsna tagasihoidlikud nõudmised leidsid ülikooli poolt kaunis tõrjuvat vastuvõttu ja soovitusi lubati järgida seni *kuni see teaduse tegemist ei sega*. 1882. aastal pakkusid Taani loomakaitsjad välja preemia sellele, kes mõtleks välja viisi, kuidas asendada füsioloogilistes uuringutes vivisektsioone.³³⁴ Sellesuunalises tegevuses peegeldus tõsine mentaliteedimuutus, mis sundis kõikjal muutma ka katsekorraldust, kuid Tartu puhul on see aspekt kahjuks väga vähe uuritud. Mõned professorid püüdsid uuringutes kasutada näiteks võimaluse korral katseloomade asemel verd ja just sellest kasvasid välja nii Alexander Schmidtile maailmakuulsuse toonud vere hüübimisprotsessi uuringud kui ka näiteks Peter Hermann Stillmarki (1860–1923) ja Heinrich Hellini (1865–?) uurimused lektiinidest, mille edasiarendus tõi Nobeli preemia kemoterapia rajajana tuntud Paul Ehrlichile (1854–1915).³³⁵

³³⁴ EAA. 402–4–1076. L 4, 17, 21.

³³⁵ Vt: **Tullio Ilomets**. Tartu ülikool — lektinoloogia häll. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIV. Lk 88–103.

6.2. Spetsialistid

Erinevad ülikooli abiõppeasutused ja akadeemilised struktuurid vajasis järjest rohkem abilisi, keda tinglikult võiks nimetada assistentideks, ehkki sõltuvalt struktuuriüksusest kandsid nad erinevaid ametinimetusid. Mõned neist olid ühtlasi õppejõud (prosektor, õpetatud apteeker, direktoriabid botaanikaaias, füüsika- ja keemiakabinetis), mõned ainult abistasid õppe- ja teadustöö läbi viimisel (laborandid, raamatukoguhoidjad, astronoom-vaatlejad, kabinetiinspektorid, konservaatorid). Neid ühendas kvalifikatsiooninõue, st neile kohtadele ei saanud asuda vähemalt osalise erialase ettevalmistuseta, ja sisuline panus õppe- või teadustöösse. 19. sajandi jooksul tuli selliseid ametikohti aina juurde seoses õppekabinetide, kliinikute ning abiõppeasutuste laienemise ja praktikumide osatähtsuse kasvuga õppetöös. Ühtlasi peegeldus selles üldisem erialade diferentseerumise ja professionaliseerumise protsess, mis leidis aset kogu Euroopas.

Elu seadis ülikooliõppele omad nõudmised — ühiskond ootas kõrgharidusega spetsialistilt üha enam mitte ainult humboldtlikule ülikooliideaalile vastavat suutlikkust lahendada probleeme, vaid ka praktilisi oskusi. Kõige märgatavam oli sellealane areng arstiteaduses, kus 19. sajandi algul polnud veel kõigil saksa ülikoolidel oma kliinikutki, järkjärgult lõi aga otsustavalt läbi arstiks õpetamine haigevoodi juures, levisid loodusteadustel baseeruvad diagnoosimeetodid (näiteks vere- ja uriinianalüüs) ja sajandivahetuseks töötasid meedikud juba iseenesestmõistetavalt keemia-, bakterioloogia- ja röntgenikabinetis.

Meedikute järel muudeti praktikumid stuudiumi kohustuslikuks osaks loodusteadlastele (botaanikutele, füüsikutele ja keemikutele) ning viimasena humanitaaridele (kus see tähendas õppetööd seminari vormis ja tööd allikate ning kirjandusega). Praktikumide hulga suurenemine tähendas kõikjal assistentide ja laborantide arvu kasvu, professorid võisid olla küll juhendajad, kuid ei viinud reeglina neid ise läbi.

Teadustegevuse institutsionaliseerumine hästi sisustatud ülikoolilaborite kaudu toimuski kõige kiiremini saksakeelsetes ülikoolides, Suurbritannias ja Prantsusmaal jäi uurimine sageli amatööride pärusmaaks. Immunoloogia rajaja Louis Pasteur (1822–95) tegi oma tähtsamad eksperimendid katusekambris.³³⁶ Saksamaal sai teaduslik andekus üheks võimalikuks kõikide ühiskonnakihtide esindajate sotsiaalse karjääri eelduseks.

Tartus oldi hästi kursis arengutega Saksamaal ja empiirilise loodusteaduse võidukäigus kuulus Tartu ülikoolile 19. sajandi teisel veerandil auväärne koht. Teadustegevuse tugistruktuuris rakendatud inimeste arv jäi siiski läbi 19. sajandi suhteliselt tagasihoidlikuks, olles ette antud eelarvega. Sellesse kategooriasse võiks lugeda 1844. aastal üheksa isikut erinevatelt meditsiinialadelt, kolmeliikmelise raamatukogu personali, kaks abilist observatooriumis, kaks

³³⁶ Geschichte der Universität in Europa. Bd. 3. S. 30.

botaanikaaias ja laborandid keemia- ning füüsikakabinetides, kokku seega 18. Mehaaniku, kes kuulus füüsikakabineti juurde ja kirurgiliste instrumentide meistri, kes kuulus kirurgiliste instrumentide kogu juurde, jätsin käsitöolistena sellest arvestusest välja. Arv kasvas peamiselt uute kliinikute ja uute teaduskabinetide rajamise teel, kuid ei ületanud veel 1880. aastate algul 30. Siis aga järgnes väga kiire kasv — 1897. aastal oli tugistruktuuris juba 47 ja 1916. aastaks 128 kohta.³³⁷ Täpsema ülevaate annab alljärgnev tabel 10.

Tabel 10. Töötajate arv Tartu ülikoolis 1802–1918³³⁸

	Korralised professorid	Erakorralised professorid	Dotsendid	Assistendid	Lektorid	Kunsti-õpetajad
1802	25	4	–	–	7	6
1818	30	2	–	7	7	6
1844	32	2	12	14	7	6
1865	42	1	12	14	5	6
1881	44	1	16	20	4	5
1897	30	22	15	32	3	1
1916	50	19	33	56	3	0

Tabel 10. Jätk

	Kliinikute-töötajad	Kantselei-ametnikud	Pedellid	Teenijad	Käsi-töölised
1802	2	6	2	2	1
1818	3	12	3	4	2
1844	9	11	6	35	2
1865	9	7	6	35	2
1881	10	11	10	50	2
1897	21	14	14	100	2
1916	68	34	6	150	1

³³⁷ Vt: EAA. 402–4–1444. L 2; EAA. 402–4–1497. L 3; 402–4–1513. L 30.

³³⁸ Tabeli aluseks on võetud koosseisud ja eelarve, õppejõudude arv J. Petuhhovilt ja Tartu Ülikooli ajalugu II. Assistendid on kõik teaduslikud abitöajad (prosektorid, konservaatorid, laborandid jne). Kliinikute töötajate all on kliinikute assistendid, ämmaemand, ökonom ja apteegi töötajad, põetajad ja sanitarid loeti lihtteenijateks. Teenijate arv (sellesse kategooriasse lugesin ka koka, toomfoogti, apteegi töölise (*Stösser*), pesunaised ja põetajad) jäi hinnanguliseks, konkreetseid hetkeandmeid pole võimalik anda. Tegelik arv võib olla suurem. Pedellid on koos üliõpilaste inspeksiooniga. Käsitöölised on ainult koosseisulised, arvestusest jäid välja veevärgi, gaasimootorite jms masinistid, kes olid lepingulised ja keda koosseisus ei märgitud. Arhitekt on arvestatud õppejõuna.

Kui sajandi algul oli füüsika- ja keemiakabinettidel üks ühine assistent või polnud sedagi, siis sajandi lõpus rakendati süstemaatiliselt assistentidena vana- maid üliõpilasi, peamiselt magistrante ja doktorante, kuid tuli ka stažeerijaid teistest ülikoolidest, kellel võis doktorikraad juba kaitstud olla. Kõige rahvus- vahelisem oli koosseis astronoomiaobservatooriumis, Tartus assistentide või observaatoritena töötanud tegid ka väga sageli silmatorkavat karjääri ja nende hulgast on välja kasvanud pikk rida uute observatooriumide rajajaid.³³⁹

19. sajandi algul oli assistendikohtadel veel välismaalasi, kuid väga kiiresti hakkasid tugipersonali kohad täituma ülikooli enese kasvandikega. Ainult neil erialadel, kus oli tegemist mingite suhteliselt spetsiifiliste oskustega, mida kohapeal ei õpetatud, tulid spetsialistid mujalt — nii olid 19. saj I kolmandikul peaaegu kõik õpetatud aednikud õppinud Saksamaal, hiljem aga Peterburis. Zooloogiamuuseumi konservaatorid olid samuti seotud Peterburiga (mõni oli seal õppinud, mõni sinna edasi liikunud). Viimane tsaariaegne konservaator Mihkel Leppik jätkas eesti ülikoolis.

Assistendikohad olid sageli hüppelauaks edasisele akadeemilisele karjäärile. Kui vakantseid kõrgemaid kohti parajasti polnud, läksid võimekad noored lihtsalt mujale. Nii lahkus Meteoroloogiaobservatooriumi eesti päritolu assistent Johann Mielberg³⁴⁰ Tbilisisse, füüsik Johann Vilip Pulkovosse jne. 20. sajandi algul pakkus ülikooli laiendamine ja eriti õppetöö tugipersonali arvukuse märke- gatav suurendamine järjest rohkem võimalusi ka eestlastele saada väärikas töökoht kodumaal. Vene ülikooli tegevuse lõpp ja eesti ülikooli rajamine löi suurepärased võimalused akadeemiliseks karjääriks just taoliste abiõppe- jõududele: assistent David Rootsmann ehk Taavet Rootsmäe (1885–1959) sai 1920. aastail Tähetorni juhatajaks, assistent Konrad Koch (1871–1940?) meteo- roloogia dotsendiks,³⁴¹ õpetatud aednikuks sai juba 1914 eestlane Jaan Ranna (1881–1936),³⁴² ülikooli apteegi juhataja Johannes Stamm tõusis farmaatsia- instituudi direktoriks. 20. sajandi algul prosektoriabidena ametisse määratudest jätkasid eesti ülikoolis Roman Adelheim, kellest sai Pasteuri Instituudi direktor, eesti meditsiini terminoloogia rajaja patoloogiaprofessor Albert Valdes (1884–

³³⁹ Ainuüksi Struvede perekonnas oli neid mitu, vt: **В.К. Абалакин, В.Б. Капцюг, И.М. Копылов, А.Б. Кузнецова, К. К. Лавринович, Н. Я. Московченко, Н. И. Невская, Д. Д. Положенцев, С. В. Толбин, М. С. Чубей.** Династия астрономов из рода Струве. / Немцы и развитие образования в России (сборник научных трудов). Под. ред. Г. И. Симягина. Санкт-Петербург, 1998. С. 251–284.

³⁴⁰ Eelloost vt **Andres Tarand.** Meteoroloogilised vaatlused Eestis enne 1850. aastat. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestis. VIII. Lk 30–50; **Helene Liidema.** Tartu ülikooli meteoroloogia observatooriumi rajamine ja meteoroloogia areng Eestis aastail 1865–1918. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Lk 63–79.

³⁴¹ Tema kohta vt: **Ille Palm.** Meteoroloogia õpetamisest Tartu ülikoolis aastail 1919–40. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Lk 99–122, siin 104–105.

³⁴² EAA. 2100–2–2243. Jaan Ranna oli aednikuabiline 1908. a-st, õpetatud aednik 1914–23.

1971) ja 1. jaanuarist 1918 kuni 1920. aastani prosektorina töötanud Maria Valdes, kelle õlul lasus hiljem ajakirja *Eesti arst* toimetamine.³⁴³

Juhtumitel, kus meil on võimalus jälgida karjääri läbi mitme põlvkonna, võime täheldada teatud seaduspära. Näiteks läti päritolu aedniku Wilhelm Eduard Stellingi (1813–?, ülikoolis 1828–76) kõik kolm poega valisid haritlasetee ja jõudsid lugupeetud ametitesse.³⁴⁴ Zooloogiamuuseumi konserveatori ja balti ornitoloogia rajajana tuntud Valerian Russowi poeg Edmund Russow tõusis botaanikaiaia direktoriks ja botaanikaproffessoriks,³⁴⁵ st me võime näha ikka ja jälle näha tõusu akadeemilise ameti suunas, mis realiseerub 2–3 põlvkonna jooksul.

Väga sagedane oli tõus kõrgemale sotsiaalsele positsioonile läbi apteekriameti. Farmaatsia oli õppeainena alates 19. sajandi viimasest kolmandikust Tartu ülikoolis väga populaarne. Seda on tavaliselt seletatud professor Dragendorffi energia ja organiseerimisvõimega, kuid tuleb rõhutada, et haridus, mida farmaatsiainstituudist saadi, võimaldas lisaks apteekidele asuda tööle väga paljudes erinevates areneva keemiatööstuse ettevõtetes ja kõikjal juurde tekkivates sanitaar- ja kriminoloogialaborites, st eriala arvestas hästi turu nõudmisi. Ka Tartu ülikooli farmaatsia-, keemia- ja farmakoloogialaborites töötasid kõige sagedamini apteekri või proviisori kutsega inimesed, kliinilisest apteegist rääkimata.

Kui 19. sajandi algupoolel võis apteekriabi eksami teinud noormees saada apteegi juhataja ametisse, siis 19. sajandi lõpuks oli konkurents selles mõttes hoopis tõsisemaks muutunud ja proviisori astmega tuli esialgu teenida apteekriabina, vastavasse ametisse saadi alles aastaid hiljem.

Apteekriabid ja proviisorid tulid 19. sajandi I poolel valdavalt linna väikekodanlikust, peamiselt kaupmeeste keskkonnast (kui just ei olnud tegemist apteekrite dünastiaga, mis on teine levinud variant), peaaegu pole näha käsitöölisi, talupoegi või teisi muude ühiskonnakihtide esindajaid. Sajandi teisel poolel muutus pilt kirevamaks. Väga silmatorkava karjääri tegi Tartu lähedalt Vara mõisast pärit taluperemehe poeg Paul Birkenwald ehk Kaasik (1854–vähemalt 1928), kes oli Tartus 1882–83 ülemääriline assistent ja 1884–88 laborant farmaatsiainstituudis, kaitses siis magistrikraadi, tegutses Kaasani veterinaarinstituudis dotsendina ja teenis end hiljem Peterburis 28 aastaga suure

³⁴³ Vt ka: **Sirje Tamul**. Eraülikool ja kõrgemad naiskursused Tartus. / *Vita academica, vita feminae*. Lk 127–141, siin 132, 160.

³⁴⁴ Bernhard Stelling sai TÜ botaanikaiaia direktoriabiks 1862–63, kuid ei olnud siin õppinud. Vt: EAA. 402–3–1941. Reinhold Eduard Stelling (1850–1920?), AA 8571, tegutses füüsikuna füüsika peabservooriumi sekretärina SPb-s ja oli alates 1886 Irkutski magnetilis-meteorol. vaatlusjaama direktor; Carl (1843–?), AA 7435, lõpetas TÜ dr med kraadiga 1869 ja oli hiljem ordinaator Orjolis.

³⁴⁵ Edmund Russow (1841–1897), AA 7248, dr bot 1871, oli botaanikaiaia direktoriabi 1864–74 ja sealpeale surmani direktor. TÜ ajalugu II (1982) nimetab neid lk 128 vendadeks, mis ei ole õige.

sõjaväge varustava farmaatsiatehase — Apteegimagasini — laborandist juhatajaks.³⁴⁶ Eesti riigi iseseisvuses tuli ta tagasi kodumaale. Samasugune sotsiaalne tõusik oli ka pikka aega ülikoolis õpetatud apteekrina tegutsenud Emil Masing (1839/49–1907, TÜ-s 1868–91), kes kuulus tuntud Masingite suguvõsasse. Tema isa oli olnud matemaatika ülemõpetaja Tartus, vanaisa Karl Johann Masing aga Sangaste köster.³⁴⁷

Apteekriamet oli avar sotsiaalse karjääri värav. Rida pedellipoegi omandas Tartu ülikooli farmaatsiainstituudis proviisori ameti, et siis Venemaale apteekri-saksaks minna. Kindla perekondliku toetuseta oli lihtsam töötada vajalikud aastad apteegis, õppida kaks aastat kindla programmi järgi ja omandada amet, mis leiba annab. Nagu juba näidatud, oli üle suure impeeriumi töö leidmise võimalusi piisavalt.

Balti provintsidest kuulus väljaõppinud apteeker literaatide hulka (küla-kooliõpetaja aga kindlasti mitte), apteekritütre abielu professoriga pole sugugi haruldane. Revisjoniandmetele toetudes võib väita, et väga palju oli neid, kes ülikooli ei jõudnudki, kuid tegid ära apteekriabilise eksami ja saavutasid sellega pearahavaba seisuse. Viimasega aga kaasnes väga sageli kultuuriorientatsiooni muutumine, nii et apteekriameti äraõppimine viis üldjuhul saksastumisele. See ehk seletab, miks apteekides räägiti ainult väga kanget eesti keelt, nagu on toonitanud Heino Gustavson Tallinna apteekide näitel. Saksa keel jäi Venemaa Läänemerekubermangude apteekides valdavaks ka venestusajal ja isegi Peterburis olid apteekrid valdavalt sakslased.³⁴⁸ Tõsi — mõni Birkenwald oli varem olnud Kaasik... EÜS-i asutajaliige farmaatsiakuulaja Martin Wühner on selles mõttes ehk erandlik, et ei häbenenud oma rahvust.

Apteekriameti kaudu haritud inimeste hulka tõusmine polnud mitte ainult eestlastele eriomane, 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul õppis Tartus farmaatsiakuulajana ka väga palju poolakaid,³⁴⁹ lätlasi jt suure impeeriumi rahvaste esindajaid. Spetsiaalsete poola farmatseutide ühingute tekkimine ülikooli juures näitab aga, et kaugeltki kõigile ei pidanud see amet kaasa tooma ümber-rahvustumist. Samal ajal ei kuulunud näiteks Saksamaal apteekriamet sugugi nii selgelt sotsiaalset karjääri avavate ametite hulka.

³⁴⁶ **Paul Birkenwald.** Erinnerungen an das Petersburger Apothekermagazin und die Fabrik militärärztlicher Beschaffungen in St. Petersburg. // Eesti Rohuteadlane. I. 1926. Lk 73–78, 93–96.

³⁴⁷ Täpsemalt vt: **Martin Lipp.** Masingite suguvõsa. Tartu, 1907. Suguvõsa tabelid. Masingite suguvõsasse kuulus ka samal ajal ülikoolis tegutsenud mehaanikuabiline, Hellenurme mõisa veskimehe/ Sangaste möldri Abraham Masingu poeg Karl Masing (1804–1891), vt ka EAA. 402–3–1038, 1039.

³⁴⁸ Многонациональный Петербург. С. 90.

³⁴⁹ **J. Brzezinska.** Lk 281–290.

6.3. Ülikooliteaduse integreerumine linna- ja riigimajandusse

Ülikool ei jäänud ainult haridusasutuseks. Rida allasutusi oli integreeritud üle-riiklikesse süsteemidesse või linnamajandusse. Tähetornist sai Struve ajal Venemaa geodeetilise töö keskus, nii seismoloogiajaam kui meteoroloogiaobservatoorium (1875) ühendati ülevenemaalise võrgustikuga.³⁵⁰ Ülikooli nõudel sai Tartu I järgu telegraafipunkti (otseühenduse välismaaga), mida Tartu suurusele linnale Vene impeeriumis muidu polnud ette nähtud. Gaasivabriku ja veevärgi ehitamise osas käis koostöö linnaga vahelduva eduga — ülikoolil oli juba 1873. aastal olemas kava autonoomse gaasivõrgu väljaehitamiseks, kuid teoks sai siiski linnaga koos rajatud gaasivabrik ja -võrk (1880). Veevärgi aga rajaski ülikool enesele autonoomselt aastail 1888–89. Samas õnnestus just linnavalitsuse toel avada farmaatsiainstituudi juures 1888. aastal linna sanitaarlabor, mis analüüsis olme kaupade kvaliteeti ja nende võimalikku kahjulikkust inimesele. 1891. aastal tehti näiteks labori juhataja aruande kohaselt 430 keemilist, kohtukeemilist, mikroskoopilist ja bakterioloogilist analüüsi, neist 142 politsei ja linnavalitsuse, 47 farmaatsiainstituudi direktori ja 241 mitmesuguste muude organite, vabrikualitsuste ja eraisikute tellimusel.³⁵¹

1894. aastast hakati peahoone valgustamiseks kasutama elektrit. Elektri jaam asus peahoones ja oli rajatud füüsikakabinetis olemasolevate seadmete abil,³⁵² Tartu linna elektri jaam avati alles 1911. aastal.

Kui 13. mail 1897 toimus Puka lähedal õnnetus sõjaväerongiga, toodi abi-vajajad Tartu ülikooli kliinikusse ja esmakordselt kasutati vigastuste täpsemaks kindlakstegemiseks vaevalt poolteist aastat varem avastatud röntgenikiiri ülikooli füüsikakabineti seadmete abil. Seda võib pidada ülikooli sünergia näiteks. Piltide tegemisel ülikooli kliinikus osales füüsikaprofessor Sadovski koos oma assistendiga. Tööd peeti sedavõrd tähtsaks, et meedikute assistendid said selle töö eest hiljem St. Stanislavi III järgu ordeni.³⁵³

Esimese maailmasõja ajal lülitati kaitsetööstuse ettevõtete nimekirja ülikooli farmaatsiainstituut ja meteoroloogiaobservatoorium, kaitsetööstuse ja kliinikute baasil rajatud sõjaväehospitalide teenistuses oli ka ülikooli keemiakabinet, kus valmistati aspiriini ja teisi tollal tuntud keemilisi ravimeid. 1915. aastal loodi Sõjaväemeteoroloogia peavalitsus, mis andis Põhja-, Lääne- ja Lõunarinde

³⁵⁰ **Linda Kongo.** Johann Karl Friedrich Weihrauch — Tartu ülikooli esimene füüsikalise geograafia ja meteoroloogia professor. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 5. Tartu, 1977. Lk 123–137; **Kaarel Kirde.** Tartu ülikooli meteoroloogia observatooriumi arenemine ja teaduslik tegevus 1918–1938. Separaat “Eesti Loodusest”. TÜR, A-55927.

³⁵¹ Professor Dragendorffi aruanne 3.1.1892. EAA. 2623–1–1445.

³⁵² EAA. 402–5–1289. L 13p–14. Vrdl: **P. Prüller.** Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. Lk 9. Aasta 1900 elektri kasutamise algusena on ilmselt ebaõige.

³⁵³ Need olid Valter Hollmann ja Jakob Levenstein. EAA. 402–3–485, 949.

vägedele andmeid ilma kohta.³⁵⁴ Metobsi kolm töötajat (vanem- ja noorem-assistent ning teenija) said sõjaväest pikenduse, sest asutus lülitati õhuvoolude jälgimise võrgustikku, mis teenindas lennuväge.³⁵⁵

Farmaatsiainstituut valmistas vahendeid lämmatavate gaaside vastu, kohalikele Punase risti laatsarettidele joodipreparaate, formaliini, vesinikülhapendit, tegi linna- ja sõjaväeosade kaevude vee analüüsi, viis läbi uurimisi simulatsioonijuhtumite puhul, valmistas armeele värve ja külmumisvastaseid vahendeid. Sealjuures ei olnud Tartus gaasi, raudtee ei toonud kohale ka muid vajalikke materjale, lisaks kurdeti uskumatult suurt üliõpilaste hulka.³⁵⁶ Sõjaolukord oli loomulikult erandlik, kuid ülikooliteaduse integreerumine linna- ja riigimajandusse jätkus ja isegi süvenes Eesti Vabariigi perioodil veelgi, sest siis oldi kindlad, et väikerahva ülikool peabki täitma riiklikke praktilisi ülesandeid, puhas teadus oleks liigne luksus.

6.4. Erialakabinettide teenijad

Teenijad etendasid erialakabinettides sageli tähtsamat osa kui ollakse harjunud arvama. Nad ei kuulunud koosseisuliste ametnike hulka, vaid loeti ühele pulgale kalefaktoritega (nii neid nimetatigi, vt ptk majandusteenistus). Nende palk tuli vastava kabineti või instituudi eelarvest, st tegevuskulude alt ja üldiselt võib öelda, et neisse suhtuti umbes nagu kodumasinatesse. Allüksuse juhataja otsustada oli, kui palju teenijaid ta palkab, kui pikaks ajaks ja millise tasu eest. Peeti loomulikuks, et vähemalt mõni teenija elas samas hoones, täites nii ühtlasi valvuri ja komandandi kohuseid (näiteks anatoomikumis, tähetornis, raamatukogus, kliinikutes, st kõigis eraldiseisvates hoonetes). Sellisel juhul oli peaaegu alati teenistuses seisva mehe naine rakendatud koristajana kas väga väikese tasu eest või hoopis tasuta. Ülikooli esimestel tegevusaastatel sattus teenijakohale saksa soost lihtrahvast (*kleindeutsche*) ja üksikuid linnakodanikkegi. 1840. aastateks olid peaaegu kõik teenijad eestlased, sajandivahetusest alates leidis ka venelasi ja lätlasi.

19. sajandi keskel, seoses uue eelarve rakendamisega 1842. aastast püüti reguleerida ka teenijate õiguslikku seisundit.³⁵⁷ Teenijad võttis ametisse ja lasi lahti ülikooli valitsus vastava asutuse direktori esildise alusel. Ilma selleta võis neid vallandada ülikooli kohus või ülikooli valitsus. Palga määras samuti ülikooli valitsus vastava instituudi direktori ettepanekul, see maksti välja kuu kaupa. Kus töövajadus seda nõudis ja lubas, pidi teenija saama korteri koos

³⁵⁴ **Hain Tankler, Zoja Kuznetsova.** Tartu teadlased ja Venemaa meteoroloogiakeskus — Füüsika Peaobservatoorium. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Geofüüsikaliste uurimistöde ajalooost. Tallinn, 1992. Lk 7–19.

³⁵⁵ EAA. 314–1–3178.

³⁵⁶ Direktor Kondakov, 24.02.1917. EAA. 314–1–3178.

³⁵⁷ Instruksioon ülikooli instituutide teenijatele (rektor Neue ajal, EAA. 402–5–39. L 128–131.)

kütte ja valgustusega samas hoones. Teenistuse ajaks olid teenijad vabad isiklikest kohustustest ja andamitest nii rahas kui natuuras. Teenistusse astumisel võeti teenijailt ülikooli kohtu ees vanne, mis pidi tagama aususe ja kohusetundliku tööülesannete täitmise. Instituudi teenija kütis ahje ja koristas ruume ning majaümbrust. Mõnikord (näiteks peahoones) oli see osa üle antud spetsiaalsetele kalefaktoritele ja 19. sajandi lõpus on juurde võetud kojamehi ja šveitsereid, mis peegeldab suuremat spetsialiseerumist. Kabinetiteenija puhastas kogu vastava asutuse liikuvat vara ja vastutas selle korrasoleku eest. Instruktsioon rõhutas, et asutus ja tema omand peab neile korda minema. Kõik tegevused, mis kuidagi asutust võisid ohustada, nagu näiteks uste lahti või küünalde põlema unustamine, lahtise tulega keldris, pööningul või eeskojas käimine, võis kaasa tuua raske trahvi ja karistuse. Teiste majateenijatega tuli rahus läbi saada ja asutust külastavaid üliõpilasi viisakalt kohelda, arusaamatuste puhul pöörduda kõigepealt instituudi direktori poole, kes olukorra lahendas või selle edasi ülikooli kohtusse andis. Suuremate teenistuskorra rikkumiste puhul (sõnakuulmatus, truudusetus, purjusolek) võidi aga teenija päevapealt lahti lasta. Selliseid juhtumeid tuli vahel ette, aga üldiselt on ajalugu talletanud rohkem kiitust kui laistust kabinetiteenijate aadressil.

Palgad võisid olla imeväikesed, kuid alljärgnev tabel peaks selgitama, kuidas teenijad oma palgaga ära elasid — nimelt olid väiksema töömahu ja palgaga kohad ühendatud ja üks isik võis täita kolme-nelja kohta. Tükitööna tasustatavate tööde eest oli võimalik lisa teenida. Regulaarne lisatasu tuli pikaajalise samal kohal töötamise eest ja ülikoolitöö kõrvalt oli võimalik muudki teha, eriti kui rakendati ka teisi pereliikmeid.

Tabel 11. Teenijate palgad (aastas) 1840. aastatel³⁵⁸

Isik ja amet	Arv	Tasu (aastas)	Kokku
Portjee Berger	1	85.71	157.43
" Lisa		2/3 – 45.72	
" Zooloogia kabineti teenijana		18.00	
" Kunstimuseumi teenijana		8.00	
Kalefaktor Brügger	1	68.58	109.53
" Lisa (2/3)		38.10	
" Joonistuskooli teenijana		2.85	
Kalefaktor Mocksohn	1	68.58	106.68
" Lisa (2/3)		38.10	
Kalefaktor Mürsep	1	68.58	68.58
Peahoone kalefaktorite abitööline 1. okt – 1. apr.	1	34.26	

³⁵⁸ Samas. L 123–123p.

Isik ja amet	Arv	Tasu (aastas)	Kokku
Teenija Siemann keemiakabinetis	1	34.32	120.40
" Füüsikakabinetis		34.32	
" Mineraloogiakabinetis		34.32	
" Arhitektooniliste mudelite kogu juures		6.00	
" Tehnoloogilis-ökonomiliste mudelite kogu juures		11.44	
Raamatukoguteenija Adamsohn	1	72.00	72.00
Raamatukoguteenija Part	1	72.00	72.00
Raamatukogu abiteenija talveperioodil	1	20	20.00
Anatoomikumi teenija Stamm	1	51.48	144.12
" anatoomiliste preparaatide kogu teenijana		51.48	
" patoloogiliste preparaatide kogu teenijana		17.16	
" kirurgiliste operatsiooniharjutuste juures		24	
Tähetorni teenija Saar	1	60	60
Farmaatsiainstituudi teenija Hirschon	1	85.92	85.92
Veterinaariakogu teenija Stamm	1	60	60
Kaks toomevahti	2	82.60	164.40
Õövaht	1	34.20	34.20
Toomemajapidamise sulased	3	75	225.00
Kliiniku meditsiini- ja kirurgiaosakond			
Nelja haigepõetaja palk ja kost	4	87.48	349.92
Kaks kalefaktorit	2	85.80	171.60
Neli pesunaist	4	68.64	274.56
Kokk	1	73.80	73.80
Päeviline apteegis	1	23 kop päevas	83.95
Kliiniku sünnitusosakond			
Haigepõetaja palk ja kost	1	85.80	85.80
Kalefaktor	1	85.80	85.80
Kokk	1	73.80	73.80
Kõik kokku	35		2821.38

Kaugeltki mitte kõikide ülikooli madalamate teenijate peamine sissetulek ei olnud töö ülikoolis. Näiteks kalefaktor Johann Ado p. Grünbergile kuuluva maja (II linnajagu nr 46) üüris 1843. aastast tervenisti enda käsutusse professor Philippi, makstes üüri loomulikult maja omanikule. Pere elas ise ilmselt kalefaktorile ette nähtud teenistuskorteris. Teada on, et Kammeri mõisast Kambja kihelkonnast pärit talupoeg oli ülikooli teenistuses 1827. aastast vähemalt 1857. aastani.³⁵⁹ Situatsioon, kus professorid või kantseleiametnikud elasid lihtteenijatele kuuluvates majades, ei olegi Tartus ainulaadne, näiteid võiks veel tuua.

Teenijate arvu kasvades 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses mitmekesisus ka nende sotsiaalne taust, lisaks majaomanikele leidis kaupmehi, käsitöölisi jne. 19. sajandi keskel on mõnedel kalefaktoritel olnud endal koduteenija, kelle elukohana on kirja pandud seesama teenistuskorter.

³⁵⁹ EAA. 402–3–539. L 8–11.

Nii mõnigi teenija muutus pika teenistusaja jooksul professorile asendamatuks assistendiks. Neil oli oluline roll saksa ülikooli sidumisel venestusaegse ülikooliga ja hiljem venekeelse ülikooli sidumisel eestikeelse ülikooliga. Nimeliselt on tuntud kaks tähetorni teenijat, mõlemad suurema jao oma elust selle asutusega seotud. Sootaga mõisa talupoeg Martin Saar (Märt Saar) osales 1860. aastal ekspeditsioonil Hispaaniasse täieliku päikesevarjutuse vaatlemiseks, kus ta oma suurepärase nägemisega sai ülesande vaadelda varjutuse ajal tähti ning fikseerida need pliiatsiga spetsiaalsele poolsfäärile.³⁶⁰ Tartu ülikooli raamatukogus leiduva aruande originaalversiooni on keegi teinud pliiatsiga märkusi — *teenija* tundus vist sobimatu ja on asendatud sõnaga *Beobachter* (vaatleja).³⁶¹ Tartu käsitöeline Mihkel Sirel (1852–1922, ametis 1873. aastast)³⁶² jäi ainsaks sidemeks observatooriumi uue ja vana arenguetapi vahel 1890. aastate alguses. 1903. aastal tõsteti professor Levitski palvel tema palka 5 rbl võrra kuus, *kuna ta osutab õppetöös palju sisulisemat abi kui teenijalt nõutakse*. Nii on Sirel jäänud pildile, kus kujutatakse õppepraktika läbiviimist geodeesia alal.³⁶³ 1918. aastal, kui venekeelne ülikool evakueeriti ja teaduslikust personalist jäi alles vaid üks assistent, ning sügissemestril tegutses saksaakeelne *Landesuniversität*, oli hea haldjana tähetorni valvamas endiselt vana komandant Sirel. Tema andiski 19. detsembril 1918 võtmed üle vastsele direktorile David Rootsmannile (1936. aastast Taavet Rootsmäe), jäädes ise oma ametisse surmani 1922. aastal.

Südamest kiitis oma teenijat füüsikaproffessor Sadovski: teenija Friedrich Fink (1844–1921), kes oli füüsikakabinetis ametis juba 1867. aastast, oskas vajalikke teadusriistu kokku panna ja lahti võtta, gaasimootoriga ümber käia, koostada elementidest patareisid jms. Professor Sadovski rõhutas, et temata poleks füüsikakabinetis ükski töö mõeldav, ilma oskusliku abiliseta tekiksid plahvatused ja põletused ning loomulikult kannataksid ka kallid riistad. Finki palk (35 rbl kuus) lähenes assitendi omale, kuid alustanud oli ta 9 rublase palgaga!³⁶⁴ Fink jätkas füüsikakabineti teenijana Eesti ülikoolis.

Hoopis isemoodi lood olid anatoomikumi teenijatega. Kuni arstiteadus Tartu ülikoolis mahtus ära Vanasse Anatoomikumi, oli seal püsivalt ametis ka ainult üks või kaks teenijat. Nagu allikatest selgub, polnud anatoomikumi teenija leidmine Tartus esialgu sugugi lihtne. Patriootlikel kaalutlustel andis paruka-meister Johann Georg Drewing oma maja kasutada anatoomikumina — see

³⁶⁰ Г. А. Желнин. Lk 60.

³⁶¹ ТҮР КНО. 55–1–60. L 20 p.

³⁶² EAA. 402–3–1563.

³⁶³ Г. А. Желнин. Lk 113.

³⁶⁴ EAA. 402–3–1755. Fink oli sündinud ilmselt 1844. aastal, pärines Sänna mõisast ja oli ülikooli füüsikakabineti teenistuses 1868–1921. Tema perekonnanimeks on märgitud sulgudes Rauduli, sünnilt luterlasena on ta hiljem katoliiklane ja tema naise nimi oli Franziska. EAA. 2100–2–1508.

avati 24. augustil 1803. Drawing aitas esialgu lihtsalt heast südamest, kuid kujunes peagi anatoomikumi teenijaks ja seda üldse mitte vabast tahtest, vaid seepärast, et igasuguse kõrvalteenistuse pidamine muutus võimatuks, sest keegi ei ostanud temalt enam midagi, süüdistades teda püüdes rikastuda inimluude müümise läbi, saatanaga ühendusse astumises jne. Nii ei jäänudki tal muud üle, kui anatoomikumi teenijana ülikooli teenistusse jääda, mis aga talle tähendas ilmselt harjunud elatustaseme langust. Drawing püüdis ebameeldivast ametist vabaneda, kandideerides 1805. aastal pedelliks, kuid sellele kohale valiti teine mees ja Drawing jäi anatoomikumi teenijaks kuni 11. jaanuarini 1818.³⁶⁵ See lugu näitab, et eelarvamuslik suhtumine mõnede teadusharude vajadustesse oli veel väga sügavalt juurdunud ja võttis tublisti aega, enne kui sellest üle saadi. Iseenesest polnud see Tartu omapära — anatoomikumide teenijad kippusid ka mujal Euroopas ühiskonna põlguse alla sattuma ja peaaegu igal pool kahtlustati neid saatanaga sidemete pidamises.

Teatava kompensatsioonina ühiskonna põlguse ja samas teadmisi nõudva tööst eest püüti anatoomikumi teenijatele kõrgemat palka maksta, kuid rikkaks sellega ei saanud.³⁶⁶ Täiendava sissetuleku allikaks kujunes skelettide ja muudegi anatoomiliste preparaatide valmistamine. Legendaarseks sai sel alal eestlane, Tartu tisleri poeg ja ise kingsepaametit õppinud Aleksander Reinvald (1861–1930, ülikoolis 1885–1930), kes oli paljude anatoomiaprofessor August Rauberi suurepärase anatoomiamuuseumi preparaatide valmistaja. Vikenti Veressajevi mälestuste järgi olnud professor Rauber — kes tegelikult oli ise ka suurepärase prepareerija — temata nagu ilma käteta, teenija abistas professorit ka loengutel ja demonstratsioonidel.³⁶⁷ Reinvald jätkas Eesti ülikoolis professor Alfred Sommeri abilisena ja nüüd juba preparaatori nimetust kandes, nii et 1930. aastaks oli tal teenistusaastaid kogunenud 45!³⁶⁸

Kabinetiteenija seisundit ja enesetunnetust on humoorikalt iseloomustanud Schulz-Bertram, kelle värsid siinkohal ära toon.

Ein närs Hexamen

*Statt Terpat steht an Embäckkant
unt is in kanse Land bekannt
We'en Petrimarcht vor Vieh und Värt
Wo kanse Welt hat von gehehrt.*

³⁶⁵ EAA. 402–3–603. L 2–3, 7, 18. Politseimeistrist naaber kasutas omavahelise tüli käigus Drawingi suhtes söimusõnu sindrist sibini, peamine oli aga süüdistus saatanaga sidemete pidamises ja inimluude müümisega rikastumises.

³⁶⁶ Reicherti kiri ülikooli valitsusele 25. augustist 1844. EAA. 402–5–39. L 102–103.

³⁶⁷ **Maie Toomsalu.** Tartu ülikooli Vana Anatoomikumi professorid. Tartu, 2002. Lk 68.

³⁶⁸ EAA. 2100–2–2273. Tütar Marta Reinvald tegutses kantseleis kirjutajana. Samas. L 21.

*Auch is ta krohse Unversteht,
Wo tuddengid tutehren jeht.
Unt wenn tenn att sie apstudehrt
Tenn wert ihm noch hexamenehrt.
Tas is tenn tichti teiwelsvähr
Prowesser wraakt ihm kreits unt kwär,
Tenn arme Tuddeng witst, und witst,
Unt wie auf Tekknadel sitst.*

*Nu is verpei soon manche Jahr,
Wenn ich ta Krons-Kalwakter war;
Ta is ja so ein krohsen Saal
Wo ichtens teht was natural
So Vietseich, Biisters allerhant
Wie Vejels, Kreeten, Helewant
Unt Krixodul mit pitse Tsehn
Was krade kressli antsusehn
Mit lanke Naas, was eist man Rissel.
Tsu alle tiese hett ich Slissel;
Sloss Thiere los, wenn Wremde kamen
Unt nennte jete Biist pei Namen.
Wie krad nu kemmt, — tie sint jo tumm,
Ich wüehrt tie in tas Saal errumm
Unt aab sulets an Thier estellt,
Tenn kricht ich prav tsu trinken Gelt.
Ta ehrt ich tenn so nepenpei,
Wenn war Hexamen, hallerlei.
Nu war ein Haueroks auch ta
Unt kraad vor ehm Hexamina.
Kurater selber kemmt tenn nu
Unt 'ehrte tie Hexamen tsu.
Prowesser wraakt: Nu, saan Sie mir
Was is tenn ties ta vor ein Thier?
Tas Tuddeng kennt nich! Tas is toll!
Kamehl is nicht, sieht aus wie Boll?
Sie kukt unt kukt, Prowesser sseht
Op nicht Kurater ipel nehmt,
Tenn ssahkt er eimli: Auer — Auer-
Ach richti! Sahkt die Tuddeng tann
Nu weiss ich! Tas is Auer-hahn!³⁶⁹*

³⁶⁹ **Dr. Schulz-Bertram.** Hallerlei. S. 178.

6.5. Kokkuvõtteks

Õppetöö tugipersonal oli äärmiselt paljukihiline. Suur osa sellest kujutas endast üsna kõrge kvalifikatsiooniga spetsialiste ja oli pärit peaaesjalikult ülikooli enda kasvandike seast. Nii olid näiteks prosektorid Tartus reeglina doktorikraadiga ja erakorralise professori seisundis. Keemiakabineti ning botaanikaaija direktoriabid olid sisuliselt dotsendid. Kabinetiiinspektoriteks olid 19. sajandi algul tavaliselt vanemate kursuste üliõpilased, kes hiljem lõpetasid ja paljud ka kraadi omandasid. Mõnel erialal võisid assistendid ametis olla väga pikalt, kuid sagedamini oli see vahepeatus edasi minemisele ja Tartust lahkumisele. Erialade hulk, kus mingeid assistente vajati, kasvas järjest ühelt poolt erialade diferentseerumise ja teiselt poolt praktikumide hulga suurenemise tõttu, esialgu meditsiinis ja reaalaraladel, seejärel ka humanitaaraladel. Assistentide vahetamine välismaaga, eriti astronoomia-observatooriumis, mingil määral ka meditsiini, füüsika ja keemia alal, ei lakanud ka ülikooli venestamise ajal. Abiõppejõudude kultuuritaust muutus hoopis mitmekesisemaks ja nende mobiilsus suurenes, sellega koos intensiivistus ka kultuurivahetus. Väga sageli tegutseti assistendina või laborandina doktoritöö ettevalmistamise perioodil, ka siis, kui pärast üleminekut vene õppekeelele olid Tartu üliõpilastele avanenud Vene ülikoolide professoristipendiaatide võimalused.

19.–20. sajandi vahetusel kasvas ülikool väga kiiresti. Suhtarvuks kujunes 1 õppejõud umbes 20 üliõpilase kohta. Suurem osa abiõppejõude oli hõivatud meditsiini alal, mis oli kõige tormilisemaid muutusi läbi tegev teadus- ja tegevusala 19. sajandil.

Assistentide palk oli 300–600 rbl, kuid mõni võis ka tasuta töötada — see ei välistanud näiteks siiski mingi stipendiumi saamist. 20. sajandi algul mõned palgad tõusid. Nii suurendati ülikooli erivahendite arvelt 1901. aastal keemiakabineti direktoriabi palka 700-lt 900-le, laborandi oma 500-lt 600-le, mineraalooriikabineti assistendi tasu 500-lt 600-le rublale.³⁷⁰

Assistendina alustanud võisid teha väga ilusa teadusliku ja sotsiaalse karjääri. Eraldi tuleb selles mõttes rõhutada meedikute saatust, kes üle Vene impeeriumi alati teenistust leidsid. Kuigi ka professorite hulgas oli neid, kes end töökuse ja andekusega olid madalalt üles töötanud, oli neid abiõppejõudude seas veelgi rohkem ja nii mõnigi kasvas väljapaistvaks teadlaseks, olgu siis Tartus või kusagil mujal. Nii sai suurem osa sajandivahetusel Tähetornis töötanud assistente uute observatooriumide direktoriteks. Eesti ülikooli tekkimine avas tee professoritoolile paljudele assistentidele, kes muidu vaevalt oleks sinna jõudnud.

Kabinetiteenijad, kes olid koos kalefaktoritega kõige madalama järgu töötajad ülikoolis, kasvasid sageli tegelikult professoritele kõige asjatundlikemaks assistentideks. Sama nähtust kirjeldas ka Silke Wagener Göttingeni ülikooli näitel. Just erialakabinettides tuli ette väga pikaajalisi teenijaid —

³⁷⁰ EAA. 402–4–1272. L 2, 4.

lisaboonuseks väikese palga juures oli kindlasti huvitav töö ja enese vajalikkuse tunnetamine. Kes oma tööd südame ja huviga ei teinud, ei saanud lihtsalt hakkama. Näib ka, et teenijate kujunemist sisulisteks assistentideks soodustas eelarveliste abiõppejõudude kohtade vähesus — nii sai võimalikuks olukord, kus teenija tegi tõsist sisulist tööd, tema naine või laps(ed) aga tegid ära selle töö, milleks ta palgatud oli. On äärmiselt iseloomulik, et kauaaegsete kabinetiteenijate toimikutest ei leia nende endi kirjutatud abipalveid, nõudmistest rääkimata. Samas on nende eest kostnud professorid. Võib arvata, et selline kroonukalefaktor kujunes nii mõnelegi rahvuskaaslasele innustavaks eeskujuks. Tavaliselt on nad ülikooli tulnud kirjaoskajatena, ametivannete järgi juba 19. sajandi algusest. Formaalne staatus tavaliselt teenistusaja jooksul ei muutunud, edasine sotsiaalne tõus jäi lastele. Kabinetiteenijatel oli tähtis roll keiserliku ülikooli seostamisel eesti ülikooliga. Paljud kabinetiteenijad jätkasidki endises ametis ka Eesti Vabariigi Tartu ülikoolis, kandes nii struktuuri järjepidevust, mõnedel aga õnnestus saada amet, mida nad oma tegelike oskustega väärised — näiteks preparaator Reinvald.

7. KLIINIKUD JA MEDITSIINITEENUSE ARENG

7.1. Arstide koolitamine Tartus

Arstiteaduse praktilise rakendamise paigaks said ülikooli kliinikud. Linnaarstid ja -füüsikud olid Euroopa linnades juba keskajal. Haiglad (hospitalid) olid tavaliselt kloostrite juures ja ühiskondlik haigehooldus oli ühendatud vaestehoolekandega. Raviprotseduure viisid läbi saunamehed, kupupanijad, kirurgid jt taolised ametimehed. Reeglina kuulusid nad vastavatesse tsunftidesse ja olid käsitöölise staatuses. Ülikoolides asuti küll alates 15. sajandist õpetama ka meditsiini, kuid ülikooli lõpetanud arstid ei pidanud laskuma käsitöölisena vahetu kokkupuuteni haigega. Nii ei olegi kliinikud — õppeotstarbelised haiglad — ülikoolide juures väga vana nähtus. Tulevaste arstide õpetamisel haigevoodi juures peetakse pioneeriks Padua ülikooli, kus sellega tehti algust alates 16. sajandist, 17. sajandil aga arenes see suund kiiresti Madalmaades Utrechti ja Leideni ülikoolides. Suure umbusuga suhtuti kliinikutesse saksakeelsetes ülikoolides.

Tartu *AG* kliiniku rajamiseni ei jõudnud, kuigi selle vajalikkust ei eitatud. *AGC* oli kliiniku tööle panemisele lähemal. Energiline meditsiiniprofessor J. F. Below on 1698. aastal hospitali puudumise tõttu koos linnakirurg Johann Moresiniga arstinud haigeid saunas, mille Tartu magistraat oli sisustanud garnisoni haiglaks, kuid siirdus samal aastal edasi Lundi. Peagi alanud Põhjasõda ja ülikooli evakueerimine Pärnusse ei lubanud tol korral asjaga tõsisemalt tegelda ja kliinik jäigi rajamata. Pärast Põhjasõda jätkasid Eesti ala linnades tegevust linnaarstid (kes võisid olla ülikooliharidusega) ja tavaliselt kirikute juurde kuuluvad hospitalid, maal jäi peamiseks rahvameditsiin.

1783. aastal Eesti- ja Liivimaal tegevust alustanud üldhoolekande kolleegiümide ülesannete hulka kuulus ka haiglate (hospitalide) ülevalpidamine. Et aga meedikuid oli ebapiisavalt, ei suudetud neid kaugeltki kõikjal avada.

Kõigis 19. sajandi algul Vene riigis rajatud ülikoolides olid ette nähtud arstiteaduskonnad koos kliinikutega. Kuigi meditsiini ja kirurgia õpetamine oli kokku viidud, seisis esimene teisest hoopis kõrgemal. Just 18.–19. sajandi vahetusel toimus suhtumise muutmine, kuid eriti visalt levis uute füüsikaliste diagnoosimeetodite jms (mida näiteks Itaalias juba ammu kasutati) kasutuselevõtmine saksakeelsetes maades, kus oldi vitalistlike teooriate kütkes. Würzburgis avati ülikooli kliinik 1769, Göttingenis 1781 ja need kuulusid esimeste hulka. Läbimurre toimus alles 1830. aastatel.³⁷¹

Selles osas oli Venemaa isegi ette jõudnud ja Tartu ülikooli kliinik, kus juba 1820. aastail kasutati moodsaid füüsikalisi diagnoosimeetodeid — kuulamist ja koputlemist — oli saksakeelses maailmas vägagi eesrindlik.

³⁷¹ Das Universitätsklinikum in Berlin. Seine Ärzte und seine wissenschaftliche Leistung 1810–1933. Hrsg. Paul Dieppen, Paul Rostock. Leipzig, 1939. S. 2.

Arstiteaduskond sai Keiserlikus Tartu ülikoolis eriti head arengutingimused. Väga olulist rolli selles mängis suure riigi pidev vajadus arstide, sealhulgas eriti sõjaväearstide järele.³⁷² Vene ülikoolide arstiteaduskondade kiiremaks käivitamiseks toodi esialgu välismaalt sisse mitte ainult õppejõude vaid ka üliõpilasi. Juba 1812 saabus Tartu ülikooli esimene partii välismaalasi, kellest pidid saama sõjaväearstid. Nad olid alustanud õpinguid Vilniuses. Kui see piirkond jäi Napoleoni sõjakäigu jalgu, toodi noormehed üle Tartusse. Kiirendatud korras välja õpetatud arstid saadeti kõik sõjaväkke. Regulaarne arstide koolitamine kroonurahade eest algas 1819. aastast, kui rajati kroonu meditsiiniinstituut, millesse igal aastal võeti stipendiaatidena 10 kasvandikku — nelja-aastase õppeaja puhul oli neid korraga 40.³⁷³ Suurem osa neist saidki arstideks, kuid siit tuli ka loodusteadlasi — näiteks botaanik Alexander v. Bunge (1803–90), Tartu botaanikaiaia direktor 1836–67.

Juba esimesel veerandsajandil saavutatud teaduslik edu lõi aluse edaspidisele usaldusele Tartu ülikooli vastu ja 19. sajandil väga kiiresti arenenud arstiteadus leidis oma vajaduste rahuldamiseks kergesti valitsuse mõistmist. Korralik materiaalne baas omakorda lubas olla pidevalt esirinnas ka teadus-asutusena.

7.1.1. Kliinikute assistendid

Kliinikute assistendid olid õiguslikult samas seisundis nagu muude teaduslike kabinetide assistendid, ja moodustasid selles mõttes osa ülikooli õppetöö tugipersonalist, kuid amet pani neile suurema praktilise vastutuse ja nende ametisolek on ka kompaktsemalt dokumenteeritud, seepärast vaatlen neid eraldi.

Assistentide ülesandeid reguleeriti üldiselt, kuigi igas kliinikus oli neil töö spetsiifikast tulenevalt loomulikult rida erinevaid kohustusi. Esialgu oli kõigil kliinikutel — need asusid ka ühes hoones — ühine assistent. Kirurgiakliinikus tegutses kirurg Trympi. Meditsiiniline st teaduslikul alusel rajanev kirurgia tuli Tartusse alles 19. sajandi teisel kümnendil koos professor Johann Christian Moieriga (1786–1858, TÜ-s 1815–36), kes oli õppinud Itaalias kuulsa Scarpa juures. Moieri kaasaegse, Tartu ülikooli kasvandiku kirurg Johann Ludwig

³⁷² **A. С. Георгиевский, А. А. Лопатенок.** Роль медицинского факультета Тартуского (Дерптского) университета в подготовке военных врачей и развитии военной медицины в России. // Тартуский государственный университет. История развития, подготовка кадров, научные исследования. III. Медицина, биология, физическая культура. Тезисы докладов Всесоюзной (XIII Прибалтийской) конференций по истории науки, посвященной 350-летию Тартуского государственного университета. Тарту, 1982. С. 24–35.

³⁷³ **E. Käer-Kingissepp.** Tartu ülikooli kroonustipendiaatide instituut (asutatud aastal 1819). // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. III. Tartu, 1975. Lk 90–98.

Jochmanni (1787–1814) mõtteavaldustest jääb mulje, et tema oleks parema meelega käsitööliseks jäänudki.³⁷⁴

Assistent pidi olema meditsiinilise kraadiga, ta sai möbleeritud korteri koos kütte ja valgustumaterjaliga ning kliiniku pesumajas pesti tema pesu tasuta. Meditsiiniinstituudi stipendiaatidel loeti assistendina töötatud aeg teenistusaja sisse. Teistel läks assistendina töötatud aeg riigiteenistusse alates 1842. aastast, kui kinnitati Tartu ülikooli uus eelarve.³⁷⁵

Assistent võis määrata ravi (direktori range kontrolli all), juhendas praktikumete, koostas haigete söögisedeli, jälgis puhtust ja korda, kirjutas paranenud patsiendi haiglast välja või väljastas surmatõendi.³⁷⁶ 19. sajandi lõpuks hakkas assistendina tegutsemine muutuma noorte arstide kutsealase ettevalmistuse osaks.

Erinevate kliinikute assistendid on 20. sajandi alguseks kasvanud kõige arvukamaks õppetöö tugipersonaliks üldse. Säilinud rohkem kui 300 toimiku põhjal võib saada neist ka üldisema pildi. Sel kohal tegutseti keskmiselt paar aastat, sageli doktoritöö ettevalmistamise perioodil, et siis üle suure impeeriumi laiali minna. Eelarvelised ehk määralsed assistendid said palka eelarvest (300–600 rbl), osad eelarvevälised ehk ülemääralsed assistendid said palka ülikooli erivahendite arvelt, osad töötasid palgata. Viimasel juhul oli stiimuliks võimalus saada mõne aja pärast palgalisele kohale ja see, et ka palgata assistendina töötatud aeg läks teenistusstaaži sisse — muidugi juhul, kui ei vahetatud eriala. Sageli töötas üks assistent järgemööda mitmes erinevas kliinikus, ilmselt erinevate kogemuste omandamise eesmärgil, aga võibolla ka materiaalseid huve silmas pidades.

Sotsiaalne koosseis peegeldab üliõpilaskonna üldist arengut — kui 1880. aastateni on tegemist valdavalt Balti provintsidest pärinevate ja luterlike üliõpilastega, siis 20. sajandi alguses oli assistentide hulgas väga palju õigeusklike vaimulike poegi, kuid ka juute, katoliiklasi ja muidugi jätkuvalt luterlasi. 322-st assistendist kliinikutes olid kokku 2/3 (220) pärit maksualusest seisusest, st tegu oli esimese põlve intelligentidega. Kui arvestada, et 1897. a rahvaloenduse andmetel kuulus Tartu elanikest 88% maksualusesse seisusse, oleks nende andmete alusel arsti elukutse juurdepääsuvõimalus maksualustele üle 68% — juba taset üle poole peetakse ühiskonna suure sotsiaalse avatuse näitajaks. Arstiteaduskonna rohked kroonustipendiumid avasid võimalusi vaesematele ja arsti ameti omandamine oli Tartus levinuim tee sotsiaalseks tõusuks. Sajandi lõpus torkab silma teisalt ka aadlike suurenenud osakaal — eriti Poola, aga ka Balti aladelt, kus muutunud ühiskondlik situatsioon sundis aadlinoorukeid

³⁷⁴ EAA. 402–3–702. L 25–25p. Tartu ülikooli kasvandik J. L. Jochman oli olude sunnil saanud 1812 ülikooli kirurgiakliiniku juhatajaks, kuid ei tahtnud esitada dissertatsiooni, mis andnuks võimaluse teda ka ametisse kinnitada — öeldes, et kirurgid on seda alati teinud alles vanas eas ja suurte kogemuste baasil.

³⁷⁵ EAA. 402–3–1450.

³⁷⁶ Kliinikute reglemendi projekt 1865. EAA. 402–5–501. L 47 p.

otsima uusi tegevusalasid. Olukord Tartus erines tugevasti näiteks Saksamaast, kus pooled üliõpilased tulid 19. sajandi algul ühiskonna haritud eliidi hulgast. Sajandi jooksul tõusid nende kõrvale küll rahvakooliõpetajad ja ametnikud,³⁷⁷ kuid needki olid tegelikult haritlased. See räägib hariduskarjääri suhteliselt avatud iseloomust Läänemereprovintides ja kinnitab, et haridus oli tõsine seisusliku korra nivelleerija.

Elu oli korraldatud selliselt, et haridusele ja heale kvalifikatsioonile vaatamata oli maksualusest seisusest tulnutel keeruline leida tööd kodumaal. Hea näide on selle kohta 19. sajandi keskpaiga kaupmehepoeg Tartust Paul Pabo (1826–?), kes sai ülikoolilt auhinnatöö eest kuldmedali, juba 1851. aastal saavutas *dr med* kraadi ja taotles Tartus õppejõukohta, kuid ei saanud seda.³⁷⁸ Tegemist oli sama Pabode kaupmeheperekonna esindajaga, kes asehalduskorra ajal olid Tartu kodanikeks saanud. Alles 20. sajandi alguses hakkasid noored eesti soost tohtrid rohkem kodumaal tööd leidma, kuid reeglina vaid assistendina — Heinrich Koppel, Juhan Ottas, Juhan Luiga, Konstantin Konik jt.

Vene-Jaapani sõja ajal läksid paljud assistendid Punase risti teenistuses või ka otse riigiteenistuses sõjaväljale, samuti Esimese maailmasõja ajal. Sõja ajal ei määratud peaaegu üldse ametisse uusi assistente, ühelt poolt värvati kõik noored arstid kohe sõjaväeteenistusse, teiselt poolt loodi osade assistendikohtade asemele ordinaatorite kohad, kuid vakantse oli siiski palju. Sõda kiirendas naiste tõusmist kõrgemat kvalifikatsiooni nõudvatele kohtadele. 1916. aastaks oli ordinaatorite ja assistentide seas neli naist — Ludmilla Triodina teraapiakliinikus, Maria Nikolskaja silmakliinikus, nooremassistent Pelageja Suševskaja ja ordinaator Glafira Meteleva linnahaigla ülikooli osakonnas.

Oluliselt rohkem ja varem oli naisi rakendatud järelevaatajate ja halastajaõdede ning põetajatena, mis ei olnud riigiteenistuse kohad. Siin olid nais-töötajad ametis päris kliinikute tegevuse algusest peale. Suurem osa neist oli meditsiinilise erihariduseta (vt ka alaptk *Meditsiiniteenus turul*). Tartus oli muide Schulz-Bertrami andmetel valdavalt eestlannadest põetajate mõjul üldlevinuks saanud medõe nimetusena *vester* (*Schwester* asemel).

Kliinikute kasvades diferentseerus ka personal — linnahaigla näite varal võib konstateerida, et tehti vahet peaarsti, ordinaatori, arsti, õe, sanitari, põetaja, ööpõetaja ja teenija vahel. Kõõgis olid ametis pereema, vanem- ja noorem-keetja, leivaküsetaja, nõudepesijad; majandusteenistusse kuulus ökonoom ja raamatupidajad; pesukojas tegutses selle juhataja, pesunaised ning pesuparandaja; õues hoovipoisid, öövaht, uksehoidja ja kutsar. Linnahaiglas oli 1918. aastal ametis isegi sigade söötja, ehkki võib arvata, et see oli sõjaegsest häda-

³⁷⁷ Geschichte der Universität. III. S. 218–219.

³⁷⁸ EAA. 402–3–1263. L 40–47. 1852. aastal vabastati ta Senati ukaasiga maksualusest seisusest, tegutses ülikooli kirurgiakliinikus assistendina 1852–54, osales koos N. Pirogoviga Krimmi sõjas (nooremordinaator sõjaväehospitalis Sevastopolis), oli hiljem peaarst mitmetes sõjaväehospitalides: Pensas, Mogiljovis, Riias, Orenburgis. Vt AA nr 4807.

olukorrast tingitud lahendus, muidu kliinikud ise loomi ei pidanud.³⁷⁹ Sarnane oli ka ülikooli kliinikute personali struktuur. Suurem osa sellest personalist elas samas hoones, sai asutuse poolt lisaks korterile ka kütte, valgustuse ja sageli söögi, palk aga oli väga väike ja naisteenijail peaaegu alati väiksem kui meestel. Samas oli ülikooli kui riigiasutuse teenistuses seismine siiski privileeg ja kliinikute pesunaised võisid 19. sajandi lõpul enesele lubada oma 8-rublase kuupalga eest (söök ja korter oli prii) alltöövõtja palkamist, kes sai 2 rubla.

Kliinikud olid 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul ülikoolile rentaablid. Haiged olid teeninduse järgi jaotatud kolme klassi, ravitasu kattis tehtud kulutused ja ülejäägid moodustasid ülikooli erivahendite kõige suurema osa. Samas süsteemis jätkati Eesti Vabariigi Tartu ülikoolis.

7.1.2. Ämmaemandad

Meditsiin oli valdkond, milles rida tegevusi oli traditsiooniliselt naiste käes ja kus nad said varakult meestega võrdsed õigused. Läbi aegade ja igal pool on selliste alade hulka kuulunud sünnitusabi. Ämmaemanda elukutse on maailma vanimaid, see on selgelt kirjas juba vana Testamendi kõige vanemates raamatutes ja oli Kreeka-Rooma sotsiaalse struktuuri kindel aktsepteeritud element. Riikliku struktuurina kadus see keskajal, kuid säilis põlvest põlve edasiantav teadmine. 17. sajandil alustati Euroopas tasapisi uuesti ämmaemandate koolitamisega. 18. sajandil tekkisid suuremates linnades sünnitusmajad, kuid alles 19. sajandil viidi ämmaemandate koolitamine ja järelevalve nende üle seaduslikule alusele. Esirinnas sammusid Madalmaad, Skandinaavia, Saksamaa ja Prantsusmaa. Suurbritannias võeti esimene seadus ämmaemandate kohta (*Midwives act*) vastu alles 1902. aastal. 19. ja 20. sajandi vahetusel tõid günekoloogia edusammud enamiku lääne rahvaste juures kaasa koduse sünnituse asendumise meditsiinilisega.³⁸⁰

Traditsioonilises küla- ja linnaühiskonnas võis sünnitusabikunst olla praktiliselt õpitav ja kuni 19. sajandini oli see kõikjal Euroopas naiste ala. Ülikooliteaduse levik hakkas traditsioonilist süsteemi tasapisi välja tõrjuma ja püüdis asendada kogenud naise sünnitusabi juures õppinud mehega. Esialgu ei toonud see kuigi suurt kasu — kliinikuid pigem kardeti, sinna sattusid vaid vaesed ja statistika võis olla kohati üsna hirmuäratav. Uurimistuhinas ja haigustekitajatest veel väga ähmast ettekujutust omades võis arst tulla lahkamiselt ja asuda isegi käsi pesemata sünnitajat abistama — pole siis imestada, et kohati kliinikutes sünnitajatest pooled haigestusid ja surid. Usaldust see muidugi ei tõstnud. Suuri üldistusi siin siiski teha ei tohi, eri maades ja haiglates võis olukord vägagi erinev olla. Alles ajapikku, kui kogunes täpsemaid teadmisi inimese anatoomiast ja füsioloogiast ning arenes anti- ja aseptika, kujunes ka kliinikus

³⁷⁹ Vrdl: Tartu linnahaigla personal 1914–19. EAA. 3503–1–168; Tartu linnahaigla personal 1918–22. EAA. 3503–1–22.

³⁸⁰ *Midwifery*. Encyclopedia Britannica.

sünnitamine ohutuks ja abistajate günekoloogiaalaste teadmiste hulga kasvades isegi soovitavaks.

Vene impeeriumis algas ämmaemanda ameti institutsionaliseerumine suhteliselt varakult — 1775. aastast, mil Katariina II oma kubermanguseadusse kirjutas muu hulgas sisse sellise ametikoha nagu kreisiämmaemand. Tegemist oli riigiteenistuse kohaga, mida täitsid naised. Paika pandi eksamineerimine riikliku Meditsiinikolleeegiumi ees, kuid polnud veel riiklikku süsteemi nende väljaõpetamiseks — vajalikud teadmised tuli omandada praktilisel teel. Ühest ämmaemandast maakonna peale ei piisanud loomulikult kõigi sünnitajate abistamiseks isegi mitte kreisilinnas. Tegemist oli rohkem ametnikuga, kes sellel valdkonnal silma peal pidi hoidma.

Riiklik koolitussüsteem hakkas kujunema koos ülikoolide võrgu rajamisega. Sünnitusabi viimisel meditsiinilisele alusele sammus Tartu ülikool Vene impeeriumis esirinnas. Esialgu oli see teisejärguline õppeaine, mida tulnuks õpetada kirurgia kõrvalt, siis aga leiti, et veterinaariaprofessor võiks ka sünnitusabi tarkust jagada. Kliinilise sünnitusabi õpetamise seadis sisse Halles õppinud professor Christian Friedrich Deutsch (1768–1843), kes rajas 1806. aastal ka sünnitusabi kliiniku — eramajas ja vaid kahe voodikohaga ning sünnitajaid tuli esialgu preemiatega kohale meelitada.

Ämmaemandate koolitamisega maanaiste hulgast tegid esimesena algust entusiastid Eestimaa kubermangus, kus tegutses 1809–11 sünnitusabi instituut, mis lasi välja 84 koolitatud ämmaemandat. Katse talunaistele sünnitusabi tarkust õpetada tehti ka Tartus kreisiarsti ja -ämmaemanda juhtimisel juba 1810–13, ehkki just keeleprobleem oli see, mis asja katki jättis. Säilinud aruanded näitavad, et 12. detsembrist 1812 lõpetas kursused edukalt vähemalt kaheksa naist, kes said ka sellekohase tunnistuse, 20 jätkasid veel õpinguid. 1813. aastal lisandus veel neli lõpetajat.³⁸¹ Näib, et probleemiks oli ka usaldus — pooled või rohkemgi naistest, kes mõisalt soovitusel said Tartusse õppima minekuks, ei tahtnud seda teha.

Prof Deutsch organiseeris saksakeelse kooli ülikooli sünnitusabikliiniku juures. Esimene lend lõpetas 4. aprillil 1812 — Elisabeth Meisner Riiast, Johanna Brennicke Pihkvast, Carolina Wieghorst ja Anna Downenick Valgast.³⁸² Viimasest, kes kõigis ainetes sai hindeks “väga hea,” sai peagi ülikooli kliiniku ämmaemand. See koolitusvorm osutus edukamaks, ämmaemandate kool Tartus jäi pikka aega ainsaks omataoliseks Eesti alal ja jõudis 1943. aastani välja lasta 2400 ämmaemandat. Alles 1898 organiseeriti Tartus eesti ja läti ning 1901 Tallinnas eestikeelne maaämmaemandate kool (ilmselt esimene õppeaine, mida ülikoolis eesti keeles õpetati). Kuid juba 19. sajandi keskpaigast alates õppis ka Tartus üksikuid eestlannasid ja lätlannasid. Muide, ülikooli kliiniku ämma-

³⁸¹ EAA. 378–1–14. Verordnungen betreffend die Hebammen. 1810–1853. Liivimaa arstivalitsuse korraldus dr Willmerile, Tartu kreisiarstile. 7.2.1810.

³⁸² Eesti arstiteaduse ajalooost. **Koost. Viktor Kalnin.** Tartu, 1996. Lk 30–33.

emandal oli praktilises õppetöös sedavõrd tähtis roll, et neid võiks julgelt abiõppejõududeks pidada.

Koolitus on vaid üks pool. Kulus kaunis pikk aeg, kuni naised harjusid sünnitusmajas sünnitama. Koos polikliinilise sünnitusabiga, kus meedikud külastasid patsienti kodus, oli siiski Tartus 1860. aastateks haaratud umbes 11–15% sünnitustest³⁸³ ja sajandi viimaseks kümnendiks vähemalt kolmandik. Kuid endiselt olid kliinikus sünnitajad peamiselt (vaesemad) eestlased ja väga harva (jõukamad) sakslased. Näib, et usaldus saavutati alles 20. sajandi alguses, seega umbes samal ajal nagu mujalgi Euroopas, aga ka siis jäi sakslaste arv kliinikus traditsioonide mõjul väga väikeseks.

7.1.3. Õed ja põetajad

Kui ämmaemanda amet institutsionaliseerus suhteliselt varakult, siis palju kauem võttis aega põetaja või õppinud medõe ameti tekkimine. Haigehooldus kuulus kokku vaestehoolekandega ja oli traditsiooniliselt usu- või heategevusorganisatsioonide käes. Krimmi sõja ajal tõi Nikolai Pirogov esmakordselt lahinguväljale halastajaõed, kes said spetsiaalse väljaõppe ja ei pidanud olema seotud usuorganisatsioonidega. Nende hulgas oli palju suursuguseid daame, kes soovisid patriootlikel kaalutlustel pühendada end sõjameeste abistamisele. Vene impeeriumis kujuneski see suursuguste daamide harrastuseks — 1860. aastail tekkisid kubermangulinnades Punase Risti daamidekomiteed, mille liikmed kuulusid reeglina kõrgema seltskonna hulka.

Tavahaiglates tegutsesid endiselt spetsiaalse ettevalmistuseta põetajad. Nii oli see ka Tartu ülikooli kliinikutes. Esimene, kes Tartus oma haigla töötajad valgesse vormirõivastusse pani, oli professor Ernst Bergmann (1836–1907, TÜs 1871–78) — see sai teoks uuendatud kirurgiakliinikus 1870. aastate algul. Neilt hakati ka paremat ettevalmistust nõudma, kuid riiklikku süsteemi põetajate koolitamiseks veel ei olnud. Puhtusenõuete karmistumine ja oskusliku põetamise tähtsuse mõistmine sundis mõtlema ka põetajate või õdede organiseeritud ettevalmistamisele. Algust tehti eraviisiliselt: 1860. aastail hakati meditsiiniõdesid välja õpetama Tallinna Diakonisside kodus, esimese erioppeasutusena avati 1894. aastal Tartus Mellini erakliinik. 20. sajandi algul toimus suuremates linnades aeg-ajalt samariitlaste kursusi, Riias avati *Schwesterschaft Albertina*, mis oli ilmalikum kui diakonisside asutus jne.³⁸⁴ Kuid õdede ja põetajate ettevalmistamine jäi Balti kubermangudes siiski peamiselt eraisikute ja -organisat-

³⁸³ 1866 sündis Tartus 1191 last, sünnitusmajas 20, polikliinilisi patsiente 112 (14,9%). 1867 sündis 1114 last, 26 sünnitusmajas ja 140 polikliiniliselt (14,9%). Aluseks: Naistekliiniku žurnaalid. EAA. 2451–2–21 (1859–84), EAA. 2451–2–35 (1909–1912). Kirjanduses on levinud seisukoht, et polikliiniline sünnitusabi sai alguse 1880. aastatel, kuid säilinud žurnaalid tõestavad veenvalt, et see sai alguse 20 aastat varem.

³⁸⁴ **G. v. Wrangell.** Krankenpflege als Lebensberuf und Familienpflicht. // Baltische Monatsschrift. Riga, 1913. Bd. LXXVI. S. 49–60.

sioonide asjaks, alles Esimese maailmasõja ajal hakati igal pool avama riiklikke õdedekursusi, nii et pärast sõda kujunes medõe amet kiiresti kutseks selgete nõuete, haridussüsteemi ja kutseorganisatsioonidega.

Esimese maailmasõja eel ja ajal, mil ülikooli kliinikutesse leidsid tee järele-vaatajatena (sisuliselt medõdedena) erakõrgkoolide lõpetanud st kõrgema haridusega noored daamid, hakkame kohtama dokumentides ka nende nimesid. Erihariduseta abipersonali — sanitaride, põetajate, teenijate, põrandapesijate jt — kohta pole isegi arve aastaaruannetes. Osaliselt säilinud alamate teenijate töölevõtmisega seotud dokumendid 19. sajandi lõpust näitavad, et see osa kliinikute personalist oli võrdlemisi kiiresti muutuv ja koosnes peaaesjalikult hiljuti maalt linna tulnutest. Ülikooli tööle võtmine vabastas nad talupojakogukonnast, kuhu nad muidu kuulusid. Sanitaride hulgas oli nii mehi kui naisi. Sajandivahetuse ümber torkab silma perekonniti tööleasumine, kabinetiteenija või kojamehe abikaasa otsib sageli teenistust ülikooli kliinikutes. Võrreldes 19. sajandi algusega, kus nais-teenijad olid peamiselt lesed, on siin tegemist hoopis teistmoodi käitumistüübiga. Noorema meditsiinipersonali leidmisega ei paistnud Eesti Vabariigi Tartu ülikoolil erilisi raskusi olevat, pilk töölevõtmise aastatele (vt lisa 4) aga kinnitab eelöeldut — nimelt et see osa personalist ei olnud kuigi püsiv.

7.2. Meditsiiniteenus turul

Ülikooli kliinikud³⁸⁵ täitsid kahte eesmärki — võimaldasid noortele arstidele praktikat ja andsid tartlastele reaalselt arstiabi. Nii arstiteaduse kui kliinikute töö lõppeesmärk sai olla inimeste elukvaliteedi tõstmine. Arstide ja haiglavoodite arv 100000 elaniku kohta ja laste suremus esimesel eluaastal on tänaseni riikide arengutaseme näitajate hulgas kindlal kohal. Teadusharu, mis 19. sajandil kiiresti ja kardinaalselt arenes, poleks saanud seda teha ühiskondliku tellimusega — inimesed pidid tunnetama selle vajalikkust ning olema valmis ja võimelised teenuse eest ka maksma, ühesõnaga meditsiiniteenuse levikut reguleeris turumajanduslik nõudmise-pakkumise vahekord. Meditsiiniteenus kujunes võrgustikuks, mis haaras lisaks haiguste diagnoosile ja ravile ka riiklikud ja isiklikud meetmed nende ärahoidmiseks, st hügieeni.

Keskkonna ja haiguste leviku seos oli ammu teada, bakteritest haigus-tekijate avastamine kaotas viimsed kahtlused. Olulist rolli riikliku tervishoiu-meetmete võrgustiku vajalikkuse selgitamisel mängisid 19. sajandi suured koolerapandeemiad (esimesena 1830–31), mis sundisid valitsusi rakendama ulatuslikke organisatsioonilisi abinõusid epideemia tõkestamiseks.³⁸⁶ Nii

³⁸⁵ Ülevaade Tartu ülikooli kliinikute arengust on toodud ülikooli kliinikumi 200. juubeliks ilmunud ülevaate teoses: Tartu Ülikooli kliinikum. Tartu, 2004. Lk 21–69.

³⁸⁶ Tartus arutati võimalikke rakendatavaid meetmeid juba 1830. a detsembris, vt EAA. 402–5–247. Riiklikud koolerakomiteed rajati Peterburis asuva Kooleratõrje keskkoo-

Prantsusmaal kui Saksamaal jäid linnade avaliku tervishoiu küsimused politsei pädevusse. Sajandivahetusel leiti, et tervishoiupolitsei peaks olema üldpolitseist eraldatud. Enamasti jäi see valdkond linnavalitsuse kätte, mõnedes Preisimaa lääneosa linnades aga loodi spetsiaalne tervishoiupolitsei (*Gesundheits-polizei*).³⁸⁷ Tervishoiuseadus võeti Suurbritannias vastu 1872, Rootsis 1874, Soomes 1879. aastal.

1870. aastate lõpul ja 1880. aastate algul toimus ridamisi ühiskonnateadlaste ja meedikute kokkusaamisi — rahvusvahelised hügieenikongressid käsitlesid korteritingimusi, vesivarustust, kanalisatsiooni, tänavate puhastamist, toiduainete inspekteerimist, sealhulgas liha ja piima ning eraldi veel tapamajasid. Tihe omavaheline kontakt mõjutas põhimõtteliselt sarnaste meetmete rakendamist.

Kooleraepideemiad mõjutasid vesivarustuse ja kanalisatsioonisüsteeme ehitama, korralikke tapamaju rajama ning turukauba kvaliteeti kontrollima, Joseph Listeri (1827–1912) ja Pasteuri tööd haavaravist aitasid välja kujundada moodsa õenduse, avalikku tervishoidu üldiselt nagu ka sotsiaalkindlustust mõjutas töolisliikumine. Riikliku süsteemi eesmärgiks oli parandada kogu rahva tervist. Selleks tuli kõigepealt alati teatada igast nakkushaiguse juhust, tervishoiunõudeid hakati arvestama linnaehituses ja hügieeni hakati üldiselt õpetama. Kuigi kõik meetmed ei pruukinud alati eesmärgile viia, oli ometi üldine sotsiaalhügieen see, mille mõju oli suurim ja kogu infrastruktuuri areng kõige tähtsam, et rahva tervist parandada.³⁸⁸

Kui ülikoolide kliinikud võisid olla väga kõrgetasemelised, siis avalike hospitalide statistika oli veel 1890. aastail Saksamaal ühendatud vaestehoolekande omaga, mis näitas selle tervishoiuteenuse teisejärgulist tähendust.

Riiklike meetmeid haiguste ärahoidmiseks hakati Euroopas rakendama alates 18. saj keskpaigast, umbes sel ajal tekkisid ka vastavad asutused. 1739. aastal anti Venemaalgi välja esimesed määrused Peterburi ja Moskva avalike hospitalide kohta. Üleriigilise meditsiinilise järelevalve süsteemi alged rajas Katariina II — kubermanguseadusega kõigis kubermangudes loodud üldhoolekande kolleegiumidele allusid esialgu nii politsei, vaestemajad, koolid kui tervishoiuküsimused. 1775. aastast paika pandud kreisiarsti institutsioon säilis tsaaririigi lõpuni, kuid era- jt arstide arvu kasvuga sai kreisiarstist eelkõige järelevalvet teostav ametnik.

Suhteliselt varakult tekkisid ka riiklikud rõugepanemise komiteed ja nagu paljudes teistes Euroopa riikides, moodustati ka Venemaal, sealhulgas Balti kubermangudes 1831. aastal kooleraepideemiaga võitlemiseks koolerakomiteed. *Врачебный устав* kuulus Vene seadustekogu XIII köitesse alates 1857. Heal tasemel kujundati välja sõjaväe meditsiiniline teenindamine — lisaks spetsiaal-

mittee juhtimisel ka Baltimail. Vt ka: **Lidia Rootsmäe**. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn: Valgus, 1987. Lk 13–14.

³⁸⁷ **M. Hietala**. P. 265.

³⁸⁸ Samas. Lk 273.

sele Sõjaväemeditsiini akadeemiale, mis selle tarvis arste tootis, leidsid värsked ülikooli lõpetanud tsiviilarstid samuti sageli teenistust militaarstruktuurides.

1890. aastail eraldati kubermangude tervishoiuvalitsustest veterinaarjärelevalve. Kooli- ja vabrikuarste oli siin-seal rakendatud varemgi, kuid massiliselt hakati neid ametisse seadma 1880. aastatest (ka Saksamaal toimus see 1870. aastail). Enne Esimest maailmasõda rajati valitsuse initsiatiivil ja vabrikuinspektorite järelevalve all ka tööliste haigekassade süsteem.

Tartus pandi esimene kooliarst ametisse 1881. aastal — see oli dr Johann Richard Faure reaalkoolis, mis oli avatud 1880. aastal. Hugo Treffneri gümnaasiumis oli arst kooli asutamisest saadik (1883), samuti Eesti Noorsoo- kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasiumis 1907. aastast. Tervishoiujärelevalve algkoolide üle seati sisse linnavalitsuse poolt alates 1910. aastast, mil viie linna- algkooli ja kahe linnalt abi saava algkooli arstiks kutsuti dr Riemschneider.³⁸⁹ Alles Eesti Vabariigi ajal rajati süsteem, mis haaras ka kolm medõde.

Nagu paljudes saksa linnades, kus sajandivahetuse paiku peeti otstarbekaks üldise sanitaarjärelevalve eraldamist politsei pädevusest spetsiaalse meditsiini- politsei kompetentsi, loodi ka Vene riigis eraldiseisvad politsei tervishoiuosakonnad — Eesti alal Tartus, Tallinnas ja Pärnus. Selline osakond teostas järelevalvet turukauba kvaliteedi ja prostituutide üle (viimased olid haaratud meditsiinilise kontrolliga juba 1851. aastast).

Statistikakomiteede süsteemi loomisega hakati järjest rohkem tähelepanu pöörama ka meditsiinistatistikale. Kvalifitseeritud arstiabi pakkumise mõõtmiseks kasutatakse rahvusvaheliselt näitajat arstide arv 100000 elaniku kohta. 19. sajandi rahvaloenduste andmeil nägi olukord Liivimaal välja järgmine:

Tabel 12. Kvalifitseeritud arste 100000 elaniku kohta³⁹⁰

	Riia	Tartu	Pärnu	Liivimaa kubermang	Saksamaa
1867*	1356	356	137	187	?
1881	62	135	23	17,8	73,3 (1887)
1897*	396	879	1149	463	88,6 (1898)
1907	137	172	69		73.5 (1909)

* Loeti kokku kõik, kes meditsiinifääris töötasid, st arstid, apteekrid, veterinaarid, ämmaemandad, hambaarstid ja nende abilised. Teistel loendustel olid (kõrgharidusega) arstid eraldi. Berendsen-Maiste töös välja toodud 86 arsti Tartus (1897) annab Saksamaa linnade keskmisest ikka poole suurema tulemuse.

Niisiis, arstide suhtarvu poolest ületasid Balti kubermangude linnad Saksamaa keskmist tunduvalt, kuid see näitab peamiselt, et kvalifitseeritud abi oli koon-

³⁸⁹ Tartu. 1927. Lk 563.

³⁹⁰ Koostamisalus 1867., 1881. ja 1897. a rahvaloenduste publitseeritud andmed, 1907. a Liivimaa kubermangu aastaaruanne ning **M. Hietala**. P. 281.

dunud linnadesse ja jaotus maal ebaühtlaselt. Ka Helsingis tuli 1909. aastal 132 arsti 100000 inimese kohta. Tabelist on näha, et ülikoolilinnas Tartus oli arste märgatavalt rohkem kui mujal — seega teenuse pakkumise puudust ei olnud. Kuidas aga oli turundusega? Võib vist väita, et Tartu puhul oli pakkumist esialgu rohkem kui nõudlust ja turg tuli meedikutel endil kujundada. Väga olulist osa selles mängis praktikantide polikliiniline tegevus linna vaesemates rajoonides, mis laiemaid elanikkonna kihte tasapisi arstiabiga harjutas.

Meditšiiniteenuste laiemaks levimiseks peab ühiskond — mitte ainult eliit — olema valmis arstiabi vastuvõtmiseks ja tunnetama selle vajalikkust. Ajaloost on küllalt tuua näiteid, kus religioossetel või moraalsel põhjustel arstiabist keeldutakse. Veel kaua tegid seda näiteks vene vanausulised. Alles siis, kui ühiskonna laiemad kihid on valmis arstiabi kasutama ja suudavad selle eest maksta (ükskõik, kas otseselt või kaudselt), võib haiglale, arstide ja muu meditsiinilise personali arv kasvada, mis tähendab ühtlasi märgatavat sotsiaalset mobiilsust, nagu igal pool, kus ametite proportsioonid lühikese aja jooksul palju muutuvad.

Tabel 13. Voodikohtade arv Tartus 1000 elaniku kohta

Aasta	Voodikohti	Neist ülikoolil	1000 elaniku kohta
1808	18+?	18	3,2
1843	112	52	1
1880	274	224	9,1
1897	350	238	8,3
1912	645	385	15,2

Voodikohtade suhtarvult ei jäänud Tartu samuti Saksa linnadest maha, vaid hoopis edestas neid, 1912. aastal oli Saksamaal 7,8 voodikohta 1000 elaniku kohta. Suhe võib olla ka pisut teistsugune, sest minu käsutuses ei olnud Tartu garnisoni hospitali voodikohtade arvu ja ametlik statistika opereeris rahvaarvu kohapealt viimase rahvaloenduse rahvaarvuga (1897). Igal juhul on näha, et Tartus oli 20. sajandi alguses peaaegu kaks korda nii palju voodikohti 1000 elaniku kohta kui võrreldavas Saksamaa regionaalkeskuses, kus see oli maa keskmisest veidi kõrgem — 8,5.³⁹¹ Ainus loogiline järeldus saab olla, et Tartu pakkus meditsiiniteenust mitte ainult oma elanikele, vaid siia tuldi ka kauge-malt. Sajandivahetuseks olid ülikooli kliinikud saavutanud hea kuulsuse ja teenindasid seetõttu palju suuremat piirkonda kui Tartu linn või maakond. Teadlaste rohkus ja kliinikute hea varustus oli loonud olukorra, kus Tartusse tulid need haiged, kes mujal abi polnud saanud. Üliõpilaste õpetamiseks oli see olukord muidugi kasulik ja Tartu ülikooli arstiteaduskond seepärast jätkuvalt populaarne. Ühtlasi olid kliinikud tööandjaks järjest suuremale inimestehulgale.

³⁹¹ M. Hietala. P. 296.

7.3. Kokkuvõtteks

Ülikooli kliinikud olid vaadeldaval perioodil tööandjaks tuhandetele inimestele. Erinevalt teistest ülikooli struktuuriüksustest, kus tegutsesid üldjuhul mehed, pakkusid kliinikud juba 19. sajandi algusest peale tööd ka naistele, toetades seega tõhusalt naiste emantsipatsiooni Tartu linnas. Esimesed naisõppejõud Tartu ülikoolis olid kindlasti kliiniku ämmaemandad, kuigi neil oli vaid kutse, mitte akadeemiline haridus. Kui 19. sajandi algul leidsid kliinikud oma personali linna (saksakeelsetest) keskkihtidest, siis hiljemalt 1830. aastail olid põetajajaks juba eestlannad. Meditsiinivaldkond pakkus palju erinevat kvalifikatsiooni nõudvaid ameteid arstist sanitarini ja selle ala kiire areng tõi kaasa väga suure sotsiaalse mobiilsuse. Sanitari ja põetajakohtadel võib sajandivahetuse ümber märgata väga suurt töötajaskonna voolavust, kuid vähegi vastutavatel kohtadel oldi kaua (näiteks ülempesunaine). Kas lühiajaline töötamine kliinikus võis mõjuda inimeste sanitaarkultuurile, seda on olemasolevate andmete põhjal väga raske hinnata, kuid mõni uus teadmine võis ju külge jääda.

Arstiabi pakkumist Tartus võib hinnata väga heaks. Selle tulemuslikkust pole seni kuigivõrd uuritud. Mingi pildi annab ehk selline rahvusvahelises statistikas levinud näitaja, nagu alla aastaste laste suremus tuhande sündinu kohta — Venemaa keskmine (Euroopa Venemaa 50 kubermangus ilma Soome, Poola ja Kaukaasiata) oli 19. sajandil veel üsna kõrge, kõikudes 250–300 vahel (andmed 1867–1911). Soomes oli vastav näitaja 1870. aastast juba kindlalt alla 200 (andmed alates 1866. aastast), näidates pidevat vähenemise tendentsi (üldiselt 110–150 vahel) ja langes 1920. aastaks stabiilselt alla 100. Samal ajal oli see arv Saksamaal 20. sajandi alguseni pidevalt üle 200,³⁹² kuid siiski veidi väiksem kui Venemaal. Tartu kohta on Felix Huebneri andmete põhjal 1834–59 võimalik arvutada alla aastaste laste suremus (võtsin kokku nii linna- kui maakogudused) — see oli siis keskmiselt 243 iga 1000 sünni kohta — veidi väiksem kui Venemaa keskmine.³⁹³ Ottomar Grosseti järgi arvatud keskmine laste suremus 1860–81 näitab vähenemise tendentsi — see on juba 205 iga 1000 sünni kohta.³⁹⁴ Näib, et murrang hakkaski saabuma alates 1860. aastatest, kui ka järjest suurem osa naisi sünnitusmajas sünnitas või siis oli allutatud polikliinilisele arstiabile (st kodus, aga arsti järelevalve all). Olukorra jätkuv paranemine sai sõltuda juba elutingimustest, joogivee kvaliteedist, kanalisatsioonist ning üldisest sanitaarkultuurist.

³⁹² International Historical Statistics. Europe 1750–2000. Fifth Edition. Palgrave Macmillan, 2003. Tabel A7. P. 120–127.

³⁹³ F. Huebner. S. 18.

³⁹⁴ O. Grosset. S. 26–27.

8. ÜLIKOOLI KÄSITÖÖLISED JA KAUPMEHED

Ülikoolide juures olid keskajast peale ametis mitmesugused käsitöölised. Nende vahekord ülikooli ja linnas leiduvate tsunftidega võis olla mitmekesine, aga vajas igal juhul reguleerimist, sest käsitöölise võtmisele akadeemiliseks kodanikuks (mis üldjuhul tähendas maksuvabadust) ei vaadanud tsunftid mitte kusagil hea pilguga. Rootsi ajal oli ülikoolil olnud lisaks trükkalile raamatukõitja, raamatukauplejad Pärnus ja Tallinnas, 1690. aastast ka sepp, tisler, lihunik, pottsepp, kübarategija ja nahksepp.³⁹⁵

19. sajandil pidas ülikool enesele vajalikuks arhitekti, mehaanikut, trükkalit ja kirurgiliste instrumentide meistrit. Mehaanik kuulus ülikooliperre — alguses füüsikakabineti juurde, kuid muutus hiljem iseseisvaks ettevõtjaks, teenindades kõiki ülikooli allasutusi, kes tema abi vajasisid. Kirurgiliste instrumentide meister kuulus samuti ülikooliperre ja oli kinnistatud kirurgiliste instrumentide kogu juurde. Trükkal oli ülikooliga lepingulises vahekorras ja pärast Grenziust nad enam akadeemilisse kogukonda ei kuulunud. Arhitekti võib ainult tinglikult käsitöölise hulka lugeda, Tartus täitis seda ülesannet arhitektuuri aluste õppejõud, kuid pidevalt laienevas ülikoolis jagus ka praktilist arhitektitööd.

Ülikooli käsitöölise staatus näib olevat olnud 19. sajandi algul veel ihaldusväärne. Nii avaldas kohe pärast ülikooli taasavamist Tartus tegutsev raamatukõitja Kugge soovi, et tedagi võetaks ülikoolipere liikmeks, mis annaks talle õiguse kanda akadeemilist univormi, kuid soov jäi rahuldamata ja ülikool sai läbi akadeemilise kõitjata. Teisalt on teada, et raamatukõitjate arv Tartus kasvas pärast ülikooli avamist kohe kahelt viiele ja suurenes loomulikult ka edaspidi. Tõenäoliselt Kugge lootiski kujunevas konkurentsisis eeliseid saada. Käsitöölise ülikooli juurde kinnistamisega oli keiserlik ülikool pigem ettevaatlik ja eelistas jätta enesele vabalt tellimuste esitamise õiguse. 1866. aastaks, kui tsunftikord Balti kubermangude linnades kaotati, oli Tartu ülikooli ainus ülikooliperre kuuluv käsitööliline mehaanik, kuid temalgi oli juba ammu väljapoole tellimuste täitmise õigus, niisiis sellest keskaegsest institutsioonist loobuti kaunis kiiresti. Seda enam vääriksid tähelepanu need käsitöölised ja kaupmehed, keda ülikool siiski enesele vajalikuks pidas.

8.1. Arhitektid ja ehitusmeistrid

Rootsiaegses ülikoolis polnud ei spetsiaalset arhitekti ega jagatud sellealast õpetust. Praktilised alad ei kuulunud 17. sajandil veel ülikoolistuudiumi ja ülikooli hoonete eest hoolitses patroon, st Tartus Rootsi riik.

Ülikooli taasavamise ajaks oli õpetuse sisu praktilise elu nõudmiste tõttu üsna palju muutunud. Kuigi Tartu ülikool jälgis klassikalist nelja teaduskonnaga

³⁹⁵ TÜ ajalugu. I. Lk 177–178.

ülikoolimudelit, oli siin rida õppetoole, mis pidid rahuldama eelkõige kohaliku elu vajadusi. Lisaks kolme Läänemereprovintsi õiguse ja sõjanduse õppetoolidele võiks selliste hulka lugeda ka ühte õppetooli koondatud arhitektuuri, ehituskunsti, tehnoloogia ja põllumajanduse erialad, mis kõik võisid ju ühele mõisnikule tõepoolest ära kuluda. Õppejõud, kes neid erialasid õpetas, oli ühtlasi ülikooli arhitekt.³⁹⁶ Arhitektil oli ka rida praktilisi kohustusi: uute hoonete projekteerimine, ehituse järelevalve, ümberehitus- ja parandustööd kõigis hoonetes. Tema vastutusel olid õppetöös kasutatavad arhitektuuriliste ja tehnoloogiliste mudelite kogud. Arhitekti amet ja arhitektuuri aluste õpetamine olid ühendatud kuni 1848. aastani, siis võttis ülikool tööle praktilise arhitekti. Arhitektuuri ja tehnoloogia õppetoolid eraldati juba varem ja vastav õppe-mudelitelte kogu jaotati 1837. aastal.³⁹⁷ Need, kes pikemalt ülikooliga seotuks jäid, tegelesid siiski ka õpetamisega, kuigi mitte enam professori vaid dotsendi või eradotsendina.

Kõige märgatavama jälje jätsid enesest Tartusse maha kolm ülikooli arhitekti — Johann Wilhelm Krause (1757–1828), Karl Rathaus ja Reinhold Guleke. Krause elu ja tegevus on leidnud kõige mitmekesisemat kajastamist,³⁹⁸ samas kui teised ülikooli arhitektid on suuresti tema varju jäänud. Pole kahtlust, et just Krausele võlgname me ülikooli kauni klassitsistliku ansambli, kuid tähelepanu väärivad ka järeltulijad, kasvõi ainuüksi selle eest, et nad eelkäija loomingut ära ei rikkunud. Laieneva ülikooli uued hooned on kenasti vanaga sobitatud.³⁹⁹

Krause oli Tartu ülikooli arhitektidest ainus, kelle puudus spetsiaalne arhitektuurialane kõrgharidus ja kes ise ei pärinenud haritlasperest. Selles mõttes oli ta tüüpiline 18.–19. sajandi vahetuse balti literaat, kes lõpetamata ülikooliharidusega tuli Baltikumi koduõpetajaks, osales aktiivselt kohalikus ühiskondlikus elus ja tõsisis taasavatud Tartu ülikoolis professorikohale. Samasugune oli ka näiteks rektor G. Ewers.

Krause ja Sileesias sündinud Karl Rathaus (1805–1872, TÜs 1851–69) olid välismaalased, kõik ülejäänud ülikooli arhitektid aga Vene impeeriumi alamad. Kui Krause oli professor, kes pidid õpetama ka tehnoloogiat ja põllumajandust (ja loengukava järgi otsustades tegeles nende ainetega rohkemgi kui arhitektuuri aluste õpetamisega), siis Rathaus õpetas arhitektuuri aluseid dotsendi seisuses. Talle langes osaks au projekteerida laienevale ülikoolile rida juurdeehitisi,⁴⁰⁰

³⁹⁶ Vt: **N. Raid**. Tartu ehitusmeistrid; **V. Vaga**. Tartu ülikooli arhitektid. Tartu, 1928.

³⁹⁷ LVVA. 240–5–46. L 2–3p, 8.

³⁹⁸ **Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma**. Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

³⁹⁹ Voldemar Vaga silmis ei leidnud armu ükski Krause järglane, kuid meil pole põhjust tema arvamust jäägitult jagada. Vt: **V. Vaga**. Tartu ülikooli arhitektid.

⁴⁰⁰ Rathausi tööd: peahoone tiibehitised, ülikooli kirik, Vana Anatoomikumi tiibhoonete pikendused, Vana ülikoolimaja (Raekoja plats 6) ümberehitus, naistekliiniku ja botaanikaaia kasvuhoonete juurde- ja ümberehitused, lisaks veel Veterinaariainstituudi Zootoomikum.

just tema käe all omandas suurem osa ülikooli vanu hooneid oma tänaseni tuntud kuju ja just teda tuleb tänada pieteeditundega rajatu eest. Pärast Rathausi lahkumist oli arhitekti koht jälle mõnda aega vakantne. Suhteliselt lühikest aega tegutsenud arhitektide järel jäi pikemalt ülikooliga seotuks Reinhold Ludvig Guleke (1834–1927, TÜs 1881–1906). 19. sajandil olid arhitektid õppinud valdavalt Saksamaal: Rathaus ja Maximilian Rösscher Berliini ehitusakadeemias, Guleke Pariisis ja Karlsruhe Polütehnikumis.⁴⁰¹ 20. sajandi algul tegutsenud arhitektidest oli Viktor Kessler (1873–?, TÜs 1907–09) erialalt hoopis teedeinsener ja hariduse saanud Peterburis.⁴⁰² Tema kõrval kandideeris muide samuti Peterburis õppinud tsiviilinsener Georg Hellat, kes aga kohta ei saanud. Järgmine arhitekt, Tartu ülikooli teoloogiaprofessori poeg Rudolf Moritz v. Engelhard (1857–1913, TÜs 1909–1910) oli õppinud Saksamaal Darmstadtis Polütehnikumis ja Peterburi Kunstiakadeemias.⁴⁰³ Keiserliku ülikooli viimane arhitekt 1911–18 Pavel Nikitin⁴⁰⁴ oli hariduselt ja ettevalmistuselt inseneritehnoloog ning Peterburi Tehnoloogiainstituudi kasvandik. Ühtlasi pidas ta ülikoolis loenguid, juhatas ühiselamus asuvat üliõpilassööklad (elas ka ise ühiselamus), täitis 1917. aastal eksekuutori rolli jne, ühesõnaga tegeles väga paljude erinevate asjadega. 1916. aastal oli talle antud ülesanne kohandada Tartu ülikooli ruumid sõja-aja vajadustele, mis tähendas terve rea laatsarettide sisseseadmist jmt töid ülikooli hoonetes. Muide, kui Nikitini ametisse valiti, oli konkurss ülikooli arhitekti kohale vägagi pinev — 1910. aastal esitasid oma kandidatuuri 8 isikut, sh Nikitini koolikaaslane, samuti Peterburi Tehnoloogiainstituudi lõpetanud Jaan Sõrra, kes pääses isegi teise vooru.⁴⁰⁵

Eelnevast lühiülevaatest on näha, et arhitektuurialane haridus toodi 19. sajandil valdavalt Saksamaalt, 20. sajandi algul aga sai peamiseks õppimiskohaks St. Peterburg. Kauemaks Tartusse jäänud arhitektid olid seotud ka linnaga ja täitsid teistegi tellimusi.

⁴⁰¹ Guleke tööd: Uus anatoomikum 1887–88 (koos Peterburi arhitekti R. Bernhardiga), silmakliinik 1885, naistekliiniku tiibhoone 1888, ühiselamu 1902–04, "Estonia" korporatsiooni hoone (1884–86), võimla Laia ja Magasini tänava nurgal (1890), tänase Kirjandusmuuseumi (Grote maja) ja õlletehase hoone. Peterburist saadud näpunäidete järgi tuli ehitada ka õigeusu kirik peahoonesse (1894) ja kellatorn (1902).

⁴⁰² Kessler ei jõudnud jätta jälge ülikoolis, kuid projekteeris kolm hoonet Rostovtsevi eraülikoolile.

⁴⁰³ Engelhardt kavandas 1909–10 raamatukogu, naiste-, kirurgia- ja närvikliiniku, veneusu kiriku ja pesuköögi, kuid ühtki neist ei kinnitatud, ainult naistekliiniku ümberehitus leidis aastatel 1911–13 teostamist.

⁴⁰⁴ Toimik: EAA. 402–3–1219. Nikitini töid: pesuköök 1914–16, Maarjamõisa kliinikud 1912–15, zooloogia-geoloogia instituudi hoone, mille oli kavandanud Riia Polütehnikumi professor Otto Hoffmann.

⁴⁰⁵ Valiti välja kolm meest, keda balloteeriti, Sõrra sai kaks poolt ja viis vastuhäält. Hääletuse kohta vt: EAA. 402–4–1454. L 1–2.

Arhitekti mõtte tegi teoks aga ikka ehitaja. Ülikoolile hoonete ehitamiseks moodustati 19. sajandi algul professoritest ehituskomisjon, töid juhatasid ehituskomissar ja ehituskonduktor ning palgatud lepingulised töödejuhatajad, kes omakorda organiseerisid tööjõu. Töölised toodi sisse Venemaalt, peaausjalikult Pihkvast, vahendajaiks olid Tartu vene kaupmehed Arhip Rundaltsov ja Tihhon Kononov (mõlemad, muide, vanausulised).⁴⁰⁶

Arhitektile oli praktiliste tööde juures abiks ehitusmeister, kes oli kaugelt enam kui ainult tööline. Ehitusmeister (ehituskonduktor) valmistas tehnilised ja ehitusjoonised, võis olla ise töödejuhataja, aga võis ka kasutada alltöövõtjaid. Lihtsamad hooned võivad olla algusest lõpuni ehitusmeistri looming.

Tähelepanu väärivad kindlasti Tartu ülikooli esimeste hoonete ehitajad, Kielist pärit müürsepad vennad Kranhalsid. Johann Adolf Kranhals vanem (1763–1845) oli 1803–39 Tartu ülikooli ehitusmeister ja eestöoline. Kliiniku puhul arvas Voldemar Vaga, et selle autoriks võiski olla Kranhals. Tema ehitatud (ja projekteeritud) on ka peahoone vundament ja ülikooli maneež. Caspar Adam Kranhals noorem (1777–1830) oli oma venna juures selliks, 1808. aastal peahoone ehitusel olid nad koos eestöolised. Mõlemad tegid töid ka linnale ja noorem vend oli isegi aastatel 1825–30 Tartu väikegildi vanem. Vennad koos töötasid aastail 1820–26 Jaani kiriku ümberehitusel. Teisel suuremate ümberehituste perioodil 19. sajandi keskel oli arhitekt Rathausile abiks ehitusjuht August Königsmann. Pärast tsunftikorra kaotamist polnud ehitusjuhid enam ülikooli teenistuses, vaid ehitajad või ehitusfirmad said osaleda vähempakkumistel ja iga töö teostamiseks sõlmiti eraldi lepingud, tööde üldjuhataja roll aga läks ülikooli eksekutorile.

8.2. Trükkalid

Enne trükikunsti leiutamist olid paljude Euroopa ülikoolide juures ametis mitmesugused ümberkirjutajad, illustreerijad, köitjad ja teised raamatute tegemiseks vajalikud ametimehed. Kui leiutati trükikunst, leidsid trükkalid teenistuse otsinguil kiiresti tee ülikoolilinnadesse. Mõnikord õnnestus ühel neist saada monopoolne õigus ülikooli trükiste valmistamiseks, sama võis ette tulla ka köitjatega. Reformatsioon ja vastureformatsioon piirasid oluliselt trükivabadust, ideoloogiline kontroll saatis sealpeale trükiasjandust kord tugevnedes, kord nõrgenedes pidevalt ja kõikjal. 17. sajandil hakkasid üksikutes suuremates

⁴⁰⁶ Ehituskomissar Petersen andis 1804. aprillis Tartu politseivalitsusele aru, et ülikooli ehituskomisjon on tööle võtnud kuus artelli, milles igapähe on 25 meest, ühe 20-mehelise artelli ja veel 30 üksiktöölist. Nende passid on hoiul ehituskomisjoni käes. Mehed ööbivad külmadel öödel linnas, aga suveks on neile ehitatud Toomele varjualune, kus nad peavad sööma, magama ja enestele leiba küpsetama. Töölised jäid Tartusse üheks suveks, suurem osa lahkus septembri lõpus. EAA. 1880–2–1346. L 5–5p, 7–7p.

ülikoolilinnades (näiteks Oxfordis) kujunema tulevase ülikooli kirjastuse (*university press*) alged. Enamasti oli ülikooli trükkal vastava ülikooliga lepingulises vahekorras — ta täitis esmajärjekorras ülikooli tellimusi ja nautis akadeemilisi eesõigusi, tema ja ta pere võisid kuuluda akadeemilise kohtu jurisdiktsiooni alla, aga mitte alati. Nii on näiteks Heidelbergis 18. sajandist nimeliselt teada 11 kõitjat ja 4–5 trükkalit, kes kõik kuulusid ülikooliperre.⁴⁰⁷

Baltimaade vanim trükikoda tegutses 1588. aastast Riias. Kui 1630. aastal oli Tartus avatud akadeemiline gümnaasium, tuli järgmisel aastal teenimislootuses Riias trükkal Christian Rittaw ja soovis Tartus avada trükikoja ning raamatukaupluse, kuid suri enne, kui kavatsus teoks sai. Trükikoda rajati koos ülikooliga ja mõlemad alustasid tegevust 1632, kuigi ei saa välistada võimalust, et juba 1631 oli Tartus võimalik raamatuid trükkida. Esimeseks trükkaliks sai Riia kodanik ning Liivi- ja Eestimaa postmeister Jacob Becker (?–1672). Ülikooli esimene põhikiri nägi ette kaks professorite seast valitud inspektorit trükitegevuse ja raamatumüügi jälgimiseks, kelle peamine ülesanne oli tegelikult tsensuuri teostamine. Ülikooli tegevuse teisel perioodil muutus tsensuur teoloogilisel pinnal pietismi sissetungi tõttu veelgi rangemaks.

Trükikoda oli selgelt seotud ülikooliga, aga teenindas ka Tartus asuvat õuekohut ja teisi valitsusasutusi. Esitrükkalil oli lubatud ülikoolile kuuluvate seadmetega täita muidki tellimusi, kuid teenimislootused ei leidnud õigustust ning Becker lahkus Tartust 1635. Vahepeal juhatas trükikoda sell Michael Törlitz ja tema käealune, kohaliku päritoluga Jacob Camnitz, kuni 1644. aastal sai ülikooli trükkaliks Johann Vogel, kes jäi sellesse ametisse kõrgkooli esimese tegevusperioodi lõpuni. Taasavatud ülikoolis (*AGC*) tegutses trükkalina Saksa maalt Goslarist tulnud Johann Brendeken, Tallinna linnagümnaasiumi trükkali noorem vend. Trükkal kuulus siis ülikoolis ühte kategooriasse tantsu- ja vehkle- mismeistri ning muusikadirektoriga, saades palka 50 hõbetaalrit aastas. Akadeemilised programmid tuli trükkida tasuta, muus osas sõltus trükkali sissetulek tellimuste rohkusest. Paberiga varustas Brendekeni kõrvaltegevusena Phaleri apteek. Kolides koos ülikooli ja trükikojaga Pärnusse, said isa ja poeg Brendekenid Pärnu linnakodanikeks. *AGC* trükkal suri Pärnus 1710. aastal katku.⁴⁰⁸

Vene impeeriumis avati esimene eratrukikoda 1771. aastal, 1783. aastast lubas Katariina II kõikjal avada nn vabasid st eratrukikodasid, kuid nende juurde määrati järelevaatajad (sisuliselt tsensurid) Teaduste Akadeemia ja Sinodi poolt ning trükikojad allusid politseilisele kontrollile.

Piirangutele vaatamata rajati suur hulk uusi trükikodasid, millised aga Paul I valitsusajal suleti. Aleksander I andis troonile tülles 1801. aastast loa kõik trükikojad uuesti avada ja kaotas ühtlasi igasuguse tsensuuri, paar aastat olid trükikojad võrdsustatud muude ettevõtetega. Nii suur vabadus ei saanud

⁴⁰⁷ Geschichte der Universität in Europa. Bd. II. S. 174–175.

⁴⁰⁸ **Ene-Lille Jaanson.** Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu, 2000. Lk 17–36.

muidugi kuigi kaua kesta — juba 1803. aastal kehtestati tsensuurimäärus ja trükikojad allutati rahvahariduse ministeeriumi kontrollile.⁴⁰⁹

Iga uue trükikoja avamine vajas spetsiaalset luba. Vene ülikoolide üldine põhikiri trükikaleid ette ei näinud, et aga kõik ülikoolid olid 1804. aasta õpperingkondade määruse kohaselt ühtlasi tsensuurikeskused, allus nende kontrollile kogu vastava õpperingkonna trükitegevus.

Tartu protestantliku ülikooli plaan 1799. aastast trükikojast rääkida ei saanud (siis olid need keelatud), kuid 1803. aasta statuut ütles selge sõnaga, et ülikoolil peab olema oma trükikoda, mille juurde kuuluvad isikud (st meistrid, sellid ja õpipoisid) võivad kasutada kõiki ülejäänud akadeemilise pere hüvesid. Kuna aga ülikoolile päris oma trükikoja rajamiseks vahendeid ei eraldatud, tuli kasutada eratrukikoja teenuseid. Ülikooli statuudis määratleti vahekord järgmiselt: ülikool võib anda ühele trükikalile Tartus ülikooli trükkali austava nimetuse, trükikoja omanik on aga kohustatud trükikima kindlaksmääratud hinnaga kõike, mida ülikool soovib ja kõige muu trükkimiseks paluma luba nõukogult, samad tingimused olid ka 1820. aasta statuudis. Ülikoolil oli eelarves trükikulude katteks 800 rbl, kuid osa sellest kulus veel graveerijatele, köitjatele, paberile, ajalehekuulutustele jm, nii et eelarve oli tegelikult napp ja eeldati, et trükikal täidab äraelamise eesmärgil eratellimusi.

Trükikal oli tavaliselt ka kirjastaja ja sageli kaupmees, eraldiseisev raamatu-kauplus aga kujutas endast tihtipeale lisaks laenuraamatukogu. Ülikooli asutamisaktis oli ette nähtud ka raamatukauplus ja 1820. aasta põhikirjas seisis, et ülikoolil on oma raamatukauplus, mille omanik on kohustatud ülikooli raamatukogu juhataja ja teiste ülikooli liikmete raamatutellimusi täitma.⁴¹⁰ 1865. aasta põhikiri ütles, et ülikoolil võib olla üldistel alustel oma trükikoda ja raamatukauplus, või siis võib ühele Tartus leiduvale taolisele asutusele anda ülikooli raamatukaupluse või trükikoja nimetuse.⁴¹¹

Tegelikuses kujunes olukord järgmiseks. Ülikooli esimene trükikal pandi ametisse juba ülikooli taasrajamisel 1802. Liivimaa superintendendi Karl Gottlob Sonntagi soovitusel sai selleks Saksimaalt pärit Wilhelm Ferdinand Häcker (1774–1842, TÜ-s 1802–04). Erinevalt rootsi ajast ei saanud trükikal ülikoolilt palka. Ülikool laenas talle 1803. aastal 1000 rbl vajalike trükitüüpide muretsemiseks. Trükikoda olnuks rentaaabel, kui tulu ulatunuks vähemalt 2000 rublani aastas, nii palju aga Tartust esialgu tellimusi ei tulnud. Häcker võttis üle Keil'i trükikoja ja alustas 1. aprillil 1804 iseseisvat trükkalitegevust Riias, kus turg oli oluliselt suurem. Kaks aastat hiljem sai temast Riia linnatrükikal. Tartust lahkumine ei katkestanud veel sidemeid Tartu ja ülikooliga — nii mõnegi õppejõu teos on ilmunud Riias. 1812–15 varustas Häcker Tartu professori Kaissarovi

⁴⁰⁹ *Типографское дело. Энциклопедический словарь. Брокгауз-Ефрон.*

⁴¹⁰ Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1820. §§ 119, 120.

⁴¹¹ Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1865. § 78.

initsiatiivil rajatud Keiserlikku välitrukikoda omapoolsete nõuannete ja seadmetega.⁴¹²

Tartu ülikooli järgmine trükkal Michael Grenzius⁴¹³ (1759–1822) tegutses Tartu trükkalina juba 1789. aastast ja oli ühtlasi 1794. aastast kohaliku ajalehe väljaandja.⁴¹⁴ 1786–1817 nägi tema trükikojas ilmavalgust üle 40 eestikeelse trükise (sh Eesti maarahva kalender ja 41 numbrit Tartu maa rahwa Näddali-Lehte⁴¹⁵). Trükikoda omas laiemat kultuurilist kandepinda — selle juures tegutses laenuraamatukogu, trükkal korraldas raamatute ettetellimist, müüs neid komisjonitasu eest jne. Sellise mitmekülgse tegevusega õnnestus tal kuidagi ära elada, kuid ka temal ei läinud Tartus hästi.

Tugevat konkurentsi pakkusid Riia ja Jelgava. Kuigi Grenzius kurtis tellimuste vähesust, ei suutnud ta 1810. aasta paiku ka olemasolevaid tellimusi alati täita. 1810 jäi Grenzius ilma oma võlgade katteks panditud majast, ülikool teda enam ei kaitsnud, vaid taotles teise trükikoja avamise luba. Nii avaski 1814 Schünmann oma eratrükikoja Tartus ja 1817 müüs Grenzius oma trükikoja talle koos ajalehe väljaandmise õigusega. Grenziuse pankrotile aitas tõenäoliselt kaasa ka 1812. aasta sõda ja sellega kaasnenud finantskriis.

1814. aastal rajas Johann Joachim Christian Schünmann (1780–1840) 1811. aastal Riias Tartusse kolinud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi abiga Tartus uue trükikoja ja sai 1817 ülikooli trükkaliks.⁴¹⁶ Ülikool oli selleks ajaks juba kindlamale alusele saanud, ka linn kosus ja Schünmann võis oma ametit pidada surmani. Pärast abikaasa surma võttis trükikoja juhatamise üle tema lesk. Firmamärk Schünmanni lesk oli trükikoja toodangul kuni 1865. aastani. Trükikoda oli siiski 30 aastat kaasomandis — selle valitseja (1835–46), rentnik (1846–48) ja kaasomanik (1848–65) oli Carl Gottlieb Mattiesen (1809–1865).

⁴¹² Arend Buchholtz. *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888*. Festschrift der Buchdrucker Rigas zur Erinnerung an die vor 300 Jahren erfolgte Einführung der Buchdruckerkunst in Riga. Riga 1890. S. 239–240.

⁴¹³ E. Jaanson. M. G. Grenziuse tegevusest ülikooli. Lk 93–104.

⁴¹⁴ Ta oli sündinud Saksamaal Stendalis maksuametniku pojana. 1784 tuli ta Jelgava kaudu Kuramaale, siirdus sealt peagi edasi ühte tolleaegse Liivimaa vaimuelu keskusse Põltsamaale, kus rentis 1786. aastal v. Law trükikoja. 1789 tõi Grenzius trükikoja üle Tartusse ja 1791 ostis sisseseade Law varanduse oksjonilt ära. 1792 sai ta III gildi kaupmehena Tartu linnakodanikuks, 1794 asus koos Carl Findeiseniga välja andma ajalehte Dörptsche Zeitung.

⁴¹⁵ Taasleitud numbrid faksiimilena välja antud koos kommentaaridega: Tartu Maa Rahva Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. **Koost. Tõnu Tannberg**. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum 1998.

⁴¹⁶ Schünmann oli sündinud Saksamaal Lübeckis aedniku pojana. Ta õppis raamatu-trükkaliks oma kodulinnas ja tuli 1802. aastal Riiga. 1805. aastal tegutses ta Steffenhageni trükikojas Jelgavas, 1806. aastast aga jälle Riias — sedapuhku kroonutrükkali Julius Daniel Konrad Mülleri abilisena.

Tema pojast, Tartu, Berliini ja Leipzigi ülikoolides õppinud ning *dr phil* kraadiga lõpetanud Carl Emil Johann Mattiesenist (1835–1888) sai iseseisev kirjastaja ja liberaalse ajalehe *Neue Dörptsche Zeitung* asutaja, aktiivne tegelane mitmetes Tartu linnaametites. Trükikoja omanik oli kuni 1917. aastani tema lesk ja seejärel kuni 1930 pärijad. Täna on endise Mattieseni trükikoja ruumes Wilde kohvik.

Pärast tsunftikorra kaotamist polnud ülikooli trükkali tiitlil enam sügavat mõtet. Trükiasjanduses, kus tegelikult varemgi oli toiminud turumajanduslik konkurents, muutus see nüüd tavaliseks. Mattieseni trükikoda teenindas ülikooli endiselt, kuid sama hästi võisid seda ka teised Tartu trükikojad. Ülikooli trükkali tiitlit kandsid Karow, Gläser ja Schnackenburg. Trükitoöstuse arengule Tartus mõjus ülikool tellijana hästi ja kui kahe maailmasõja vahel langesid konkurentidena ära Riia ja Peterburi, kujunes Tartu Eesti suurimaks teaduskirjanduse väljalaskjaks, trükitoõliste ametiühing aga linna suurimaks kutseorganisatsiooniks.

8.3. Raamatukaupmehed

Lisaks trükkalitele olid ülikoolil oma raamatukaupmehed. 1802–19 oli selles ametis Johann Ludwig Gauger, kellest 1819. aastal sai Tartu raehärra.⁴¹⁷ Sealtpeale ei kuulunud raamatukaupmees enam ülikooli jurisdiktsiooni alla, aga nagu trükkali puhul, säilis side ülikooliga tiitlina. Aastail 1810–11 on akadeemiliseks raamatukaupmeheks nimetatud ka Meinshausenit.⁴¹⁸

Ülikooli raamatukaupmehed olid Eduard Frantzen 1830–34 ja Friedrich Sewerin 1837–39. Aastail 1847–1902 kasutas ülikooli raamatukaupluse tiitlit E. J. Karow, kes ühtlasi oli Veterinaarkooli, Looduseuurijate Seltsi, Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ning Tema Keiserliku Majesteedi Isikliku Kantselei Teise osakonna komisjonäär, saades seega suuremastaabiliseks raamatuvahendajaks. Kui aga varem viinakaupmehena tuntud Ivan Anderson tema poe 1902. aastal omandas, otsustas ülikooli valitsus, et pärandusena ülikooli raamatukaupluse tiitlit talle siiski kaasa ei anta.⁴¹⁹

Lisaks Tartus tegutsenud akadeemilisele raamatukauplusele oli ülikooli teenistuses mitu komisjonääri väljaspool Tartut. Need olid peamiselt raamatuvahendajad, aga leidis ka selliseid, kes hoolitsesid Siberist mineraalide kohaletoimetamise jms eest. Näiteks pakkus Moskva ülikooli lõpetanud Dmitri Kožantsikov 1860. aastal ise oma teeneid vene kirjanduse vahendajana Tartu ülikoolile.⁴²⁰ Ülikooli laialdased välissidemed, kirjanduse (sh dissertatsioonide, mis olid 19. sajandil peamised innovaatilise teadusinformatsiooni kandjad)

⁴¹⁷ EAA. 402–3–388.

⁴¹⁸ EAA. 402–3–1107.

⁴¹⁹ EAA. 402–5–403. L 35–35p.

⁴²⁰ EAA. 402–3–818.

vahetamine teiste kõrgkoolidega ja seadmete ning materjalide tellimine välismaalt poleks ilma selliste vahendajateta üldse võimalik olnud. Amet eeldas asjatundlikkust ja usaldusväärsust. Komisjonäärid ei kuulunud ülikooli struktuuri, kuid said umbes 100 rbl aastas töötasuna, vaheltkasu muidugi peale selle ja paljud neist teenindasid üheaegselt mitut institutsiooni.

8.4. Mehaanikud

Empiirilise teaduse areng nõudis ja eeldas vahendeid. Kohe, kui võeti kasutusele astrolaabid, pikksilmad, mikroskoobid jms, tuli hakata rakendama ka spetsiaalseid isikuid, kes teadusinstrumente teha ja hooldada oskaksid. Teadlase geniaalse idee pidi keegi teoks tegema. Tehnikauurijate seas on vaieldud, kui võrd sõltub neist tegelikult teaduse areng. Sageli on esile tõstetud just käsitöölise osavust ja nähtud neis uute teadussuundade alusepanijaid, kuid Rootsi ajaloolane Svante Lindquist on asunud lammutama nn *käsitöölise müüti* — nostalgilist ja idealiseeritud pilti instrumendimeistrist, kes kannatlikult ja osavalt valmistab teadlase poolt nõutava instrumendi. Tema tees väidab, et ei üksikud geniaalsed mehaanikud ega küsimusi esitavad teadlased saa määrata teaduse arengusuundi, vaid selle määrab igapäevatehnika standard.⁴²¹ Selge on see, et teaduses kerkivad küsimusedki on määratud tehnika olemasolevast tasemest ja nii mõnigi geniaalne riist on leiutatud üheaegselt mitmel pool, sest teaduse ja tehnika üldine arengutase nõudis seda ja oli selleks valmis. Jättes *käsitöölise müüdi* siinkohal lahendamata — käsitöö tehnilist külge pole Eestis peaaegu üldse uuritud — tuleb Tartu ülikooli puhul siiski rääkida müütilistest käsitöölisest.

Suuremate Euroopa ülikoolide ja teaduste akadeemiate juurde kujunesid oma mehaanikatöökojad. Selline oli Vene impeeriumis olemas ka Peterburi Teaduste Akadeemial.⁴²² Rootsiaegsel Tartu ülikoolil taolist ametimeest polnud, ehkki empiirilise teaduse sissetung oleks varem või hiljem instrumentide eest hoolitsevat mehaanikut nõudma hakanud, selle arengu katkestas aga Põhjasõda. Mehaanika tõusis saksa ülikoolides ausse 18. sajandil, sobides hästi valgustusajastu ratsionaalse maailmapildiga. Tartu ülikooli 1802. aasta statuut nägi ette mehaaniku ametisse paneku kohe, kui olud seda võimaldavad. Ka vene ülikoolide 1804. aasta üldpõhikiri pidas instrumentide meistreid ülikoolides vajalikuks.

Tartus palgati esimene mehaanik koos ülikooli füüsikakabineti sisseseadmisega ja ta kuulus edaspidigi füüsikakabineti juurde ning füüsikaproffessor G. F. Parrot tegi entusiastlikult kõik tema maksimaalseks rakendamiseks. Mehaanik, kes hoidis aparate korras ja tegi pisiparandusi, allus vahetult füüsika-

⁴²¹ Bettina Weniger. Fragende Wissenschaftler und geniale Handwerker. / <http://www.tu-berlin.de/presse/tui/97jul/assmann.htm>. 5.3.2000

⁴²² Olemas raamat: **И. В. Бронева**. История инструментальной палаты Петербургской Академии наук. СПб: Наука, 1999.

professorile, kuid vajaduse korral võis täita ka teiste professorite tellimusi. Vajalikud seadmed pidi muretsema ülikool.

1802. aastaks olid mehaanika põhiseadused juba avastatud, valminud olid põhjapanevad tööd hüdrodünaamikast ja akustikast. Veel valitses soojusvedeliku teooria ja vähe teati elektrist. Geomeetrilise optika seadused olid tuntud, sajandivahetusel algasid katsetused akromaatläätsede loomiseks, millega oli seotud ka G. F. Parrot. Just tema energilise tegutsemise tulemusel osteti ja valmistati füüsikakabinetile riistu tolleaegse teaduse parimal tasemel.⁴²³ Viimast väidet kinnitab ülikooli ajaloo muuseumis säilinud Leideni purkide patarei — aastal 1800 oli see alles leiutatud ja 1804. aastal juba Tartus olemas. Selleks ajaks, kui Parrot Tartust lahkus, oli füüsikakabinetil 445 aparaati, sh 67 Parroti enda leiutatud või täiustatud. Neist on tänaseni säilinud 50 õppeotstarbelist füüsikariista või fragmenti, kusjuures mõnda kasutatakse tänapäevani demonstratsioonkatseteks Tartu ülikooli üldfüüsika õppetoolis. Teiste seas on säilinud esimese mehaaniku valmistatud nn Papini katel (autoklaavi eelkäija) — vanim Tartus konstrueeritud teadusriist.⁴²⁴

Ülikooli esimene mehaanik aastail 1802–07 oli parun Christian Friedrich Welling. Wellingi päritolust ja varasematest kogemustest on vähe teada. 1803. aastal on ta kurnud, et astus ametisse vaese ja võlgades olevana ning et tal puuduvad vahendid töötamiseks nii hästi ja kiiresti nagu vaja oleks.⁴²⁵ Nõukogu tuli talle vastu nii palju kui võimalik — tal lubati anda avalikku õpetust mehaanika alal, vastavalt tõusis ka palk.⁴²⁶ Welling lahkus kevadel 1807, põhjuseks ikka ilmselt needsamad võlad — ülikooli kohtutoimikutest jääb mulje, et Welling oli Tartus kõigile võlgu, ei suutnud tasuda oma teenijatele, kes selle pärast tema peale kaebasid jne. Tema tööga oldi ilmselt rahul, ta jõudis valmistada peamiselt termodünaamika ja galvaanika alaseid teadusriistu. Et füüsikakabineti juhataja Parrot oli ise hea leiutaja, jäi mehaanikule peamiselt teostaja roll.⁴²⁷

Vana mehaaniku lahkumise ja uue valimisega seoses hakati uuesti arutama ka tema ülesannete ringi. Mehaaniku abi arvas vajavat lisaks füüsikakabinetile tehnoloogia-, keemia- ja astronoomiakabinet. Parrot avaldas arvamust, et Tartu ülikool ei saa endale ilmselt väga head meistrit lubada, sest väike linn ei suuda tagada äraelamiseks vajalikku hulka tellimusi. Kõne alla tuleb ainult kellasepp või osav kunstnik (*geschickte Künstler*), kuigi tegelikult oleks vaja erinevate oskustega ametimehi. Lisaks peab ülikooli mehaanik olema aus ja usaldusväärne, sest kabinettides leidub palju kulda, hõbedat, plaatina ja elavhõbedat.⁴²⁸

⁴²³ Ülevaate uute instrumentide Tartusse jõudmise kiirusest: **Erna Kõiv**. Origins of Old Physical Instruments at Tartu University. // Museum of Tartu University History. Annual 1996. Tartu, 1997. P 42–50.

⁴²⁴ XIX sajandi alguse füüsikariistu Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis. Tartu, 1989.

⁴²⁵ Parun Welling TÜ nõukogule 11.1.1803. EAA. 402–5–43. L 3–4.

⁴²⁶ Samas. L 11.

⁴²⁷ **E. Kõiv**. Origins of Old Physical Instruments. P. 42–43.

⁴²⁸ Parroti *votum*. 27.5.1807. EAA. 402–5–43. L 26p–29.

Uueks mehaanikuks valiti Riias pärit kellasepp (nagu Parrot oligi välja pakkunud) Johann Jakob Politour⁴²⁹ 500 rublase aastapalgaga, kuid tööde eest teistele kabinetidele võis ta loota ka lisatasu.⁴³⁰

Oma väsimatu energiaga muretses professor G. F. Parrot ülikoolile muude mehhanismide seas tulekustutusaparaadi ja töötas välja selle kasutamise korra. Mehaaniku ülesanne oli seda valvata ja hooldada.⁴³¹ Kahjuks pole teada, kui palju seda aparaati — see koosnes peaaesjalikult pumpadest, ämbritest (milledest vähemalt osa oli nahast) ja voolikutest — tegelikult kasutati. Kuid just tuletõrjeasutusest kindralkubernerile teada andes astus rektor Ewers kogemata hellale kohale (kindralkuberner pidas tuleohutuse tagamist oma valdkonnaks ja oli ärritatud ülikoolijuhil sõltumatust toonist), mis äärepealt oleks maksnud talle koha ja Tartu ülikoolile autonoomia.⁴³² Tuletõrjeasutus ei kaitsnud ka 1829. aastal peahoones puhkenud tulekahju eest, milles hävisid zooloogiakabineti väärtuslikud kogud.

Politour valmistas ülikoolile instrumente optika, galvaanika ja termodünaamika uurimiseks. Politouri ajal või tema abiga valmistas professor Friedrich Parrot ise reisibaromeetri (1815–16 kasutas ta seda igilume kõrguse määramiseks Pürenees ja Alpides). Ararati-ekspeditsioonile võeti kaasa portatiivne pendel, mis oli professori jooniste järgi valmistatud ülikooli töökojas, samuti gaseeter gaaside voolamise uurimiseks. Mehaanik Politour oli oma erialal kohalikes oludes vist päris hea, sest teda taluti joomakombest hoolimata. Mõned kohtuprotsessid Tartu foogtikohust räägivad ka kiusakast iseloomust.⁴³³

Politouri jäetud jälg ülikoolis ei ole aga võrreldav tema õpilase, Tartu ülikooli järgmise mehaaniku omaga. Johann Christian Brücker (1798–1875, ülikoolis 1824–74) pärines Suure-Kambja mõisast. Vanemate nimed olid Andreas ja Lena, mis peaks kinnitama tema vähemalt pool-eesti päritolu, kuigi sünnikanne on Kambja saksa koguduse meetrikas.⁴³⁴ 1813. aastal on ta kirjutatud kui

⁴²⁹ Politour oli Riiga saabunud Hamburgist. Tema pojast Friedrich Nikolai Politourist (1818–?) sai ametnik — lõpetanud Tartu ülikooli kandidaadikraadiga, tegutses ta Tartu kihelkonnakohtus ja maakohtus, hiljem õuekohtu advokaadi ja raeadvokaadina. Vt: **Lemm.** Ratslinie. S. 116.

⁴³⁰ EAA. 402–5–43. L 16–16p.

⁴³¹ Samas. L 31.

⁴³² **L. Leppik.** Rektor Ewers. Lk 189–190.

⁴³³ Kellasepp Politour üürinud välja kaks tuba ülikooli loodusloo kabineti inspektorile Marcus Ulprechtile. Kui viimane kohale saabus, selgus, et peremees oli vahepeal võimalust kasutades toad välja üürinud hoopis aastalaada külalistele. Ulprecht oli sunnitud minema võõrastemajja. Hiljem tuli ta oma ettemakstud korterisse, kuid suhted ei laabunud — küll ei teinud toatüdruk tema voodit üles, küll oli tuba koristamata ja lõpuks olevat Politour ta sõimu saatel välja visanud. Foogtikohus sundis peremeest siiski kokkuleppest kinni pidama — kuna korter oli kaheks kuuks ette makstud, siis tuli võõrastemaja kulu Politouril kinni maksta. EAA. 996–2–3834. Protsess toimus 1805. a talvel.

⁴³⁴ Kartoteegikaardid EAA. 1674–2–739.

vaba inimene ja kodanik (*Bürger*) Kambja kihelkonna Maidla mõisa alla, st pearahaoklaadi.⁴³⁵ Hariduse kohta on teada, et Brücker oli õppinud Tartu kreiskoolis (1812–15). Seejärel asus ta ilmselt ametit õppima. 1824. aastal nõudis professor Parrot *junior* mehaanik Politouri lahtilaskmist ja asendamist tema õpilase Brückeriga, kes oli end heast küljest näidanud ja end ka Peterburis täiendanud.⁴³⁶

Kuldsete kätega meister oli ülikoolis ametis tervelt pool sajandit ja teenis selle aja jooksul professoritelt palju kiitust ja lugupidamist. Napid toimikuandmed lubavad väita, et tegu oli ilmselt ka suurepärase inimesega. Saanud töökoha, millega tema leivaisa tööta jäi, on Brücker teinud suuremeelse sammu: nimelt andis ta poole oma 600-rublasest aastapalgast Politouri perekonnale. Volituse tekst kõlas järgnevalt: „Tänuikkusest härra Politouri ja tema perekonna ees annan poole oma aastapalgast madam Politourile, kuni tema ja tema lapsed seda toetust vajavad ja volitan madam Politouri 300 rbl aastas (kvartali kaupa) ülikooli renteist välja võtma.”⁴³⁷ Toetus läks ilmselt õigesse kohta, sest vähemalt ühest Politouri pojast sai asja — ta lõpetas ülikooli ja tegutses hiljem õuekohtu advokaadina Riias.

Juba tööle võtmisel arutati ülikooli nõukogus esildist Brückeri vabastamiseks pearahaoklaadist, kuid see jäi esialgu tulemuseta. 1833. aastal, järjekordse revisjoni eel, võeti küsimus uuesti üles. Põhjenduses rõhutati, et Brücker on oma tööd teinud eeskujulikult ja sealjuures veel tasuta õpetanud tudengeid, kes mehaanika alast huvi on üles näidanud. 1834. aastast vabastatigi ta pearahakohustusest ja vormistati tööle tagasiulatuvalt alates 19. jaanuarist 1824.

1838. aastal saabus omamoodi tähetund — Brückerile eraldati ülikooli reservist 500 rbl enesetäiendamiseks välismaal, Berliini ja Hamburgi kuulsate mehaanikatöökodade külastamiseks. Loomulikult polnud tegu lõbureisiga — professorid lootsid, et vähemalt osa aparate, mida tuleb välismaalt suure aja- ja rahakuluga tellida, võiks osav mehaanik kohapeal teha.

Ülikooli mehaanik ei maksnud linnale käsitöömaksu. Kuna tal oli lubatud täita tellimusi ka väljapoole ülikooli, ei vaadanud Tartu tsunftid sellisele konkurendile kuigi hea pilguga. Ülikool oli valmis oma liiget kaitsma ja asjaajamine ulatus Balti kindralkuberneri, kes siseministri loal andis 1826. aastal korralduse vabastada Tartu ülikooli mehaanik ning kirurgiliste instrumentide meister Tschetschel maksudest Tartu linna heaks, võtmata neilt sealjuures õigust täita tellimusi ka väljapoole ülikooli. 1836. aastal tõstsid tsunftid probleemi uuesti üles — sedapuhku seoses abilistega. Formaalselt lubas 1824. aasta käsitööseadus linnades töötada küll tsunftivälistel meistritel, kuid neil polnud õigust pidada selle. Seadusele tuginedes sundis Tartu lukkseppade tsunft Brückeri juurde tööle asunud selli lahkuma ja asuma tööle mõne tsunfti kuuluva meistri juurde või loobuma tööst Tartus. Professor Parrot *jun* astus välja ülikooli

⁴³⁵ EAA. 529–1–1991. L 5 p.

⁴³⁶ Parrot TÕ nõukogule 19.1.1824. EAA. 402–3–188. L 2

⁴³⁷ Brückeri volitus 20.01.1824. EAA. 402–3–188. L 4.

mehaaniku kaitseks, kuid dokumentidest ei selgu, kas sell tohtis tema juurde tagasi tulla või ei.

Kui 1842. aastal astus ülikooli teenistusse uus kirurgiliste instrumentide meister Wunsch, võttis linn uuesti üles käsitöömaksu, kuid ülikool jäi tülis võitjaks. Rahvahariduse ministri otsusega kinnitati, et kõik ülikooli mehaanikud ja meistrid on vabastatud linnamaksudest ja võivad seejuures täita eratellimusi.⁴³⁸ Brücker igal juhul kasutas seda võimalust — muu hulgas tellis näiteks Veterinaaria instituut 1856. aastal temalt kolm tuletõrje käsipritsi.⁴³⁹

Mehaanikut peeti ülikoolis äärmiselt vajalikuks abimeheks. Ja tõesti, tema olemasolu ja osavus aitas pikendada katseriistade eluiga. Alles 1837. aastal, 30 aastat pärast töökoja rajamist, uuendati mehaanikatöökoja põhilisi töövahendeid nagu treipingid jms.

1842. aastal sai Brücker kolleegiumiregistraatoriks, tema lapsed aga kanti 1847. aastal Tartu linna pärilike aukodanike nimekirja.⁴⁴⁰ Kuna Vene ülikoolides kehtis juba 1837. aastast kord, et mehaanik on vähemalt kolleegiumiregistraator, siis laienes korralduse kehtivusala nüüd ka Tartule. Laste sünnitunnistuste ära kirjad tõestavad, kui tugevalt oli Brücker seotud ülikooliga — tema esiklapse vaderid olid professorid G. Ewers, Fr. W. Struve ja Fr. Parrot jun, ka järgmiste laste puhul olid vaderiteks professorid või nende naised. Naise neiupõlvenimi — Katharina Maria Seppel — lubab oletada eesti päritolu. Elu jooksul suutis Brücker soetada enesele kivimaja Tartus, naisele kuulus osa nelja õe-venna peale päritud puumajast. Brückeri pere oli väga suur. Täiskasvanuks said seitse poega ja üks tütar. Kõik pojad omandasid lugupeetud ameti, kusjuures neli neist lõpetasid Tartu ülikooli. Vanimast sai komisjonäär Moskvast, järgmisest õpetaja samuti Moskvast. Kolm poega õppisid proviisoriteks — praktiseerivate apteekrite käe all (vähemal ühe puhul on teada, et see leidis aset Peterburis⁴⁴¹) ja Tartu ülikoolis — nende hilisemad töökohad olid Astrahanis ja Pihkvamaal Toropetsis. Kahest nooremast pojast said mehaanikud Peterburis.⁴⁴² Päritolu poolest võiks Brückereid julgelt lugeda eesti haritlasperekts, kuigi kõik lapsed siirdusid Venemaale.

⁴³⁸ EAA. 402–5–43. L 33p, 47, 73.

⁴³⁹ LVVA. 240–5–52. L 1.

⁴⁴⁰ Toimik selle kohta: LVVA. 77–3–434.

⁴⁴¹ 20.1.1859 on Tartu politseivalitsus andnud passi apteekriks õppima minekuks Peterburi apteeker Pfefferi juurde 16-aastaseks saanud Karl Georg Brückerile. EAA. 995–1–2272. Neli Tartu ülikooli lõpetanut: Friedrich (AA 6660, phys, med 1857–62), Nikolai (AA 7831, pharm 1864–66), Karl (AA 8272, pharm 1867–69) ja Ernst (AA 8322, pharm 1867–69).

⁴⁴² 1874. a on teenistuslehel kirjas: Gustav (s. 9.12.1828) — komisjonäär Moskvast; Friedrich (s. 7.06.1834) — õpetaja Moskvast; Nikolai (s. 19.05.1840) — proviisor Astrahanis; Karl (s. 28.06.1842) — proviisor Toropetsis Pihkvamaal; Ernst (s. 13.04.1844) — proviisor Astrahanis; Albert (s. 14.04.1846) — mehaanik St. Peterburis; Heinrich (s. 20.06.1852) — mehaanik St. Peterburis; tütar Johanna (s. 3.08.1836) — mehel.

Brücker jättis jälje teadusajalukku laiemalt kui ainult Tartus. Tema tehtud termomeetrid olid kasutusel meteoroloogia jaamades üle Vene impeeriumi nagu näiteks Bakuus, Tbilisis ja Peterburis. Nii muutus *Brückeri termomeeter* tüubinimeks, kõik seda nimetust kandvad riistad ei olnudki enam tema enda valmistatud.⁴⁴³ See on kahtlemata väga suureks tunnustuseks meistriks.

Pärast Brückerit sai ülikooli mehaanikuks Preisimaalt pärit Paul Schulze (1844–?, ülikoolis 1874–96).⁴⁴⁴ Schulze oli tegutsenud A.&G. Repsoldi ateljees Hamburgis ning Siemensi&Halske telegraafifirmas Berliinis. Juba 1862 oli ta olnud abiline mehaanik A. Borcki juures Tartus ja soovis saada mehaanikuks Pulkovos, kuid see ebaõnnestus formaalsuste tõttu.⁴⁴⁵ 1865. aastal tuli ta jälle Venemaale, peatus esialgu Riias, kuid siirdus siis Tartusse. 1871. aastast tegutses ta selleks ajaks väga vana Brückeri kõrval ülikooli mehaanikuna. Palka maksti talle vaid 300 rbl ja Schulze tahtis Tartust lahkuda. Professorid, kes leidsid, et neile on mehaanik vajalik (astronoomia, füüsika, keemia jne), kirjutasid ühise avalduse, et ülikool toetaks meistrit mehaanikatöökoja avamiseks. 1874. aastal sõlmiski ülikool temaga vastava lepingu. Nii sai mehaanik osaliselt eraettevõtjaks. Lepingus oli kirjas, et Schulze peab töötama viis tundi päevas töökojas ja olema ülejäänud ajal vajadusel ülikooli muude asutuste käsutuses. Et tsunftikord oli kaotatud, ei tekitanud ülikooli mehaanikatöökoda enam ka probleeme suhetes linnaga. Schulze saavutas hea maine ja temalt telliti mõõteriistu ka väljastpoolt Tartut, sh Peterburist. Jäi kehtima kord, et kokku leppimata lisatööde eest maksti eraldi, mis äratas parkümmend aastat hiljem tõsist imestust Venemaalt tulnud professorites.⁴⁴⁶ Schulze tuli Saksamaalt uute mõtete ja oskustega, just tema viis läbi esimese telefoni demonstratsiooni Tartus ja ilmselt üldse Eestis, millest Johann Woldemar Jannsen ka Postimehes kirjutas.⁴⁴⁷ Kuid näib, et kohalik ühiskond ei olnud veel valmis selleks, et uue leiutisele kasulikke rakendusi leida, ja demonstratsiooniks see jäigi. Siiski oli Paul Schulze ülikooli mehaanikuks just perioodil, mil seati sisse nii gaasivõrk, veevärk kui elektrivalgustus.

Paul Schulze mehaanikatöökoja võttis pärast isa surma üle poeg Bernhard Schulze, kes aga ei osutunud oma isa vääriliseks järglaseks. Tema tööga polnud rahul õieti keegi ja peagi loobus ta mehaaniku ametist. Kõigi tehniliste uuenduste korrashoidmine nõudiski juba eraldi spetsialiste, ülikoolis töötasid lepingulistena mehaanikud veevärki, gaasimootori ja elektririistade hooldamiseks.

1910. aastal tuli ülikooli mehaanikuks Boris Messer (1884–?, Tartus 1910–1918). Tal oli juba küllalt suur praktiline kogemus — neli aastat Pulkovos,

⁴⁴³ **Toomas Pung**, Meteorological instruments at the Physics Cabinet of the University of Tartu in 1842–1893. // Annual report. 1997. Tartu, 1998. P. 74–74.

⁴⁴⁴ TÜR KHO. 55–1–45.

⁴⁴⁵ Paul Schulze Arthur v. Oettingenile 20.08.1870. TÜR KHO. 55–1–45. L 1–2p.

⁴⁴⁶ Kondakov TÜ valitsusele 24.05.1896. EAA. 402–5–43. L 50, 52.

⁴⁴⁷ **Vambola Kaasik-Aaslav, Heino Maripuu**. Tallinna Telefonivõrk 110 aastat. 1886–1996. Tallinn, 1999. Lk 41.

poolteist aastat Venemaa Peastaabi topograafiavalitsuses, pool aastat Peterburis Julius Zimmermanni muusikariistade parandamise töökojas. Viimasest kohast oli talle kaasa antud hea iseloomustus — karske, töökas ja kohusetundlik. Ise andis ta enda kohta teada, et tunneb astronoomia, geodeesia ja füüsika instrumente ning elektrotehnikat.⁴⁴⁸ Ülikoolis tuli tal jagada ka õpetust, sest koosseisus oli ta õpetatud mehaanik, st eradotsendiga võrdsustatud ametis. 1914. aastast säilinud aruanne annab päris hea ettekujutuse mehaaniku tegevusest. Selles on üles loetud 17 struktuuriüksust, kes mehaaniku abi vajasid. Uuena on nimekirjas kantseleid, kus vajati abi kirjutusmasinate remondiks. Kuna enam ei olnud ametis spetsiaalset kirurgiliste instrumentide meistrit, parandas mehaanik ka arstiriistu. 1915. aastal on ta aga teinud mh neli pumpa spetsiaalselt lämmatavate gaasidega võitlemise võimaluste uurimiseks.⁴⁴⁹ Messer jätkas samas ametis Eesti Vabariigi Tartu ülikoolis.

8.5. Kirurgiliste instrumentide meistrid

1805. aasta septembris, kui valmis anatoomiateater ja arstiteaduskonna teadusliku töö võimalused sellega tunduvalt avardusid, tegi dekaan Heinrich Friedrich Isenflamm (1771–1825) ettepaneku spetsiaalse meistri ametisse panemiseks, kes valmistaks ja parandaks kirurgia, anatoomia ja sünnitusabi instrumente. Professor arvas (ilmselt põhjendatult), et ilma püsipalgata selline meister Tartus ära ei elaks, kuid vastavat kohta ülikooli eelarves polnud. Teised nõukogu liikmed ei olnud küll põhimõtteliselt vastu, kuid Isenflamme ettepanek, et palka võiks maksta sel ajal veel täitmata muusikaõpetaja koha arvelt, lükati tagasi.⁴⁵⁰

Isenflamm oli järjekindel ja nii otsustas nõukogu 1806. aasta oktoobris, et instrumentide meister hakkab palka saama kasutamata muusikaõpetaja palga arvelt reservkassast. Kui leitakse muusikaõpetaja, saab temagi oma palga. Selline variant aga ei läinud läbi, sest rahvahariduse minister ei andnud luba ja ülikoolile tehti hoopis märkus, miks tal ikka veel on muusikaõpetaja koht täitmata — kas see on siis ülearune? Nii jäigi sel hetkel vastav meister ametisse panemata. Tegelikult oli meister ülikooli teenistuses siiski olemas. 1817. aastaks oli kirurgilisi instrumente valmistanud kirurgiaprofessor Johann Moieri (1786–1858) sõnul juba 14 aastat Johann Georg Frischmuth, kes aga ülikoolilt palka ei saanud.

Alles 1823. aastal õnnestus lõpuks rajada ülikooli juures spetsiaalne töökoda väikese sepikojaga. Selle maksumus — 1170 rbl töökoja ja 200 rbl sepikojaga sisseseadmiseks — kaeti ülikooli reservist. Töövahendid anti meistriks kasutada kui raudvara, mis kuulus ülikoolile. Esimeseks koosseisuliseks kirurgiliste instrumentide meistriks sai Franz Tschetschel (meister Tartus 1823–40). Nagu

⁴⁴⁸ EAA. 402–3–1115. L 3.

⁴⁴⁹ Tartu observatooriumi arhiiv. Kaust 345.

⁴⁵⁰ Koondmaterjalid selle ametikoha kohta 1805–1854 on toimikus: EAA. 402–5–71.

teiste käsitöliste puhul, olid linnavõimud visad nõudma käsitöömaksu. Tschetschel vabastati sellest, kuid Saksamaalt tulnud meister Ferdinand Wunsch (1809–1845, meister Tartus 1841–45)⁴⁵¹ seisis jälle probleemi ees. Rahva-
hariduse ministeeriumi tasemel otsustati, et kõik ülikooli mehaanikud võivad
teha tööd ka linnale ja ei pea sealjuures linnamakse maksma. Linnavalitsus ei
olnud ikka rahul, kaebas Liivimaa kubermanguvalitsusele ja saavutas lõpuks
selle, et Wunsch võis jääda maksuvabaks, kuni tal pole oma maja, aga muutub
maksukohuslaseks niipea, kui tema nimel on Tartus maja. Meister elaski siis
Tartus naisele kuuluvas majas.

1845. aastal suri Wunsch ootamatult. Vana hea tsunftikombe kohaselt võttis
tema ameti ja ühtlasi tema lese üle vend — Heinrich Wunsch (Tartus 1845–
1875?).⁴⁵² Mõlemad vennad olid pärit Berliinist, omandanud seal meister Lutteri
juures spetsiaalselt kirurgiliste instrumentide meistri eriala ja töötanud enne
Tartusse tulekut mitmete ülikoolide juures.

Euroopas laienes vahepeal oluliselt meditsiinitehnika tööstuslik tootmine ja
Tartu ülikool ostis samuti järjest rohkem riistu välismaalt — tükk aega ülikooli
koosseisust kirurgiliste instrumentide meistrit ei leia. Vajalikke pisiparandusi
tehti mehaanikatöökojas.

20. sajandi algul on aga uuesti ametis ka kirurgiliste instrumentide meister,
ühtlasi peenmehaanik ja optik eestlane Aleksander Keiss (1865–vähemalt 1940,
ülikoolis 1897–1909). Keiss oli hoopis teistsuguse taustaga kui varasemad käsi-
töölised. Ta oli Tartus tuntud tulundustegelane ja tuline eestluse eestvõitleja,
osales juhtivalt Liivimaa Linnade Hüpoteegiseltsi ülevõtmisel sakslastelt 1903.
aastal (seda on peetud eesti rahvuslaste üheks suuremaks majanduslikuks
võiduks), kuulus Tartu Peetri koguduse juhtkonda, suutis saksameelse linna-
valitsuse vastutöötamisele vaatamata omandada suure kinnisvara Tartu süda-
linnas ja jätkas eduka pankuri ning ettevõtjana ka Eesti Vabariigis.⁴⁵³ Valmis-
tatud riistade kohta on raske midagi öelda, kuna puuduvad detailsemad selle-
alased uurimused, samuti pole selge, kas ülikooli teenindas Keissi eraettevõtte
või pidas ta seda pealekauba.

Nii mõnigi kord võisid professorid ise samuti suurepärased meistrid olla.
Sellega paistsid silma mõlemad prof Parrotid. Hea meister oli ka patoloogia-
professor Richard Thoma, kes (küll veel enne Tartusse tulekut) oli koostöös
Zeissi firmaga konstrueerinud verekehakeste loenduskambri ja mikrotoomi.⁴⁵⁴
Kuid tollases ühiskonnas ei saanud juttugi olla meistrimehe ja professori
omavahelisest konkurentsist, selleks teadis igaüks liiga hästi oma kohta.

⁴⁵¹ EAA. 402–3–350.

⁴⁵² EAA. 402–3–351.

⁴⁵³ Tervitus 75. juubeliks. Postimees 27.01.1940. EAA. 2111–1–7838. L 1, 2. 1909. a
Richteri aadressraamatu järgi elas ta Jaani tn 7. Samas asuva ja 2. gildi kuuluva
kirurgiliste instrumentide valmistamise töökoja omanik oli Pauline Keiss, kellele kuulus
teinegi firma Jaani tn 7. Linnas oli veel kaks kirurgiliste instrumentide valmistajat.

⁴⁵⁴ L. Kriis. Richard Thoma, uurija ja eksperimentaator. Lk 142–144.

8.6. Kokkuvõtteks

19. sajandil kasutas Tartu ülikool paljude erinevate käsitöölise ja kaupmeeste teenuseid, kuid võrreldes rootsi ajaga oli neid siiski palju vähem. Ülikooli arhitekti võib ainult tinglikult lugeda käsitööliseks — Tartus olid nad ennekõike õppejõud. Ehitusmeistrid ja ehitusjuhid aga olid kaheldamatult käsitöölised, samuti kõik erinevad mehaanikud.

Küllalt kiiresti mindi üle lepingulistele vahekordadele, pärisorjust meenutav sõltuvus (nagu näiteks trükkali puhul) taandus kiiresti ja vahetult jäid ülikooli teenistusse ainult mehaanikud, kellele tööd jätkus pidevalt, aga neilegi anti võimalus oma soovi järgi lisa teenida. Viimane võimalus koos püsipalga ja ülikoolipoolse juriidilise kaitsega tegi koha ihaldusväärseks.

Nagu üldiseltki, oli 19. sajandi algul ülikooli käsitöölise seas otse Saksa- maalt tulnud (trükkalid, kirurgiliste instrumentide meistrid), hiljem aga ikka enam kohalikke. Kõik nad täitsid tellimusi ka väljapoole ülikooli, see privileeg kinnistati neile kindralkuberneri tasandil ammu enne tsunftikorra kaotamist.

Kuni eesti talupojad olid veel pärisorjad, toodi hooajatöödele massiliselt venelasi, tegemist oli hästi organiseeritud ja sissetöötatud süsteemiga, ennekõike ehitustöödel, kus rakendati peamiselt Pihkvast pärit ehitusartelle. Tartu politseivalitsuse arhiivis säilinud passid lubaksid seda gruppi uurida kindlasti ka põhjalikumalt. Vahendajate seotus vanausulistega sunnib arvama, et Tartu oli Peipsi-Pihkva veeteel kaudu kaasa haaratud Loode-Venemaad hõlmanud vanausuliste majandussüsteemi. Ülikooli teenistuses seisid Saksa- maalt pärit ehitus- meistrid, kuid ülikool loobus kindlate meistrite ametis pidamisest juba enne tsunftikorra kaotamist, eelistades konkreetseid ühekordseid vähempakkumise alusel sõlmitud lepinguid, andes sellega omapoolse panuse tsunftikorra lammutamisse.

Tsunftikorra langedes kadus mõte kinnistada ülikooli juurde käsitöölisi, kuid alles jäi mehaanikatöökoda, mis oli rajatud peamiselt tänu professor G. F. Parroti väsimatule energiale. Selle käigushoidmise eest hoolitses pikka aega tema poeg — F. Parrot. 1874. aastast muudeti mehaanikatöökoda eraettevõtteks, 20. sajandi algul aga oli ta jälle tugevamini ülikooliga seotud. Ülikooli mehaanikatöökoja vahekord ja osakaal teiste Tartu linna mehaanikatöökodade seas vajaks edaspidist uurimist. Väga vähe on ka teada mehaanika- alase õpetuse jagamisest ülikoolis, tõenäoliselt oli see peamiselt praktiline. Kasulikkus üli- koolile on väljaspool kahtlust — mehaanik koos paari abiliseaga aitas hoida üli- kooli teadustööks vajalikke instrumente pidevalt töökorras ja nende abi osutus möödapääsmatuks, kui 19. sajandi teisest poolest kõikvõimalikud tehnika- saavutused igapäevaellu jõudsid. Viimane tõi kaasa ka erialase diferentsee- rumise (lisandusid näiteks spetsiaalsed masinistid gaasimootorite ja veevärgi tarbeks), kuid ülikooli mehaanikud säilitasid küllalt laia profiili, saades Esimese maailmasõja ajal hakkama nii kirjutusmasina kui gaasimootori parandamisega. Teisalt võis kuldsete kätega meistri olemasolu professoreid ka veidi hooletuks

teha uute instrumentide muretsemise osas — just sellise juhtumiga näib olevat tegemist astronoomiaobservatooriumi puhul.

Kui 19. sajandi algul tegutsesid mehaanikute ja instrumentide meistritena saksa soost käsitöölised, siis pool sajandit ametis olnud Brücker oli sünnilt vähemalt pooleestlane ja teda mäletatakse eestlasena. Kõik käsitöölised — nii kodu- kui välismaised — olid kaunis laia silmaringiga, traditsioon õppida rännuaastatel, töötades eri paigus ja eri meistrite juures, oli täies elujõus 20. sajandi alguseni. Mehaanikuid — eriti teadusasutuste juures — võiks tegelikult liigitada haritlaskonna hulka, sest nende tööks vajalik ettevalmistus vastas keskastme haritlase omale kindlasti. Põlvkondadevahelises mobiilsuses võib märgata nii traditsioonilist elukutsetruudust ja ameti pärandamist isalt pojale kuid ka käsitöölise poegade tõusmist haritlaste hulka. Et Brückeri kõik lapsed, sh kaks mehaanikuks saanud poega leidsid tööd Venemaal, oli ajastu paratamatus. Peenmehaanik Aleksander Keiss kuulus juba hoopis uude põlvkonda, just temasuguseid ühiskondlikult aktiivseid ja majanduslikult edukaid võiks pidada tulevase Eesti iseseisvuse kandjateks.

9. KANTSELEIPERSONAL

9.1. Kantseleide kujunemine

Kantseleitöö oli tihedamalt kui mõni muu amet mõjutatud ümbritsevast õigusruumist. Tuli arvestada nii Venemaa, Balti kubermangude ja spetsiaalselt Tartu ülikooli kohta käivaid kui ka ülikoolisiseseid õigusakte. Et ülikooli rajajad olid oma hariduse saanud Lääne-Euroopas, siis kirjutati struktuuridesse sisse ka selliseid ametimehi, keda Vene ülikoolides polnud, kuid kes olid tavalised mitmel pool Euroopas (sündik, notar, pedellid). 19. sajandi teisel poolel pidi ülikool kui riigiasutus oma asjaajamises järjest enam arvestama ülevenemaaliste korraldustega, sest seda nõuti kõigilt kroonuasutustelt, mida ülikool oma autonoomiale vaatamata kahtlemata oli.

Kuid mitte ainult õigusruum ei mõjutanud kantseleitööd. 19. sajandi algul kirjutati hanesulega küünlavalgel ja kirjutaja töö oli heas mõttes hoolikalt õpitud käsitöö, kus oskusi anti edasi põlvest põlve. Sajandi lõpus, aga eriti 20. sajandi alguses tulid kirjutusmasinad ja elektrivalgus, vahepeale mahtusid gaasi- ja petrooleumilambid. Käsitööoskus käis alla — isegi elukutseliste ametnike käekirjad pole enam kaunilt väljapeetud nagu saja aasta eest. Ja nagu igal pool mujal, rakendati ka kantseleides üha enam lepingulisi, st ajutisi ja spetsiaalse väljaõppeta töötajaid.

Põhimõtteliselt oli kantseleisse eelarvelisele kohale tööle asumisega avatud ka tõus teenistusredelil ja 19. sajandi algul see tõepoolest kehtis. Kantseleide arvu ja koosseisu kasvades lisandusid lihtkirjutajate ja kopistide kohad, mis sellele reeglile ei allunud. Oli küll põhimõtteline võimalus, et kopist, kes oli silmapaistvalt korralik ja kohusetundlik, sai ükskord vabanenud sekretäri koha ja astus sellega tegelikku riigiteenistusse, kui seda juhtus harva.

Teenistusastmestik jättis ametnikud pearahavabaks. Riigiteenistus oli populaarne, mitmeid kohti täieti konkursi korras ja riigiteenistusse pääsemist võeti karjäärina, sest 19. sajandi esimesel poolel võis selle kaudu ju piisavalt pika teenistusaajaga päriliku aadliseisuseni tõusta. Järkjärgult hakati aga maksuvabade ametnike osakaalu vähendama. Arusaadavalt erutas sotsiaalset karjääri teinud isikuid, kuivõrd on võimalik eelmiste põlvkondade saavutust lastele pärandada. Selles osas oli Vene riigi poliitika 19. sajandil heitlik. Süsteem muutus ajapikku aina keerulisemaks, kategooriaid, kellele sõltuvalt sotsiaalsest päritolust kehtisid erinevad reeglid (erinev aeg ühest teenistusastmest teise liikumiseks, load ja keelud, millistes ametites keegi vastavalt oma päritolule töötada võib jne) tuli aina juurde. Kui näiteks ülikooli valvuriks tulnu vabastati vallamaksude tasumisest, siis sama korraldus ei käinud kantseleiametniku kohta. Oli küll mitmesuguseid n.ö karjäärivärvavaid (10 või 20 aastat laitmatut teenistust, täiendavad eksamid jms — reeglina avasid need vaid võimalusi edasipürgimiseks, andmata kohe erilisi privileege), mis aga aja jooksul võisid muutuda ja mõnel ametnikul kogu aeg eest ära minna.

19. sajandi lõpuks olid kantseleiteenistujad jaotatud kolme kategooriasse, igal omad piirangud sõltuvalt sotsiaalsest päritolust. I kategoorial olid kõik teenistusastmestikuga seonduvad õigused, kuid sellesse kategooriasse võis pääseda ainult aadliku või päriliku aukodaniku poeg. Isikliku aukodaniku poeg võis saada II kategooria kantseleiteenistujaks; kantseleiametniku oma aga pääses vaid III kategooriasse.⁴⁵⁵ Kui lihtametnik teenis välja isikliku aukodaniku staatuse (madalama päritoluga isikutele enam aadlitiitlit teenistusastmestiku kaudu ei antud), võis tema poeg saada II kategooria kantseleiteenistujaks, siis aga terendas juba päriliku aukodaniku tiitli saamise võimalus ja järgmisele põlvkonnale tõus I kategooria kantseleitöötajaks. Niisiis nõudis kantseleiteenistuse kaudu eliiti tõusmine vähemalt 2–3 põlvkonna järjepidevat pingutust. 1906. aastast jäi järele kaks kantseleitöötajate järku, kusjuures enam ei lugenud päritolu, vaid haridustase — esimene järku loeti need, kes omasid vähemalt gümnaasiumiharidust, teise aga need, kes selleni ei küündinud.⁴⁵⁶ Esimene järk sai madalaima teenistusastme ühe aasta möödudes, teine aga kahe aasta pärast, kui oli täitnud haridusnõude.

19. sajandi lõpul hakati kantseleides ikka enam rakendama vabapalgalist tööd. Vabapalgaline kantseleiametnik ei kuulunud teenistusastmete süsteemi ja teenistuses oldud aeg ei andnud talle pensioniõiguslikku staaži. Seda töövormi kasutati ka Tartu ülikoolis väga laialdaselt. Lepinguliselt võis mõnes ülikooli kantseleis töötada ka üliõpilane või magistrant,⁴⁵⁷ mõni neist jätkas tööd pärast ülikooli lõpetamistki. Kuna polnud ette nähtud naiste võtmist riigiteenistuse kohtadele, aga 20. sajandi algul ja eriti Esimese maailmasõja ajal neid siiski juba kaunis palju erinevates ülikooli (ja loomulikult mitte ainult ülikooli) kantseleides töötas, olid nad alati kas lepingulised või kohatäitjad.

Rootsi ajal said Tartu ülikooli kantseleitööga hakkama kaks meest — kvestor ja akadeemia sekretär — esimene vastutas varade ja tulude eest, teine pidi kõik kirja panema, mis suures ja väikeses konsistooriumis räägiti ja hoolitsema, et see arhiivi jõuaks või vajaduse korral avalikustatud saaks. Mõlemalt nõuti haritust tsiviilõiguses ja filosoofias.⁴⁵⁸ 19. sajandi alguses loodeti samuti esialgu väga väikese kantseleipersonaliga toime tulla. 1799. aasta plaan nägi ette ainult sekretäri koos abilisega, kusjuures arveametniku ülesandeid pidi täitma üks valitud professoritest, kes ühtlasi koos viitsekuraatori ja prorektoriga vastutas kassa eest, asjaajamist pidid revideerima kuraatorid. 1802. aasta statuudist leiame juba ka notari, kes pidas ülikooli nõukogu ja kohtu protokolle ning vastutas kohtu arhiivi eest, ja kaks sekretäri, kellest üks vastutas kuraatorite kolleegiumi arhiivi, kassa ja protokollide eest, teine aga tsensuuriasjade eest. 1803. aastal loodud õpperingkond nõudis loomulikult täiendavaid kantselei-

⁴⁵⁵ Vt: EAA. 402–3–1841. L 41.

⁴⁵⁶ Keisri kinnitatud ministrite nõukogu määrus 5. 10. 1906. ПСЗ III (1906) 28393.

⁴⁵⁷ Vt näiteks: **L. Dubjeva**. A. T. Rastorgujev — Tartu ülikooli raamatukoguhoidja 1908–1918. // Ajalooline ajakiri. 2002. ½ (116/117). Lk 193–206.

⁴⁵⁸ Academia Gustaviana põhikiri. Ptk XI, XIII.

ametnikke koolikomisjoni tarvis. Tegelik elu tegi omad korrektiivid ja 1808. aastaks oli kujunenud järgmine skeem:

I Nõukogu, valitsuse ja tribunali (hilisema apellatsiooni- ja revisjonikohtu) kantselei: protosündik (üks õigusteaduskonna professoritest), sekretär ja kantselist.

II Ülikooli kohtu ja rentei kantselei: sündik ja protokollist.

III Koolikomisjoni kantselei: sekretär, protokollist ja kantselist.

IV Raamatukogu ja tsensuurikomitee kantselei: sekretär ja kantselist.⁴⁵⁹

Seega sai ülikool esimestel aastatel hakkama kaunis väikesearvulise kantselei-personaliga, kuigi see kujunes suuremaks kui esialgses plaanis. Tundub, et loodeti vist siiski liiga vähesega toime tulla, kui mõelda korratustele ülikooli asjaajamises kahel esimesel aastakümnel ja skandaalile seoses hiigelsuure kassapuudujäägi avastamisega (vt allpool). Arhiiv korrastati lepinguliste abijõududega tagantjärele 1820. aastatel, sest sellega lihtsalt ei jõutud tegelda.

1820. aasta põhikirja kohaselt oli kantseleisid endiselt neli: üks nõukogu, valitsuse ja apellatsiooni-revisjonikohtu juures, teine rentei, kolmas tsensuurikomitee ja neljas raamatukogu tarvis. Kõik ametnikud peale sündiku võis valida ja pärast ülikooli kohtu ees vannutamist ametisse kinnitada ülikooli valitsus.

Sekretärid allusid sündikule ja olid vastava kantselei juhatajad, nad vastutasid protokollide pidamise, kirjavahetuse ja arhiivi eest, jaotasid tööd neile alluvate kantseleiametnike vahel. Kantselistid jäid staatusest sekretäri ja kirjutaja vahepeale. Teaduskonnad võisid nõuda kantseleiametnikke teaduskondade asju ajama, kuid eraldi kantseleisid teaduskondadel veel ei olnud.⁴⁶⁰

Koolikomisjon oli selleks ajaks juba sedavõrd sõltumatu, et tal oli eraldi statuut ja ülikooli kantseleide hulka koolikomisjoni oma ei loetud. 1826. aastal loodi seoses kogu tsensuuriasjanduse ümberkorraldamisega iseseisev Tartu Tsensuurikomitee ja ametisolev tsensuurisekretär läks sinna üle. Rentei- ja ökonoomiasekretärist tuleb juttu eraldi (vt ptk Majandusteenistus).

1842. aasta lisaelarvet kasutades eraldati 1843 nõukogu ja valitsuse kantseleid.

1865. aastal lisandus üliõpilasasjade kantselei. Seoses vahepeal, 1863. aastal vastu võetud Balti kubermangude passikorraldusega oli ülikooli valitsus saanud uue funktsiooni — õiguse ja kohustuse anda reisipasse siseriiklikuks reismiseks. Teaduskonnad said vajaduse korral kantseleitöö jaoks ülikooli kantseleide ametnikke, sellise töö eest sai ametnik reeglina lisatasu, kuni 19. sajandi lõpuks tekkisid teaduskondadelgi eraldi kantseleid.

Kantseleide sekretäridele oli kõrgharidus soovitatav, nõukogu sekretäritelt nõuti teaduslikku kraadi, ülejäänud kantseleiametnike kvalifikatsiooni kohta statuudis mingeid nõudmisi ei esitatud. Nõukogu ise võis otsustada nõukogu ja valitsuse

⁴⁵⁹ EAA. 402–3–1879.

⁴⁶⁰ Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1820. Pp 25, 225, 230–235.

sekretäride ning prorektori ettepanekul ka üliõpilasajade sekretäri ametisse valimise. Alamad kantseleiametnikud kinnitas ametisse rektor.⁴⁶¹

Valitsuse peamine ülesanne oli tegelda ülikooli varade üldise haldamisega, seepärast kuulus siia sündik kui õigusküsimuste spetsialist ja arveametnikud. Arvepidamisel tuli juhinduda üleriigilistest seadustest. Arveametnikud, arhiivaari, eksekutori ja tõlgi valis ning kinnitas ülikooli valitsus.⁴⁶² Eri ametkondade kassad, ülikooli rentei sealhulgas, ühendati alates 1863. aastast kõikjal Vene impeeriumis riigikassaga.⁴⁶³ Õppemaks, immatrikuleerumismaks ja loenguhonorar, mis seni maksti ülikooli renteisse, tuli 1865. aastast maksta ülikooli valitsuse üliõpilasajade sekretäri kätte ja anda hoidmiseks üle Tartu kreisirenteisse. Üliõpilasajade kantselei, kus võeti vastu ka sisseastujate dokumendid, muutus üheks keskseks ülikooli asutuseks ja üliõpilaste arvu kasvades palgati just sinna juurde suurel hulgal abitööjõudu.

Kantseleide töökoormus ja isikkoosseis kasvas koos üldise bürokraatia kasvuga Vene riigis. Dokumentide hulga märgatav suurenemine oli 19. sajandi teise poole Euroopas üldine nähtus. Arusaadav, et see nõudis suurema hulga inimeste rakendamist, eriti kui arvestada, et ka üliõpilaste ja töötajate arv kasvas. Järjest rohkem kasutati ajutist vabapalgalist tööjõudu, nii mõnigi kord on üliõpilased kantseleikirjutajana lisa teeninud jne. Üleminek vabapalgalisele tööle vabastas ülikooli vastutusest oma ametnike eest ja nad ei olnud enam väga kaua ametis.

9.2. Sündik

Kantseleipersonali tähtsaim isik oli sündik, ülikooli kantselei juhataja. Sündiku ameti tekkimine ulatub esimeste ülikoolide rajamise aega. Nimetus *syndici* tähistas esialgu kõiki õppinud juriste — nad olid Bolognas ametis juba 12. sajandist ja Saksamaal 14. sajandist. Kiiresti hakkasid tekkima juristide perekonnad. Juurastuudium pakkus võimalust ka vaestele õnneotsijatele, sest alamametnikena leidsid kodumaal teenistust needki, kes ilma doktorikraadita ja õpinguid pooleli jättes Itaalia või Prantsusmaa ülikoolidest tagasi pöördusid. Kujunev juristide seisus leidis enesele kindla koha linnade ja territoriaalvürstiriikide maailmas ning säilitas selle aastasadadeks. Keskaegses Euroopas teenisid sündikud — haritud juristid, kelle ülesandeks vastava institutsiooni õiguste kaitsmine — tavaliselt linnade rae koosseisus, vürstide õukondades, aga ka ülikoolides ja teistes institutsioonides, mis oma õiguste kaitsmiseks spetsialisti abi vajasis.⁴⁶⁴ Õppinud juristi abi kasutas enamik kohtuasutusi, mille liikmeid valiti eriharidust nõudmata.

⁴⁶¹ Statut 1865. 42, 43, 44.

⁴⁶² Statut 1865. 36, 37.

⁴⁶³ ПСЗ II 39487 (15.4.1863).

⁴⁶⁴ **Hans Hattenhauer.** Geschichte des deutschen Beamtentums. 2. Auflage. Carl Heymanns Verlag, 1993. S. 23–31.

AG koosseisus leidis küll notar, kuid eraldi sündikut polnud, mis on ka igati loogiline, sest tegemist oli riigivõimude rajatud ülikooliga, millele privileegid andis kuningas, niisamuti polnud sündikut AGC-l.

18. sajandi lõpuks, kui ülikooli taasavamine reaalseks muutus, oli Balti erikord tugevnenud ja ülikooli kavandades mõeldi algusest peale sellele, et tema õigused vajavad kaitset. 1799. aasta plaan siiski sündikut ette ei näinud — kõik olulised otsused pidi ju tegema kuraatorite kolleegium. Kuid 1802. aastaks oli suhtumine muutunud — statuut nägi nüüd ette sündiku kui ülikooli kohtu alalise liikme. Ühtlasi oli tal nõuandev hääl ülikooli nõukogus. Talle allus notar. 1803–17 oli Tartu ülikooli koosseisus ka protosündik, mis Saksamaal tähendas esimest sündikute seas. Tartus oli sel kohal üks juuraprofessoritest. Sündiku ameti ühendamine professorikohaga oli Saksa ülikoolides laialt levinud ja sündik sel juhul loomulikult ülikooli kõrgema juhtkonna liige.⁴⁶⁵

Tartus kutsus sündiku ametisse kuratoorium, see pidi olema Läänemereprovintside tuntud õigusteadlane, kes võis olla ka erakorraline professor. Tema ülesandeks oli jälgida kantseleide ja arhiivide korda, kaitsta erinevates kohtuasutustes ülikooli õigusi, omandit ja kassat. Asutamisakt 12. detsembrist 1802 andis sündiku valimise õiguse nõukogule, 1820. aasta statuudi kohaselt määras sündiku haridusminister kuraatori esildise alusel. 1865. aasta põhikiri andis sündiku valimise õiguse jälle nõukogule ja ametisse kinnitas kuraator.

Vene ülikoolide 1804. ja 1835. aasta üldpõhikirjad nägid samuti ette sündikud, kelle koht oli ühendatud adjunktprofessori (võrreldav hilisema dotsendiga) kohaga, kuid 1863. aasta ja 1884. aasta eelarvetes neid enam polnud ja sündiku amet ei saavutanud Venemaal kunagi sellist tähendust nagu Tartus.

Sündik oli ülikooli kohtu ainus alaline liige (kuna teised olid valitavad ja võisid seepärast igal aastal vahetuda), kellest sõltus seega kohtu tegevuse järjepidevus. Tema hääl ülikooli kohtus oli otsustav, tema valmistas vastavalt rektorilt saadud protokollile ette kõigi ülikooli organite tähtsamad otsused, väljaarvatud apellatsioonikohtu omad ja jälgis, et arhiivid oleks korraks. Sündik vastutas eraisikute poolt ülikoolile annetatud summade sihtotstarbelise kasutamise eest ja pidi selle kohta iga kuu renteid revideerides aru andma. Sündiku ülesandeks oli ülikooli liikuva ja liikumatu vara ning õiguste kaitsmine. Ta pidi kogu aeg ülikooli läheduses viibima ja tohtis lahkuda vaid lühikeseks ajaks rektori loal, vastutus anti seniks sekretärile või notarile.

Nõukogu ülesandel oli ta volitatud esindama ülikooli kõigis varasid ja õigusi puudutavates küsimustes, kuid ei olnud pärast 1865. aastat enam finantskontroll (sest ülikooli oma rentei oli kaotatud) ega ka mitte arhiivi eest vastutaja, sest alates 1849. aastast oli ülikoolil eraldi arhivaar. Et statuudi koostamise ajal oli

⁴⁶⁵ Vt näit: **Theodor Kolde**. Die Universität Erlangen unter dem Hause Wittelsbach 1810–1910. Nachdruck der Ausgabe von 1910. Erlangen, 1991. Kõik sündikud on koos prorektoritega nimeliselt välja toodud. Siinkohal peab võrdlusena märkima, et sündiku olulisusele vaatamata ei ole Tartu ülikooli ajaloos neile nimeliselt kuigi suurt tähelepanu pööratud.

päevakorral ülevenemaalise kohtureformi võimalik laiendamine Baltimaadele, ei räägi statuut ülikooli kohtust sõnagi — tegelikkuses tegutses kohus kuni 1889. aastani endistel alustel. Seoses 1889. aastal läbiviidud Balti kubermangude kohtureformiga ülikooli kohtulik ja politseiline autonoomia kaotati ja ühes sellega ka sündiku ametikoht.

19. sajandil oli Tartu ülikoolis ametis üksteise järel seitse sündikut. Kuna tegu oli ülikoolile väga olulise ametnikuga, väärivad nad kõik eraldi käsitlemist.

Sündikuks kandideeris ülikooli rajamise ajal Tartu linnasündik Lui Cambeq.⁴⁶⁶

Kuid kuraatorite kolleegium kutsus esimeseks sündikuks hoopis Göttingenis juurat õppinud Tartu maakohtu assessori Otto Sigismund v. Ungern-Sternbergi.⁴⁶⁷ 1812. aastal lahkus ta ülikoolist ja läks Liivimaa õuekohtu assessoriks, kuid kutsuti 1819 jälle tagasi — sedapuhku kuni 1826. aastani, mil ta siirdus ülikoolist eraldatud ja iseseisvaks muudetud Tartu tsensuurikomiteesse. Niisiis oli Ungern-Sternberg õigusnõuandjana ametis kahel ülikooli jaoks väga olulisel perioodil — alguses, kui pandi paika ülikooli tegevuse üldised alused ja rektor Ewersi ajal, kui ülikooli asjaajamist korrastati ja privileege kindlustati.

Aastail 1812–19 täitis sündiku kohuseid Karl Wilhelm Friedrich Hetzel (1786–1832).⁴⁶⁸ Tegemist oli Tartu ülikooli kasvandikuga (kuid sündinud oli ta Giessenis). Tema isa oli Tartus teoloogiaprofessor ja poeg õppis juurat 1802–06 ning omandas 1808 doktorikraadi. 1812. a-ks oli ta Tartu maakohtu- ja raeadvokaat.⁴⁶⁹ Teenides ülikooli sündikuna, pidas ta ühtlasi loenguid Liivimaa provintsiaalõigusest.

Ka järgmine sündik pärast Ungern-Sternbergi teist ametiaega, Karl Friedrich von der Borg (1794–1848), oli Tartu ülikooli kasvandik — ta õppis siin juurat aastail 1811–16, siis majandas naisele kuulunud Tõdva mõisat, oli aastail 1820–27 Tartu kreisikohtu sekretär, alates 1827. aastast surmani aga Tartu ülikooli sündik. Borg oli tuntud luuletaja ja vene luule saksa keelde tõlkijana, kuulus Tartu vene kultuuriringi ja poeet Žukovski sõpruskonda,⁴⁷⁰ tegutses mitme ajakirja (*Dorpater Jahrbücher*, *Refraktor*) väljaandjana jne. Tema pojast Hugo von der Borgist (1825–85) sai 1878. aastast Kuressaare justiitsbürgermeister ja linnaeapea.

⁴⁶⁶ Tema kohta vt: **M. Rennit**. Tartu magistraadi varaloendite kasutamine. Lk 16.

⁴⁶⁷ EAA. 402–3–1725. Sündiku pereelu ja muidki ülikool asju valgustavad huvitava nurga alt tema naise, Dorothea v. Ungern-Sternbergi kirjad. Baltische Erinnerungen und Biographien. Bd. 4. Dorothea (Doris) von Ungern-Sternberg 1787–1828. Ein Lebensbild, nach Briefen und anderen Unterlagen. Zusammengestellt v. **Hinrich Seesemann**. Hannover-Döhren, 1979.

⁴⁶⁸ EAA. 402–3–439.

⁴⁶⁹ Hetzeli ametiga on eri allikates segadus: Lemmi teatel sai ta Tartu linnasündikuks 1811, Marge Renniti andmeil määrati sellele kohale 1809, DBL andmeil oli ta maakohtu ja raeadvokaat. Et ta 1812–19 oli ülikooli sündik, selles on kõik autorid ühel meelel. Vt: **M. Rennit**. Tartu magistraadi varaloendite kasutamine. Lk 16.

⁴⁷⁰ Vt: **M. Salupere**. Unustatud sõpruslõpped. Lk 276.

Kui Ungern-Sternberg ja v. d. Borg olid aadlikud, siis järgmine sündik Theodor Beise (1818–78) oli Riia reformeeritud vaimuliku poeg ja samuti Tartu ülikooli kasvandik. Ta töötas pärast juurastuudiumi lõpetamist Riias Balti kindralkubeneri kantseleis, seejärel 1839–51 Liivimaa õuekohtu ja Riia raeadvokaadina. Aastail 1851–69 oli ta Tartu ülikooli sündik. Tartu ülikooli oli ta lõpetanud kandidaadikraadiga, 1853. aastal kaitses Jenas doktorikraadi ja oli hiljem paljude kodu- ja välismaiste teadusseltside liige või korrespondentliige. Aastail 1839–51 oli Beise olnud Riia Ajaloo ja Muististe Seltsi sekretär, 1859 sai temast Õpetatud Eesti Seltsi sekretär ja 1860 sama seltsi president ning ühtlasi ajalehe Inland toimetaja. Ka on ta ühe klassikaliseks saanud Tartu ülikooli ajaloo käsitluse autor. 1869. aastal läks ta erru kolleegiuminõuniku teenistusastmes, olles St. Anna ordeni III järgu ja St. Stanislavi ordeni II järgu omanik — pärilik aadliseisus jäi suurtele teenetele vaatamata kättesaamatuks.

1872–82 oli ülikooli sündikuks Kuramaalt Hasenpothist pärit kaupmehepoeg Nikolai Sigismund Lieven (1844–?). Enne sündikuks saamist oli ta seitse aastat töötanud ülikooli üliõpilasasjade kantseleis. 1882, kui ta ülikooli teenitusest lahkus ja advokaadina tööle asus, oli ta õuenõunik ja St. Stanislavi ordeni III järgu kavaler, staatuselt seega madalamal kui eelmine sündik.

Aastail 1885–87 järgnes Tartu ülikooli lõpetanud alampolkovniku poeg Guido Block (1843–?). Varem oli ta 1870–73 töötanud ülikooli nõukogu sekretärina. Sündiku koht oli talle vaid sammukeseks karjääriredelil, sest juba aasta pärast liikus ta edasi Tartu justiitsbürgermeistriks.⁴⁷¹

Viimaseks sündikuks jäi Kuramaa metsaametniku poeg, usutunnistuselt reformeeritu Karl Rochlitz (1862–?),⁴⁷² kes oli ametis aastail 1887–1889. Vahetult enne kohalemääramist omandas ta Tartu ülikoolis kandidaadikraadi, kuid et muutused olid tulemas, jäi sündikuna vaid kohatäitjaks. Riiginõukogu arvamuse alusel 7. juulist 1889 Tartu ülikooli sündiku ametikoht likvideeriti, kuni 28. novembrini oli Rochlitz veel ametis eelarvevälise ametnikuna ja asus siis tööle Viljandi notarina.⁴⁷³

Ilmneb, et sajandi esimesel poolel olid sündikud päritolult suursugusemad ja ametis kauem, varasema korraliku juriidilise kogemustepagasiga, ja suutsid ka kohalikku kultuuriellu märgatava jälje jätta. Kõik peale esimese olid Tartu ülikooli kasvandikud — ja kust mujalt pidanukski tulema kohaliku õiguse spetsialistid? Sündikute arvamust küsiti sageli ja nii Tartu linnamagistraadi, politseivalitsuse kui ka Balti kindralkubeneri või Riia õpperingkonna kuraatori fondide toimikutest võib leida nende seisukohavõtte väga erinevates juriidilistes küsimustes. Ülikooli kohtu materjalidesse on sündikud samuti palju jälgi jätnud, sh on tavaliselt nende käega koostatud ametis surnud ülikooli töötajate inventariloendid ja eestkostega seotud dokumendid. Staatuselt oli sündik lugupeetud, kuid mitte sedavõrd, et leida mainimist kohe rektorite järel nagu

⁴⁷¹ EAA. 402–3–126, 127.

⁴⁷² EAA. 402–3–1475, 1476.

⁴⁷³ Notar Karl Rochlitz Viljandis — EAA. Fond 3770, 16 säilikut aastatest 1890–1896.

mõnedes saksa ülikoolides. Sündikud olid Tartus ennekõike õigusspetsialistid, kellel oli eriline roll Tartu ülikooli autonoomia kaitsmisel ja koht kaotati siis, kui valitsus autonoomiat enam vajalikuks ei pidanud.

9.3. Kantseleide töötajad

Kantseleitöötajad võib liigitada haldusametnike hulka, seega nende hulka, kellel teenuste revolutsioonis oli tähtis osa täita. Ühelt poolt on tegemist juba keskajal välja kujunenud ametnikkonna esindajatega. Läänemereprovintside laialdane omavalitsus ja kohalike asutuste kaunis suur arv oli loonud hulganisti võimalikke töökohti advokaatidele, notaritele, sekretäridele ja kirjutajatele erinevates administratiiv- ja kohtuasutustes. Esimesed ülikooli kantseleiametnikud olid töökogemused omandanud Tartu linnavalitsuses, rüütelkonna asutustes või ka mitmesugustes kroonusutustes. Ajal, mil suhteliselt vabalt liikusid Saksamaa ja Balti provintside vahel õpetlased ja käsitöölised, tegid seda ametnikudki. Nii sattus ülikooli 19. sajandi esimesel kolmandikul ka otse Saksamaalt pärit põliste ametnikuperede esindajaid.

Teisalt aga on meil tegemist moderniseeruva ühiskonna nähtusega. 19. sajandi jooksul muutus haldusametnikkond nii kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt. 19. sajandi algul oli Läänemereprovintside vastutav kantseleiametnik reeglina mõnda aega ülikoolis käinud ja kuulus kindlalt literaatide sekka. Ka siis olid olemas lihtkirjutajad, kes võisid olla välja kasvanud kasvõi pärisorjade hulgast, aga selliseid ei olnud veel kuigi palju. Kuigi oli seatud terve rida seaduslikke piiranguid alamklasside esindajate pääsemisele riigiteenistusse, leidis üha enam edasipüüdlikke, kes sinnani siiski jõudsid, peamiselt läbi hariduse.

Sajandivahetuse kõige iseloomulikum joon on ennekõike suurem diferentseerumine — väga madala staatusega lepingulisest kopistist teaduskraadi ja kõrgete ordenitega kantseleijuhatajani (pärast sündiku ametikoha kaotamist olid kantseleide juhatajad vastavalt nõukogu, valitsuse ja üliõpilasasjade sekretär).

Ülikooli esimestel tegevusaastatel paika pandud kantseleipersonal kuulus ülikooli jurisdiktsiooni alla, kuid ühtlasi ka teenistusastmete süsteemi, nii neile kui nende perekondadele olid garanteeritud sellega seotud hüved — maksuvabadus ja vanadus- või toitjakaotuspension. See oli üks peamisi asjaolusid, mis tegi riigiteenistuse kohad eriti ihaldusväärseks.

Kantseleide vastutavad sekretärid olid Tartus reeglina juriidilise haridusega ja peaaegu kõik ka kandidaadikraadiga, kuigi nõudena pandi see kirja alles 1865. aasta statuudis.

Ülejäänud kantseleitöötajad ei pidanud omama kõrgharidust ja teenistuselehtede kohaselt domineeris 19. sajandi esimesel poolel kreiskooli tase, hiljem ka gümnaasiumi või kõrgharidus, aga sageli siiski lõpetamata. Kuid paljudel oli juba varasema kantseleitöö kogemus. Alates 1809. aastast oli Vene impeeriumis nõutud ametnikelt 8. ja 5. teenistusastme saavutamiseks eksameid, kuid Läänemereprovintside vastutavate ametnike traditsiooniliselt kõrge haridustase

leevendas probleemi ja see ei kasvanud Tartu õpperingkonnas kunagi väga teravaks.⁴⁷⁴ Kantseleitöötajad, kes olid küll ametisse saanud, kuid keda madala seisusliku päritolu tõttu ei võetud teenistusastmete tabeli kohtadele, said 1840. aastail võimaluse teha täiendav eksam kreiskooli ulatuses, 1880. aastail tuli madalaima teenistusastme saamiseks eksam teha juba gümnaasiumikursuse ulatuses ja selline kord jäi kehtima 1917. aastani.

Ülikooliametnikud profesionaliseerusid suhteliselt varakult võrreldes muude Balti provintside ametnikega — kohtu- ja politseisüsteem jäi ju kuni 1880. aastate reformideni valitud mitteprofessionaalide kätte. Ka ülikooli kohus jäi sarnasele alusele teiste Läänemereprovintside kohtuasutustega, kuid ametnikest oli vaid protosündik seda tüüpi (õigusteaduskonna professor) ja koht kadus juba 1817. aastal. Ülikooliametnikud olid reeglina professionaalid, kellele esitati selged kvalifikatsiooninõuded. Keskmise haridustase kujunes kõrgemaks kui nõutav, sest Balti provintside noored tahtsid õppida ja suurem osa ametnikke tuligi ülikooli oma kasvandike seast.

Haritusele vaatamata ei kuulunud ametnikud ja õpetlased tunnetuslikult päris ühte maailma. Siiski, Balti provintsidest loeti kõrgharidusega inimene literaadiks ametist sõltumata. Vene segaseisuslastest kujunevast intelligentsist erinesid siinsed literaadid palju aristokraatlikuma eluhoiaku poolest. Kõige kõrgemini haritud ja ühtlasi enesest kultuurilukku jälje jätnud ülikooliametnikud peale sündikute olid raamatukogu sekretärid, ka nemad loeti literaatide sekka, st eliiti. Kreiskooli haridusega (liht)ametnik sellesse seltskonda üldjuhul ei kuulunud.

Ülikoolis töötanud ametnike pojad on mõnikord valinud õpetlase karjääri ja õpetlaste pojad on hakanud ametnikeks, kuid sagedane on põlvest põlve kestev elukutsetruudus.⁴⁷⁵

Sotsiaalselt staatusest võisid kreiskooli haridusega kauaaegsed kantseleitöötajad (ja reeglina nad olid kauaaegsed) jõuda regulaarse teenistusastme tõstmise kaudu isikliku aadlitiitlini või saada aukodanikuks. Aukodaniku poeg aga võis juba tõusta ka päriliku aadlitiitlini. Sotsiaalne tõus sai võimalikuks läbi mitme põlvkonna.

Johannes Schwalbe (1853–1912)⁴⁷⁶ toimikust selgub, et tegemist on Harglas sündinud Jaan Hännilanne'ga, kes oli rändava kingsepaselli ja sulase tütre vallaslaps. Ta õppis Tartu kreiskoolis 1869–73 ja leidis esimese töökoha kirjutajana Tartu renteis. Juba 1876. aastal asus ta tööle Tartu ülikooli kohtu

⁴⁷⁴ Vt ka: **Lea Leppik, Peeter Järvelaid**. Vene õigusajaloo koolkond Tartus ja professor Neumann. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997. 4 (22). Lk 12–22, siin 15–16.

⁴⁷⁵ Johann Gottfried Eschscholz oli Preisimaal olnud kuninglik (majandus)ametnik, töötanud 1786. aastast Tartus erinevates kantseleides arveametnikuna, sh 1803–09 ülikooli aktuaariusena. Tema pojast Johann Friedrich Eschscholzist (1793–1831) sai Tartu ülikooli professor. Professor Johann Wilhelm Friedrich Hezeli (1854–24) pojast sai ülikooli sündik, st ametnik. Raamatukogu sekretäri Anton Leibnizi poeg tuli isa järgedes ülikooli kantseleiametnikuks.

⁴⁷⁶ EAA, 402–3–1841. Johannes Schwalbe isikutoimik.

kantseleisse, nelja aasta pärast valitsuse ja veel nelja aasta möödudes nõukogu kantseleisse. Alates 1885. aastast oli ta ühtlasi närvikliiniku raamatupidaja. Vaatamata pikaajalisele kohusetundlikule teenistusele ei saanud Schwalbe/Hännilanne pearahavabaks. Ülikooli teenistusse astumise ajal kehtis maksuvabastus vaid alamate teenijate, mitte aga kantseleiametnike kohta. 1887. aastal sooritas ta teenistusastmestikule pääsemiseks eksami, kuid ametlikku riigiteenistusse kinnitamist tuli oodata veel neli aastat. Isiklikuks aukodanikuks sai ta 1890. aastal ja kümme aastat hiljem, 1901 lõpuks ka pärilikuks aukodanikuks. Teenistusastmete tabelis ei jõudnud ta aga kubermangusekretäri astmest kaugeemale, kuigi teenistusaega oli ühtekokku 35 aastat. Haridust püüti peres suhteliselt nappidele vahenditele vaatamata anda nii poegadele kui tütardele (lapsi oli kokku 7). Aasta pärast isa surma lõpetas Kornelius Schwalbe (1885–vähemalt 1940) Tartu ülikooli arstiteaduskonna (õppis 1906–13) ja kinnitati närvikliiniku assistendiks.⁴⁷⁷

Iseloomulikku eesti soost tõusikute kolme põlvkonna karjääri läbi ülikooli esindab perekond Stamm. Ülikooli Vana Anatoomikumini talupojapäritolu kalefaktori Georg Stammi poeg (muide, tema vaderid olid kõik ülikooli professorid) Alfred Stamm (1846–1915) lõpetas Tartu kreiskooli teaduskursuse 1862. aastal ja võeti prooviks tööle ülikooli valitsuse kantseleisse ning kinnitati juba 1865. aastal ametisse. 1872. aastal sai ta kolleegiumiregistraatoriks, millega oli avatud teenistuslik tõus. 1880 viidi ta üle arveametnikuks ja 1884. aastaks oli ta saanud kolleegiumiassessoriks. 1908. aastal omistati talle St. Vladimiri ordeni IV järk 35-aastase laitmatu teenistuse eest, seega siis pärilik aadliseisus. Tema poeg Johannes Stamm (1881–1964) sai 1904. aastal farmaatsiakuulajaks ja omandas 1912. aastal Tartus farmaatsiamagistri kraadi. 1913 täiendas ta end Hollandis ja Saksamaal ning astus sama aasta sügisel arstiteaduskonda. 1914 sai temast ülikooli kliinilise apteegi juhataja, kuid juba sama aasta suvel kutsuti ta Punase Risti teenistusse. Pärast sõda sai Johannes Stammist Eesti ülikooli õppejõud, farmakognosia professor ja farmaatsiainstituudi direktor. 1939. aastal lahkus ta *Umsiedlungi* käigus Saksamaale. Ise identifitseeris ta end sakslasena, kuigi valdas eesti keelt veatult.⁴⁷⁸ Saksamaal tegutses Stamm 1955–61 professorina Müncheni ülikoolis.⁴⁷⁹ Nii Schwalbed kui Stammid kuulusid nende eestlaste hulka, kes olid end nõ sakslaseks teeninud ja selle üle uhked.

Mõneti teistsugune eesti soost tõusik oli A-H. Tammsaare poolt eesti kirjandus- ja kultuurilukku jäädvustatud koolimehe Hugo Treffneri vend Gustav Treffner (1848–1907), kes teenis ülikooli nõukogu sekretäri ametis üle 30 aasta

⁴⁷⁷ 1915–18 tuli tal teenida arstina Siberi kütipolgus. Siis naasis ta Tartusse ja astus — sakslasena — Tartu ülikooli teenistusse närvikliiniku vanemassistendina. 1923. aastal kaitses ta Tartus doktoritöö teemal *Klinische Beiträge zur Frage des Geisteszustandes der Prostituirten*. Miks ta juba 1924 ülikoolist lahkus, pole teada. EAA. 2100–2–1135. L 28–29.

⁴⁷⁸ EAA. 2100–2–1136. Perekonna kohta veidi andmeid: EAA. 4918–1–1791.

⁴⁷⁹ **Margareete Otter**. Farmaatsia ja farmakognosia ajaloost. Tartu, 1990. Lk 69.

(1876–1907), elades üle asjaajamise üleviimise saksa keelelt vene keelele ja jõudes riiginõuniku teenistusastme ning St. Stanislavi ordeni II järguni.⁴⁸⁰ Pärast sündiku ametikoha kaotamist oli ülikooli nõukogu sekretär kõige tähtsam kantseleiametnik ülikoolis, seega tuleb tunnistada, et tegu oli talupojapäritolu mehe kohta tõepoolest silmatorkava karjääriga, mille tegi võimalikuks haridus. Koos vennaga kuulus Gustav Treffner EÜSi asutajaliikmete hulka ja vendade Treffnerite kodu oli üks armastatud kooskäimise kohti — just seal toimusid ka legendaarsed Kalevipoja õhtud. Vennad Treffnerid olid siis veel mõlemad korporatsiooni Fraternitas Rigensis värvikandjad.⁴⁸¹ Üksikud Kirjandusmuuseumis säilinud kirjad Mihkel Veskele nagu vanale sõbrale ja Jakob Hurdale⁴⁸² tõendavad, et Gustav Treffner säilitas sõbralikud suhted rahvusliku liikumise aktivistidega, kuigi ametikohustused ei jätnud aega aktiivsemaks kaasalõõmiseks. Vähemalt ühest tema pojast sai samuti ametnik — Artur Treffner teenis kontoriametnikuna Peterburis Vene transpordi- ja kindlustusvalitsuses, Murmanski raudtee ehitusel jm. 1918. aastal avaldas ta soovi Tartu ülikooli teenistusse astuda, kahjuks jäljed kaovad.⁴⁸³ Tema väide, et ta oskab vene, saksa ja eesti keelt, tõendab, et Treffnerite kodus emakeelt ära ei unustatud.

Sajandi lõpus oli kantseleitöötajate seas järjest enam eestlasi ja nende seas omakorda neid, keda jätkus ka muu jaoks kui otseste tööülesannete täitmiseks. Lihtsa kirjutajana alustanud ja 1886–1911 ülikoolis töötanud Karl Reiman oli ühtlasi Tartu Ülikooli Teenistujate Laenu-hoiukassa asutajaliige ja 1909–10 selle sekretär. Kuigi naisi ülikooli kantseleisse veel tööle ei võetud, sai Reimani tütar ülikoolilt palka isa asendamise eest haiguse ajal.

Raamatukoguhoidja abi ja hiljem kantseleitöötajana ülikoolis 1904–18 ametis olnud Johann Kangus (1864–?) jõudis ühtlasi olla Tartu Vabatahtliku Tuletõrjehingu aktivist (sai selle eest 1916. aastal St. Stanislavi 3. järgu ordeni). Muide, just tema oli see, kes pakkis ülikooli ja õppejõudude evakueeritava vara kastidesse ja pidas selle kohta nimekirju.⁴⁸⁴ Hiljem tekkis varade tagasitoomisega probleeme — keegi ei teadnud, kus miski on ja kuidas tõestada, et tegemist on ikka Tartu ülikooli varaga. Siin tuligi appi Kangus oma korralikult alles hoitud nimekirjadega. Selle fakti on oma mälestustes kirja pannud Karl Laagus (1874–1954) — Jurjevi ülikooli arveametnik, kellest hiljem sai Tartu ülikooli majandusjuhataja (1932–36). Laagus jäi suuresti iseõppijaks. Ta oli käinud Nõo õigeusu kihelkonnakoolis, kuid vanemate vaesuse tõttu jäi see lõpetamata. Sõjaväeteenistuses õnnestus lõpetada sõjaväevelskrite kool Taga-Kaukaasias. 1902. aastast astus ta arveametnikuna Tartu ülikooli teenistusse,

⁴⁸⁰ EAA. 402–3–1695.

⁴⁸¹ **Juhan Kõpp.** Eesti üliõpilaste seltsi ajalugu. I. 1870–1905. Uppsala: EÜSi kirjastus, 1953. Lk 14.

⁴⁸² Gustav Treffner Mihkel Veskele 10.09.1880. EKLA. F 149. M 13:21; Gustav Treffner Jakob Hurdale 7 kirja 1884–86. EKLA. F 43. M 23:31.

⁴⁸³ EAA. 402–3–1697.

⁴⁸⁴ EAA. 402–3–714.

lüües samal ajal kaasa „Noor-Eestis“ (kirjastusühingu esimehena) ja paljudes teistes Tartu kultuuri- ning majandusorganisatsioonides. Rajataval Eesti ülikoolil oli kogemustega ametnikust väga palju kasu.⁴⁸⁵

9.4. Kokkuvõtteks

Tartu ülikool ehitati 19. sajandi algul üles sama mudeli järgi nagu teised Lääne-mereprovintside kohalikud asutused ja enamik tollaegseid saksa ülikoole. Valitav, kohtunikena mitteprofessionaalsetest professoritest koosnev ülikooli kohus vastas kohalike asutuste süsteemile, kuid kuulus vanasse maailma. See süsteem nõudis juriidilise haridusega spetsiaalset ametnikku, kes tagaks järjepidevuse institutsiooni tegevuses — selleks sai sündik. Kantseleide töötajate arv ja tippametnikele esitatavad nõuded olid määratud ülikooli põhikirja ja eelarvega, mistõttu turumajandus tungis kantseleiasjandusse alles venestusajal, tuues kaasa ametnikkonna suure kvantitatiivse kasvu ja demokratiseerumise. Vastutavad ametnikud jäid paigale. Üliõpilaste ja allasutuste arvu kasvamine suurendas kantseleisidki — 1916. aastal oli kantseleitöötajaid koosseisus 33, aga lisandusid veel mittekoosseisulised ajutised abijõud.

Ülikooli ametnike koosseisu lähem uurimine näitab, et 19. sajandi algul domineerisid nende hulgas põliste saksa või baltisaksa ametnikuperede esindajad, kuid juba 1860. aastail jõudsid üksikud eesti päritolu mehed vastutavatele kohtadele, ja 20. sajandi alguseks muutusid tooniandvaks, eriti arveametnikena. Venestusajal muutus kantseleide isikkoosseis kirjumaks — ilmusid naistöötajad (mõned neist professorite tütreid, sh õigeusu professori Tsarevski tütar Maria Tsarevskaja), aga ka näiteks Novgorodi või Pihkvamaa taluperedest pärit ja tavaliselt sõjaväeteenistuse läbiteinud mehed. Esimese maailmasõja ajal otsisid ülikoolis tööd paljud sõjapõgenikud, mille tulemusena olid kantseleides esindatud kõik kohaliku ühiskonna arvukamad rahvused (venelased, sakslased, eestlased, lätlased, juudid).

Kantseleiametnikud olid 19. sajandi alguses sageli kreiskooli haridusega ja ei kuulunud reeglina aadlisesusse. Lisaks ametnikupoegadele astus Tartus kantseleiteenistusse ka apteekrite ja arstide poegi, suhteliselt palju maksualuseid linna väikekodanlikest kihtidest, sajandi lõpus aga järjest rohkem ennast talupojaseisusest ülestöötanuid. Kreiskooli- või lõpetamata gümnaasiumiharidus jäigi domineerima, sajandivahetuse paiku teenisid kirjutajatena lisa järjest rohkem ka üliõpilased. Kõrgematel kantseleiteenistuse kohtadel (nõukogu ja valitsuse sekretärid) olid sajandi teisel poolel aga ainult kõrgharidusega isikud, peamiselt kandidaadikraadiga Tartu ülikooli lõpetanud. Tartut ei kimbutanud Vene riigis küllalt tavaline haritud inimeste vähesus, pigem olid kantseleitöötajad mõnevõrra üle kvalifitseeritud. Kantseleiteenistus oli riigiteenistus, mis

⁴⁸⁵ Vt **Karl Laagus**. Eesti ülikool Tartus: memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932. Tartu: Postimees, 1932.

soosis pikka aega ühes asutuses töötamist. Liikumine toimus küllalt sageli siiski erinevate ülikooli kantseleide vahel, aga ka teiste riigi- ja omavalitsusasutuste kantseleidest (politseivalitsus, majandusvalitsus, magistraat) ülikooli ja vastupidi, mis näitab, et kantseleitöö oli kujunenud iseseisvaks tegevusalaks, mis ei sõltunud niiväga konkreetsest asutusest, mille teenistuses oldi. Suuremad struktuursed muutused leidsid aset sajandivahetuse paiku, kui hakati kasutama järjest rohkem lepingulist abitööjõudu ja proportsioon riigiteenistusse kuuluvate ja sellest väljapoole jäävate ametnike vahel muutus tugevasti esimeste kahjuks.

Ametnikuna tööd leidnud eestlaste ümberrahvustumist on ilmselt üle hinnatud, kui pidada silmas nende eneste ja laste soovi ning suutlikkust lüüa hiljem kaasa iseseisva Eesti riigi struktuurides. Peamised olid professionaalsed oskused, mitmendat põlve multikultuurilises keskkonnas elanud inimeste rahvustunne jäi lihtsalt nõrgaks ja vajadusel ümberkujundatavaks. Väärib rõhutamist, et rajatava Eesti ülikooli ametnikukohtadele leiti vajalikud töötajad üsna kerge vaevaga (vt lisa 4).

10. MAJANDUSTEENISTUS

10.1. Majanduskomitee sekretär ja arveametnikud

Rootsiaegse Tartu ülikooli majandamisest teame me vaata et rohkem kui samast tegevusest 19. sajandil, kuna suur osa 17. sajandist meieni jõudnud dokumente puudutab just õppeasutuse tegevuse majanduslikku külge. *AG* majandusametnikest on nimeliselt teada Oloff Bengtson (kameriir ja kvestor 1632. a), Swen Brüse (1654. a) ja professor Johann Stiernstrahl (1655. a), kes oli ühtlasi ülikooli Ingerimaal asuvate mõisate inspektor. *AGC*-s tegutses rentmeister Erich Bengtson Rab ja Hinrich Hakelmann ning kvestoritest on teada Sveno Cameen, Magnus Otter ja Conrad Quensel.⁴⁸⁶

19. sajandil rahastati ülikooli riigikassast ja majandusasjad sõltusid enne kõike kassa valitsemisest. 19. sajandi algul oli Vene riigis igal riigiasutusel oma arveametnik ja kassa. Esialgse mõtte kohasel pidi Tartu ülikooli majandamine sõltuma rüütelkondade poolt määratud kuraatoritest ja tulud laekuma talupoegadele peale pandud täiendavast maksust ja/või ülikoolile annetatud mõisatest. Kui aga keiserliku asutamiskirjaga 12. detsembrist 1802 sai Tartu ülikool otse riigikassast finantseeritavaks, muutusid mõisad tarbetuks (mõisavalitsemine lõppes 1806). Etteantud suuruses eelarve käsutamisel jäi ülikoolile küllalt suur vabadus, kuid mitte nii suur, nagu professorid esialgu arvasid.

Ülikooli tulude valitsemiseks loodi majanduskomitee (*Ökonomie*) rektorist ja kahest dekaanist, raha ja rahaliste dokumentide hoidmiseks aga kassakomisjon ehk rentei (*Rentkammer*), mis koosnes ühest professorist, rektorist ja majanduskomitee sekretärist (*Ökonomiesekretär*). 1820. aasta põhikirja järgi kuulusid renteisse rektor ja kõik dekaanid (peale õigusteaduskonna oma). Kassakomisjon pidi läbi vaatama arved, pidama raamatupidamisraamatuid ja nõudma välja ülikooli saadaolevad tulud. Rektor tohtis omal vastutusel välja anda kuni 500 rbl.

Tartus tekkis kaks probleemi — esiteks füüsiliselt olemasoleva raha valvamine ja teiseks kassa valitsemine ning raamatupidamise korraldamine. Kuni ülikoolil veel oma hooneid polnud, sai Tartu kreisirentei kui riigiasutus käsu ülikooli raha enda juures hoida, kuid sealt läks kroonupalati poole teele kurtmine, et neil pole selleks piisavalt ruumi. Pakuti välja lahendus anda raha hoiule Tartu maakohtusse või majandusvalitsusse.⁴⁸⁷ Ilmselt ei saanud aga kummastki ettepanekust asja.

1803. aastal tegi rahvarahiduse minister krahv Pjotr Zavadovski (1739–1817) Riia sõjakuberneri ülesandeks,⁴⁸⁸ et Tartus olev sõjaväekomando paneks välja sõjaväelise vahiposti Tartu ülikooli kassa valvamiseks. Kuni 1848. aastani valvaski Suurturu ääres asuva ülikoolimaja võlvkeldris sisse seatud

⁴⁸⁶ A. Buchholz. Verzeichnis. S. 175–177, 197–198.

⁴⁸⁷ LVVA. 77–3–80. L 16, 37.

⁴⁸⁸ Edasine ühes toimikus: EAA. 402–5–7.

kassat sõjaväeline vahipost. Taolise lahenduse nõrkus oli, et sõjategevus või rahutused lähipiirkonnas mõjutasid seda vahetult. Vahipostid võeti maha 1813. aastal, kui võideldi Napoleoni vastu ja 1830. aastal, kui suruti maha Poola ülestõusu. Just taolistel keerulistel aegadel pidi ülikool oma kassa valvamisega ise toime tulema. 1848. aastal võeti invaliididekomando valvepost lõplikult maha, sest sisekaitsekorpus oli otsustanud, et invaliididekomandod ei valva enam võõraid asutusi, sh ülikoole Tartus, Harkovis ja Kaasanis. Seepeale eraldati müüriaga renteist lukustatav ruum kassa tarbeks, nii et see ei vajanud päeval eraldi valvet, ööseks aga palgati valvur. Esimene kassavalvur oli erusoldat Abraham Tetska.

1865. aastal kaotati eri asutuste renteid kogu Vene impeeriumis ja riigi-asutuste raha hakati hoidma vastavas rahandusministeeriumile alluvas maakonnarenteis.⁴⁸⁹ Ülikooli raamatupidamine, erivahendite (st ülikooli oma-teenitud vahendite) arvestus, õppemaksu vastuvõtmine jms läks nüüd ülikooli valitsuse ja spetsiaalsete arveametnike kompetentsi.⁴⁹⁰

Tartu ülikooli rahaasjades valitses esialgu suur vabadus, et mitte öelda korratus, mis viis 1815. aastaks väga suure kassapuudujäägi — 22 366 rubla ja 56 1/2 kopikat — tekkimiseni. See tuli avalikuks alles sekretär Johann Hehni (?–1813) surma järel ja on ajalukku läinud kui *Hehni kassadefekt*, kuigi see mees vist peasüüdlane ei olnudki. Loo lahtiharutamise käigus koostati põhjalik ülevaade senisest arvepidamise korraldusest.⁴⁹¹ Sellest selgub, et kuna statuudikohane asjaajamine oleks professoritele üle jõu käinud — sest milleks õppinud ametnik kulutab tunni, selleks kulutab harjumatu õpetlane kindlasti kolm — usaldati kogu arvepidamine tegelikult majanduskomitee sekretärile. Välismaalt tulnud professorid ei osanud näha ülikoolis Vene institutsiooni ega andnud endale aru, et elavad hoopis teises riigis. Paralleelselt jooksis mitu eraldi arvepidamist. Aruandest selgub, et ülikool oli kassas oleva rahaga ette võtnud riskantseid finantsoperatsioone, milleks tal riigiasutusena üldse õigust polnud — näiteks andnud laene ausõna vastu. Suurem segadus tekkis, kui 1814. aasta algusest ühendati koolikomisjoni kassa ülikooli omaga, lõppkokkuvõttes läksidki kaduma kümnetesse tuhandetesse ulatuvad summad Eestimaa kooliraha ja professorite ning pedellide palgarahad.⁴⁹² Uurimiskomisjon pidas segaduse peasüüdlaseks majanduskomitee sekretäri Otto Friedrich Kircheisenit, *sest professor [G. F. Parrot], kellel on palju müidki kohustusi, võib kergesti saada oma kohustusi unustava alluva poolt eksiteele viidud*.

Siiski, tolleaegsetest professoritest polnud mitte kõik seda meelt, et süü lihtsalt hooletute alluvate kaela veeretada. Näiteks ajaloo professor Gustav Ewers lasi nõukogu protokollis lisada omapoolse eriarvamuse: ta ei saa aru,

⁴⁸⁹ PC3 II 39487 (15.4.1863).

⁴⁹⁰ EAA. 402–5–687.

⁴⁹¹ Vt: EAA. 402–6–148. Uurimistoimik (307 lk), EAA. 402–6–149. Aruanne on 134 lk pikk. Tsitaat lk 133.

⁴⁹² EAA. 402–6–150. L 85.

kuidas sai puudujääk nii suureks minna, ilma et seda varem oleks avastatud ja tegi konstruktiivse ettepaneku palgata nõukogu kulul üks mees, kes asja jagaks, sest ei tal endal ega kolleegidel ei jagu selleks ilmselt aega ega oskusi.⁴⁹³

Suur kassapuudujääk, 1815. aastal toimunud ja ühe käsitöölise surmaga lõppenud kaklus üliõpilaste ja käsitööliste vahel ning 1816. aasta skandaalne „rätsepapromotsioon“ viisid ülikooli 1816. aastaks sügavasse kriisi. Olukorrast aitas välja tulla kuraatori vahetus ja 1817. aastal kehtestatud uus eelarve. Õppetund läks ilmselt asja ette, nii suurt finantskrahhi keiserlikul ülikoolil rohkem ette ei tulnud.

Majanduskomitee sekretäri (*Rentei- und Ökonomiesekretär*) vastutusala keiserlikus Tartu ülikoolis oli kaunis suur. Ta pidas lauaregistrit ja sissetulekute ning väljaminekute raamatut, määras tähtjaid ülikoolis korraldatavate vähempakkumiste (riigihangete) läbiviimiseks; hoolitses ülikooli väljarenditud kruntide rendi ja hoonete üüri õigeaegse laekumise eest, koostas igakuised aruanded, pidas arvet allasutuste vara ja kulude kohta, võttis üliõpilastelt vastu loenguhonorari ja andis igale õppejõule tema osa (võttes ära 1%, mis läks ülikoolile n.ö üldkululõivuna), pidas inventariloendit kogu ülikooli liikuva vara kohta (kui see just ei olnud üle antud valitsusele või ülikooli instituutidele) ja hoolitses selle seisukorra eest, ning hoidis enda käes ülikooli instituutide direktorite poolt rentei tarvis valmistatud nõõriraamatute duplikaate. Tema vastutusalasse jäi nende ülikooli hoonete puhtuse ja korrasoleku eest hoolitsemine, millel polnud eraldi direktoreid, nagu ka tänavate ja väljakute korrashoid ülikooli peahoone läheduses (välja arvatud Toomemäel, mille eest vastutas toomfoogt). Ka pidi ta hoolitsema, et tünnid kustutusveega peahoones, vanas ülikoolimajas ja botaanikaaias oleksid õigel ajal täidetud ja sealjuures leiduvad kustutusvahendid alati korras. Majanduskomitee sekretär vastutas hankijate poolt kohale toodud küttepuude kvaliteedi eest ja jagas välja valgustusmaterjali (lambiõli ja küün-laid).⁴⁹⁴

Majanduskomitee sekretär oli ametis kuni 1842. aastani, edaspidi nimetati teda rentei sekretäriks ja talle võeti appi raamatupidaja. Osa tööd võttis 1833. aastast üle eksekuutor.

1865. aasta statuudi kohaselt jäi ülikooli varade valitsemine ülikooli valit-suse kompetentsi. Hoonete korrashoiu eest vastutas arhitekt, rahu ja korra eest kõigis hoonetes eksekuutor, arvete eest kaks arveametnikku. 19. sajandi lõpuks oli ülikoolil endiselt kaks arveametnikku, 1916. aastal oli kohti kolm, kuid kasutati ka abilisi.

⁴⁹³ L. Leppik. Rektor Ewers. Lk 136.

⁴⁹⁴ Instruksioon koostatud 1837. EAA. 402–6–17. Lehed nummerdamata.

10.2. Eksekuutor

Ülikooli hoonete majandamine nõudis eraldi personali, mille arvukus kasvas vastavalt hoonete hulga kasvule ja nõudmiste muutumisele.

Eialgu, kui ülikooli majapidamine veel väga suur ei olnud, palgati keiserliku kingituse — Toomemäe — valvamiseks lihtsalt valvur. Esimene toomevaht oli pärisorine eestlane Matsi Andrese Märtn⁴⁹⁵ kellele koostati puhtas eesti keeles ametivannegi. Samal aastal võeti ametisse teinegi pärisorjast valvur, kellest on teada vaid nimi — Joosep.⁴⁹⁶ Üksteise järel valmisid aga Toomemäel hooned, mida tuli hallata. Toomemäe majandamiseks pandi 1809. aastast professor J. W. Krause ettepanekul ametisse toomfoogt ja seati sisse Toomemajapidamine (*Domwirtschaft*),⁴⁹⁷ edaspidi oli toomfoogt eksekuutorile allutatud ja 1865. aastast teda enam eelarvest ei leia.

1833. aastast oli majanduspersonali ülem eksekuutor, kellele allusid ökonomid, valvurid, kalefaktorid, toometöölised, tallipoisid ja lepingulised töötajad, sh päevilised. Vene ülikoolide koosseisus sellist kohta eraldi ei olnud, kuid oli lahti kirjutamata summa hoonete kütmise, valgustamise ja puhastamise tarbeks, mis kindlasti sisaldas ka sellega tegelevate inimeste palga. 1835. aasta uues eelarves oli eksekuutor juba olemas. Eksekuutor oli ainus Tartu ülikooli majandusametnik, kelle koht kuulus teenistusastmete tabelisse, kõik ülejäänud olid lepingulised.

Tartu ülikooli eksekuutorid tulid väga erinevast sotsiaalsest keskkonnast. Esimene spetsiaalne eksekuutor oli endine ülikooli tallmeister, taani aadlik Justus v. Daue, kes pidas seda ametit aastatel 1833–45.

Kõige kauem oli järjest eksekuutorina ametis Artur Escholz (1823–?, ülikoolis 1855–1886). Escholz oli pärit sõjaväelisest keskkonnast — ülemohvitseri poeg, kuid ühtlasi ainus kõrgema haridusega eksekuutor — ta oli lõpetanud Tartu ülikooli majanduse erialal. Tema etniline päritolu jääb olemasolevatel andmetel ebaselgeks, kuid me leiame tema nime Vanemuise seltsi aktiivsete liikmete⁴⁹⁸ ning eestlaste I laulupeo korraldajate seast.⁴⁹⁹

Escholzi järglaseks sai Eduard Baeckmann (1835–?, ülikoolis 1887–1900). Tema haridus piirdus Tartu kreiskooliga, kuid 1887. aastal tegi ta Viljandi linnakoolis esimese teenistusastme eksami, et pääseda tegelikku tsiviilteenistusse. Ta oli Tartus kolme maja omanik, kuulus Tartu volikokku ja sai

⁴⁹⁵ EAA. 402–3–1193.

⁴⁹⁶ EAA. 402–3–697.

⁴⁹⁷ Th. Beise. S. 56.

⁴⁹⁸ R. Põldmäe. Vanemuise selts. Lk 81.

⁴⁹⁹ Heinrich Rosenthal. Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tartu: Ilmamaa, 2004. Lk 84, 100. Escholz oli laulupeoakomitee liige ja võimaldas ülikooli maneeži kasutamist prooviruumina.

1895. aastal hobusekasvatuse alaste tööde eest enesele ja oma lastele Tartu isikliku aukodaniku tiitli.⁵⁰⁰

Baeckman jäi viimaseks luterlaseks eksekutooriumetis, tema järglaseks määrati õigeusklik Sergei Sahharov (1859–?, TÜ-s 1900–02),⁵⁰¹ kes pärines aadliseisusest ja vaatamata lõpetamata gümnaasiumiharidusele oli teeninud lauaülemena abina Orenburgi ning Riia õpperingkondade kantseleides. Tema jäi aga Tartusse vaid kaheks aastaks ja liikus edasi Aadli maapanga kantseleisse St. Peterburgi.

Järgmine eksekutoor Gordei Baranov⁵⁰² oli Smolenski kubermangu talupoeg. Sõjaväeteenistuses oli ta omandanud kirjutaja kutse ja mõnda aega selles ametis teeninud (1892–96). 1896 võeti ta Tartu ülikooli teenistusse pedelliabina, 1902. aastast tõusis pedelliks. Juba 1902. aastal oli ta ajutiselt eksekutoorit asendanud, samuti järgmisel suvel. Madala päritolu ja vähese hariduse tõttu sai temast esialgu ainult kohatäitja, kuid 1906 kinnitati ta ametisse madalaimas teenistusastmes. Ühe astme jõudis ta Tartus veel tõusta, enne kui määrati 1910. aastal Moskvasse naisvaeslaste kutsekooli järelevaatajaks. Baranov oli eksekutoor just ülikooli kiire kasvamise ajal, kus oluliselt suurenes teenindav personal — igas hoones olid oma uksehoidjad, kojamehed, koristajad ja kütjad, lisaks veel tallipoisid ja toometöölised ning tehniline teenistus veevärgi, elektri- ja gaasimootorite tarvis. Jääb mulje, et ta kujunes võimukaks isikuks, kelle otsustada oli, kes teenijatest peab saama toetust lapse koolitamiseks, ema surma või naise matuse puhul, kes mitte. Madalalt tõusnuna ta ilmselt nautis ootamatult saavutatud võimu. Tema sellekohaseid allkirju ja resolutsioone võib leida väga paljude tolleaegsete ülikooli töötajate isikutoimikutest.

Majapidamine, mida eksekutoor juhatas, oli 20. sajandi alguseks tõepoolest aukartustäratav. Järjest rohkem kasutati päevilisi ja hooajatöölisi, see nõudis eksekutoorilt organiseerimisvõimet ja pidevat tööde ülekontrollimist. Pärast Baranovi lahkumist täitis eksekutoori kohuseid ühiselamu juhataja Jermolai Gravit (vt alaptk *Ühiselamu*) ja viimasena ülikooli arhitekt Nikitin. Eksekutoori ametikoht säilis ka Eesti ülikoolis, selle esimeseks täitjaks sai 1915. aastast eksekutoori abina töötanud eestlane Eduard Meltsar.⁵⁰³

⁵⁰⁰ EAA. 402–3–74. Lapsed: Karl Wilhelm s. 09.10.1868; Wilhelm Eduard 5.04.1876; Victor Hugo 14.04.1873, surnud enne 1900; Artur Hellmuth 19.04.1879; Gustav Eduard 20.05.1881; Marie Alide 15.06.1865; Margarethe Auguste 6.11.1875; Auguste Erna 30.03.1883. L 31 on toimikus instruksioon eksekutoorile.

⁵⁰¹ EAA. 402–3–1534. L 44–47.

⁵⁰² EAA. 402–3–51. L 82–84.

⁵⁰³ EAA. 402–3–1109, 2100–2–1985, Foto (1927) 2111–1–9323.

10.3. Toomfoogt ja toomemajapidamine

Toomemäe esimene ülem oli toomfoogt, kelle peamine ülesanne oli teha kõik hoburakendit nõudvad transporditööd. Palk oli 128 rbl 57 kop aastas, lisaks ülikooli poolt korter koos kütte ja küünaldega ning tall tööks vajalikele hobustele. Talle allusid toomesulased (*Domknechte*) ja toomemajapidamine (*Domwirtschaft*), hiljem allutati toomfoogt eksekuutorile.

Toomfoogt elas algul kliinikus, siis eraldi majas sünnitusmaja kohal (see ehitati 1809–10), seejärel aga spetsiaalses toomemajapidamise tarvis ehitatud hoones sünnitusmaja taga.

Tema kohustused seisnesid järgnevas: tuua vett kõigile hoonetele Toomemäel, sealhulgas täita tuletõrje veetünne; koristada pori suvel ja lund talvel, liivatada jäätunud jalgteid, organiseerida õigel ajal jäämurdmine ja täita kõik ülikooli jääkeldrid jääga.

Kevadel ja suvel pidi ta Toomemäe jalutusteed ja muruplatsid korras hoidma. Töödeks vajalikud hobused, veokid ja rakmed ning tööriistad olid ülikooli omad, kuid toomfoogt parandas neid vajadusel ise, sulased ja töölised pidi ta muretsema omal kulul ja hobuseid samuti ise üleval pidama. Tulekahju korral linnas või Toomemäel pidi toomfoogt kõigi oma inimeste ja hobustega kiiresti kohale toimetama kustutusvahendid ja kindlustama vee juurdetoomise tulekahjupaigale. Toomfoogti ülesandeks oli Emajõe kaldale toodud küttepuid ära vedamine ja riidastamine ning järelevalve nende üle, aga ka laipade transportimine anatoomikumi ja sealt jälle minema. Koos toomevahtidega pidi ta jälgima, et Toomemäel keegi midagi ei kahjustaks.

Nende kohustuste täitmiseks tuli eraldada toomfoogtile 514 rbl ja 28 kop aastas, mille ta koos oma palgaga sai kätte igakuiste osadena. Heina, mida tal oli õigus Toomemäelt niita, võis ta kasutada enese huvides, st näiteks ära müüa. Ülikool jättis endale õiguse teha tööd, mille täitmisel toomfoogt osutus pikaldaseks, palgaliste inimestega, pidades vastava summa toomfoogtile makstavast summast järgmisel kuul kinni.⁵⁰⁴

1865. aasta eelarves toomfoogti enam ei mainitud, kuigi ametimees, kes vastutas hoburakendit nõudvate transporditööde eest, ei kadunud. Toomfoogtil oli algul üks hobune, 19. sajandi keskel oli toomemajapidamises tavaliselt kaks hobust ja sajandi lõpus kolm.

Toomemajapidamine kujutas endast ülikooli majandusteenistust, mis oli asutatud koos toomfoogti ametissenimetamisega. 1817. aasta eelarve nägi Toomemajapidamisele ette 4000 bankorubla ehk 1142.85 SM.

On selge, et ülikooli hoonete arvu kasvuga ja uute juurdeehituste käivitamisega kasvasid ka nende ekspluateerimiskulud. Kuid 1852. aastal hoopis vähen dati toomemajapidamisele ettenähtud rahasummat 370 rbl võrra. Tõsi, sama summa lubati võtta ülikooli majandussummadest, st ülikool pidi hoonete

⁵⁰⁴ Rektor Neue ajal vastu võetud instruksioon toomfoogtile. 28.6.1843. EAA. 402–6–16. L 31–32.

ekspluateerimiskulud katma osaliselt omateenitud vahendite arvelt. Raha jäi ikka puudu: 1858. aastal on ülikooli valitsus seepärast esitanud kuraatorile võrdlemisi detailse eelarve, et oleks näha, kuhu raha läheb (vt tabel 14).⁵⁰⁵ Kokku tuli kulused 950.85, st 152 rbl jäi puudu. Kuraator lubas võtta vastava summa ülikooli majandussummadest. Aasta lõpuks selgus, et ikka oldi 146.94 miinuses — ka see kaeti ülikooli erivahenditest, kuid minister andis korralduse, et ülikool peab edaspidi varuma kaeru ja heinu sügisel nii palju, et neist jätkuks järgmise saagini ja poleks vaja kevadel kallimalt osta.⁵⁰⁶

Tabel 14. Toomemajapidamise kulud 1858. aastal (rublades)

	Välja makstud kuni 20. veebruar 1858	Veel on maksta	1843. aasta eelarves
Järelevaataja	8.33	91.66	100
3 sulast	18.75	206.25	225
Kaer	180	17.10	180
Hein	46	16.50	27
Õled	9	7	16
Rautamine	9	17	17
Hobuseriistad	11.65	16	16.60
Vankri ja ree remont	74.21	45.30	45.30
Korstnate pühkimine	74.21	137.60	40
Tänavakoristus	12.12	36.38	43
Teenijaskonnale	–	–	62.95
Akadeemilise Musse üür	–	–	25

1912. aastaks oli toomajapidamisele eraldatav hoonete ülalpidamissumma kasvanud 20000 rbl-le, kuid ka sellega ei tulnud välja. Tehnika progress ja uued mugavused, mis saajandivahetuse paiku igapäevaellu tungisid, suurendasid kulusid märgatavalt. Uued artiklid olid kulutused gaasivalgustusele (488.07), telefonile ja veevärgile (1476.37), kuigi küttepuude osakaal (5989.05) oli endiselt kõige suurem.⁵⁰⁷ Uus tehnika tõi kaasa ootamatuid väljaminekuid — veevärgi naftamootri remont ja selle ajutine asendamine gaasimootoriga maksis näiteks 657.96.⁵⁰⁸

Eelarvest oli näha, et toomemajapidamises rakendati peamiselt kolme liiki töölisi — tallipoisid hobuste eest hoolitsemiseks, öövahid ehk vallivahid ja toomesulased, kes tegid kõiki ette tulevaid vajalikke töid. Emajõe ääres oli ülikoolil oma puudevalvur. Töölepingu alusel teenivaid isikuid varustati aeg-

⁵⁰⁵ EAA. 402–5–523. L 17.

⁵⁰⁶ Samas. L 18–24.

⁵⁰⁷ EAA. 402–5–523. L 156–156p.

⁵⁰⁸ Samas. L 153.

ajalt saabaste, kinnaste või mundritega, vastavalt töö iseloomule, kuid suure hulga kaebuste põhjal võib arvata, et see ei olnud päris regulaarne.⁵⁰⁹

Reegel, et juhul, kui töötaja surmas oli kuidagi süüdi ülikool, kattis ta matusekulud, kehtis ka toometeenijate puhul. Ülikooli valitsus võis abitööjõude vastavalt vajadusele tööle võtta ja vallandada. Tähtajatu töölepingu alusel tööle võetud teenijad (peamiselt kabinetiteenijad, vahel ka portjeed ja kojamehed) vabastati ülikoolis töötamise ajaks maksude tasumisest oma kogukonna heaks.

Osadel töödel rakendati ka päevilisi, mida aeg edasi, seda rohkem. Ülikoolile oli see kindlasti mugavam, töötaja seisukohalt aga hoopiski mitte mõnus, sest igasugune kindlus homse päeva suhtes puudus. Muide, Tartu rahvaloendus 1897. aastal näitas väga suurt päevatööliste osakaalu linna elanike hulgas, mis näitab, et see töövorm oli väga levinud. 1914. aastal on päevilise päevateenistuseks arvestatud 65 kop.

Toomesulased, valvurid ja tallipoisid olid tavaliselt ümberkaudsetest mõisatest linna tulnud talupojad ja nad jäid harva linna pikemaks ajaks. Toimikud ja oklaadiraamatud näitavad küllalt laia areaali, kust Tartusse tuldi — ülikooli teenistusse on jõudnud talupojad Peipsi äärest, Viljandi- ja Pärnumaalt. Sajandi algupoolel esines ka väljateeninud või mingil põhjusel teenistusest vabastatud nekruteid, hiljem aga kohustusliku sõjaväeteenistuse läbiteinuid. Vene seadused soosisid eruallohvitseride rakendamist valveteenistuses. Tähelepanu väärib, et need eruallohvitserid olid üllatavalt sageli eestlased. 1857. aastal tegutses näiteks toomevahina Moskva kaardiväerügemendi eruallohvitser Mihkel Antsu p. Ants. Taolised kohad (neid pakkusid tegelikult paljud erinevad kroonusutused) kujutasid enesest ühte võimalust, kuhu võis tagasi tulla väljateeninud sõdur, kellel külaühiskonnas sageli pärast pikaajalist teenistust enam kohta polnud (vt ka ptk Pedellid).

Töö toomemajapidamises erines põhimõtteliselt vähe mõisatööst, siin oldi sageli hooaja kaupa, et siis teenistus koju viia. Toometööliste seas ei andnud kaua aega tooni need, kes end linnaga soovisid siduda. Pilt muutus 19. sajandi lõpuks, mil linnastumine oli jõudnud sinnamaale, et enam ei tulnud üksikuna ajutiselt raha teenima, vaid otsiti teenistust perekonniti.

10.4. Majandusjuhatajad ehk ökonomid

Spetsiaalsed majandusjuhatajad on ikka ametis olnud mitmesuguste asutuste juures, kus majapidamine on suurem ja ülikoolid ei olnud siin erandiks. Rootsi-aegses Tartu ülikoolis oli rida ametnikke, kes tegelesid riiklikul ülalpidamisel olevate tudengitega sh stipendiaatide ühislaua eest vastutav ökonom. Sarnased ökonomid olid ka Vene ülikoolides, sest neis oli kroonutudengite osakaal

⁵⁰⁹ Nii said 1903. aastal uued kindad ja saapad kolm tallipoissi ja puuaia valvur, kuid 6 teenrit, kes seepeale ka avalduse kirjutasid sama sooviga, jäid neist hüvedest ilma. Samas. L 118–120.

suurem kui Tartus. Üliõpilased elasid ülikooli juures, neid tuli toita ja tavaliselt oli ülikoolidel ka spetsiaalne haigla kroonutudengite tarvis.⁵¹⁰

Kuna Tartus oli kroonutudengite osakaal väiksem kui teistes vene ülikoolides ja üliõpilased ei elanud ülikooli juures, vaid said peavarju linnaelanikelt, siis polnud siin ökonoomide üliõpilaste majandamiseks vaja. Kuid eraldiseisvad ökonoomid olid ametis ülikooli kliinikutes.

Ülikooli kliiniku(te) käigushoidmine nõudis lisaks meditsiinilisele üsna palju erinevat personali — pöetajaid, pesunaisi, kokki jne — ning sajandi jooksul tuli ametikohti juurde seoses arusaamade muutumisega puhtuse ja pöetamisnõuete osas. Kui 19. sajandi alguses pesti küll käsi, siis sajandi lõpuks oldi jõudnud kummikinnaste, valgete kitlite ja steriliseerimiseni. Kliiniku juures oli pesuköök, sajandi keskel seati sisse pesumaja Emajõe ääres, pärast ülikooli veevärgi rajamist aga toodi see asutus jälle kliinikutele lähemale. Jurjevi ülikooli pesumaja hoone ehitamine oli päevakorral esimeses Venemaa riigiduumas ja 1914. aastal valminud uus hoone oli viimane, mis enne Esimest maailmasõda valmis sai.

Esimene majandusjuhataja ehk ökonoom tuli eelarveväliselt tööle võtta juba siis, kui seoses Napoleoni sõdadega Tartus kui sõjatee äärde jäävas linnas rajati ajutisi sõjaväehospidale. Ökonoom oli täidesaatev ametnik, ei olnud koosseisuline töötaja ega seisnud seepärast ka riigiteenistuses. Kuid kuna süsteem oli ilmselt otstarbekas, jäidki ökonoomid ametisse. Ökonoomiga sõlmiti tähtajaline leping, sageli igal aastal uus. Ökonoomile usaldatud kroonuvara tagatisena pidi ta maksma ülikooli kohtusse kautsjoni (1826. aastast oli selle suurus 500 rbl⁵¹¹), pantima endale kuuluva kinnisvara või andma end mõne kohaliku Tartu linnas kinnisvara omava isiku käendusele.

Ökonoomi peamiseks ülesandeks sai kliinikutes viibivate haigete varustamine toidu ja puhta pesuga ning see amet oli üks esimesi, mis läks üle naistele.

Esimene ülikooli kliiniku ökonoom oli Georg Rosendorff (1809), kuid ta lahkus juba mõne kuu möödudes. Pikemalt jäi ametisse endine Saadjärve mõisavalitseja Karl Ludvig Bööck (1809–1816). Käendajaks sai ülikooli ehitusjuht Johann Gottlieb Königsman. Pöördumises ülikooli poole tunnistas Bööck avameelselt, et kuigi on mõisavalitsejana töötanud mitmel pool ja tunneb ökonoomi ametit, ei ela ta perega senisest sissetulekust ära ja peab seetõttu linnas õnne katsuma. 1811. aastal tegi ülikool ise kuraatorile ettepaneku ökonoomi palka tõsta, sest inflatsiooni tõttu oli suur pere jällegi majandusraskustes. Hiljem Bööck ilmselt lahkus Tartust ja 1857. aastal on Tartu ülikool saanud Pihkva kubermangu Holmi maakonna aadli

⁵¹⁰ Ökonoom on märgitud Peterburi pedagoogilise instituudi eelarves 1820. aastast: Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. I (1802–25). С. 5–6, samuti 1835. a eelarves Москvas, Harkovis ja Kaasanis: Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. II (1825–39). С. 34–37. 1863. aasta Vene ülikoolide eelarve nägi ette koosseisulise ökonoom-eksekuutori ainult Moskva ülikooli kliinikus (palgaga 600 rbl), samasugune ametnik oli ka 1884. aasta eelarves.

⁵¹¹ Vt ökonoom Carl August Leutneri toimik. EAA. 402–3–963. L 2–4.

peamehelt järelepärimise, kas aadlik Karl-Ludvig v. Bööck tõepoolest teenis 1809–16 Tartu ülikooli kliiniku ökonomina.⁵¹²

Ka hilisemate ökonomide hulgas leidis endisi mõisavalitsejaid, -rentnikke ja raamatupidajaid. Omapärasena kerkis esile Johann Friedrich Vorthmann, kes oli varem olnud muusikaõpetaja ja konkureeris Tartu ülikooli just muusikaõpetaja kohale, kuid sellele valiti N. Thomson. Samal ajal oli ülikoolil vaja rentei- ja ökonomiasekretäri ning see koht anti Vorthmannile. 1819–27 täitis ta kohakaasluse korras ühtlasi kliiniku ökonomi ametit, kuigi sellist varianti ei pidanud kuraator kuigi soovitavaks.⁵¹³ Vorthmann jätkas hiljem Tartus siiski muusikaõpetajana. Vähemalt kaks ökonomi olid Tartus majaomanikud. Kui ilmnes mõni pettus või ei olnud professorid ökonomiga rahul, lasti nad pikema jututa lahti. Samas kandis ülikool oma töötajate eest vastutust. Näiteks kui 1869. aastal suri ökonom Pavel Lukin kliinikus puhkenud epideemia ajal tüüfusse, otsustas ülikool tema perekonda — naine ja 6 last — erivahendite arvelt 150 rbl-ga toetada, kuna ta *pidi elama ja magama kliiniku tüüfuse kontaagiumidest küllastunud õhus*.⁵¹⁴

Kliinikute kasvades tuli ökonomi kohti juurde, meditsiini- ja kirurgia-kliinikul oli kaua aega ühine ökonom, naistekliinikul pärast uue hoone rajamist eraldi. Loomulik oli ametisse võtta eraldi ökonom teistest eemal asuva närvi-kliiniku tarvis. Ka uued kliinikuhooned, mis 20. sajandi algul Maarjamõisa väljadel avati, said oma majanduspersonali.

1885. aastal sai naistekliiniku ökonomiks esmakordselt naine — Tartust pärit leskproua Ernestine Meves. Võimalik, et tegelikult oli naisterahvas kliiniku ökonomina tegev juba palju varem — nimelt on ökonom Ucke järglasena juba aastail 1831–36 kliiniku arved ülikooli kassakomisjonile esitanud tema lesk.⁵¹⁵ Et lesed oma mehe ametis jätkasid, oli üsna tavaline. Ämmaemand Agathe Tebell on sajandi keskel paar aastat samuti naistekliiniku ökonomi kohuseid täitnud. 1891–94 oli meditsiinikliiniku ökonomiks veel Ludvig Drossmann, edaspidi aga olid selles ametis valdavalt naised (vt lisa 1).

10.5. Portjee

Peahoone portjee amet seati sisse 1836. aastal.⁵¹⁶ Portjee oli ülikooli hoone valvur, kuid valvas ka üliõpilaste riideid ja jalatseid, tema juures asusid kõigi ruumide võtmed. Peahoonesse siseneja kohtus esimesena portjeeaga, seepärast peeti oluliseks, et portjee oleks vähemalt 25 aastat vana, terve ja tugeva kehaehitusega, meeldiva välimusega ja hea käitumisega. Lisaks pidi ta olema

⁵¹² Carl Ludvig Bööcki toimik. EAA. 402–3–72.

⁵¹³ EAA. 402–3–1772. L 3, 16–17. Vorthmann jätkas hiljem siiski muusikaõpetajana.

⁵¹⁴ EAA. 402–3–1013. L. 5.

⁵¹⁵ EAA. 402–6–49. L 47p–48.

⁵¹⁶ Ülikooli hoone portjee ametijuhend. 25.09.1836. EAA. 402–5–39. L 71–74 p.

ettevaatlik ja hoolikas, aus ja truu, karske, teenistusvalmis, tagasihoidlik, täpne ja võtma oma teenistuskohustusi tõsiselt. Tööaeg kestis kuus päeva nädalas hommikul kella 7-st kuni kella 7-ni õhtul, pühapäeviti ja pidupäevadel vastavalt vajadusele. Ilma ülempedelli eriloata ei tohtinud ta ka neil päevadel terveks päevaks ära minna ja ilma rektori loata mitte kunagi terveks ööks kodust eemale jääda. Kui oli vaja siiski ära käia, tuli leida endale usaldusväärne asendaja.

Portjee pidi jälgima peahoone keskset kuulutustetahvlit — nn musta tahvlit, et keegi sinna mingit rumalust välja ei riputaks. Erasikute kuulutused pandi üles alles pärast seda, kui ülempedell nad oma templiga kinnitades heaks kiitis. Portjee allus vahetult ülempedellil, alates 1855. aastast eksekuutorile.⁵¹⁷

Portjee aastapalk oli 300 bankorubla ühes teenistuskorteriga peahoones. Ta sai aastas ühe kuue, vesti, paari pikki pükse sinisest kalevist ja kaks paari saapaid. Kuub oli sinine, sinise lamava krae ja punasest kalevist püstkraega, kahe rea kollaste siledete nõöpidega, lamaval krael kotkastega kaunistus. Igapäevaselt kandis portjee kuue paremalt õlalt alla bandeljeeri punasest kalevist, mis oli äärtest kaunistatud, ja kolmnurkset kalevist kübarat ning portjeesaua suure kollase nupuga. Pidupäevadel oli ta seljas sinine kalevist *Monterrock* punase püstkraega, ühe rea kollaste siledete nõöpidega, mõõga ja bandeljeeriga. Pidukuub tehti vastavalt vajadusele ülikooli poolt, seisis portjee valve all ja tuli teenistusest lahkudes tagastada. Pidupäeval pidi portjee oma ametiriietuses seisma sauaga peauksest paremal. Sel ajal hoidsid mantleid kalefaktorid. Portjee ülesanne oli jälgida, et peasissekäik oleks vaba ja võõrad teenrid jääksid aupaklikku kaugusse.

Omapärase faktina võib mainida, et Tartu üksiktsensori žurnalist käib aastail 1856–57 läbi ülikooli hoonete (aga ka näiteks Ressource' klubi) šveitserte uus-aastatervitustele trükiloa andmine.⁵¹⁸ Suurem osa tervitajaid kandis eesti nimesid, selliste tervituste avaldamine aga räägib nende üsna kõrgest eneseväärikusest.

Portjeesid tuli ajapikku juurde, alates 1890. aastatest olid nad ametis kõigis ülikooli eraldiseisvates hoonetes ja sellised ametimehed oli olemas ka Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis. Väheste säilinud toimikute järgi saab öelda, et portjeed olid tavaliselt endised talupojad, kuid leidus ka eruallohvitsere — esimene neist, Berger, oli näiteks teeninud Nierothi vabakorpuses.⁵¹⁹ Mälestustest võib lugeda, et mõni portjee oli tõepoolest imposantse välimusega ja jäi tudengitele meelde ülikooli visiitkaardina, nagu näiteks peahoone uksehoidja Friedrich Ludvig Siimon (1866–?, ülikoolis 1893–1935).⁵²⁰

⁵¹⁷ EAA. 402–5–39. L 137–138p.

⁵¹⁸ EAA. 321–1–15. L 83p, 99p.

⁵¹⁹ Sellest korpusest lähemalt: **Tõnu Tannberg**. Der Feldzug von Dorpat nach Paris. Die Geschichte des Freicorps Nieroth 1812–14. // Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat. Hrsg. **Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage**. Tartu, 1998. S. 140–162.

⁵²⁰ Siimon oli juba teise põlvkonna ülikooliteenija, tema isa Jaan Siimon oli teeninud peahoone kalefaktorina. Siingi on tegemist omamoodi karjääriga, ehkki mõlemad olid ametlikult lihtteenija staatuses. EAA. 2100–2–2365. L 197–198.

10.6. Kalefaktorid

Kalefaktor⁵²¹ oli sisuliselt ülikooli madalaim teenija, kuid seisis teenistuse ajal ülikooli jurisdiktsiooni all ja oli pearahavaba. Pavlovski sõnaraamatu järgi tähendab kalefaktor ahjukütjat, aga säilinud instruksioonide järgi olid nende ülesanded ülikoolis hoopis laiemad. Kalefaktori nimetus kadus järkjärgult 19. sajandi keskpaigas, edasi kasutati lihtsalt väljendit alamad teenijad (*niedere Diener*), vahel siiski ka vana nimetust. Ülikooli koosseisudes säilis kõige kauem kalefaktori nimetus peahoone teenijate puhul. Samas on just seda nimetust kasutatud maksustamisdokumentides ka palju hiljem (st keegi on oma kogukonnas maksude tasumisest vabastatud, kuna on läinud ülikooli kalefaktoriks, mis võis tähendada nii kojamehe kui kabinetiteenija kohta).

Kalefaktor oli kütja-koristaja-valvur ja vajadusel ka sibi, ehkki tavaliselt lahendati viimane ülesanne päeviliste abil. Kalefaktorid allusid ülikooli majandusjuhatajale — esialgu oli selleks ökonoomiasekretär, hiljem eksekuutor ja ülikooli valitsus. Esialgu pidi neid ametisse võtma nõukogu nagu kõiki ülikooli töötajaid ja nad andsid vande ülikooli kohtu ees. Pärast nõukogu ja valitsuse ülesannete selgemat jaotamist 1843. aastal võttis kõik kalefaktorid ja alamad teenijad tööle ülikooli valitsus. Ametlikult staatusest ei erinenud üldkalefaktorid kabinetiteenijaist, kuid viimased võttis tööle vastava kabineti juhataja.

Vastavalt 1820. aasta statuudile pidi iga ülikooli instituut hoolitsema selle eest, et ta oma eelarvega välja tuleks, sh ka valvurid ja kalefaktorid suudaks palgata. Allasutuste direktoritele pandi südamele, et nad juhinduksid targa kokkuhoiu põhimõttest. Valvurite ja kalefaktorite palka ei tohtinud tõsta. Samas pandi statuudiga paika, et ülikooli hoonete uksehoidjad, keda paneb ametisse nõukogu, aga ka valvurid ja ahjukütjad, keda võisid palgata vastavate instituutide direktorid, on vajaduse korral kasutatavad ülikooli politsei alamametnikena. Nii 1817. aastast pärit eelarve kui 19. oktoobrist 1842 kehtestatud täiendav eelarve rajanesid printsiibil, et ülikooli asutuste, kabinetide ja kogude valvurid ja kalefaktorid said palka vastava allüksuse eelarvesummadest. Ülikooli juures üldiselt tööle võetud, nagu näiteks peahoone kalefaktorid, said palka ülikooli eelarvest, uued juurdetulnud teenijad erivahenditest ja kalefaktorid, kelle kohas oli ühendatud mitme instituudi teenijakoht, said ka palka mitme erineva allüksuse eelarvest.

1829. aastal oli ametis neli üldkalefaktorit ja 12 amat teenijat üksikute asutuste juures:

- kliinikutes 3;
- anatomikumis 1;
- raamatukogus 2;
- tähetornis 1;

⁵²¹ Suurem osa lihtteenijate (*niedere Diener*) kohta käivat dokumentatsiooni — instruksioone, määrusi jm aastaist 1803–1860 on koondatud ühte toimikusse. EAA. 402–5–39.

teistes kabinettides igas l.⁵²²

See arv suurenes 1836. aastal ametisse pandud portjee võrra, lisaks veel kassa-valvurid. 1855. aastaks oli ülikooli erinevate instituutide juures ametis, nais-teenijad kaasa arvatud, kokku 52 teenijat, valvurit ja kalefaktorit, kusjuures üks isik täitis korraga viit, teine nelja, kolmas kolme ja üks kahte erinevat kohta.⁵²³

Ülikooli laienedes 19. sajandi viimasel veerandil kasvas ka abitööliste arv. Tähtajatu töölepinguga töötasid kantselei, nõukogu ja auditooriumiteenijad, erialakabinettide kalefaktorid, šveitserid, kojamehed, veevärgi ja gaasimootorite masinistid, umbes 10 inimest Toomemajapidamises (sh tallipoisid ja valvurid) ja kliinikute pesumaja vanem pesunaine. Suurem osa püsiteenijatest kandis mundrit, mida uuendati keskeltläbi kord aastas (kuube harvemini, pükse mõnevõrra sagedamini). Palgad võisid endiselt väga erinevad olla, sest teenijad allusid erinevatele struktuuriüksustele. Kogu majandusteenistust püüti järjest rohkem allutada ühtsele juhtimisele — eksekuutorile ja ülikooli valitsusele. Kui 19. sajandi algul oli manitsetud teenijate palku mitte tõstma, siis sajandi lõpu poole püsiteenijate palk vastavalt ametis oldud aastatele tõusis. Heaks kombeks muutus teenijatele jõulupreemiade maksmine.⁵²⁴

Kalefaktorite palgad ei olnud suured, kuid püsiteenija, kelle palk oli 10–15 rubla kuus (kuid võis koos lisatasudega ulatuda 30 rublani kuus) ja elas kroonukorteris, oli palju paremal järjel kui päeviline, kelle tasu oli sajandi lõpus 65 kop päevas ja miski ei garanteerinud, et ta iga päev tööd leidis. Kliinikute assistentide või võõrkeele lektorite palgad võisid kohati olla peaaegu sama suured kui teenijate omad (300–600 rbl aastas), kuigi siin tuleb arvestada, et teenijail oli tavaliselt pere üleval pidada, assistendid olid aga reeglina noored vallalised inimesed. Nagu kabinetiteenijate juures juba näidatud, ei pruukinud kalefaktori ametis tegutsev isik seega olla väga vaene ja võis olla kaunis lugupeetud. 19. sajandi keskel on mõnel kodus endal teenija olnud, mõni on põhitegevusena hoopis poodi pidanud, maja välja üürinud vms. 19. sajandi esimesel poolel tulid kalefaktorid peamiselt linna väikodanlikest kihtidest, juba 1840. aastatest aga valdavalt eesti talupoegade seast, see kehtib nii nais- kui meeste-teenijate kohta.

Sotsiaalse ja materiaalse seisundi iseloomustamiseks olgu toodud kaks näidet. Esimene on võrdlemisi tüüpiline Tartu ülikooli kalefaktor ja teine mitte niiväga tüüpiline. Esimene näide rajaneb Thomas Brüggeri pärandustoimikul.⁵²⁵ Tartu ülikooli kalefaktorina on ta ametisse vannutatud 28. septembril 1814.⁵²⁶ Kui Brügger 1849. aastal suri, koostas pärandiloendi ülikooli kohus. Selle kohaselt kuulus talle Tartus puumaja 3. linnajaos (nr 261a), väike kõrvalhoone ja juurviljaaed. Majas oli kolm tuba, ühes elasid tütre Amalie (20 a) ja Elisa-

⁵²² EAA. 402–5–39. L 16.

⁵²³ EAA. 402–5–39. L 157–160p.

⁵²⁴ 1902. aastal oldi sellega mõnevõrra lahkem kui muidu: 23 premeeritu vahel jaotati 560 rbl, summad ulatusid 10–50 rublani. EAA. 402–4–1272. L 6–7p.

⁵²⁵ EAA. 402–8–920.

⁵²⁶ EAA. 402–8–167.

beth (8 a), teises proviisor Krisae ja kolmandas May Melkensohn oma kahe pojaga. Allüürnikud maksid kokku 2 rbl üüri kuus. Vallasvarana on üles loetud 2 vana ja üks uus kummut, 10 tooli, 3 lauda, 2 voodit (*Bettstellen*), 2 väikest käsipeeglit, 1 Schwarzwaldi seinakell, 12 portselantassi, pool tosinat uut ja pool tosinat vana hõbedast teelusikat, pool tosinat supilusikat, voodiriided kahe voodi jaoks, üks kastrul ja 3 Liivimaa krediidiseltsi protsendipiletit, igauks väärtusega 20 hõberubla. Vara, nagu näha, oli vähe, aga isa oli hoolitsenud tütarde tuleviku eest, mahutades säästud väärtpaberitesse. Kuna Amalie sai samal aastal 21, siis talle eestkostjat ei määratud. Noorema õe, 8-aastase Elisabethi eestkostjateks olid nõus hakkama orelimeister Kessler ja pedell Carl Hohlbeck. Kui viimane 1853. aastal suri, jäi ainult üks eestkostja. Eestkostearuannetest selgub, et 1827. aastal oli ülikooli rentei sekretär Gustav Forestier laenanud kalefaktor Thomas Brüggerilt 1000 rbl BA. Raha tõi laenuandjale igal aastal 5% tulu, kuigi sekretär ja 1841. aastast Karl Forestier, kes võla maksmise pärast venna surma üle võttis, olid 1839. aastaks vähendanud summa suurust 300 rbl-ni (iga-aastane % oli seega 15 rbl). Perel tuli maksta nii linnamaksud (korstna puhastamine, korterimaks) kui kroonumaksud. Brüggeril oli olnud nimelt poeg Georg, kes oli selleks ajaks surnud, kuid enne uut revisjoni teda maksualuste nimekirjast maha ei võetud. Krediidipiletid on kandnud umbes 50 rbl tulu, üür lisas ligi 20 ja Forestier' võlaprotsendid 15 rbl. Kulude poolele arvestati Elisabethile riiete ja jalatsite ning õppevahendite ostmiseks kulutatud raha, maja remont ja 50 rbl aastas õele kostirahaks. Elisabeth käis aruannete kohaselt 1850. aastast madam Wittenbergi erakoolis, 1854. aastast aga linna tütarlaste elementaarkoolis. 1855. aastal läks vanem õde mehele raamatukõitjameister Jacobyle ja nad kolisid Pihkva kubermangu Ostrovisse. Mees suri 1858, õed siirdusid Pihkvasse, kuid sealne hoolekandeorgan ei soovinud neid oma hoole alla võtta ja nad tulid Tartusse tagasi. 17-aastane Elisabeth tunnistati sõnaõiguslikuks (*mündig*), aga kogu eestkostesei lõpetati siiski alles 1865. a. Maja oli võlgadeta, selle väärtuseks hinnati 1853. aastal 350 rbl. Niisiis oli kalefaktor Brügger suutnud oma tütardele kindlustada teatava kaasavara, hariduse ja ülalpidamise. Eestkostjad käisid napi varaga säästlikult ümber.

Teine kalefaktor oli aga tõeline ettevõtja. Teenija osutus siin palju rikkamaks kui nii mõnigi õppinud ametnik. Tulekindlustusseltsi andmetel kuulus raamatukoguhoidjale Mihkel Partile Tartus kaks korralikku maja, mõlemad oli ta ise ehitanud, üks — Veski tänaval — oli hinnatud 8000 rublale ja teine — Tähtvere mõisa maal — 8525 rublale.⁵²⁷ 1864–69 käis teenija Mihkel Part kohut ülikooli õpetatud apteekri mag Friedrich Beckmanniga, kes elas talle kuuluvas majas, aga ei tahtnud üüri maksta. Lisaks süüdistas Part teda nelja aknaruudu lõhkumises, kahe võtme ja ühe rauast pliidirõnga kaotsiminekus. Kohtupidamine oli heitlik: 1865. aastal kirjutas Part alla paberile, et tema kaebus Beckmanni vastu on alusetu (sellist kaebuse tagasivõtmist tuli väga sagedasti ette ka pedellide puhul), kuid järgmisel, 1866. aastal on teenija leidnud tunnistajad, kes vandusid,

⁵²⁷ EAA. 3568–1–157, 158.

et Pardi oli õigus ja kohus otsustas 1867. aastal, et Beckmanni palgast tuleb Pardi kasuks 50 hõberubla sisse nõuda.⁵²⁸ 1870. aastal elas Pardi majas professor Leo Meyer oma perekonna ja teenijatega, oli ka teisi üürilisi, kokku 23 inimest, ja loomulikult maksis professor üüri maja omanikule. Mihkel Part ise elas endiselt koos naise ja tütrega teenijakorteris raamatukogus.⁵²⁹

Enamik ülikooli hooneid koondus Toomemäele. Suur osa teenijarahvast elas samas hoones kus töötas, sageli ka assistendid ja laborandid ning nende pereliikmed, lisaks veel mõni kostilaps korterinurgas, kes oli maalt linna kooli saadetud — nii oli Toomemägi väga rahvarohke. Majaraamatute järgi elas Toomemäel ülikooli hoonetes 1870. aastal kokku 118 inimest (sh kliinikus 33), kui arvata juurde professor Meyeri ja leskproua Kleinbergi majad Veski tänaval (need olidki Partile kuuluvad majad) ning Peetsoni maja Vallikraavi tänaval, mis asusid samuti ülikooli territooriumil, oleks arv veel 43 võrra suurem.⁵³⁰ Teenijakorterid olid ka peahoones, maneežis, Vanas ülikoolimajas ja botaanikaaias. Kuigi esimene eestlaste laulupidu oli juba möödas, polnud selle seltskonna kultuuriorientatsioonis mingit olulist murrangut toimunud — kui vanem põlvkond ongi eestikeelne (kabinetiteenijad saksakeelsed, lihtsad hiljuti maalt tulnud valvurid, põetajad jt eestikeelsed), siis noorema põlvkonna keeleks on kõik üles andnud saksa keele, ka siis, kui tegemist oli alles aastase lapsega.

Teenijate igapäevaelust teame vähe. Kahjuks on dokumentides jäädvustatud rohkem häda ja õnnetust kui elu ilusamat poolt. Jääb mulje, et napp vaba aeg kulus kõrtsis — kellel õllekannu, kellel viinatopsi seltsis.⁵³¹ Siiski leidus ka teenijarahva seas neid, kes suutsid aktiivselt kaasa lüüa algavas seltsielus (vt ptk *Teenistujate organisatsioonid*).

20. sajandi alguse toimikutes leiduvaid abipalveid lugedes jääb mulje, et keskmiselt oli teenijate materiaalne olukord 19. sajandi keskpaigaga võrreldes halvenenud, kuigi oma osa mängisid ilmselt ka suurenenud nõudmised. Nii üht kui teist võib pidada otseselt kiire linnastumise tagajärjeks — korteriolud olid kehvad, inimesed elasid pead-jalad koos, maalt toodi kaasa vanemad, paljudel oli korteris kostilapseks mõni sugulane — nii asustati pimedad ja rõsked keldrid ja külmad pööningud, väikesest palgast ei jätkunud laste koolirahaks, sagedased olid haigused jmt. Raudtee oli põllumeestele avanud Peterburi turu ja selle tulemusel olid tõusnud toiduainete ning tarbekaupade hinnad. Ometi püüti püksirihma pingutades lapsi ikkagi koolitada ja ülikooliteenija eelistas käsitööliste mõeldud kreiskooli asemel oma lapsed gümnaasiumi panna, mis vaesustunnistuse abil sageli ka võimalikuks sai. Töötati mitme koha peal, rakendati leiba teenima kõik pereliikmed, kes vähegi midagi teha suutsid — ka 8-aastane tütarlaps võis kliinikus põetajana töötada, naised leidsid rakendust pesupesijate või

⁵²⁸ EAA. 402–8–1022.

⁵²⁹ EAA. 995–1–1435.

⁵³⁰ EAA. 995–1–1435.

⁵³¹ EAA. 402–8–2058. Anatoomikumi teenija Indrik Inti kadumise lugu.

koduteenijatena. Ettevõtlikumad püüdsid arendada mingit abitootmist — näiteks raamatukoguteenija Richard Tennov asutas oma korterisse köitetöökoja.⁵³²

Kitsad korteriolud tekitasid pingeid isikute vahel, mis võisid vahel üsna kurvalt lõppeda. Tuli ette joomist, kaklusi, vastastikust kiusamist. Nii on silmakliiniku šveitser Karl Kollin 1913. aastal koristamise käigus kuuri alt välja visanud zooloogiamuuseumi preparaatori Mihkel Leppiku linnuskeletid. Kahju oli ilmselt suur, sest hoolimata Kollini väitest, et kõik professorid on temaga rahul olnud, ja tema hoolde on usaldatud üle 200 hiire ja merisea, keda pole kellelegi üle anda, lasti ta koheselt töölt lahti.⁵³³

Nagu aadlipere kammerteener, kiindus kauaaegne ülikooliteenija tavaliselt oma tööandjasse. Jaan Stammberg, kes oli töötanud peahoone kalefaktori, kartserivahi ja lõpuks kantselei valvurina pea pool sajandit — 1857–1900, rõhutas töölt lahkudes väarikalt: *Mind on usaldatud ja ülikool on mulle armas.*⁵³⁴

10.7. Kokkuvõtteks

Majandusteenistuses rakendust leidnud isikuid võib lugeda põhimõtteliselt haldustöötajaiks. Ülikooli vastutavad majandusametnikud pärinesid tavaliselt kodanlikest keskkihtidest. Puhtmajandusliku tööga tegelejad, nagu ökonoomid, olid sageli varasema mõisavalitseja kogemusega või mõnes muus asutuses majandamisega tegelejad. Just seda kihti — asutuste majandamisega tegelejaid — on Berendsen-Maiste pidanud Tartus kõige innovaatilisemaks. Mingis mõttes on siiski tegemist väga vana sotsiaalse kihiga, sest mõisavalitsejad ja majandusjuhatajad olid olemas kõikjal, kus majapidamine naturaalmajandusest suuremaks kasvas. Kuid ülikoolis oli see kiht innovaatiline kindlasti — esiteks kiiresti kasvav, teiseks arenev koos tehnika progressiga ja kolmandaks muutuv sotsiaalselt koostiselt.

Lihtteenijad osutusid tegelikkuses väga diferentseerunud seltskonnaks. Kalefaktor oli kindla palga peal, teenistuse ajal maksuvaba ja 19. sajandi lõpus ka mundris. Kodus võis ta vähemalt 19. sajandi keskel ise pidada teenijat, aga enamasti siiski mitte. Teaduskabinetide kalefaktorid muutusid pikema teenistusaja jooksul tõsiseltvõetavateks assistentideks, seepärast paigutasin nad õppetöö abipersonali alla, ehkki ametliku staatuse poolest loeti neid lihtteenijaiks.

Töödel, mis ei nõudnud erilist väljaõpet, kasutati palju päevilisi, aednikuabilistena botaanikaaias ja tallipoistena Toomel maalt pärit hooajatöölisi, mis ei välistanud siiski palju aastaid järjest ülikoolis töötamist. Pärisorjuse kaotamisega ei tundu suuremaid vahetuid muudatusi teenijaskonnas kaasnevat, sest talupoegi lubati linnalähedastest mõisatest Tartusse teenima ka varem. Linnas hooajatöödel käimine ei erinenud talupoja silmis oluliselt mõisas teol käimisest (töö Toomemäel või botaanikaaias oligi sellega sarnane), elu- ja mõtteviis jäi

⁵³² EAA. 402–3–1660.

⁵³³ EAA. 402–3–822. L 14–16.

⁵³⁴ EAA. 402–3–1929. L 15–16.

ikka talupoeglikuks ja teenistus viidi koju. Kuid talupoegade suuremat tungi linna, sh ülikooli, võib täheldada 1840. aastatest alates, mil minister Jegor Cancrini juhtimisel läbiviidud rahareform hakkas soodustama rahamajanduse arengut ja järkjärgult hakati mõisates üle minema raharendile.

Olemasolevad andmed näitavad, et teenima tuldi peamiselt Tartumaalt, kuid ka kaugemalt — Viljandi ja Pärnumaalt. 1863. aasta passiseadus ei ole teenijaskonna koosseisule väga suurt mõju avaldanud, kuigi tasapisi hakati ülikooli teenistuse jõudma ka Põhja-Eestist. Suuremat mobiilsust võib aga täheldada alates 1880. aastaist, mil ülikool kiiresti kasvas, anti käiku uusi hooneid ja lisandusid uued mugavused (veevärk, gaasivalgus jms) — kõik need nõudsid teenindajaid. Rahvuslik koosseis hakkas kirevamaks muutuma 20. sajandi algul, kui õppetöö oli üle viidud vene keelele. Suur impeerium peegeldus ülikoolis igal tasandil, teenijaskonnas leidis lisaks Eesti ala elanikele nüüd lätlasi ja Novgorodi ning Pihkvamaa talupoegi.

Päeviliste suurenenud hulk linnas hakkas mõju avaldama püsitenijate palga- ja töötingimustele — nende palganõudmisi võis jätta arvestamata, sest igal ajal oli võimalik sama töö teha ära päeviliste abil. Siiski, mõni usaldusväärne teenija leidis ka vastutulelikku kohtlemist. Ülikooliteenistust peeti ihaldusväärseks ja püsikohtadel oldi kaua. Püsitenija oli paremas seisundis kui päeviline, paljud neist kasutasid lisateenistuse võimalusi ja mõned võisid olla üllatavalt jõukad. Keskmiselt sai ülikooli kalefaktor hakkama, kuigi 19. sajandi lõpus raudtee käikuandmisega seoses tekkinud toiduainete hinnatõus ja elukalliduse kasv selle keerulisemaks tegi. 20. sajandi algul võib märgata ülikooli lihtteenijate omavahelist kokkuhoidmist toetuskorjanduste vormis.

Igapäevane kokkupuude õppejõudude ja üliõpilastega innustas hariduspüüdlusi — tavaliselt ei ole kalefaktorid ise oma keskkonnast kõrgemale tõusnud, kuid et nende lapsed said vähemalt kreiskooli hariduse, oli loomulik, sageli aga võeti sihikule gümnaasium ja nii saavutasid kalefaktorite pojad ja tütreid hoopis parema hariduse ja ühiskondliku positsiooni kui oli olnud isadel, lahkudes siis ühtlasi üldjuhul Läänemerekubermangudest.

11. PEDELLID

11.1. Pedelli institutsioon

Korravalve oli 19. sajandi Tartu ülikoolis usaldatud peamiselt pedellidele. Pedellide näol oli tegemist ühe vanima ülikooliametiga, sellised ametimehed (*bidellus*) olid rektorile abiks juba esimestes Lääne-Euroopa ülikoolides. Amet oli auväärne, mida väljendas kasvõi seegi, et pedell sammus pidulikus rongkäigus kohe rektori järel. Korravalve oli ka siis tema üks ülesanne, kuid olulisem oli informatsiooni edastamine ülikooli juhtkonnalt professoritele ja tudengitele. 19. sajandi alguseks olid pedellid muutunud eelkõige akadeemilisteks politseinikeks, ja olid alles seal, kus ülikoolid olid säilitanud suurema sisemise autonoomia. Näiteks Göttingenis kaotati pedelli amet lõplikult alles 1960. aastatel.

Rootsiaegses Tartu ülikoolis valvasid kaks pedelli avaliku korra järele ülikooli territooriumil, vahendasid teateid ülikooli ja linnavõimude, ülikooli ja asehalduri, aga ka akadeemia ja üksikute üliõpilaste vahel. Pedellid pidid viibima rektori läheduses rongkäikudel, promotsioonidel ja kõigil avalikel üritustel. Nad pidid hoolitsema vahi alla võetute eest ja hoidma kartseri võtmeid. Kui kartserisse suletu rektori käsu peale lahti lasti, pidi ta enne vabanemist tasuma pedellile veerand taalrit. Üks pedell teenis vaeste tudengite söögilaua juures, ulatades neile toitu, jooki, soola, nõusid, valgustust ja muud vajalikku. Pedellid teostasid järelevalvet tudengite üle ja kandsid vastavasse raamatusse öömajale võetud tudengite nimed. Uue rektori ametisseõnnistamise rongkäigus pidid pedellid sammuma kõige ees. *AG* perioodil olid pedellideks tavaliselt sel viisil lisaraha teenivad vanemad üliõpilased.⁵³⁵ Nimeliselt on teada M. Basius (1632–33).⁵³⁶

19. sajandi jooksul (kui mitte juba varem) loobuti pedellide institutsioonist enamikus Euroopa ülikoolides, ja akadeemilised kodanikud allutati üldpoliit- seile.

Vene ülikoolide üldpõhikiri 1804. aastast nägi ette inspektori kroonustipendiaatide tarvis ja sellised ametimehed olid Vene ülikoolides kuni tsariaja lõpuni. Nende peamine ülesanne oli hoida korda ülikooli asutustes, kuid oma kohtuvõimu Vene ülikoolidel polnud ja pedelle ka mitte.

Taasavatud Tartu ülikoolis olid pedellid ametis kuni 1918. aastani. 1802. aasta akadeemiline politseikorraldus Tartu ülikoolile pedellidest suurt ei rääkinud, kuid nende olemasolu eeldati kui iseenesestmõistetavat.⁵³⁷ Rõhutati, et võimalikud karistused peavad tabama õiget inimest ja aitama pahategijat õigele

⁵³⁵ Tartu Akadeemia (*Academia Gustaviana*) põhikiri. Tartu ülikooli kirjastus 1997. Lk 19, 39, 89 viide 22.

⁵³⁶ **A. Buchholz.** Verzeichnis. S. 176. See ei ole esimene üliõpilane Benedictus Bazius.

⁵³⁷ Reglement der akademischen Polizey-Verordnungen für die Kayserliche Universität zu Dorpat. Dorpat: Grenzius, 1802.

teele juhatada ning ühtlasi olema hoiatuseks teistele. Mõjutusvahenditest ei peetud rahatrahvi kuigi heaks (karistab rohkem isa), kartser pidi kõne alla tulema äärmisel juhul (takistab õppimist), peamine oli sõnaline hoiatus (pandi avalikult teadetetahvlile — nn *mustale tahvlile* — välja) akadeemilise kohtu poolt kuni ülikoolist väljaheitmiseni.

Kõik akadeemilised kodanikud pidid alluma üldistele seadustele. Akadeemiliseks kodanikuks saadi immatrikulatsiooni teel või akadeemilist ametit vastu võttes. Võiks arvata, et esialgu ei olnudki kavas ülikooli politseilist autonoomiat kuigivõrd tähtsustada. Preisimaal valitsevate oludega oldi ilmselt hästi tuttavad, kindlasti ei soovinud keegi Tartus kujundada mõnedes saksa ülikoolilinnades tekkinud olukorda, kus ülikool oleks pidanud olema kogu linna kohtu- ja politseiasutus, nii et professoritest kohtunikel õppetöö läbiviimiseks enam aega ei jääkski.⁵³⁸

19. sajandi esimestel aastatel oli politseilise korra hoidmine veel kohalike valitavate võimustruktuuride — maal sillakohtute ja linnades magistraatide — pädevuses. 1805. aastal aga loodi riiklik Tartu politseivalitsus, mis allus Balti kindralkuberneri kaudu Venemaa Siseministeriumile. See muutis situatsiooni Tartus oluliselt. Ülikooli politseilise autonoomia säilitamine muutus veel tähtsamaks alates 1820. aastatest, mil keskvalitsus oma ülikoolidesse äärmiselt kahtlustavalt suhtus ja iga ettekääne oleks võinud esile kutsuda rünnaku ülikooli vastu kuni sulgemiseni. Sellises olukorras on arusaadav, et ülikool püüdis kõik väiksemad pahandused oma seinte vahele jätta,⁵³⁹ millega tõusis ka akadeemilise politsei tähtsus.

Peale tudengite järele valvamise oli pedellidel muidki ülesandeid. Näiteks kandsid just pedellid laiali ülikoolisiseid rektorite ja dekaanide ringkirju — kui oli vaja mingi tähtis teade edastada, käis pedell vastava paberiga kõigi professorite kodud läbi ja võttis igahelst dokumendiga tutvumise kohta allkirja. Mõnikord tuli ka tellitud kirjandust professorite kodudesse kanda. Kartserite valvamine oli Tartu ülikoolis pedelli asi, kuid ka selle varustamine vajaliku — st küünlad, söök-jook, ase jmt. Spetsiaalsed kartserivahid, nagu mõnedes saksa ülikoolides, olid Tartus ametis vaid ajuti, mõnikord täitis seda ülesannet peahoone kalefaktor.

Kolm esimest pedelli on omavahel kenasti kokku hoidnud ja ülikooli valitsusele mitmeid palveid esitades saavutanud, et nii mõnigi neist ka täideti. Näiteks õnnestus neil 1803. aastal kaubelda välja lisatasu professorite omavahelise kirjavahetuse kättetoimetamise eest.⁵⁴⁰

⁵³⁸ Niisugust olukorda on kirjeldanud keegi, kes nimetab end asjatundjaks, raamatus: Ueber die Universitäten in Deutschland, besonders in den Königlichen Preussischen Staaten. Mit ausführlichen Vorschlägen, wie sie vom Grunde aus verbessert werden können. Von einem Sachkundigen Manne. Berlin, 1798. S. 43–44.

⁵³⁹ Vt **L. Leppik**. Rektor Ewers. Lk 177–178.

⁵⁴⁰ EAA. 402–5–37. L 8.

Juba enne peahoone valmimist, nn vanas ülikoolimajas Suurturu ääres olid olemas kartserid. Otsus kartseri sisseseadmiseks tehti 21. oktoobril 1802⁵⁴¹ ja samal kuul mõistis ülikooli kohus ühe üliõpilase neljaks päevaks kartserisse.⁵⁴² 1808. aastal valmis peahoone, mille pööningule ei olnud unustatud rajada kartsereid. Pedell Klein oli vanas ülikoolimajas asunud kartserite valvamise eest saanud lisatasu, nüüd said kaks pedelli — Falling ja Kellner — kumbki kolm kartserit valvata, kuid neile lisatasu ette nähtud polnud. Pedellid esitasid ühise palvekirja, mille tulemusel kehtestati kord, et kartseris istuv tudeng peab iga arestis oldud päeva eest maksma pedellile 25 kop.⁵⁴³ Loomulikult oldi valmis maksma mõnikord rohkem, et soodustusi välja kaubelda või — kasvõi ajuti-selt — jalga lasta. Tudengifolkloor on talletanud näiteks laulukese:

*Horch, was tönt vom Giebelhoch
S't die Stimme eines Burschen,
Der vom schröden Karzerjoch
Möchte gern befreiet sein.
Berger (Karzerknecht) eilt zur Thür herein
Und fragt Bursch, was soll das Schrein?*

*Ihn nun fleht der Bursche fein,
Lass mich los, du alter Warte,
Lohn es dir mit schönem Gabe,
Will die Gitter schenken ein!
Berger spricht mit besch'em Ton:
Eines Gitter warf ich schon!*

*Weiter fleht der Bursche fein:
Lass mich ziehn, du alter Knabe,
Lohn es dir mit schönrer Gabe,
Selbst mit Punsch [...] sein.
Berger spricht mit besch'em Tone:
Zu gering ist mir der Lohn.*

*Weiter klagt der Bursche fein:
Lass mich ziehn, du alter Knabe,
Lohn es dir mit schönster Gabe:
Sieh — fünf Rubel, die sind dein!
Berger flehte nach dem Geld
Und sprach: lauf in alle Welt!⁵⁴⁴*

⁵⁴¹ EAA. 402–4–10. L 27.

⁵⁴² EAA. 402–8–60. L 24–24p.

⁵⁴³ EAA. 402–5–37. L 12–13.

⁵⁴⁴ LVVA. 4038–2–986. Ludvig Grave kiri emale (kartserist) 24.10.1836. L 9.

1820. aastal taotlesid pedellid, et võetaks juurde neljas ametivend. Initsiatiiv lähtus justnimelt pedellide endi poolt ja seda ei põhjendatud mitte üliõpilaste arvu kasvuga ega nende tempude sagenemisega, vaid hoopis sellega, et kantseleid on nii suureks kasvanud.⁵⁴⁵ Pedellidel, kes endiselt täitsid eri ametnike vahelise sidepidamise ülesandeid, hakkas töö üle pea kasvama. Esialgu uut kohta siiski ei tulnud.

Vilniuse ülikoolis aset leidnud rahutustega seoses kehtestati 1824. aastal uued üliõpilasreeglid, mis nõudsid rangemat üliõpilaste järele valvamist ööpäevaringselt ja 1829 loodi täiendav, ülempedelli ametikoht 1000-rublase palgaga.⁵⁴⁶ Nikolai I valitsusajal süvenesid Venemaal politseiriigi ilmingud. 1834. aastal ametisse määratud kuraator K. G. Craffström, kes teatavasti on ajalukku läinud eelkõige sõjaväelise korra nõudjana ülikoolis, ei saanud midagi tegelikult nõuda pedellide abita. Igale pedellile oli kinnistatud teatud piirkond linnas, mille piires elavaid tudengeid tuli tunda nägu- ja nimepidi ning teada täpselt igaühe elukohta. Et see tõepoolest võimalik oleks, võeti ametisse ka pedelliabid. Täpsed instruksioonid ülempedellile, pedellidele ja pedelliabidele töötati välja 1836. aastal.

Nii pedellide kui pedelliabide töölevõtmisest ja töölt lahkumisest andis ülikool alati kohe teada linna politseivalitsusele,⁵⁴⁷ teatud koostöö kahe politsei-institutsiooni vahel oli vajalik.

1842. aastal puhkes omapärane tüli pedellide sotsiaalse staatuse küsimuses. Seni olid ametissevõetud pedellid iseenesestmõistetavalt vabastatud teenistuse ajaks pearaha maksmise kohustusest. Nüüd hakati küsima, mis alusel see õieti toimub ja kas pedellid pole siiski mitte alamt sorti teenijad? Küsima ajendas Bürgermusses toimunud maskeraad, kus viibisid ka kaks ülikooli pedelli — Schmidt ja Michelson (mõlemad ilmselt eestlased). Ülikooli pedellidel oli traditsiooniliselt õigus ja kohustus viibida avalikel üritustel, kus leidis üliõpilasi. Seekord aga tegi linnapolitseinik neile märkuse, et nende viibimine peene seltskonna maskeraadil on solvav ja teenritena peaksid nad jääma sinna kus on teenrite koht — eesruumi. Pedellid kaebasid ülikooli kohtule ja mitmed professorid olid valmis neile õiguse andma. Asi jõudis nii Liivimaa kubermanguvalitsuse kui Balti kindralkubernerini. Kubermanguvalitsus asus seisukohale, et tõeline riigiteener on politsei, pedellid aga kuuluvad 14., st madalaimasse rangi ja sedagi vaid teenistuse ajal, seega käitus politsei neid ruumist lahkuma sundides õigesti ja pedellide kaebus ei ole õigustatud. Ülikool kaitses pedelle, kuid ka mõned professorid (näiteks jurist Erdmann Gustav v. Broecker, 1784–1854) olid seda meelt, et politsei on igati tähtsam kui pedellid, sest ei saa ju kõigile üritustele kutsuda iga seisuse tarvis oma politseid — kui üliõpilaste pärast peab olema kohal ülikooli politsei, kas peaks siis maalt pärit inimestele kutsuma kohale sillakohtunikud? Siin on tegemist järjekordse näitega, kus seisuslikud

⁵⁴⁵ EAA. 402–5–37. L 27

⁵⁴⁶ EAA. 402–5–37. L 42

⁵⁴⁷ EAA. 1880–2–1389. Rektori teadaanded Tartu politseivalitsusele.

struktuurid olid muutunud ühiskonna igapäevaelu takistavaks, kuid 1842. aasta oli teatavasti ülikoolile ka muidu raske — nn Ullmanni afääriga seoses oli ülikool kaotanud mitu võimekat professorit ja õhus rippus usuteaduskonna likvideerimine⁵⁴⁸ — ning juba põhimõtte pärast pidi kaitsma olemasolevat korraldust väljastpoolt tulevate rünnakute vastu. Professor Bröckeri seisukoht aga näitab, et professorite hulgas ei valitsenud neis küsimustes kaugeltki üksmeel, mis loomulikult tegi ülikooli positsioonid läbirääkimistel riigivõimuga nõrgemaks.

Pedellide staatuse küsimuses toimunud vaidluste lõpplahendusena sai ülikooli ülempedell 1843. aastal univormi (tsiviilteenistuse 10. klass), kokardiga mütsi ja mõõga ning reservatsioonideta avalikel üritustel viibimise õiguse,⁵⁴⁹ lihtpedellidel ja pedelliabidel oli lihtsam munder ja avalikel üritustel võisid nad viibida vaid teatud juhtumitel.

Uus instruksioonid töötati välja 1858. aastal.⁵⁵⁰ Ülempedell, pedellid ja pedelliabid moodustasid ülikooli täidesaatva politsei üliõpilaste suhtes. Selle instruksiooni järgi allusid nad endiselt rektorile, aga 1865. aasta uus põhikiri allutas nad spetsiaalselt distsiplinaarküsimustega tegelevale prorektorile.

Ülempedellil lasus päris suur vastutus. Esiteks korraldas ta kogu pedellide meeskonna tööd, teiseks aga võis mõnikord teha otsuseid, mis muidu olid rektori pädevuses. Tal oli ka õigus pedelle korrale kutsuda. Kui 1820. aastail võis rektorit tülitada tungivate asjaolude puhul ööpäevaringselt, siis 1850. a-tekstis oli olukord selles osas muutunud. Pärast kella 11 õhtul ei olnud lubatud enam rektori juurde minna, siis võis ülempedell ise pahategija kartserisse viia lasta ja hommikul sellest rektorile ette kanda.

Ülempedell pidas nimekirja, kus iga üliõpilane elab. Pedell pidi talle kinnistatud linnaosas üliõpilasi jälgima ja patrullima seal kuni kella üheni öösel. Ta pidi ise samas piirkonnas elama ja tohtis lahkuda vaid juhul, kui teine pedell või abipedell tema asemele jäi. Tal oli õigus kaaluka põhjusega igal ajal üliõpilaste korteritesse siseneda, maja läbiotsimine eeldas siiski rektori luba. Pedell tohtis töösajus olla igal pool, kus on tudengid, sealjuures võõrasse hoovi sisenedes endast pererahvale teada andes. Peosaalis pidi ta teatama oma tuleku põhjuse asutuse direktorile või korrapidajale, kui neid aga pole, siis teenijale või šveitserile. Võimaluse korral tuli kaasa võtta politseiametnik. Kui koos tudengiga tuli vahistada keegi, kes ei allunud ülikooli politseile, pidi pedell sellest teatama lähimale politseiametnikule, tema enese võim käis ainult tudengite üle.

Pedell tegutses rektori või seaduse nimel. Temalt oodati viisakat nõudlikkust, sõnavahetusse laskumine polnud lubatud. Kui pahategija korduvatele

⁵⁴⁸ Vt: **Erki Tammiksaar**. Ullmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. a novembris. // *Akaadeemia*. 1999. 12. Lk 2576–2595; **P. Järvelaid**. Bunge sajand ja sajand Bungeta. II. Lk 22–23.

⁵⁴⁹ EAA. 402–5–37. L 75–100.

⁵⁵⁰ Instruktion für den Oberpedell, die Pedelle u. Pedell-gehülfen der Kaiserlichen Universität Dorpat. 2. April 1858. EAA. 402–5–37. L 103–103p, trükivariant L 109.

korraldustele ei kuuletunud, oli pedellil õigus äärmisel juhul ta jõudu tarvitades ülempedelli ette viia.

Tema tegevuse mõte oli eelkõige pahanduste ennetamine, seepärast pidi ta ülempedellile ette kandma kõigest kahtlasest. Eriti rõhutati korra hoidmist avalikes kohtades ja rahvakogunemistel sh pühapäeval avalikul jumalateenistusel. Pedell vastutas tema juuresolekul toimunud korrarikkumiste eest.

Iga pedelli juurde määras ülempedell ühe pedelliabi, kes pidi pedelli kõiges abistama ja vajadusel asendama. Tema vastutus oli samasugune nagu pedellil. Pedelliabi kohal eelistati näha eruallohvitsere.

Pedelli koht kuulus riigiteenistusse ja nende kohta peeti teenistuslehti. Astmestikul nad ülespoole ei liikunud, olles vaid teenistuse ajal pearahavabad, kuid võisid loota pensionile.

Vene ülikoolides hoidis korda üliõpilaste inspeksiooni ja inspektorid. Inspektori kohal eelistati näha erusõjaväelasi, eriti üleajateenijatest nooremallohvitsere. Tartus hakkas see ülevenemaaline korraldus kehtima alates 1. jaanuarist 1895. Üliõpilaste inspeksiooni töötajad ei kuulunud enam riigiteenistujate hulka, vaid olid tööle võetud vaba lepingu alusel. See võttis ära sotsiaalsed garantiid, sh vanadus- ja toitjakaotuspensioni. Kuid nagu paljud muud ülevenemaalised korraldused, rakendus seegi vaid osaliselt ja Tartus jäid inspektorite kõrval tööle ka pedellid, kelle staatus legaliseeriti uuesti 20. sajandi algul.⁵⁵¹

Ülevenemaalised üliõpilasrahutused 1899. aastal olid võimud tõsiselt ärevile ajanud, ülikoolidele eraldati suuri summasid inspeksiooni tugevdamiseks, ennekõike kästi palgata rohkem alamametnikke.⁵⁵² Tagasi tulid ka koos ülikooli kohtuga vahepeal kaotatud kartserid. 1903. aastal määrati riigikassast inspeksiooni tugevdamiseks Varssavi ülikoolile 6000 rbl, Tartule 9000 rbl aastas. Raha oli mõeldud alamametnike palkamiseks inspeksiooni ja täiendavate summade eest võeti uuesti tööle pedellid. Tartu ja Kaasani veterinaarinstituudid said samaks otstarbeks 3390 rbl aastas. Tartus olid sealtpedale paralleelselt ametis nii üliõpilaste inspektorid kui pedellid. Inspeksioon kaotati 1905. a-l, pedellid aga jäidki Tartus (ja Kiievi ülikoolis) ametisse tsaaririigi lõpuni. 1916. aastal oli küll teenistuses veel ainult üks (ülempedell August Tõruke) ja lepingu alusel kohatäitjana viis pedelli (David Rastin, August Jäger, August Mikkan, Pjotr Poljakov, Nikolai Fjodorov).⁵⁵³ Viimane pedell oli ilmselt 1. märtsil 1917 määratud ja ametlikult 1. juunini 1918 ametis olnud Juhan Normann.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Alates 1901. a jaanuarist räägiti jälle pedellidest ja 1902. aasta leiti, et pedelli ametit polnud vahepeal keegi päris ära kaotanud, seega ei ole kadunud ka pedelli lese pensioniõigus. Pedell Fromhold Teichmanni lese pensionitaotlusega seoses koostatud ülevaade. EAA. 402-3-1639. L 23-34.

⁵⁵² Kartserid, pedellid jm 1901-03. EAA. 402-5-1530.

⁵⁵³ 1916. a koosseis. Lk. 18.

⁵⁵⁴ EAA. 402-3-1230.

11.2. Ühiselamu

Järelevalve tugevdamiseks üliõpilaste üle oli mõeldud ka 1903. aastal avatud ühiselamu, mille juhataja täitis sisuliselt samuti pedelli funktsioone. Tartus ei olnud rootsi ajast saadik taolist ühiselamut olnud. Pärast ülevenemaalist üliõpilaste üldstreiki 1899. aasta veebruaris- märtsis,⁵⁵⁵ millest ka Tartu üliõpilased osa võtsid (seminaristide lubamine ülikooli oli oluliselt muutnud üliõpilaskonna sotsiaalset koosseisus ja meelsust), avaldas haridusminister Nikolai Bogolepov (minister 1897–1901) 1899. aasta mais instruksiooni õpperingkondade kuraatoritele, mille kohaselt igal kuraatoril tuli esitada ministeeriumile plaan oma ringkonnas ühiselamute rajamiseks. Nende asukateks pidid saama ennekõike esmakursuslased, ühes ühiselamus ei võinud olla rohkem kui 150 kohta (et oleks hea valvata) ja silmas peeti mitte vaeseid vaid ennekõike keskmiselt materiaalselt kindlustatud tudengeid. Esimene selline ühiselamu avati Moskvas 1899. Toad olid varustatud toleaeagsete mugavustega — sulepadid, tekk, voodid, laud ja paar tooli, pesunõu, korrusel oli vannituba. Ette olid nähtud raamatukogu, lugemistuba ning söökla.

Ühiselamu pidi administratsiooni toetama korra hoidmisel, seal korraldati balle ja muid lõbustusi, et neist saaksid korralike tudengite koondumiskohad ja loodeti, et nii avaldavad sealsed asukad mõju ka teistele. Kuid efekt ei olnud selline nagu loodetud, sest vaesed ja demokraatlikumalt meelestatud üliõpilased suhtusid ühiselamu elanikesse halvasti ja järelilikult ei saanud need siis ka teistele positiivset mõju avaldada. Pealegi — esialgu olid ühiselamutes tõesti jõukamad, sest toa hind oli keskmise korteri tasemel, kuid igapäevaelu väiklane reglementeeritus peletas nad varsti eemale ja ühiselamud ähvardasid tühjaks jääda ning toa hinda tuli alandada. Nüüd tulid ühiselamutesse vaesemad ning meelsus muutus rahutumaks.

Juba 1903. aastal tõstis haridusminister Grigori Senger (minister 1902–04) küsimuse ühiselamute kui ministeeriumile koormavate asutuste kaotamisest, kuid riiginõukogu ei toetanud seda ettepanekut. Vastupidi — näiteks Tartu ülikoolile sellist ühiselamut siis alles ehitati.

Venemaal kostis ikka enam häáli, et riiklike ühiselamute orienteerimine mitte puudustkannatavatele vaid keskmistele üliõpilastele muudab asutuse pedagoogiliselt ja filantroopiliselt mõttetuks. Kuid valitsusringkondades kardeti deemose kogunemist ühiselamutesse. Projekt tunnistati ekslikuks ja ühiselamud kaotati 1906–07, sh likvideeriti näiteks Peterburi polütehnikumi ühiselamu, kus tol hetkel elas 1138 tudengit. Vene autorid on seda kommenteerinud nii: nagu ikka, visati koos pesuveega välja ka laps.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ **Р. Ш. Ганелин.** Тартуское студенчество на пороге XX века. СПб: Дмитри Буланин, 2002.

⁵⁵⁶ **А. Е. Иванов.** Студенчество России конца XIX — начала XX века. Социально-историческая судьба. Москва, 1999. С. 312.

Tartus kujunes ühiselamu saatus veidi teistsuguseks. Ka Tartu ülikoolile asuti ühiselamu jaoks krunti otsima juba 1899. aastal.⁵⁵⁷ 1902. aastal loodi ühiselamu juhataja koht. Veel enne maja avamist oli tema ülesanne juhatada selle sisustamist ja käivitamist. Tööd oli palju, sest ühiselamu ei pidanud ju olema vaid peavari, vaid ka kasvatusasutus, võimaldama nii soodsaid lõunaid kui klubilist tegevust.

Suurema osa Tartu ülikooli ühiselamu eksisteerimise ajast oli selle juhatajaks läti päritolu Jermolai Gravit (1857–?).⁵⁵⁸ Ühiselamu juhatajana elas ta samas hoones asuvas komandandi korteris (see pidi soodustama valvetööd) ja tema naine oli ühiselamus tegutseva üliõpilassöökla juhataja.⁵⁵⁹

Ülemused olid tema tööga väga rahul, leides, et tänu Graviti taktile ja oskustele funktsioneeris ühiselamu Tartus ka pärast seda, kui teistes linnades olid taolised ühiselamud ammu kinni pandud. Detsembrist 1914 täitis Gravit ka eksekuutor Bogojavlenski ülesandeid, sest viimane oli juulis sõjaväkke kutsutud, nii sai ühiselamu juhatajast kõigi ülikooli hoonete komandant.

Raske öelda, kuivõrd ühiselamu Tartus üliõpilaste järele valvamise eesmärki täitis, mälestuste järgi kippus sinna kogunema ikka pigem revolutsioonist unistav seltskond. Kaugeltki kõik kohad ei olnud alati täidetud ja ruumipuuduses vaevlev ülikool hakkas tasapisi rajama ühiselamusse hoopis õpperuume, kuigi valitsus seda ei soovinud.

11.3. Pedellide sotsiaalne ja rahvuslik päritolu

Tartu ülikooli esimesed pedellid olid sakslased. Juba kuraatorite kolleegium pani 2. augustil 1800 ametisse Joseph Marquisi Riia. Tõsi, ametinimetus oli siis veel akadeemiline teener. Otsustati, et akadeemilisi teenreid on kaks — üks neist täidab ka kirjutaja kohuseid ja saab palka 250 rbl, teine ei pea olema kirjutaja ja saab palka 200 rbl. 12. novembril 1800 avaldas Marquis lootust, et *küllap on ka nn pedelliteenused selle ametiga seotud, mis tooksid sisse selle,*

⁵⁵⁷ Ehituslugu jm: EAA. 402–5–1456.

⁵⁵⁸ Gravit oli õigeusklik, lõpetanud Peterburi Vaimuliku Akadeemia kirikuajaloo osakonna 1883, tegutsenud seejärel Riia vaimuliku kooli õpetajana, siis Riia-Cesise rajooni rahvakoolide inspektorina. Ta oli paistnud silma vene keele sisseviimisel oma rajooni koolides. 1896. aastal oli ta üle toodud Tartu inspektorirajooni. Siia saabudes oli ta juba riiginõunik, Tartus jõudis ta St. Vladimiri ordeni 4. järguni. Tartu ülikoolis alustas Gravit siiski 1900. aastast kolmandast üliõpilaste inspektori abi, st sisuliselt pedelli kohast, kuid tõusis kiiresti. EAA. 402–3–500. L 64–71.

⁵⁵⁹ Palk kujunes soliideks — põhipalk 900 rbl aastas, lisaks korteriraha 400 rbl, kantseleiraha 200 rbl ja reisiraha 500 rbl, kõik kokku 2000 rbl aastas. Graviti toimik on täis palveid tasuda lisatööde eest või toetada teda õnnetuste puhul — ja enamasti ta toetused ka sai. 1908 tõsteti tema palka 100 rbl võrra kuus, et ta valvaks ühiselamus korra järele. Söökla kohta: EAA. 402–5–1487.

mis muidu 200 rbl palgaga majapidamises puudu jääb.⁵⁶⁰ Mida Marquis siinkohal mõtles, peaks paremini selgeks saama Marburgi ülikooli näitel, kus pedell oli kuller (sh toimetas edasi rahasaadetisi, trükiseid jne), kantseleiteener ja abipolitseinik.⁵⁶¹ Eriti esimene teenus oli see, mille eest oli kombeks maksta honorari ja viimane võis kaasa tuua preemiaid.

Marquis oli ametis vaid 1803. aastani. Teine pedell Cristoph Klein pandi ametisse 11. septembril 1801. Tegemist oli Peterburist tulnud sakslasega. Tema jäi Tartusse surmani (1830).⁵⁶²

Tegeliku elu vajadustest lähtuvalt hakati peagi eeldama pedellidelt kolme kohaliku keele tundmist, st saksa, vene ja eesti, ning elementaarset kirjaoskust. Mõned oskasid ka läti keelt. 1855. aastal peeti vajalikuks ka poolakeelset pedelli,⁵⁶³ hiljem pole seda enam nõutud.

Keelenõue tingis, et pedellid tulid edaspidi valdavalt kohaliku rahva seast. 1850. aastateks olid peaaegu kõik pedellid eestlased, lätlasi tuli rohkem 20. sajandi alguses. Väärrib tähelepanu, et ka pedelliabidena, millisel kohal eelistatult nähti eruallohvitsere, võisid tegutseda eestlased. Näiteks Ivan Makarov (teenis TÜs 1852–53) oli algul kandnud nime Jaan Herts, Olonetsi polgus teenides läinud vene õigeusku ja saanud ka uue nime. Ta oli osa võtnud ülestõusu mahasurumisest Ungaris ja Transilvaanias, saanud selle eest medali ning lubatud pärast 20-aastast tublit teenistust koju Tartumaale.⁵⁶⁴

Muuseas, ka linnapolitseis olid toleaeegse tudengi mälestuste järgi erusol-datid, eestlased, kes enda kohta ütlesid: *“Ja ruskaja tselavek, a ne tsuhnaa”*. [...] *Üliõpilaste suhtes teostas kontrolli ülikool, sellel oli ülikoolipolitsei, mis koosnes mitmest pedellist Oberpedell Schmidt komando all, kellel olid elanikkonna seas salaagendid. Kõige hirmsam pedell oli Wisor, see nuhkis igat üliõpilaste sammu, kandis kõigest Oberpedellile ette, andestamata ühtki kõrvalekaldumist rektor Haffneri, selle ametliku lollpea, nagu teda kutsuti, naeruväärsetest, puhuti koguni rumalatest eeskirjadest. Üliõpilased pidasid pedell Michelsonist ja pärast teda ka Tanebaumist; need ei denuntseerinud kunagi seltsimehelikke koosviibimisi ja kui nad laulmist kuulsid, siis koputasid uksele ja ütlesid: “Nicht so laut, meine Herren” Eks neid siis kutsutigi sageli klaasikest hõõgveini rüüpama. [...] Kui pedellid ei leidnud tudengit kodunt, aga oli rektori korraldus teda välja kutsuda, siis kirjutasid kriidiga uksele, üldse olid tudengikorterite ukсед alati täis kümneid kirjutisi kas kriidi või söega.*⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ EAA. 402–4–5. L 35–45.

⁵⁶¹ **Hans Günther Bickert, Norbert Nail.** Marburger Karzer-Buch. Marburg: Hitze-roth, 1995. S. 70.

⁵⁶² EAA. 402–3–789.

⁵⁶³ EAA. 402–3–1596. Pedell Nicolai Spectoris isikutoimik. Ristitud juut, teenis Tartus 12. novembrist 1855 – 1. maini 1856.

⁵⁶⁴ EAA. 402–3–1048.

⁵⁶⁵ **Benedykt Dubowski.** Poole sajandi eest. // Mälestusi Tartu ülikoolist. (17.–19. sajand). **Koost. Sergei Issakov.** Tln, 1986. Lk 200.

19. sajandi esimesel poolel on tulevased pedellid alustanud sageli linnas elavate aadlike koduteenijatena, kus omandasid ka edasiseks karjääriks vajaliku alghariduse. Mõnede puhul asi sellega piirduski, mõni õppis veel mõnes linnakoolis, kas elementaar- või kreiskoolis, lõpetatud gümnaasiumihariduseni ei küündinud ükski pedell. Kui Saksamaal võis pedell olla ka kõrgharidusega või ise veel üliõpilane (nagu Tartuski rootsi ajal), siis Keiserlikus Tartu Ülikoolis midagi niisugust ei kohta. Teisena tuleb märkida linna väikekodanlike kihtide esindajaid, kelle rahvuslikku päriolu pole kuigi lihtne määrata ja kolmandana eruallohvitsere. Eruallohvitsetid on määratud tavaliselt pedelliabideks, kuid mõni neist tegi hiljem karjääri ja tõusis pedelliks. Uurimistöö kinnitab üllatavalt mälestusi — nimelt on viimases kategoorias üllatavalt palju ilmseid eestlasi, st väljateeninud nekruteid, kes vabanedes kodukanti naasid. Kauaaegne pedell Peeter Mets (1828–1896, pedell 1860–96) oli hoopis vaeslaps, kes kasvas üles hoolekandeaasutuses — Alexanderasyli — lehestunud ema oli poja 1842. aastal vaesuse tõttu sinna andnud. Poiss sai korraliku hariduse — talle kaasa antud tunnistuses on väidetud, et ta oskab lugeda eesti, saksa, vene ja läti keeles ning kirjutada eesti, saksa ja läti keeles — omandas seejärel Valgas rätsepaameti ning pärast paariaastast tegutsemist maakäsitöölisena (Rannus) tuli 1855. aastal ülikooli pedelliabiks.⁵⁶⁶

Ajastule tüüpiliselt on paljud hakanud oma nime saksapäraselt kirjutama (Peik-Beik) või hoopis ära muutnud (Hoop-Thal). Mitmed neist said ka väikese puumaja omanikuks Tartus. Ordenini ei küündinud ükski pedell, küll aga anti neile medaleid. Seisusliku karjääri tipuks jäi päriliku aukodaniku staatus. Oma poegi ja tütreid püüdsid pedellid aga iga hinna eest koolitada.

Eraldi käsitlust väärivad kõik ülempedellid — see koht jäi riigiteenistuse kohaks ka siis, kui ülejäänud lepinguliseks muutusid, nende vastutus oli suurem ja staatus nii üliõpilaste kui professorite silmis kõrgem.

Esimene ülempedell oli Jakob Schmidt (?–1869).⁵⁶⁷ Tema varasema päritolu kohta on teada, et ta pärines kodanikuseisusest, õppis Tartu kreiskoolis ja asus siis tööle LÜÖS kirjutajana. 1830. aastal sai temast ülikooli pedell ja 1833 esimene ülempedell. 1855. aastal sai ta lõpuks ametlikult madalaima teenistusastme — kolleegiumiregistraatori. 1867. aastal vabastati ta ülempedelli kohustest, kuid teenis veel kaks aastat pedellina ja suri teenistuses 29. juunil 1869. 1858. aastal sai ta — nagu paljud teised ülikooli töötajad — medali 1853.–56. aasta sõja mälestuseks. Temast jäid maha viis tütar.

Ülempedell Wilhelm Beik osutus tegelikult Vasula mõisa talupojaks Villem Peikiks e Rättsepa Jüriks (1822–74).⁵⁶⁸ Ta oli enne ülikooli tööle asumist lõpetanud Tartu elementaarkooli ja tegutsenud köstriabina Võnnus. 1851 sai ta

⁵⁶⁶ EAA. 402–3–1116. L 38–41. Teenistuslehe järgi oli tal naine ja tütar ning puumaja Tartus.

⁵⁶⁷ EAA. 402–3–1892. L 14–15.

⁵⁶⁸ EAA. 402–3–70. Kahekordsele nimevahetusele pole dokumentides mingit seletust antud.

pedelliabiks, 1854 pedelliks ja 1867 ülempedelliks. Temagi suri teenistuses. Poeg Wilhelm Beik junior õppis Tartu ülikoolis teoloogiat ja juurat 1874–80, lõi õpingute ajal Tartus kaasa rahvusliku liikumise ettevõtmistes⁵⁶⁹ ja oli hiljem õuekohtu advokaat ning kihelkonnakohtunik Võrus.

Tartu ülikooli järgmise ülempedelli Johann Thali sünnitunnistusest selgub, et tegu on Kanepi kihelkonnas sündinud Jaan Hoop'iga. 1849. aastal astus ta pedellina teenistusse Tartu veterinaarkoolis, 1853 tuli tööle ülikooli ja 1874 sai ülempedelliks. 1881 tõsteti Thal isikliku aukodaniku ja 1885 päriliku aukodaniku seisusse, 1888 suri ta teenistuses olles. Tema viis poega ja tütar omandasid kõik hariduse ja tõusid esivanemate sotsiaalsest keskkonnast kõrgemale.⁵⁷⁰

Thalile järgnes Tartu käsitöölise perest pärit Fromhold Reinberg (1826–1900). Ka tema haridus piirdus Tartu elementaarkooliga, 1851 oli ta saanud pedelliabiks, 1860 pedelliks ja 1888 ülempedelliks. 1886 austati teda nagu paljusid teisi tolle hetke ülikooli töötajaid Aleksander III valitsusaja mälestusmedaliga. 1900 läks ta erru ja suri varsti pärast seda.⁵⁷¹ Tütar Emilie (s. 1850) oli 20. sajandi algul ülikooli hospitaalkliiniku järelevalvaja.⁵⁷²

Järgnes Viljandi käsitöölise seisusest Eduard Rudolph Mickin (1858–1915). Temagi asus tööle pedelliabina 1888, 1894 sai pedelliks ja 1900 ülempedelliks. Ühtlasi tõsteti ta siis ka aukodaniku seisusse. Tal oli Aleksander III valitsusaja mälestusmedal, hõbemedal Vladimiri lindil ja Romanovite valitsemise 300. aastapäeva mälestusmedal. Pärast surma (suri teenistuses) tõsteti ta päriliku aukodaniku seisusse. Kuigi ta ise oli luterlane, oli tema kolmest abielust viimane sõlmitud õigeuskliku naisega.⁵⁷³

Viimane ülempedell August Tõruke oli õppinud Tartu Gümnaasiumis, kuid lõpetanud vaid kolmanda klassi. Seejärel oli ta tegutsenud Tartu-Võru rahuogus kirjutajana ja 1900. aastast, kui kehtestati riiklik viinamonopol, müüjana aktsiisivalitsuse viinapoes. 1911. aastal asus ta tööle Tartu ülikooli üliõpilasajade kantseleisse. 1915. aastal sai temast ülempedelli kohusetäitja ja pärast seda, kui ta oli sooritanud kolmanda järgu ametniku eksami, 14. detsembrist 1915 ülempedell. Tal oli kolm poega esimesest abielust ja tütar ning poeg

⁵⁶⁹ T. Karjahärm, V. Sirk. Lk 63.

⁵⁷⁰ EAA 402–3–1621. Vanem poeg Voldemar (s. 1851) sai kaupmeheks Pärnus; Artur (s. 1854) õppis Stavropolis ja oli hiljem loomaarst Vladikavkazis; Richard (s. 1858) omandas Tartu ülikoolis 1879–83 farmaatsiamagistri kraadi, sai 1882 kuldmedali ja oli 1882–85 Tartu ülikooli kliinilise apteegi proviisor, 1885–88 Kroonlinna sõjaväehospidali apteekriabiline ja 1888. aastast sõjaväehospidali apteeker Peterburis; Rudolf (s. 1860) lõpetas Tartu ülikooli ajalookandidaadina, töötas koduõpetajana Tuula ja Jaroslavli kubermangudes, seejärel õpetajana Wiedemanni koolis Peterburis ja oli hiljem eriülesannetega ametnik Jaroslavli kubernerii juures; Friedrich (s. 1863) õppis Kroonlinnas laevainseneriks; tütar Olga (s. 1872) õppis Tartu kõrgemas tütarlastekoolis.

⁵⁷¹ EAA. 402–3–1428.

⁵⁷² EAA. 402–3–1427.

⁵⁷³ EAA. 402–3–1121. L 42–43.

teisest abielust. Teine naine Adelheid Pae oli baptist, ilmselt tema mõjul oli ka Tõruke baptistiks hakanud, loomulikult ka nende ühised lapsed.⁵⁷⁴ Hiljem sai temast Tartu maavalitsuse ametnik ja Tartu ametnikkude ühingu asutajaliige, selle kõrval oli ta Beeteli baptistikoguduse jutlustaja.⁵⁷⁵ Poeg Georg Oswald (s. 1906, AA 7620) lõpetas Treffneri gümnaasiumi 1926 ja õppis ülikoolis meditsiini ja juurat 1926–31. Maks Tõruke (s. 1913, AA nr 13931) õppis Tartu ülikoolis ehitusinseneriks, kuid langes 1942. aastal Velikije Luki all.

Särava sotsiaalse karjääri näide pedellide hulgas on Hohlbeckide perekond. Carl Hohlbeck (1796–1853, pedell 1830–53) sündis Nõo kihelkonnas Luke mõisas. Juba lapsepõlves sai temast paruness Karoline v. Knorringi teenija. 1830. aastal lahkus ta parunessi teenistusest hea soovitusel ja sai (läbi tugeva konkursi) Tartu ülikooli pedelliks. Kolme aasta pärast kinnitati ta ametisse. 28. oktoobril 1853 suri ta düsenteeriasse, millega liitus koolera (haigused, mis Tartus 19. sajandil paraku väga levinud olid). Järele jäid lesk Anna (s. Mühlbach) ja kuus last, kellest viis olid alaealised. Kuna 20 aastat teenistusaega tuli täis, sai lesk pensioniks mehe täispalga — 142 rbl 88 kop aastas. Kõik pojad jõudsid elus hästi edasi. Fromhold Hohlbeck (s. 8.9.1836) õppis Tartu ülikoolis arstiteadust 1855–60, temast sai hiljem Kroonlinna sadama peaarst ja tõeline riiginõunik.⁵⁷⁶ Carl Hohlbeck *junior* (s. 25.12.1840) õppis farmaatsiat 1863–66, oli õpingute ajal Tartu ülikooli kliinilises apteegis apteekriabiline, pidas hiljem apteekriametit Smolenskis ja Peterburi kubermangus ning oli 1894. aastaks jõudnud riigikontrolli sõja- ja mereväeametkonna departemangu arvete revideendi abi kohale.⁵⁷⁷ Markus Hohlbeck (s. 30.10.1838) õppis Tartus kroonustipendiaadina arstiteadust 1858–59, tegutses õppimise kõrvalt ja selle järel kliinikus assistendina, sai 1867. aastal II prosektori kt-ks, kuid lahkus 1868. aastal Vjatka kubermangu, kus temast sai Votkini tehase vanemarst ja varsti mäetööstuse peaarst.⁵⁷⁸ 1878–79 oli ta Kaukaasia ajutise sõjaväehospidali peaarst, alates 1879. aastast Michaeli Linnahospidali peaarst Tbilisis, selleks ajaks juba riiginõuniku teenistusastmes. Isa hiilgavat karjääri jätkas poeg — Vjatkas teenimise ajal sündinud Otto Hohlbeck (s. 17.6.1871). Ta tuli samuti õppima Tartu ülikooli — võib arvata, et siia oli ka sugulasi maha jäänud. Tulutult otsime me tema nime Eesti teaduse leksikonist. Tema saatus kujunes väga värvikaks. Olles 1896 lõpetanud Tartu ülikooli arstiteaduskonna, töötas ta kõigepealt Riia linnahaiglas, sai 1897 sõjalaevastiku nooremarsiks, siis aga läks kodustel põhjustel sõjaväeteenistusest erru. Kaks aastat hiljem (1899) leiame Otto Hohlbecki Punase risti lentsalga koosseisus Lõuna-Aafrikas buuridele abi andmas. Seejärel täiendas ta end Saksamaa, Šveitsi ja Prantsusmaa kliinikutes ning 1902–04 töötas mitmes Peterburi haiglas. 1905–05 on Otto Hohlbeck jälle

⁵⁷⁴ EAA. 402–3–1650.

⁵⁷⁵ Tartu tulevik. S.a. (1934. a Tartu linnavolikogu valimiste reklaambrošüür)

⁵⁷⁶ EAA. 402–3–477.

⁵⁷⁷ EAA. 402–3–473.

⁵⁷⁸ EAA. 402–3–474.

Punase risti lendsalga koosseisus — sedapuhku Kaug-Idas. 1907. aastal jõudis ta lõpuks Tartu ülikoolis ära teha meditsiinidoktori eksami ja 1909–10 tegutses ülemääralise assistendina kliinikutes. 1911. aastal kaitses ta doktoridissertatsiooni *Koljuvigastustest lahinguväljal*, mille aluseks oli Vene-Jaapani sõjas nähtu. Dissertatsioon teenis palju kiitvaid hinnanguid ja *Zentralblatt für Chirurgie* (nr 42, 8/21.10.1911) soovitas selle tõlkida ka saksa keelde. 1912. aastal sai Otto Hohlbeck Tartu ülikooli kirurgia eradotsendiks. Viimane dokument tema toimikus on Vene Punase Risti valitsuse palve saata Hohlbecki teenistusleht Põhjarinde Punase Risti valitsusele.⁵⁷⁹

Pärandustoimikust on muide näha, et perekond polnud sugugi rikas ja poegade koolitamine nõudis emalt suuri pingutusi. Lese eestkostjaks sai ülikooli eesti keele lektor Karl Mickwitz, laste omaks orelimeister Ernst Kessler. Nende hoolikad iga-aastased aruanded lubavad perekonna käekäiku jälgida kaunis detailsetl. Kogu lesele jäänud vara oli maja Tartus, milles ema ise lastega elas, kuid suurem osa oli välja üüritud. Nii lisandus igal aastal umbes 200 rbl üüritulu. Sellest osa tuli kulutada investeringuteks — maja remondile, küttepuude muretsemiseks, korstnate puhastamiseks jne, ülejäänu on läinud laste koolikulude katteks. Pensionist pidi siis ilmselt jätkuma söögi ja riiete jaoks. Mõnel aastal on tulnud tasuda võlgu poepidajatele. Lapsed, kes kaelakandjaks said, pidid ise hakkama saama. Vanem tütar Caroline lahkus 21. aastaseks saades (1855) mitte mehele nagu tütreid tavaliselt, vaid Novgorodi kubermangu majoriproua Lupantini seltsidaamiks. 1858. aastal oli ema sunnitud võtma Tartu linna laenukassast 400 rubla laenu, pannes panti oma maja. Sel aastal astus Markus ülikooli ja Karl alustas iseseisvat apteekritegevust.⁵⁸⁰ Nagu eelnevast näha, püüdsid poisid ka omalt poolt — kroonustendiaat pidi hästi õppima, kooli kõrval töötada polegi kõige lihtsam jne. Selle perekonna edulugu on hea näide kultuuripärandi kumuleerumisest põlvkondade kaupa. Kõik ei ole ehk nii säravad, aga tendents on pigem tüüpiline kui ebatüüpiline. Raske öelda, kas Otto Hohlbeck end veel kuigivõrd eestlaseks pidas, tema elu ja töömaailm olid juba väga rahvusvahelised. Kuid edukalt eliiti jõudnud oli ta kindlasti ja töökoha otsimine Tartusse näitab, et päris võõraks ei olnud ka kodukant jäänud.

11.4. Suhtumine pedellidesse

Pedellide sotsiaalne staatus kujunes Tartus teistsuguseks kui Saksamaal. Kuigi nad täitsid ka Tartus akadeemilise teenri ülesandeid, eriti alguses, taandus see funktsioon ja esmatahtsaks muutus ülikoolipolitseiniku ülesannete täitmine. Pedellid olid osa ülikooli autonoomia kaitseks ehitatud ringmüürist. Kesksvalitsuse umbuskliku suhtumise tõttu oma käega loodud ülikoolidesse oli

⁵⁷⁹ EAA. 402–3–475, 476.

⁵⁸⁰ EAA. 402–8–964.

saksakeelne Tartu ülikool eluliselt huvitatud oma pahanduste nelja seina vahele jätmisest, et mitte anda põhjust repressioonideks.⁵⁸¹

Suured konkursid vakantsetele pedellikohtadele näitavad, et amet oli ihaldusväärne — teenistuse ajal oli pedell riigiteenistuses ja maksuvaba, ülempedellile terendas ka aukodaniku staatus. Ülikooli kohtu materjalidest selgub aga, et pedellide õiguslik seisund ülikoolisiseselt oli kõike muud kui kiita. Pedell võis küll olla võimuesindaja, kuid noore parunivõsu silmis jäi ta matsilapseks. Ülikooli kohus omakorda (mis koosnes ju professoritest) püüdis küll kaitsta ülikooli korraldajaid — sest nende autoriteedist sõltus rahu ja kord ülikoolis — aga nii, et lugupeetud papadel poleks põhjust ülikooli peale kaevata, et see nende poegadele liiga teeb. Toimikute hulgas on kaebusi ühelt ja teiselt poolt. Ülekaalus on need kohtulood, kus pedellid kaebavad üliõpilaste peale solvamise pärast. Tegelikke kohtulahendeid lugedes jääb aga mulje, et asi oli palju keerukam. Näiteks pedell Wissor, kes tuli õigust otsima, kui tudengite hilisõhtune seltskond, keda ta õigusega pidi laiali ajama, tal küünla ära puhus ja ta enda trepist alla lükkas, võttis lõpuks süüdistuse tagasi, öeldes, et tegelikult oli pime ja ta ei näinud täpselt, kas lükkaja ikka oli üldse üliõpilane. Tundub, et kõik siiski teadsid väga hästi, kes see oli, sest parun Loudon ja meditsiinitudeng Gehewe läksid kaheks nädalaks kartserisse ja viimase isale saadeti sellekohane kiri.⁵⁸² Taolisi kaebuse tagasivõtmisi on üllatavalt palju ja selgelt on näha, et seisusevahe mängis olulist rolli. Võib tekkida küsimus, kuidas või miks siis pedellidele üldse kuuletuti. Siin mängis oma osa saksa üliõpilaste aumõiste, mis asjadel lubamatult üle piiri ei lasknud minna. Mark Twain on kirjeldanud dialoogi üliõpilase ja pedelli vahel, mis peaks üldjoontes iseloomustama ka meie üliõpilaste suhteid pedellidega:

Pedell koputab, ootab sissepalumist, teretab, ja ütleb viisakalt:

“Kui te lubate, ma olen siin selleks, et teid kartserise viia.”

“Ah, sellega ma ei arvestanud, mis ma siis teinud olen?”

“Kahe nädala eest oli avalikul rahul au teie poolt rikutud saada.”

“See on tõsi, unustasin juba — mind viid kohtu ette, mõisteti süüdi — ja edasi?”

“Täpselt nii. Teile mõisteti kaks päeva üksinda kartseris istumist, ja mind saadeti siia Teile järele.”

“Oi, aga täna ma ei saa.”

“Ja miks siis, kui tohib küsida?”

“Mul on üks kokkulepe.”

“Siis võibolla homme?”

“Ei, homme lähen ma ooperisse.”

“Kas Te reedel saaksite tulla?”

⁵⁸¹ Ülikooli autonoomia kaitsest põhjalikumalt: **L. Leppik**. Rektor Ewers. Ptk Rektor. Lk 129–195.

⁵⁸² EAA. 402–8–1751.

“Oodake, ma mõtlen — reede... reede. Reedel ei paista midagi ees olevat.”

“Kui Te lubate, siis ma ootan Teid reedel.”

“Hästi, ma tulen siis reedel läbi.”

“Täna väga. Head päeva, mu härra.”

“Head päeva.”

Ja reedel läheb tudeng ise kartserisse ja lastakse lahkesti sisse.⁵⁸³

11.5. Kokkuvõtteks

Pedelli institutsioon säilis keiserliku ülikooli algusest lõpuni. Kui esialgu ei soovitudki ülikoolipolitseid ülearu tähtsustada, muutusid pedellid alates 1820. aastate keskpaigast üheks vahendiks, millega kaitsta Tartu ülikooli autonoomiat. Venestusaegne katse asendada pedellid üliõpilaste inspektoritega nagu teistes Venemaa ülikoolides jäeti pärast suuri üliõpilasrahutusi sajandivahetusel sinna- paika ja 20. sajandi algusest pöörduti tagasi järeleproovitud süsteemi juurde. Lisaks Tartu ülikoolile säilis Venemaa ülikoolidest pedelli institutsioon Vars- savis ja autonoomses Helsingi ülikoolis. Kuna pedelli ametit peeti soodsaks, kujunes vakantsete kohtade täitmiseks konkurss, mis omakorda lasi valida välja parimaid. Pedellid, hiljem üliõpilaste inspektorid, tulid valdavalt lihtrahva seast, kuigi sageli olid nad olnud näiteks aadliperede teenijad või nooremallohvitse- riks teeninud nekrutid, st tavalisest talupojakeskkonnast erineva taustaga. Kui esimesed pedellid olid veel sakslased, siis juba 1840. aastateks olid peaaegu kõik pedellid eestlased, ja nüüd oli nende seas ka otse talupojaseisusest tulnud, kusjuures nimi tõlgiti tihtipeale saksa keelde või võeti uus. Tuldi mitte ainult Tartumaalt, vaid ka Pärnu- ja Viljandimaalt. Sajandivahetuse linna kultuuriline mitmekesisus peegeldus ka pedellide seltskonnas — nende seas oli luterlasi, õigeusklikke ja üks baptist, rahvuslikult nii eestlasi kui venelasi, aga enam mitte sakslasi. Reeglina valdasid pedellid kolme kohalikku keelt ja olid kirjaoskajad, tihti kreiskooli haridusega. Teenistusaja jooksul loeti neid riigiteenistujateks ja peaaegu kõik suutsid enesele Tartus vähemalt puumaja muretseda. 1830. aasta- test olid pedellid Tartus mundris. Sotsiaalne staatus jäi teatud eelistele vaata- mata suhteliselt madalaks, kuid igapäevane lävimine kohalike literaatidega ilm- selt vormis noorema põlvkonna kultuuri- ja karjääriorientatsiooni, mistõttu säravat sotsiaalset karjääri tegid sageli pedellide lapsed. Reeglina lahkusid nad kodumaalt ja leidsid teenistust Venemaa avarustes, just nagu kalefaktorite pojadki. Kohalikud väljakujunenud struktuurid ei võtnud sedalaadi uustulnukaid kuigi hästi vastu, Venemaal leidus töökatele ja andekatele aga alati tegevust ja oli võimalik tõusta koolidirektori, peaarsti jmt kohtadele.

⁵⁸³ **Mark Twain.** Der Karzer. / Marburger Karzer-Buch. S. 8.

12. TEENISTUJATE ORGANISATSIOONID

Meil on raske jälgida mineviku mitteformaalseid ühendusi. Sõpruskondi võimaldavad mingil määral analüüsida kirikuraamatud, eriti kes üksteisel vaderiks on olnud või kes kelle lapse eestkostjaks on valitud, kuid käesoleva töö raames on seda tehtud vaid põgusalt, see oleks eraldi uurimuse teema. Formaalseid ühendusi on lihtsam jälgida, eriti kui nende arhiivid on säilinud.

Esimene ülikooli töötajaid ühendav selts oli 1814. aastal rajatud Akadeemiline Musse. Tõsi, see oli peamiselt õppejõudude ja üliõpilaste vaba aja klubi, kus oli pakkuda lugemislaud ajalehtedega, piljard jmt. Pidupäevadel korraldati seal balle ja vastuvõtte. Lisaks õppejõududele võisid sinna kuuluda ka sündik ja osad sekretärid, mis räägib nende lugupeetud staatusest ja kindlast kuulumisest literaadiseisusse. Musses olid oodatud külalisteks kohalikud talveti linnas elavad aadlikud. Linnakodanikel oli aga oma klubi — Bürgermusse. Musse oli kindlasti üks neid kohti, mis aitas ülikooliperet üheks tervikuks liita. Tõsi, venestusajal leiti, et niisugune ülikooli trahter (selleks ajaks oli hoones tõesti söögikoht, mis müüs ka alkohoolseid jooke) ei sobi kokku õppeasutusega,⁵⁸⁴ Musse pandi kinni ja ruumid muudeti auditooriumideks.

Üheaegselt Akadeemilise Mussega, mis oli mõeldud vaba aja veetmise kohaks, tekkis ülikooli rektori professor Rambachi initsiatiivil ka üks majanduslik kooperatiiv — Tartu Puukontor.⁵⁸⁵ Kuigi see pidi hoolitsema kogu linna ühise küttepuudega varustamise eest ja keelas teistel kaupmeestel puude ülesostmise ümberkaudsetelt talupoegadelt, jäi ülikool kui üks suurim tarbija selles juhtkohale.

Professoreid ja nende abikaasasid ühendas jõukamate saksa soost linnakodanikega Tartu Saksa Abiselts (Hilfsverein), mis kogu linna hoolekanderingkondadeks jagas ja oma tegevust ka Eesti Vabariigis jätkas. Nii oli näiteks sündik Ungern-Sternbergi naine Dorothea õpetajaks seltsi vaestekoolis, läbi aegade lõi kaasa nii professoreid kui nende naisi, tütreid ja leski. Seltsi rajatud või nende hooldusel oli terve rida hooldekodusid, vaestemaju ja varjupaiku Mäe ja Jaama tänavate piirkonnas, Tartu vaestehoolekandes oli sel väga suur tähtsus.

19. sajandi keskpaiku, kui Läänemereprovintse haaras suur seltsiliikumise buum, loodi ülikooli juurde peamiselt organisatsioone, millel olid teaduslikud sihid, tänaseni tegutseb 1854. aastal alustanud Looduseuurijate selts, taastatud on ka veel varasem Õpetatud Eesti Selts. Väärrib rõhutamist, et esimese eesti seltsi — Vanemuise seltsi 25 asutajaliikme seas oli kaks ülikooli kalefaktorit,

⁵⁸⁴ Liivimaa kubeneri aruanne keisrile 1890. EAA. 296–10–19. L 4 p.

⁵⁸⁵ Reglement des Dorpater Holzkontors — Kindralkuberner Paulucci esildise peale kiitis keiser ettepaneku heaks, see tehti teatavaks Liivimaa kubermanguvalitsuse patendiga 29. jaanuaril 1815. EAA. 3764–1–1.

ülikooli aednik ja kuraatori kokk.⁵⁸⁶ Veidi hiljem lisandus aktiivse liikmena ülikooli eksekuutor.⁵⁸⁷ Ülikooli esindajad löid kaasa ka võimlemiseltsis, laulu-klubides, maleseltsis. Kõikjal läksid moodi tuletõrjeseltsid — Tartus loodi selline kodanikualgatuse tunnusmärk 1865. Selle liikmeskond oli valdavalt saksa-keelne, kuid näiteks 1880. aasta liikmete nimekirjast leiame ka ülikooli pedelli Peeter Metsa.⁵⁸⁸ Ilmselt veidi hilisemas, kuid dateerimata nimekirjas on eestlasi juba rohkem. Tuletõrjeseltsil ei olnud selgelt rahvuslikku iseloomu, kuid üldiselt võib öelda, et 19. sajandi teisel poolel süvenes seltsiliikumises rahvuslik jaotumine. Eesti taustaga ülikooliametnike leiame laulupeokomitee jmt organisatsioonide liikmete hulgast, samas kui Hilfsverein muutus selgelt saksa organisatsiooniks. Sajandi lõpuks oli Tartus ka Vene vaeste abistamise selts, seega eraalgatuslik sotsiaalhoolekanne eraldus selgelt rahvuste kaupa. Tõsi, viimane selts, millel oli oma kool, pidas oma kohuseks hoolitseda ka õigusklike eestlaste eest, eriti haridusküsimustes.⁵⁸⁹ Abiseltsid olid mujalgi sageli kattevarjuks rahvusliku propaganda tegemisele, mis ametlikult ei olnud lubatud ning kooli- ja haridusseltse loodi enesestmõistetavalt rahvuslikul pinnal. Regionaalsete ja rahvuslike tendentside võistluses seltsiliikumises oli 19. sajandi lõpuks otsustavalt peale jäänud rahvuslik.

Kuid 19. sajandi lõpul tekkis juba ka hoopis teist tüüpi organisatsioone. Tähelepanu väärib Tartu ülikooli teenistujate laenu-hoiukassa.⁵⁹⁰ Lääne-Euroopas olid taolised laenu-hoiukassad, mille eesmärk oli anda oma liikmetele võimalus hoida oma sääste ja saada vajadusel laenu, hakanud tekkima juba enne 1850. aastaid, nende liikmeskond kasvas eriti kiiresti Saksamaal pärast 1870. aastat.⁵⁹¹ Taolisi kassasid rajati 19. sajandi lõpul keskvalitsuse initsiatiivil ka üle kogu Vene impeeriumi, selles mõttes oli tegemist hooldatud omaalgatusega, nagu 19. sajandi alguse piibliseltside, vanglakomiteede, Punase risti seltside jpt puhulgi. Toimiva kodanikuühiskonna puudumise tõttu tehti Venemaal palju sellist ülalt, mis mujal sai teoks altpoolt tuleva initsiatiivi ajal. Tartu ülikooli laenu-hoiukassaga üheaegselt asutati samasugused Varssavi ja Peterburi ülikoolides. Asutamiskoosolek toimus 19. märtsil 1894.⁵⁹² Kassa liikmeteks võisid

⁵⁸⁶ **Rudolf Põldmäe.** „Vanemuise” selts ja teater 1865–1880. Tallinn: Eesti Raamat, 1978. Lk 15. Need olid aednik Martin Raudsepp, krahv Kayserlingi kokk Hermann Rossmann, anatoomikumi kalefaktor Johannes Lane, kalefaktor Fritz Kisand.

⁵⁸⁷ Samas. Lk 81. Eksekuutor Alexander Escholtz on pidanud 4. dets. 1866 kõne „Tartu linna äravõitmisest keiser Peeter I läbi“ ja 1868. a “Tartu linna sündinud asjust”.

⁵⁸⁸ EAA. 3575–1–101.

⁵⁸⁹ Arhiiv ei ole kahjuks kuigi informatiivne. Siiski leidub arhiivifondis huvitavaid projekte — näiteks töömaja rajamiseks kõigi seisuste tarbeks ja erinevate Tartu linna koguduste ühise vaestehoolekande organiseerimise projekt, mõlemad kahjuks dateerimata. Seltsi enda põhikirja pärineb aastast 1875. EAA. 2098–1–1, 5.

⁵⁹⁰ EAA. Fond 2666, 4 säilikut 1901–1917.

⁵⁹¹ **Peter N. Stearns.** European Society in Upheaval. Social History since 11800. New-York, 1967. P. 231.

⁵⁹² EAA. 402–4–1195. L 57.

olla Tartu ülikoolis riigiteenistuses olijad, eradotsendid, palgatud kirjutajad raamatukogus ja kantseleides (st mitte lihttöölised). Kapital moodustus liikme-maksudest, väärtpaberi protsentidest ja kassa puhastulust. Igal osanikul oli individuaalne arve, laenu võis saada kuni 90% osaniku arvel olevast summast. Laene kasutati laste kooliraha tasumiseks, toiduainete ja kütte varumiseks sügisel, korteriüüri tasumiseks jms. Tähelepanuväärne on see, et laenu-hoiu-kassa juhatuses olid ülekaalus eestlastest ülikooli kantselei ametnikud ja selle raamatupidaja oli algusest peale Juhan Kangus.

Kuigi lihtteenijatel oma organisatsioon polnud, võib näiteks matuste (nii teenijate kui nende perekonnaliikmete) puhul korraldatud korjandustest — nimelisi korjanduslehti on säilinud just 20. sajandi algusest — näha, et üksteise materiaalne toetamine oli väga levinud. Summa võis olla väike — 5–20 kopikat, kuid andes ise, võis loota ka teiste toetusele, kui endal häda käes, nii oli tegemist justkui ametlikult fikseerimata vastastikuse abistamise kassaga.

Tähelepanu väärib ka kiriklik organiseerumine. 1840. aastal oli Tartus valminud Tartu maakonna eesti koguduse tarvis Maarja kirik. Jaani kirik jäi saksa kogudusele. Et aga linna tuli eestlasi järjest juurde, eraldati 1869. aastal Maarja kogudusest linnaeestlaste Peetri kogudus. Selle pastor oli algusest peale eestlane — Wilhelm Eisenschmidt. Sajandivahetusel võtsid eestlased koguduse asjade juhtimise otsustavalt üle, juhtkonda kuulusid ka ülikooli kliiniku assistent dr Heinrich Koppel ja arstiriistade meister Aleksander Keiss. 1903. aastal moodustas kogudus koolikomisjoni, ja 1906. aastal avati Peetri kiriku juures eestikeelne kool, mis oma õpilastesse ka eesti meelt püüdis süstida. Koolimaja ehitati 1910. aastal Georg Hellati projekti järgi. 1918. aastani õppis koolis 660 poissi ja 1093 tüdrukut.⁵⁹³ Peetri koguduse rajamine ja kiriku ehitamine, mille initsiaatorid olid kõik ka ülikooliga seotud, oli samavõrra rahvuslik ettevõtmine kui laulupidu või eestlaste põllumajandusnäitused, kuigi see valdkond jäetakse rahvusliku liikumise käsitlustest tavaliselt välja.⁵⁹⁴ Uurimist vajaks ka Tartu linna vennastekogude palvemajaga seonduv, kuid see ei mahu käesolevasse töösse.

Esimene maailmasõda tõi kaasa tarbekaupade kadumise. 1917. aastal moodustati teiste hulgas ka Tartu Ülikooli Teenistujate Tarbijate ühistu,⁵⁹⁵ mille põhikiri võeti vastu veel tsaaririigis (27. veebruaril 1917), kinnitati aga juba Ajutise Valitsuse ajal (17. märtsil 1917). Asutamiskoosolekuni jõuti 7. mail 1917, asutajaliikmeid oli 70. Ühing seadis eesmärgiks oma liikmete varustamise esmatarbekaupadega võimalikult odava või vähemalt mõõduka turuhinna eest. Tegemist on muide esimese organisatsiooniga, kus põhikirjaliselt olid esindatud

⁵⁹³ Tartu Peetri koguduse album koguduse 65 aasta ja kiriku 50 aasta juubelipäevaks. Tartu, 1934 (EAA. F 3150).

⁵⁹⁴ Lühidalt on Tallinna uute eesti koguduste teket ja nende juures asutatud laulukoore kui linnaeestlaste rahvusliku organiseerumise ilmingut siiski maininud Rudolf Põldmäe. Vt: **Rudolf Põldmäe**. Vanemuise selts. Lk 9.

⁵⁹⁵ EAA. Fond 2667, 2 s 1917–18.

ülikooli erinevad sotsiaalsed kihid — juhatusse pidid kuuluma üks professor, üks noorem õppejõud, kaks kantseleiteenistajat ja kolm teenijat. Ühingul oli õigus rajada tarbekaupade ladu, neid ise toota või rentida ja omada kinnisvara. Ühingu tegeliku kasulikkuse hindamiseks oleks vaja sügavat uurimust, korda luua see ilmselt aitas, aga tegevusaeg jäi ju üsna lühikeseks. Suvel oli liikmeid ligi 150, 1. jaanuarist 1918 astusid 14 liiget välja (peamiselt eestlased — näib, et nad ühinesid Tartu Eesti Ametnike Ühinguga). Ühing lõpetas tegevuse ilmselt seoses ülikooli evakueerimisega, sest 22. aprilli 1918 koosolek jäigi protokolliraamatu kohaselt viimaseks. Tähtsaks ja tähenduslikuks tuleb pidada nõuet, et kõik eri seisuste esindajad oleks juhatuses esindatud, nagu ka spetsiaalsete ametnike organisatsioonide olemasolu üldse, mis räägib kollektiivse identiteedi tekkimisest.

13. JÄRELDUSI JA MÕTTEARENDESI: ÜHISKONDLIKUD PROTSESSID BALTIKUMIS NING NENDE KAJASTUMINE TARTUS JA ÜLIKOO LIS

Küsimusele, kas ühe asutuse töötajaskonna sotsiaalse mobiilsuse uurimine võimaldab ühiskonna kui terviku muutumise jälgimist võib julgesti vastata jaatavalt, vähemalt peegeldab see suurt ja esinduslikku osa ühiskonnast. Ülikooli teenistujad ei olnud väga eriline sotsiaalne kategooria, otseselt nende kohta käivaid järeldusi võib laiendada suuremale osale riigiteenistujatele, kuid ülikooli materjalides peegelduvad ka sellised ühiskondlikud nähtused, mida ülikool ise ei põhjistanud ega saanud ka kuigivõrd mõjutada.

Ühiskonna struktuure kujundanud seadused. Kuigi Läänemereprovintsid elasid paljudes valdkondades oma seaduste järgi, ei saa nende kuulumisest Vene impeeriumisse siiski päriselt mööda vaadata. Teisalt olid Läänemereprovintsid kodanikuühiskonna arengutasemelt palju aktiivsema seltsiliikumise, kohalikes valitavates asutustes omandatud demokraatiakogemuse ja varasema eraomandusliku kapitalistliku majandusarengu tõttu Venemaast kaugelt ees. Valdkondade hulka, milles üleriigilised seadused olid määravad, kuulusid tsiviilteenistus ja maksustamine, nii kohalikud kui üleriigilised seadused reguleerisid ühiskonna seisuslikku korraldust.

19. sajandi ühiskonnas mängisid seisuslikud erinevused veel üsna suurt rolli. Seisus on ankeetandmete seas sama kõnekas kui amet. See suunas inimeste elukutsevalikut ja karjäärivõimalusi. Vastava regulatsiooni tundmine võimaldab leida loogilisi ja süstemaatilisi vastuseid seni vastuseta jäänud või juhuslikult käsitletud küsimustele.

Vene impeeriumi seaduste järgi jagunes ühiskond kuni 1917. aastani neljaks seisuseks — aadlikeks, vaimulikeks, linnaelanikeks ja talupoegadeks. Kõik seisused jagunesid omakorda veel gruppideks, mida vastavalt ühiskonna arengule juurde tuli. Kõige määramatumaks oli sajandivahetuseks muutunud linnakodaniku seisus, kõige selgemini eristatav oli talupojaseisus. Balti provintside seisuslik korraldus pärines keskajast ja erines Venemaa omast. Vaimuliku seisuse kujunemist reguleeris luterliku kiriku seadus 1832. aastast. Talupojaseisust eristas ülejäänutest keeleline tunnus. Lisaks elas siinsete elanike teadvuses veel üks seisus, millega arvestati maksustamisel, kuid millel puudus täpsem seaduslik regulatsioon — see oli literaadiseisus, mis haaras kõik ülikooli lõpetanud ja vaba vaimse tööga tegelejad, st juristid, pastorid, arstid, õpetajad, üldjoontes haritlaskodanluse, kes aga Balti provintsidest joondus elustiilis rohkem aadli järgi. Selle seisuse teke oli pigem seisusliku korra lagunemise märk ja oli mõjutatud Kuramaa, kus literaadid moodustasid eraldi privilegieeritud seisuse, liitmisest Vene impeeriumiga 18. sajandi lõpus. Literaadiseisus sai seadusliku vaste päriliku ja isikliku aukodaniku seisuste kehtestamisega 1832. aastal, kuigi viimane ei vastanud literaadile üksüheselt. Haritlaskodanlus kujunes Balti provintsidest seepärast välja sisuliselt kaks korda — algul saksa-

keelsete literaatidena (kelle hulka sattus märkimisväärne hulk ka eestlasi ja lätlasi), seejärel eesti ja läti soost demokraatlikuma intelligentsi näol.

Ülikoolid olid Vene riigis haaratud tsiviilteenistuse süsteemi, mida reguleeris 1722. aastal Peeter I poolt kehtestatud Teenistusastmete tabel. Tsaaririigi lõpuni kehtisid tsiviilteenistuses eri seisuste esindajatele erinevad reeglid, mis määrasid igaihe karjäärivõimalused. Omaette reeglistik oli veel arstidele ja apteekritele.

Kuigi Läänemereprovintsid elasid paljudes valdkondades oma seaduste järgi, oli rida valdkondi reguleeritud siiski ülevenemaaliste korraldustega, tsiviilteenistus sealhulgas. Teisalt olid Läänemereprovintsid kodanikuühiskonna arengutasemelt palju aktiivsema seltsiliikumise, kohalikes valitavates asutustes omandatud demokraatiakogemuse ja varasema eraomandusliku kapitalistliku majandusarengu tõttu Venemaast kaugelt ees. See kõik andis samadele seaduslikele raamidele vaatamata kohalikule ametnikkonnale teise ilme. Silmatorkav erinevus Venemaaga võrreldes oli siinse ametnikkonna kõrgem keskmine haridustase, kus mängis kaasa vana literaadiseisuse eeskuju. Literaadid olid kuni justitsreformideni saanud tööd ja leiba tänu kohtusüsteemile, kus valitavad kohtunikud ei pidanud olema spetsialistid, sellised kohtud nõudsid ka mõne eriharidusega spetsialisti palkamist — ülikooli puhul professoritest koosnev ülikooli kohus ja sündik õigusspetsialistina, aga sama süsteem toimis ka linna-magistraatides ning rüütelkondlikes kohtuasutustes.

Maksusüsteem oli kolmas oluline ühiskonna struktuure kujundav nähtus. Vastavalt sellele, kas maksti pearaha, jaotati kõik seisused maksualusteks (talupojad, kaupmehed) ja maksuvabadeks (aadel, vaimulikud). Tunnetuslik veelahe maksuvabade ja maksualuste vahel oli väga suur, mis oli oluline tõukejõud püüdlemiseks maksuvaba staatuse poole. Et viimaseni võis jõuda hariduse kaudu (lõpetades mõnes impeeriumi ülikoolis täiskursuse, sooritades vähemalt apteekriabilise eksami) või siis riigiasutuse teenistusse astudes, omandas ülikool erilise tähtsuse sotsiaalse karjääri võimaldajana.

Linna ja ülikooli vastasmõju. Tartu linna muutumine 19. sajandi jooksul saab selgeks kõrvutades Tartu linna 18. sajandi lõpul ja 19.–20. sajandi vahetusel koos võrdlusandmetega naabruses asuvate linnade kohta. Tartust oli saanud hariduskeskus ja eestlaste rahvusliku liikumise keskus. Tartu oli Läänemere piirkonna üks kõige kiirema kasvu läbi teinud linn sel perioodil (elanike arv kasvas üle 11 korra, 1784 — 3600 elanikku, 1897 — 42308 elanikku), kuid oli suure vahetult maalt tulnute osakaalu tõttu säilitanud veel agraarse üldilme ja ei hiilanud lähinaabritega võrreldes innovaatiliste lahenduste (telefon, veevõrk, gaasivalgustus jms) rakendamiste kiiruse poolest. Selle põhjused vajaksid lähemat uurimist, kuid näib, et need olid mentaalsed — kohaliku eliidi (balti aadli ja literaatide) elutunnetusse kuulus alalhoidlikkus. Kuid Tartus oli keskmisest eesti linnast rohkem neid, keda võiks nimetada haldustöötajateks, ning selles oli otsustav osa ülikoolil ning eriti tema kõrgetasemelisel arstiteaduskonnal ja sellega seotud raviasutustel.

Saksa keel ülikooli õppekeelena võimaldas teadlaste ja publikatsioonide vahetust tollase juhtiva teadusmaaga, ja suhteliselt hea eelarve viis Tartu

ülikooli kiiresti tunnustatud saksa ülikoolide sekka. Samal ajal kasvas ülikool kokku ka Balti provintsidega, eriti pärast 1830. aastaid. Ülikoolil oli määrav roll Balti literaadiseisuse taastootmisel (eriti juristide ja vaimulike osas, sest mõlemal erialal oli Tartu ülikooli õppekava orienteeritud kohalikele vajadustele), kuid tal oli oluline osa ka kõigi kohalike rahvaste rahvuslikus liikumises. Baltisakslaste poliitiliseks manifestiks kujunes ajaloo professor Carl Schirreni *Liivimaa vastus* (1869), Eestlaste ja lätlaste rahvuslikes liikumistes etendasid tähtsat osa ülikoolis tekkinud üliõpilasseltsid. Venestamine katkestas Tartu ülikooli arengu Läänemereprovintside saksa ülikoolina, muutes ta impeeriumi-ülikooliks. Kuigi seda on tavaks hinnata negatiivselt, ei saa jätta tähele panemata, et koos üleminekuga vene õppekeelele muudeti ülikooli struktuure ka paremini vastavaks industriaalühiskonna nõudmistele. Ülikooliteaduse kuldajaks jäi 19. sajand, sajandivahetuseks hakkas teadus kogu Euroopas uuesti ülikoolidest välja spetsialiseeritud instituutidesse kolima, ülikoolid aga pidid järjest rohkem mõtlema lõpetanutele mitte lihtsalt hariduse, vaid selgelt piiritletud elukutse andmisele, sest industriaalühiskond vajab spetsialiste.

Märgatavalt suurenes üliõpilaste arv, mis tähendas hariduse levikut. Vene impeeriumis kokku loeti üliõpilasi (koos ametkondlike kõrgkoolidega) 1913. aastal juba 103000. Üliõpilaste arvu kasvu piiramise lõpetamine ja uute kõrgkoolide (sh erakõrgkoolide) rajamine tõi kaasa märgatava hariduse ekspansiooni, kuid suure impeeriumi jaoks jäi see endiselt ebapiisavaks.

Venestust on reeglina käsitletud poliitiliselt, kiidetud slavofiilide ja kirutud baltisakslaste poolt. Nõustun Toivo U. Rauna neist mõlematest erineva seisukohaga, et venestus aitas kaas eesti kultuuri moderniseerumisele ja vabane misele baltisaksa hegemooniast (kuigi see ei olnud eesmärk). Jurjevi ülikool ei jõudnud areneda vene ülikooliks, sinne multikultuuriline keskkond arendas tartlaste silmaringi ja õpetas tolerantsust. Nii ei saa pidada juhuseks, et küpsem poliitiline tegevus ja reaalne Eesti iseseisvuse mõte sai alguse just Tartust.

Professorid ja üliõpilased moodustasid potentsiaalse turu kaupadele ja teenustele, tuues ise linna ühiskondlikku aktiivsust ja uusi mõtteid. Tartu oli majanduslikult, geograafiliselt, sanitaarselt, klimatoloogiliselt, botaaniliselt jne paremini uuritud kui teised Liivimaa linnad, sest linna kasutasid uurimisobjektina mitmete erialade teadlased. Pingelised suhted linna ja ülikooli võimude vahel, mille taga oli 19. sajandil vastastikune umbusaldus (Vene riik jättis professorid maksuvabaks, linn kartis oma tulubaasi vähenemist, üliõpilased tülitse sid pidevalt noorte käsitöösellidega ja kippusid üldse linnaelanike suhtes üleolevalt käituma jne) takistasid täies mahus realiseerimast võimalusi, mida ülikooli olemasolu linnale oleks võinud anda. Samas lootsid linnakodanikud ülikooli pealt teenida — pakkumisi ülikooli erinevatele ametikohtadele oli rohkem kui vajadust. Esimesed püsitenijad tulid linna väikekodanlikest kihtidest või otse Saksamaalt. 1820. aastate seadused, mis välismaalaste liikumist oluliselt piirasid (keelati nii üliõpilaste kui käsitöölise vaba liikumine), sundisid tööjõudu otsima kodumaalt. Alles umbes 1830. aastateks oli ülikool linnas omaks võetud — selleks ajaks oli välja kujunenud nii

üliõpilasriik, millest on palju kirjutatud, kui ka kogu seda ümbritsev infrastruktuur inimeste ja institutsioonidega, millest on oluliselt vähem kirjutatud. Mälestustes räägitakse küll Tartu ja tema ümbruse kõrtsidest, naisteenijaist (*Löffel*) ja meesteenijaist (*Besen*) ning veidi ka voorimeestest, kuid mitte kingseppadest, õmblejatest, lihunikest, kokkadest, pagaritest jt, kes samuti sisuliselt ülikooli teenistuses seisis. Elanike arvu kasv — see toimus eriti 19. sajandi esimesel poolel ühes rütmis ülikooli üliõpilaste ja õppejõudude hulga suurenemisega — tõi kaasa käsitööliste arvu kasvu, sest nende toodangule oli rohkem tellijaid. Väikekaubandus ja käsitöö jäid Tartus valdavaks ka 20. sajandi alguses, tööstus oli vähetähtis, kasvas teenuste turg ja juurde tuli rahandus-asutusi. Kuid väga kiiresti kasvas haldusametnike kiht, kellest tegelikult sõltus moderniseerumine.

Suurimaks linna ja ülikooli ühiselt ellu viidud innovaatiliseks projektiks jäi ilmselt linna gaasivabriku rajamine 1880. aastal, veevärgi aga rajas kumbki eraldi ja kanalisatsiooni väljaehitamine jäigi poolikuks. Samas väärib tähelepanu 1888. aastal linnavalitsuse toel ülikooli kõrgetasemelise farmaatsiainstituudi labori baasil rajatud linna sanitaarlabor, mis teenindas sanitaar-, politsei-, kohtuasutusi ja erasikuid ning firmasid, tehes nii olme kaupade analüüse kui kriminoloogilist ekspertiisi.

Linnastumine ja eestlaste emantsipatsioon. See 1/5 eestlastest, kes 19. sajandi lõpuks Eesti alal linnades elas, kujundas talupojakultuuri kõrvale oma linnakultuuri. Kui osa neist jätkaski talupoeglikku eluviisi, siis teine osa oli võimeline juhtima panku, ehitama esindusliku teatrihoone ja kiriku, korraldama kunstinäitusi ja teatrietendusi.

19. sajandi lõpuks elas Tartus juba päris palju 3.–4. põlve eesti soost linlasi. Ei maksa unustada ka põlislinlasi — voorimehi, kalakaupmehi jt, kes Tartus traditsiooniliselt olid eestlased ja müürseppi ning ehitusmeistreid, kes traditsiooniliselt olid venelased, valdavalt vanausulised. Kuid nende hulgast ei tulnud tavaliselt inimesi uutesse ametitesse ja struktuuridesse. Samas olid linnaeestlased päris hästi esindatud just uutes, moderniseerumise ja Vene riigi administratiivreformidega tekkinud struktuurides ja ametites nagu näiteks riiklik politsei või telegraaf. Suur osa linnaeestlastest oli oma elu- ja mõtteviisilt talupoeglik — linna tuldi teenima, et siis teenistus koju, st maale viia, või püüti jätkata linnas maaelu. Tartu agulites peeti sigu ja kanu nagu paljudes teisteski tolleaegsetes linnades, selle seltskonna hulgast tulid pävilised, kellede suur hulk võimaldas ka püsikohtadel olijate palgataset suhteliselt madalal hoida. Teine osa linnaeestlastest leidis rakendust erinevates ametites, millest mõned nõudsid väga kõrget kvalifikatsiooni. Ajutiselt linnas teeninu viis külla uusi mõtteid ja vahel ka oskusi, pikemalt linna jäänud tõmbas tavaliselt kaasa sugulasi ja tuttavaid, eriti hariduspüüdlikke noori.

Ühiskonna sekulariseerumine. Nii nagu seisusliku korra lagunemise märgiks oli uute seisuste kujundamine (näiteks literaadid, aukodanikud), toimus ka ühiskonna sekulariseerumine läbi usuliste otsingute — just 19. sajandil tekkis kõikjal üle maailma uusi usulahke. Eesti ala nendes piirkondades, kus

rahvuslik liikumine oli nõrgem, olid tavaliselt väga levinud religioossed liikumised (näit Läänemaa). Ühiskond otsis muutunud oludes uut ideoloogiat ja sõltus liidritest, kas see oli ilmalik või vaimulik. Ülikooli teenijaskond oli kaua aega domineerivalt luterlik. Ülikooli oma kirik ja kogudus kindlasti süvendas seda. Väga vähe jõudis ülikooli teenistusse 19. sajandil usku vahetanud eestlasi ja vanausulistele oli riigiteenistus suletud, samas olid viimased hästi esindatud Tartu ehistustööliste seas ja tihedalt seotud ametivendadega Pihkvas. Religioosne pilt muutus 20. sajandi alguseks — venestus tõi ülikooli töötajaskonda katoliiklasi, õigeusklikke, juute, üksikuid baptiste ja reformeerituid.

Tartusse tuli 19. sajandi jooksul uusi kirikuid juurde, ülikooli kolm erineva konfessiooni kirikut sealhulgas. Eraldi esiletõstmist väärib aga linneestlaste eestikeelne ja eestlastest juhtkonnaga, algusest peale eesti pastoriga Peetri kirik. Selle rajamine sobitub hästi eestlaste rahvuslike ettevõtmiste konteksti. Jannseni-Jakobsoni poleemika esiletõõtmine on varjutanud uute eesti koguduste rajamise või ülevõtmise kui rahvusliku liikumise osa. Kuid kirikueelu valdkonna hõivamine, mis oli otseselt seotud ka haridusega — sest kuni ministeeriumikoolide rajamiseni oli haridus kindlalt kirikute kontrolli all — oli äärmiselt oluline. Uue oma kiriku rajamine aitas mõnedel inimestel üle saada kahtlusest, ega rahvuslik meelsus äkki patt ei ole. Tartus olid peaaegu kõik Peetri koguduse juhtkonna liikmed seotud ülikooliga.

Eesti ühiskonna sekulariseerumine oli siiski kiirem ja põhjalikum kui enamikus Euroopa maades. Luteri kirik jäi härraste kirikuks, õigeusu kirik tänu omakeelsetele vaimulikele, keda Riia vaimulik seminar koolitama asus, võinuks ehk rohkemgi omaks saada, kuid seostus teise pealetungiva võimuga. Eesti soost pastorite kihti ei lasknud tekkida patronaadiõigus — energilised ja rahulolematud leidsid tööd vaid Venemaa luterlikes kogudustes. Eesti noorel jäi üle uskuda haridusse, sest selle kaudu võis sotsiaalsel redelil tõusta. Kuid ikka jäid kirik ja õpetajaskond nendeks institutsioonideks, mis kõige rohkem kandsid hoolt eestlaste ühisidentiteedi eest.

Naiste emantsipatsioon toimus linnas kindlasti kiiremini ja põhjalikumalt kui maal, õieti oligi üksi linna tulnud teenijapiiga juba teatud mõttes emantsipeerunud. Järjest rohkem leidsid ülikoolis tööd naised ja järjest vastutusrikkamatel kohtadel. Linnade rahvastikustruktuuris olid naised ülekaalus juba 19. sajandi algul (nagu kogu Euroopas). Kõik 19. sajandi rahvaloendused näitasid naiste hulga kasvu linnas. Juba 19. sajandi alguses leidis ka naiste jaoks kvalifikatsiooni nõudvaid ameteid. Valgustusajastul oli hakatud poisse ja tüdrukuid harima üsna võrdses mahus, ehkki mõneti erineva sisuga. 1835. aastast tohtisid naised Vene impeeriumi ülikoolides loenguid kuulamas käia, ainult eksamitele neid ei lastud — maksimumiks jäi koduõpetajanna nn suur eksam, mis kattis gümnaasiumiprogrammi täies mahus. Juba 1867. aasta rahvaloendus näitas Tartus õpetajate hulgas naisõpetajate ülekaalu (130 meest ja 137 naist). Tütarlastekoolid olid sageli erakoolid, väiksema õpilaste arvuga ja järelikult pidi neid rohkem olema, sellest siis ka naisõpetajate suur hulk. Õpetajana võis tegutseda nii kodaniku kui aadliseisusest naisterahvas, see oli

üks väheseid avalikke ameteid, mida sinne küllalt konservatiivne eliit naiste puhul aktsepteeris. Lihtsalt niisama peenematest peredest naised õpetajaks siiski ei pürginud, seda tegid ennekõike vaeslapsed, kellel polnud soliidset kaasavara. Ülikoolis leidsid naised esimesena rakendust haigepõetajate ja ämmaemandanatena — mõlemas ametis kohe ülikooli taasavamisest, samuti pesunaiste ja koristajatena. Põetajate koolitamine toimus peamiselt töö käigus ja jäigi Esimese maailmasõjani eraorganisatsioonide pädevusse. Ämmaemanda amet instantsionaliseerus juba 19. sajandi alguses (olid olemas nii riiklik koolitus-süsteem kui seadusega kehtestatud eksaminõuded). Tasapisi usaldati naistele kliinikute majandusjuhatajate kohad (juba 19. sajandi keskel), veel pisut hiljem said neist õppinud meditsiinitöötajad ja arstiteadlased ning lõpuks jõudsid naised ka kantseleitenistusse. Töötamisega oli samuti nagu õppimisega — naiste tööd aktsepteeriti, palk maksti neile välja, kuid koosseisu nende nimesid kirja ei pandud, st neid ei soovitud tunnustada juriidiliselt. Kohalik ühiskond oli naiste tööhõive suhtes üldiselt konservatiivsem kui Vene riik, kus naistele realerialadel anti juba 19. sajandil võrdsed õigused meestega (arst, õpetaja). Baltikum jäi kaugelt maha Soomest, kus naised mõnes ametis, nagu algkooliõpetajatenä olid 20. sajandi alguseks juba tavalised. Õppejõukohtade osas jäidi Tartus konservatiivseks — enne revolutsiooni jõudsid vaid üksikud naised saada abiõppejõuks ja sedagi vaid kohatäitjana, esimese naisprofessori (Alma Tomingas, farmakoloogia) nimetas Tartu ülikool aga ametisse alles 1940. aastal.

Keele- ja kunstiõpetajate tähendus ülikoolis ja selle muutumine. Keskaegse ülikooli uuenemise tähtis komponent oli kaasaegsete keelte (itaalia, prantsuse) ja kunstiõpetajate (joonistamis-, vehklemis- ja tantsuõpetaja) rakendamine ülikoolides. Tartu ülikoolis neid Academia Gustaviana perioodil (1632–65) veel ei olnud (prantsuse keelt peeti küll professori vääriliseks), küll aga tulid nad koos muutunud kasvatusideaalide ja varajase valgustuse sissetungiga Academia Gustavo-Carolinasse (1690–1710). Nagu mujalgi, rikastasid nad oluliselt Tartu kultuuripilti nii 17. sajandi lõpus kui ka läbi kogu 19. sajandi. Ülikooli kultuuriline mitmekesisus sai protestantlikes ülikoolides just siit alguse, sest turu nõuetele vastu tulles oldi valmis taluma luterlikus ülikoolis katoliiklasest itaalia või prantsuse keele õpetajat, ladina või riigikeelses ülikoolis hoopis teise keele ja kultuuri kandjaid. 19. sajandil oli Tartus keeleõpetajaid rohkem kui teistes Venemaa ülikoolides, ja vajaduse tõttu lisa teenida omasid nad suurt tähtsust kohalikus kultuurielus. Rahvuslike liikumiste ajajärgul omandasid keeleõpetajad erilise tähtsuse noortes kujuneva rahvusliku identiteedi toetajaina, vene keele lektori ja professori ümber kujunes kultuuriring juba sajandi teisel aastakümnel, eesti ja läti keele lektorid, kes esialgu pidid vaid tulevastele pastoritele andma keeleoskuse oma kogudusega suhtlemiseks, muutusid ses mõttes tähtsamaks 1860. aastail. Eesti keele õpetamine oli teaduslikule tasemele viidud juba ammu enne rahvusliku liikumise algust — aga alates 1870. aastate Kalevipoja-õhtutest ja veelgi rohkem venestusajal oli lektoraat ka see koht, kus kõikuva identiteediga haritlasehakatid võis emakeelt (või esivanemate keelt, sest paljude kodukeel oli saksa keel) õppida.

Just keele ja kunstõpetajaina jõudsid kohalike rahvaste esindajad kõige kiiremini õppejõukohtadele. Erinevalt enamikust Vene riigi ülikoolidest oli Tartus ametis muusikaõpetaja (saksa muusikakultuuri kandja), ujumisõpetaja ja võimlemisõpetaja (pandi ametisse altpoolt tuleval initsiatiivil Saksamaal leviva võimlemisliikumise mõjul) ja Liivimaa rüütelkonna poolt toetata maneež. Kõik need kohad (võimlemisõpetaja välja arvatud) kaotati ülikooli venestamise käigus. Selle taga oli ühelt poolt impeeriumi ühtlustamissoov, teiselt poolt aga üliõpilaskontingendi muutumine, sest maksujõulisi teenuste kasutajaid jäi vähemaks.

Eri konfessioone esindavate üliõpilaste tarvis peeti vajalikuks ka religiooniõpetajaid, kelle staatus oli lähedane kunstõpetajaile. Nende ametisse panek oli seotud valitsuse poolse sooviga säilitada kontroll ülikoolis usuliste vähemuste üle. Ülikooli õigeusu õpetaja (1834) ja kogudus (1894) oli ellu kutsutud riigikiriku positsioonide kindlustamiseks. Ülikooli katoliku usuõpetuse õpetaja kohast (1848) kasvas välja Tartu katoliku kirik ja kogudus, seega oli ülikoolil määrav roll reformatsioonist saadik pagendatud katoliku kiriku tagasitoomisel Tartusse. Oma identiteedi kindlustamiseks rajasid baltlastest professorid Tartu ülikooli luterliku koguduse (1864).

Õppetöö tugistruktuurid ja nende täitjad muutusid vastavalt teaduse arengule ja vastavalt eelarvelistele võimalustele. Vene valitsuse rahaga ehitati ülikoolile juba esimese kümne aastaga ajakohane hoonestus, mida laiendati suuremas mastaabis 1820. aastail ja sajandi keskel. Kuna Tartu ülikooli arstiteaduskond saavutas kiiresti hea maine, leidis ta ka valitsusepoolset mõistmist oma vajaduste rahuldamiseks ja 19. sajandi teisel poole ehitati ainult meedikutele. Uute õppetoolide rajamine ja õppetöö tugipersonali rakendamine sõltus tegevuskulude eelarvest, mis ei olnud väga lahe ja kohati kasutati abipersonali palkamiseks ka ülikooli enda teenitud erivahendeid (kliinikute ravitasud, kruntide rent). 19. saj lõpul paistab juba silma läbi sajandi järkjärgult toimunud ametite diferentseerumine. Nii teaduse arengu vajadustest kui ühiskonna üldistest arengutest tingitult oli kasvanud õppekabinettide arv ja suurenenud nende personal. Tervel real töökohtadel, mida 19. sajandi alguses võis pidada professor või mõni ametnik muu töö kõrvalt, olid nüüd eraldi spetsialistid — raamatukoguhoidja, arhivaar, zooloogiamuuseumi kogude hoidjad, kliinikute suur hulk assistente. Meditsiin oli sajandi jooksul muutunud tundmatuseni — enama tähelepanu pööramine puhtusele ja põetamisele lõi suure hulga uusi ja erinevaid töökohti. Personali kasvule vaatamata olid kliinikud ülikoolile mitte kulu- vaid tuluallikas, mis peegeldab maksujõulise klientuuri tekkimist.

Erialakabinettide õppetöö tugipersonal oli sotsiaalselt ja rahvuslikult päritolult mõnevõrra kirjum kui professorkond. Esimestel aastatel tulid nad valdavalt Saksamaalt, hiljem ülikooli oma kasvandike seast. Kuid pidevalt säilis ka assistentide vahetus teiste ülikoolidega mujal Euroopas, eriti tihedalt arstidel ja astronoomidel, tihe oli läbikäimine Tartu Ülikooli Botaanikaia ja Peterburi Keiserliku Botaanikaia vahel. Suurem osa abipersonali töötas vähe aega ja lahkus Tartust, ainult mõni üksik leidis siin tööd, pikaajaliste laborantide või

kabinetiinspektorite töökohad olid ühendatud õppetööga ja nad jätsid sügava jälje õppejõududena. Ajapikku tõusis nende keskmine kvalifikatsioon, mis peegeldab professionaliseerumist — kui 19. sajandi algul vastutas teadusliku kabineti eest (see oli ühtaegu nii muuseum kui labor) üliõpilasest inspektor, siis sajandi lõpuks olid keemia ja füüsikakabinettide ning botanikaiaia direktoriabideks sageli kraadiga teadlased, laborandid olid aga reeglina lõpetanud ja tihti doktorandid. Juba 1860. aastail leidis selles grupis üksikuid eestlasi ja lätlasi, pole võimatu, et varemgi. Samas võis ka ametlikult vaid algharidust omav teeni- ja professorile asendamatuks abiliseks kasvada ja täita väga nõudlikke ülesandeid. Ametlikku haridust omamata jäid nad madalalpalgalisteks ja ei teinud ka teenistuslikku karjääri, kuid professorid püüdsid neile lisatasu maksta, nii et nende materiaalne seisund oli parem lihtteenija omast. Nähtuse taga tundub olevat muuseas ülikooli suhteliselt napp tegevuskulude eelarve.

Mitmed ülikooli laborid ja teaduslikud instituudid täitsid ka muid (majanduslikke ja riiklikke) ülesandeid peale õppetööga seotute. Ülikooli integreerimist linna ja riigimajandusse kiirendas ja süvendas Esimene maailmasõda, see jätkus aga ka hiljem Eesti Vabariigis, kus peeti loomulikuks, et väikerahva ülikool ei saa olla ainult haridusasutus, vaid peab enda kanda võtma ka riiklikke ülesandeid.

Kliinikute assistentide koosseisu analüüsimisel torkab silma, et sajandivahe- tuseks muutus nende sotsiaalne päritolu mitmekesisemaks, mis peegeldab kogu üliõpilaskonna muutumist. Vähemalt 2/3 assistentidest oli pärit maksualusest seisusest, st esimese põlvkonna haritlased, kuid leidis ka üsna palju arsti- perezdest pärit noormehi. Maksualuste suur osakaal räägib hariduskarjääri avatud iseloomust, see oli palju avatum kui Saksamaal. Kui varem olid Tartu üliõpilased valdavalt luterlased, siis 20. sajandi algul oli nende seas juute, katoliiklasi ja õigeusklikke, peamiselt vaimulike poegi. Märgata võib aadlike suurenenud osa- kaalu, sest muutunud ühiskondlik situatsioon sundis neidki otsima uusi tegevus- alasid. Esimene maailmasõda kiirendas naiste tõusu vastutusrikkamatele kohta- dele, varem oli neid rakendatud vaid põetajate ja ämmaemandatena ning vähehaaval ka kantseleis.

Ülikool ja meditsiiniteenuste turg. Ülikooli kliinikud täitsid kahte ees- märki — võimaldasid noortele arstidele praktikat ja andsid tartlastele reaalselt arstiabi. Arvestades 100000 elaniku kohta oli Tartus (ja teisteski Liivimaa ja Eestimaa suuremates linnades) arste palju rohkem kui samal ajal keskmises Saksa linnas, kuid see näitab peamiselt, et kvalifitseeritud arstiabi oli koon- dunud linnadesse ja jaotus maal ebaühtlaselt. Kui ülikooli tegevuse alguses vaevlesid kliinikud patsientide puuduses, siis sajandivahetuseks oldi meedikute järjekindla töö tulemusel jõutud olukorrani, kus Tartu pakkus meditsiiniteenust mitte ainult linna ja selle lähiümbruse elanikele, vaid ka kaugemalt tulnutele — ülikooli raviasutustest otsisid abi need, kes mujal abi polnud saanud, nende hea kuulsus meelitas kohale patsiente Pärnu, Novgorodi ja Pihkvamaaltki. Õpeta- miseks oli selline olukord muidugi kasulik ja Tartu ülikooli arstiteaduskond jätkuvalt populaarne.

Hea näide professionaliseerumisest ja teenuste turu kujunemisest on sünnitusabi valdkond. Ämmaemanda ameti institutsionaliseerumine algas Vene riigis juba 1775. aastast, kui Katariina II kubermanguseadusega pani paika kreisiämmaemanda ametikoha. Seadus hakkas Eesti- ja Liivimaal kehtima 1783. Koolitussüsteem tuli järele ülikoolide võrgu rajamisega (reaalselt igas ülikoolis eri ajal), eksamineerimise nõuded pandi paika 1810. aastal kõigi meditsiiniametnike kohta. Tartus tehti esimene katse koolitada maarahva seast ämmaemandaid kreisiarsti juhtimisel 1810–13, kuid see takerdus usalduse puuduse ja keeleprobleemide taha. Sellega paralleelselt alustati ämmaemandate koolitamist ka ülikooli sünnitusabi instituudi juures, mis õnnestus paremini. 1943. aastaks oli välja lastud 2400 koolitatud ämmaemandat, kelle seas juba 1860. aastatest oli ka eestlasi ja lätlasi. Uus katse (seekord õnnestunud) eesti ja läti keeles sünnitusabi tarkusi jagada tehti 1898 Tartus ja 1901 Tallinnas. Kulus kaunis pikk aeg, kuni naised harjusid sünnitusmajas sünnitama. Koos polikliinilise sünnitusabiga, kus meedikud (tavaliselt praktikandid) külastasid patsienti kodus, oli siiski Tartus 1860. aastateks haaratud umbes 11–15% sünnitustest ja sajandi viimaseks kümnendiks vähemalt kolmandik. Kuid endiselt olid kliinikus sünnitajad peamiselt (vaesemad) eestlased ja väga harva (jõukamad) sakslased. Usaldus saavutati alles 20. sajandi alguseks, seega umbes samal ajal nagu mujalgi Euroopas.

Arstiabi pakkumist Tartus võib hinnata väga heaks, selle tulemuslikkust pole seni kuigivõrd uuritud. Rahvusvahelises statistikas laialt kasutatavat näitajat — alla aastaste laste suremus 1000 sündinu kohta — on võimalik arvutada ka Tartu kohta. Aastail 1834–59 tuleb selleks 243, mis on veidi väiksem kui samal ajal Venemaal keskmiselt (lähenes 300le sajandi lõpuni). Perioodil 1860–81 näitab laste suremus vähenemise tendentsi, olles 205 iga 1000 sünni kohta. Murrang hakkaski saabuma alates 1860. aastaist, mil säilinud naistekliiniku polikliiniliste žurnaalide abil võib täheldada järjest suurenevat meditsiinilise sünnituse osakaalu. Olukorra jätkuv paranemine sai sõltuda juba joogivee kvaliteedist, elutingimustest, kanalisatsioonist ja üldisest sanitaarkultuurist.

Sotsiaalne mobiilsus ülikooli teenistuses: professorid. Tartu professorite teaduslikest saavutustest ja sidemetest on kirjutatud palju, sest väikese provintsiülikoolina oli Tartul, mille üle uhke olla. Vähem on tähelepanu pööratud nende teenistuslikule karjäärile. Ülikooli tegevuse algaastail oli Vene valitsuse lubadus anda igale korralisele professorile õuenõuniku teenistusaste, mis tol ajal andis päriliku aadliseisuse ja kindlustas pärast 20 või 25-aastast teenistust pensioni väga oluline magnet, mis välismaalasi Tartusse meelitas, paljudel poleks kodus kunagi avanenud võimalust lastele aadliseisust pärandada. Kui ka sajandi keskel aadeldamine teenistusastmestiku kaudu sisuliselt lõpetati, oli kindrali aukraadiga võrdseid tõelisi riiginõunikke Tartu professorite seas nii 1856. aastal kui 1897. aastal 13%. 20. sajandi algul võib märgata keskmise teenistusastme alanemist, mis näitab, et professorkond kodanlikustus nagu igal pool mujal Euroopas. Elustandard oli balti literaatide eeskujul siiski küllalt aristokraatlik, kuid teenijate hulk, mis 19. sajandi algul võis olla veel 3–4, oli

kahanenud 1–2 peale, seda muidugi ka seoses perekondade suuruse vähenemisega demograafilise ülemineku tõttu. Eestlased keiserlikus ülikoolis korralise professori ametikohale ei jõudnudki, või ehk ainult täielikult saksastununa. Kuid arvestatav hulk oli rakendatud abiõppejõududena.

Sotsiaalne mobiilsus läbi ülikooliõpingute: üliõpilased. Üliõpilaste edasist saatust pärast ülikooli lõpetamist ei ole väga põhjalikult uuritud. Mõnede ühiskondlike kihtide (vaimulike) taastootmiseks oli ülikooliharidus hädavajalik, kuid sagedamini viis ülikoolistuudiumi lõpetamine inimesed vanast sotsiaalsest keskkonnast eemale, vähesed pöördusid tagasi maaharimise või kaubanduse juurde. Tartu puhul on olemas mingi elukutsestatistika 1802–1889 ülikoolis õppinute kohta. Kõrgkooli kõrgest teaduslikust tasemest räägib fakt, et selleks ajaks oli iga 50. lõpetanu saanud õppejõuks või akadeemikuks, lõpetanute vanust arvestades isegi iga 30. Eriti palju oli lõpetanute seas arste, kellest tol hetkel teenis Venemaal 1008 ja Balti provintssides 718. Täheldati, et pidevalt on suurenenud ametnike arv — 1900-st tegutses koduproovintssides 1200. Tartu ülikooli lõpetanute osakaal ametnike seas Läänemereprovintssides oli eriti kasvanud alates 1860. aastatest — seda võib selgelt seostada Vene riigi bürookraatlike struktuuride tunduva laiendamisega samast ajast. Aastatest 1889–1917 pole sellist statistikat tehtud, kuid on otsitud välja eri rahvuste esindajad. Sel perioodil ülikoolis õppinud 1144 eestlasest pärines 20–32% linnast (mis näitab, et talupoeg ei olnud enam eesti intelligentsi monopoolne kujundaja) ja alates 1907. aastast suurenes märgatavalt selliste üliõpilaste hulk, keda võib pidada juba teise põlve haritlasteks — nimelt vaimulike ja ametnike pojad. Tartu ülikooli panus tulevase iseseisva Eesti riigi professionaalse intelligentsi kujunemisse oli ilmselt põhjapanev meditsiinialal ja märgatav humanitaaraladel, kuna tehniline ja juriidiline haridus toodi valdavalt Peterburist või (tehniline) ka Riias.

Ülikool ja eestlaste sotsiaalne mobiilsus. Lisaks professoritele ja üliõpilastele vajas ülikool väga palju töötajaid kantseleiametnikest valvurite ja koristajateni. Senistes ülikooli ajaloo käsitlustes on nad pärvinud ainult minimaalset ja juhuslikku tähelepanu, kuid just nende saatuses peegelduvad paljud huvitavad ühiskondlikud protsessid.

Kuigi peetakse aksioomiks, et veel 19. sajandi keskel olid eestlased suletud talupojarahvas ja vähesed linnaelanikud kuulusid alamkihti, näitavad ülikooli materjalid veidi teist pilti. Ülikooli tegevuse esimestel aastakümnetel tuli teenindav personal tõesti valdavalt linnas elavate sakslaste seast ja eestlasi sattus vaid lihtteenijate hulka. Kui aga Vene riik käsitööliste liikumist 1820. aastail piirama hakkas, tuli ka teenindav personal järjest enam leida kohalike seast. Ametid, mis nõudsid suhtlemist kohalikega, läksid kiiresti eestlaste kätte, näiteks pedellide kohad. Kui saksa ülikoolides ja Tartuski rootsi ajal võis pedell olla ka üliõpilane, siis 19. sajandil seda ette ei tule. Valdavalt saksa soost üliõpilaskonna ja eestlastest pedellide vahekord kujunes üsna omapäraseks — pedell oli küll võimuesindaja, kuid aadlikust üliõpilase silmis ikka matsilaps, neile kuuletuma sundis peamiselt sisse kasvatatud aumõiste. Eestlastest teenijad

hakkasid ülikoolis otsustavat ülekaalu saavutama 1840. aastatest alates — mitu kabinetiteenijat, korraga viis eestlasest pedelli. Kuivõrd eestlastest ülikooliteenijate arvu kasv seostub üleminekuga raharendile põllumajanduses, kuivõrd pärisorjuse kaotamisele järgnenud põlvkonna täiskasvanuks saamisega, vajab täiendavat uurimist. Üheaegselt tegutsesid ka eestlasest eesti keele lektor, vehklemisõpetaja ja mehaanik. Töötamine ülikoolis — laiemalt igasugune riigiteenistus — muutus oluliseks sotsiaalse karjääri väravaks, kuigi lihtteenijate puhul tavaliselt mitte samas põlvkonnas, vaid järgmistes. Pedellide ja kalefaktorite (kütja-koristaja-valvur) pojad õppisid apteekriks või loomaarstiks, apteekri pojale olid avatud paljud teisedki nn puhtad ametid.

Igapäevaeluga toimetulek ei olnud väga lihtne. Ülikooli lihtteenija palk (7–30 rbl kuus, viimane oli võimalik pikaajalisel töötajal koos erinevate lisatasudega) oli väiksem kui assistendil (300–600 rbl aastas), mõlemad said korteri ülikooli poolt. Kuid assistendid olid tavaliselt noored inimesed ilma pereta, vanemad püsitenijad reeglina pereinimesed. Tõsi, töötasid kõik, jõukohast rakendust leiti ka lastele. Ometi on ülikooli juhtkonnale esitatud palvetest näha, et laste kooliraha maksmine võis osutada tõsiseks probleemiks ja statsionaarset ravi nõudev pereliikme haigus katastroofiks. Samas näitab abi küsimine eelkõige kooliraha maksmiseks jällegi eestlaste haridusoskust — vanemad olid valmis pingutama, et nooremal põlvkonnal oleks elu lihtsam, puhtam ja ilusam. Kastisüsteem hariduses kestis ja oli osaliselt reguleeritud hinnaskaalaga — kreiskoolis (mis oli mõeldud linna keskkihtidele) õppimine oli mitu korda odavam gümnaasiumist (mis andis ainsana vajaliku ettevalmistuse ülikooli astumiseks) ja üks klaveritund võis maksta terve teenija kuupalga. Sellest hoolimata on ülikooliteenijad püüdnud oma lapsi koolitada just gümnaasiumis.

Seisuslik ühiskond hakkas sajandi keskel tegema takistusi alamate seisuste esindajate sotsiaalsele tõusule. Pedellidest jäeti 1840. aastatel kehtestatud uute reeglite järgi tegelikku riigiteenistusse ainult ülempedell, teised olid küll teenistuse ajal maksuvabad, kuid teenistusest lahkudes kohe jälle pearahakohuslased. Alamate seisuste esindajaile seati takistusi nii mitteseisusekohase koolihariduse omandamisel kui teenistusastmestikul liikumisel. Samas kasutati täiendavate eksamite näol antud võimalusi siiski riigiteenistusse pääsemiseks üsna aktiivselt.

1860. aastatest hakkasid eestlased jõudma ka kantseleiteenistusse, mis presitiivilt seisis teenijast ja pedellist oluliselt kõrgemal, sest lisaks pearahavabastusele oli kantseleiteenistuses põhimõtteliselt võimalik ka teenistusastmestikul tõusta, omandada ordeneid ja nendega seotud soodustusi, millest suurimaks võis pidada pensioni (ka lesele ja lastele). Esimeste eestlaste seas kantseleiteenistuses olid erru lastud (väljateeninud) nekrutid, tavaliselt nooremallohvitserid. Tegemist on mitmeti huvitava sotsiaalse kategooriaga. Juurtest lahti rebituna ja vene seaduste järgi elukoha valimise õigusega, tulid nad sageli kodumaale tagasi ja olid ilma näinud inimestena silmatorkavaks figuuriks külaühiskonnas. Paljud aga asusid elama mitte maale — kus neid keegi tegelikult enam ei oodanud — vaid linna, kus uuenev elu lõi uusi töökohti. Erunoorem-

allohvitseri eelistati seadusega sellistel kohtadel, nagu valveteenistus, pedelliabi ja politsei. Sõjaväeteenistuse läbiteinuid — eriti neid, kes olid sõjaväes hariduse omandanud või seda täiendanud — oli ülikooli tööle asujate seas palju ka siis, kui oli üle mindud üldisele sõjaväekohustusele. Sõjaväge pole kombeks vaadelda haridusasutusena, kuid Vene impeeriumis võis ta vaesemate jaoks sellist funktsiooni üsna tõhusalt täita.

Juba 1870. aastatel töötas ülikooli kantseleides korraka mitu eesti päritolu meest ja nende arv kasvas. Me leiame samu isikuid laulupeokomiteest, eesti-keelsete etenduste näitlejatena ja muude eestlaste rahvuslike ettevõtmiste osalistena (nõukogu sekretär Gustav Treffner, eksekutoor Artur Escholtz), mis näitab, et ametnikustaatuse jõudnute saksastumist on üle hinnatud. Kantselei-ametnikel kui riigiteenistujatel hakkas tekkima oma kollektiivne identiteet, mida kinnitati spetsiaalse organisatsiooniga — riigiteenistujate vastastikuse abistamise kassaga. Tartu ülikoolis olid kõik selle kassa juhtivad kohad eestlastest arveametnike käes kassa rajamisest 1894 keiserliku ülikooli lõpuni. Ülikooli laienedes kasvas teenijate arv ja suurenes nende osakaal, kes ei kuulunud riigiteenistusse, vaid olid tööle võetud lepingu alusel. Nende seisund oli eba-kindlam, kuigi kantseleides rakendatud võisid olla korraliku haridusega, seega hoopiski mitte ühiskondliku hierarhiaredeli alumistel pulkadel. Organiseerumise algeid võib 20. sajandi algul märgata ka lihtteenijate hulgas — regulaarsed toetuskorjandused õnnetusjuhtumite puhul peegeldavad omavahelist kokkuhoidmist. Eraldi organiseerumine on ühtlasi märk ühiskonna diferentseerumisest uutal alustel, ametnikud ja teenijad ei kuulunud enam ühte maailma, isegi kui nad mõlemad olid eesti päritolu.

Riigiteenistuse suur eelis oli maksuvaba staatus. Maksuvabadele ei antud ka ihunuhtlust. Veelahe pearahakohuslaste ja pearahavabade sotsiaalse staatuse vahel oli tunnetuslikult äärmiselt suur, kindlasti suurem kui literaadi ja aadliku, literaadi ja rikkama kaupmehe vahel. Kroonuteenistujate sotsiaalsel karjääril oli aga teisigi põhjusi — nad puutusid vahetult kokku haritud seltskonnaga ja võisid saavutada professori silmis tõsise lugupidamise (kabinetiteenijad) — nii said nad osa haritud kihtide kultuurilisest kapitalist, või pudenეს neile vähemalt peenraha. Seisuslikus ühiskonnas realiseerus taoline karjäär alles järgmises põlvkonnas.

Karjäärimustrid. Eestlaste edulugusid läbi mitme põlvkonna on seni vähe uuritud. Siin toodud näited lubavad rääkida teatud seaduspärasustest. Ennekõike olid maksualusest seisusest tõusnutele avatud karjäärirajad, mida võis alustada riiklike stipendiumide toel või riikliku ülalpidamisega (sageli poolsõjaväelistes) õppeasutustes ja mis edaspidi olid seotud riigiteenistusega.

Nagu mujalgi Euroopas, toimus sotsiaalne karjäär suhteliselt kindla skeemi järgi. Saksamaal võisid vaeste inimeste võsud saada stipendiumide abil läbi õpetajate seminaride rahvakooliõpetajateks. Kui pojast sai pastor, võeti seda karjäärina, ja alles lapselaps võis saada juristik. Nii kordus see monarhia lõpuni 20. sajandil.

Siinne tavaline karjäärimuster oli järgmine: mõisateenija — riigiasutuse teenija — kutseharidusega haritlane (näiteks apteeker) — akadeemiline haritlane (näiteks arst). Talu päriks ostes tuli 50-aastase väljaostumaksu puhul arvestada võimalusega, et isa tööd jätkab poeg või pojapoegki. Samamoodi jõuti maalt linna tulekust valgekraeks tõusta harilikult mitte kiiremini kui 2–3 põlvkonnaga.

Suur osa esimese põlvkonna haritlasi lahkus Venemaale, see protsess jätkus läbi kogu 19. sajandi. Kuigi väljarännanud olid omadele kadunud, andis nende eeskuju usku ja lootust, et maarahva esindaja võib elus samuti kaugele jõuda. Arvatavasti mõjutas talurahva väljarändamisliikumist seegi, et mõnedel oli sugulane juba postiametniku, apteekri, maamõõtja või loomaarstina kusagil ees. Alates 1870. aastaist oli rahvuslik liikumine oma töö teinud selles mõttes, et väljarändajad hakkasid ka näiteks Siberis nõudma omakeelset kooli ja kirikut.

Hariduse omandanute venestumine või saksastumine sõltus väga tugevasti nii ümbritsevast keskkonnast kui abiellupartneri valikust. Kuid suure tõenäosusega on linlaste ümberrahvustumist üle hinnatud. Kohalikes linnades said sotsiaalselt tõusnutest tavaliselt vaid poolsakslased (kadakad), pideva maaelanike juurdevoolu tõttu oli see ilmselt linnade arvukaim kiht ja nende vigane saksa keel linnade räägitavaim keel.

20. sajandi algust iseloomustab kiirenenud ühiskondlik areng, mille ühe ilminguna varasem läbi mitme põlvkonna toimunud sotsiaalne tõus tehti läbi ühes-kahes põlvkonnas. Siinkohal võib meenutada kümneid eesti kultuuris ja ühiskondlikus elus tuntud tegelasi, kes pärast vaimuliku või pedagoogilise seminari lõpetamist ei asunud vastavale tööle (mis rahulikuma ühiskondliku arengu aegadel oluks loomulik ja järgmise astme karjäär oleks jäänud lastele), vaid jätkasid õppimist kõrgkoolis — Hans Kruus, Jaan Poska, Anton Palvadre, Ado Birk jpt — ja tõusid hiljem riigi poliitilises või hariduselus juhtivatele kohtadele. Selline areng poleks olnud võimalik, kui ei oleks muutunud kogu ühiskonna struktuur, mis esitas sotsiaalse tellimuse, teisalt poleks ühiskond saanud ilma selliste inimesteta muutuda.

Karjäär kohapeal — Läänemereprovintides — on suurusjärgu võrra haruldasem kui siirdumine kuhugi kaugemale. Kohalik ühiskond oli konservatiivne ja väljakujunenud struktuuridesse oli raske sulanduda, suur Vene impeerium pakkus aga edasipüüdlikele noortele väga mitmekesiseid võimalusi. Sama saatus tabas läti esimese põlvkonna intelligente ja keskastme ametnikke. Venemaale välja rännanud ja seal hästi edasijõudnute lapsed või lapselapsed püüdsid sageli tulla õppima just Tartusse. See käitumismuster oli levinud baltisakslaste või ka riigisakslaste puhul, kes samuti Tartu ülikoolis omandatud haridusega sageli Venemaale siirdusid ja oma lapsed ikka Tartusse õppima saatsid. Venemaale saksaks läinud eestlane tegi niisamuti. Mart Laari püstitatud küsimus — kuhu jäi 9/10 eestlastest, kes Tartu gümnaasiumis õppisid, aga rahvuslikus liikumises ei osalenud — saab seda silmas pidades küllalt selge vastuse: väike osa neist muutus poolsakslaseks kodumaal ja suurem osa läks sakslaseks Venemaale, mõned aga püüdsid venelasteks hakata, tehes isiklikult sageli

hiilgavat karjääri. See toimus enne rahvusliku liikumise algust valdavalt ja 19. sajandi lõpuni jätkuvalt. Eestlastest, kes olid otsustanud hakata sakslaseks, said Venemaa vabrikute insenerid, peaarstid sõjaväehospitalides, apteegi või töökojaomanikud, koolidirektorid, loomaarstid, maamõõtjad või posti- ja raudteeametnikud, evangeelsed pastorid Siberi avarustes. Vene impeeriumi suurus tingis tema ekstensiivse arengu, ületoodangut, mis toonuks kaasa mässu või arengumurrangu, ei tekkinud.

Sajandivahetuse uued käitumis- ja kultuurimudelid. Erinevatesse ametitesse tuldi erinevatest ühiskonnakihtidest. Pärilikke aadlikke oli ülikoolis tööl väga vähe, välja arvatud vaesunud prantsuse aristokraadid keele- või kunstiõpetajaina. Pilt muutus alles 19. sajandi lõpus, kus assistentide ja kantselei-ametnike hulgas olid esindatud kõik kohaliku ühiskonna erinevad kihid, mis räägib ühiskonna eri seisuste professionaalse orientatsiooni muutumisest. Lapsed ei jätkanud vanemate ametis, vaid püüdsid edasi või mujale. Maksualusest seisusest tulnud olid teenistujate seas kogu aeg ülekaalus, maksualuste seast sai pidevat täiendust ka balti literaadiseisus. Baltisakslastele, kes impeeriumi ühtlustamisreformide läbi kaotasid suure osa oma poliitilisest ja ühiskondlikust tähtsusest, oli üleminek aadlikultuurilt kodanlikule linnakultuurile niisama raske kui talupoeglikele eestlastele, kuigi probleemid erinesid. Lastel tuli nii või teisiti õppida ameteid, mida vanemad ei olnud pidanud.

20. sajandi algul püüdsid eestlased, kes olid õppinud või edukat teenistustlikku karjääri teinud mujal, ikka enam koju tagasi tulla ja kodust eemal omandatud teadmised ning oskused kodumaa teenistusse rakendada. Seda tegid sageli ka need, kes end eestlaseks ei tahtnud tunnistada. Soomega, kus selline protsess oli alanud palju varem, Eestit selles osas veel võrrelda ei saa, kuid tendents on samasuunaline.

T. Raun räägib baltisakslaste eeskujule orienteeritud maaga seotud kultuurimudelist ning vastandab sellele linliku radikaalse sotsiaaldemokraatia ühe võimaliku alternatiivina ja “Noor-Eesti” teisena. Just viimase ringkonnaga oli tihedalt seotud ülikooli majandusametnik ja hilisem eesti ülikooli majandusnõunik Karl Laagus. Rahvusluse valinute kõrval olid sajandivahetuseks olemas ka eesti soost kosmopoliidid ja laiemalt tuntud laevakaptenitele võiks lisada sellised pool ilma läbi käinud tohtrid nagu näiteks eesti talupojast pedelli pojapoeg Otto Hohlbeck. Näib, et oli olemas veel üks mudel — majanduslikult tugev ettevõtja, euroopalik kodanlane, vaadeldud ülikooli teenistujatest võib näiteks tuua peenmehaanik ja pangandustegelane Aleksander Keissi ja rea majaomanikke, nagu raamatukoguteenija Mihkel Part.

Ülikool kui tööandja õpetas matsi lävima kõrgema seltskonnaga ja koolitas professionaalseid ametnikke, õpetas multikultuurilises keskkonnas liikumiseks vajalikku tolerantsust ja kasvatas seeläbi vaimset küpsust. Ülikool tõi linna ühiskondlikku aktiivsust ja värsked ideid. Kui võtame lisaks õppuritele ja teenistujatele arvesse ka need, kes ülikooli juures apteekriabi, ämmaemanda või koduõpetaja eksami tegid ja seeläbi maksuvabasse seisusse tõusid, tuleb tõdeda, et ülikoolist kujunes avar sotsiaalse karjääri värv.

Bürokratlike struktuuride hõivamine. 19. sajandi jooksul kasvas järjepidevalt eestlaste osatähtsus ühiskonna ühe kandvama kihi — keskklassi ametnike ja haritlaste seas. Nende rahvuslik identiteet võis olla kõikuv, kuid 20. sajandi alguseks leidis ka sotsiaalset karjääri teinud isikute seas järjest rohkem neid, kes tegid valiku eestluse kasuks. Keiserlik ülikool jättis noorele Eesti vabariigile päranduseks ülikooli, millel vajalikud ametnikud olid 4/5 osas olemas, tsaaririigis omandatud kogemustega (vt lisa 2). Me leiame eestlasi ka paljudes muudes avalikes ametites venestusaegsete „vene“ ametnike seas. Väide, et Eestis puudus rahvuslik ametnikkond, nõuab kindlasti revideerimist. Sellise pildi tekkimises on suuresti süüdi omaaegne ajakirjandus ja hilisem memuaarikirjandus, milles on võimendatud just seda, millega rahul ei olnud. Ametnikku hinnatakse professionaalsete oskuste pärast. Omariikluseks vajalike struktuuride — rahvusülikool loomulikult üks nende hulgast — ülesehitamisel näitasid eestlased 1920. aastail üles piisavat professionaalsust, mida üleöö poleks olnud kusagilt võtta.

Õppejõudude kaadriga oli tõesti raskem, uut ühiskonda saab ehitada siiski püramiidina aste-astmelt. Kui poolakad suutsid pärast Esimest maailmasõda iseseisvudes eri maadest kokku kutsuda õppejõudude kaadri 13 kõrgkooli jaoks ja tõusid nagu fõöniks tuhande, siis oli see võimalik vaid tänu sajanditepikkusele traditsioonile (mille püsimisel ka Tartu ülikoolil oli oma üsna kaalukas osa). Eestlased tulid oma rahvusliku hariduselu järgmise astme ehitamise ülesandega toime vaevalt ühe inim põlve kestnud esimesel iseseisvusajal. Eeltöötä oleks see vaevalt õnnestunud.

Modernse riigi bürokratlikud struktuurid (teatud tingimustel võib ka ülikooli selliste hulka lugeda) ehitati üles venestusajal, ja võeti iseseisva Eesti vabariigi poolt suuremate muudatusteta üle. Kuivõrd olid need struktuurid täidetud eesti soost ametnikega, vajaks lähemaid uurimusi, ülikooli puhul ilmenud umbes 50% keskastmes ja 80% alamastmes võiks ehk kehtida mujalgi. Noore Eesti Vabariigi juristid püüdsid näidata Eesti riikluse kujunemist talupoeglikust omavalitsusest — kuid mitte vähem tähtis polnud Venemaa kaudu tulnud ja moodsal läänelikul õigusel rajanev bürokraatia.

RESUME: SOCIAL MOBILITY OF THE EMPLOYEES OF THE TARTU UNIVERSITY (1802–1918)

Objectives and Methodology of the Dissertation. Changes in the social structure of Estonian society in the course of the 19th-century modernization have been researched insufficiently. The deficiency is particularly conspicuous in the case of middle social strata. This work is a micro-study on university employees who prevalingly belonged to the middle strata of society. Similarly, this research addresses university as an integral body in its multifold relationships with the surrounding society. A broader objective of this research is to find out to what extent it is possible, based on a single concrete institution, to draw conclusions about major social changes. The university as an all-European institution, a (Russian) state institution and the largest employer in the town of Tartu is in this sense a most appropriate subject of research in all respects.

Since the hitherto research on the history of Tartu University has prevalingly been focused on lecturers and students, the latter are only fleetingly dealt with. The persons under observation are those who were directly employed by the university and not professors' or students' domestic servants.

Growth in the market of services is one of the key concepts of modernization. The development of the sphere of services without which modernization would have been impossible brought unavoidably about the development of new occupations, changes in the structure of occupations as well as professionalization, i.e. occupations became more precisely determined and so the requirements set to each of them more concrete. The change in the structure of occupations presumed and set as a condition social mobility and the reforming of educational system (including university).

Based on concrete empirical material I divided the employees working for the university into occupational groups, bringing out qualification requirements and work assignments set to them along with the changes that took place in them in the course of time. Secondly, I observed employees' social mobility both from geographical and social points of view and typical career lines (incl. inter-generation ones) as well as changes in mentality. Through such an analysis the processes that took more broadly place in towns of Estonian area during the 19th century will bring professionalization, urbanization and emancipation of Estonians into a sharper focus. The latter concept has traditionally been used in Estonian historiography first in the sense of pupillary release of peasants but such an approach is one-sided. On the one hand, the further fate of a peasant who left for town is worth observation and on the other hand, emancipation also concerned true-born citizens-Estonians who, representing low and in places also middle social strata, had settled in towns long before the 19th century and were present in Tartu, in particular, more than in other Estonian towns at least in the

16th century already. This analysis will not confine itself only to ethnic Estonians but takes into account traditional multicultural factors of towns.

Research on the theme. Despite extensive historiography written by Baltic and Estonian historians on changes that took place in society in the 19th century, nothing has so far been written on the theme of social mobility of employees of Tartu University and the market of services. Likewise, little has been said about mutual relationships between the town of Tartu and Tartu University although the university has generally been regarded as the key factor for the development of the town of Tartu in the 19th–20th centuries. Until recently Estonian historiography has supported the view that by the end of the 19th century Estonians were prevalingly a peasant folk whose national intelligentsia was on the rise but until its independence Estonia lacked national public service. Relatively little research has been done on legally protected privileged structures and mobility options inside the structures. A few who had succeeded in social ascent were seen as prodigal sons among their own people. Emphasis placed on the issues of land has since the national awakening time put any research on developments in town to the background and the concept of class struggle did not allow to study scientifically the middle strata who not always fitted into a ready-made scheme.

Basic sources. Estonian sociologists have complained about the complexity of carrying out longitude research as it would presume administering questionnaires or studies based on a similar methodology across decades-long intervals. Historians do not find it easy either but archives provide a number of sources that permit a similar analysis because legally prescribed points of departure for drawing up some documents such as ‘lists of souls’ or service records changed relatively little even within a century. Mass sources that permit research on the 19th — century social changes have not been used sufficiently in Estonia. However, basic sources for this research are numerous — in addition to legislative acts and literature an access was granted to employees’ personal files and particularly to the service records in them (1400 files, i.e. $\frac{3}{4}$ of all preserved files on the employees of the imperial university have been entered into the computerized data base that offers a possibility of statistical processing). Use has been made of the correspondence between the Rector’s Office, Government and Council of Tartu University, all kinds of court documentation, account books, various documents of fiscal nature, ‘lists of souls’, census records, archival stocks and memoirs of the Tartu magistrate and the town government, societies, and unions. Great many archival materials have been introduced into circulation.

Temporal framework. The treatment covers the whole period of the imperial university from 1802 to 1917. It practically coincides with the so-called long 19th century – beginning almost with the French revolution already and lasting until the Russian revolution. Where the material allows, comparisons with the Swedish-period Tartu University have been given at which for

the sake of clarity two stages have been distinguished — Academia Gustaviana (AG, 1632–1665) and Academia Gustavo-Carolina (AGC, 1690–1710).

Class distinctions. Class distinctions in the 19th-century society played rather a dominant role. A class distinction in the data of personal files is as eloquent as the person's occupation. It determined the person's occupational and career options. Knowing respective regulations, it is possible to find systematic and logical answers to questions that remained unsolved or were dealt with at random.

In accordance with the laws of the Russian empire, until 1917 society was divided into four classes — nobility, clergy, townspeople and peasants. All the classes in turn were divided into groups the number of which, depending on the level of the development of society kept growing. By the turn of the centuries, townspeople had become the most indeterminate class while peasantry was the most definite one. Class regulation in the Baltic provinces originated from the Middle Ages and differed from that in Russia. The formation of the clergy was regulated by the Lutheran Church Rule from 1832. Peasantry as a class was distinguished from the rest by language barrier. Besides, in the minds of the people there was one more class which was taken into account in taxation but lacked a more exact legal regulation — it was the class of literati that included all university graduates and free intellectuals, i.e. lawyers, pastors, doctors, teachers, in general intellectuals from the middle bourgeoisie who in the Baltic provinces followed the lifestyle of the nobility. The emergence of this class was rather a sign for the breakup of the system of class distinctions, influenced by Russia's annexation of Courland at the end of the 18th century where the literati formed a separate privileged class. The class of literati was legally acknowledged when the ranks of hereditary and personal honorary citizens were established in 1832 although the latter did not correspond one-to-one to the concept of the literati. Therefore in the Baltic provinces intellectuals were substantially formed two times — first as German-speaking literati (among them also a considerable number of Estonians and Latvians), thereafter as more democratic intellectuals of Estonian and Latvian descent.

Civil service. In the Russian empire universities were involved into the system of civil service, regulated by the Table of Ranks, enforced by Peter I in 1722. By the fall of the tsarist empire, civil service had established different rules for the representatives of different classes which determined individual career options. Doctors and pharmacutists were subjected to a specific set of rules.

Although in many domains the Baltic provinces lived according to their own laws, a number of domains were regulated by all-Russian rules, including civil service. On the other hand, the Baltic provinces advanced Russia by the level of their civil society, more active movement of associations, experience of democracy obtained in elected local institutions as well as earlier economic development of capitalist private property. Despite similar legal framework, local civil servants had obtained a different expression. Conspicuous difference from

Russia consisted in a higher educational level of civil servants here under the influence of the former class of literati.

System of taxation was the third essential factor that shaped structures of society. In accordance with the obligation to pay/not pay capitation tax all the strata were divided into taxpayers (peasants, merchants) and those exempt from taxes (nobility, clergy). Cognitive divide between taxpayers and those exempt from taxes was very wide and there was an important incentive to the aspiration of the status of those exempt from taxes. Since education was a way to reach the status (graduating a full course at some imperial university, passing at least an assistant chemist's exam) or else to begin working in public service, the university obtained a special importance in making social career possible.

Changes in Tartu within the 19th century become clear through comparison: the town Tartu at the end of the 18th century and at the turn of the 19th–20th centuries compared to the data about neighbouring towns. Tartu had become a centre for education and for the Estonians' national movement. At that period Tartu was one of the most rapidly growing towns in the Baltic area (the number of the population grew over 11 times, 1784 — 3600, 1897 — 42,308) but due to a considerable proportion of the population directly from the country, Tartu had preserved a somewhat agrarian general look and in comparison with its nearest neighbours did not excel in the tempo of implementing innovative solutions (telephone, waterworks, gas lighting etc.). The reasons would need a more thorough research, however, they seem to have been related to mentality — the local elite's (the Baltic nobility and literati) outlook upon life was prevalingly conservative. But more than in any average Estonian town Tartu employed those called public servants, here a decisive role was played by the university, particularly its high-standard medical faculty and, related to it, establishments for treatment of patients.

University's significance to the Baltic provinces. German as the language of instruction at the university enabled an exchange of researchers and publications with the then leading country of science and a relatively sufficient budget took Tartu University rapidly into the circle of the most acknowledged German universities. At the same time the university grew together with the Baltic provinces, particularly after the 1830s. The university had a leading role in reproducing the rank of the Baltic literati (concerning lawyers and clergy, in particular, because both specialities were based on the curricula of Tartu University that were oriented to local needs) as well as in the national movement of all local peoples. Professor of history Carl Schirren's "Response of Livonia" (1869) became Baltic Germans' political manifesto, students' societies set up at the university were leading organizations in national awakening movements of Estonians and Latvians. Russification, on the other hand, suspended the development of Tartu University as a German university in the Baltic provinces, turning it into an imperial university. Although the latter has generally been addressed negatively, it cannot be denied that alongside of the transition to Russian as the language of instruction, a positive change also took place in

university structures, making them more adequate to requirements of industrial society. University science enjoyed its golden age in the 19th century but by the turn of the centuries all over Europe science was again moved out of universities to specialized institutes. Universities had to concern not only about offering graduates good education but also about training them for clearly defined professions because industrial society was in need of specialists.

The number of students increased considerably causing expansion of education. In 1913 there were 103,000 students already (together with vocational higher schools) in the Russian empire. Since the number of new students was not limited and new higher educational establishments (including private higher schools) were set up, education expanded more remarkably, however, it was still insufficient for the vast empire.

As a rule, Russification was addressed from political aspects: praised by Slavophiles and cursed by Baltic Germans. I agree with Toivo U. Raun who presented different from those two groups a view — Russification contributed to modernization of Estonian culture and its liberation from the Baltic German hegemony (although it was not an aim in itself). The University of Jurjev did not become a Russian university, likewise, the local multicultural environment enhanced the world view of citizens of Tartu and taught them tolerance. Thus it is no accident that more mature political activity and ideas of sovereignty of Estonia emerged in Tartu.

Mutual influence between the town and university was variegated. Professors and students made up a potential market for goods and services, in their turn introduced social activeness and new ideas to the town. Tartu was better researched from the aspects of economy, geography, sanitation, climate, botany etc. than any other town in Livonia because the town itself was an object of research for scientists of various specialities. Tense relationships between the town and university authorities, based on mutual distrust in the 19th century (the Russian empire exempted professors from taxes but the town feared for the decrease of its source of income, students kept quarrelling with young artisans' apprentices and in general tended to look down upon townspeople etc.) prevented wholly realising the opportunities that the existence of the university could have offered to the town. The biggest innovative joint project carried out between the town and the university was probably the establishment of the town's gas factory in 1880 but the waterworks were founded separately by each and the building of sewerage was never completed. On the other hand, the municipal sanitary lab is worth mentioning as it was founded in the high-level lab of the pharmacy institute of the university and with the support of the town government in 1888 and which began to serve sanitary, police and court institutions as well as private persons and companies, carrying out analyses of household goods and providing criminological expertise.

Urbanization and emancipation of Estonians. The 1/5 of Estonians who lived in towns in the Estonian area by the end of the 19th century started forming their urban culture alongside of rustical culture. Even if part of them

continued their rustic way of life, another part was able to manage banks, erect impressive buildings for the theatre and church and organize art exhibitions and performances.

By the end of the 19th century the number of the 3rd-4th generation Estonian townspeople in Tartu was relatively high already. True-born townspeople should not be forgotten — cabmen, fishmongers et al. who traditionally were of Estonian descent, likewise, bricklayers and master builders who traditionally were Russians, prevalingly Old Believers. These groups did not generally yield people to new trades and structures. At the same time Estonian townspeople were well represented in new structures and jobs like public police or telegraphy which developed thanks to modernization and administrative reforms of the Russian empire. Majority of urbanized Estonians still followed rustic mentality and way of life — they had come to town to earn money and to take their earnings back home or they tried to continue their country life in town. In the suburbs of Tartu they kept pigs and chickens just as in many other towns of that time; this group of people went to work as day labourers, and owing to the large number of day labourers the wages of full-time workers could also be held relatively low. The other part of Estonian townspeople was engaged in various employments, some of which required a very high qualification. Those who had worked in town only temporarily took new ideas and even skills back to the country, those who stayed longer in town attracted their relatives and acquaintances, particularly the young with thirst for education.

Secularization of society. As the emergence of new ranks (e.g. literati, honorary citizens) was a sign for the falling of the society with class distinctions apart, so the secularization of society took place through religious searches — it was in the 19th century that new denominations emerged all over the world. In those regions of Estonian area where national movement was weaker, religious movements were generally wide spread (e.g. Läänemaa). Under changed circumstances society was looking for a new ideology and depended on their secular or religious leader. The employees of the university were prevalingly Lutheran for a long time. The university church and congregation definitely deepened the tendency. In the 19th century very few Estonians who had converted were employed by the university, Old Believers were shut out of civil service, however, the latter were best represented among building workers in Tartu and had close contacts with their co-workers in Pihkva. By the beginning of the 20th century a change had also taken place in the landscape of religion — Russianization introduced Catholics, Orthodox, Jews, a few Baptists and Reformers into the working personnel of the university.

Within the 19th century numerous new churches were erected in Tartu, including three university churches for different confessions. A special mention should be made about St. Peter's Church acting from the start with its Estonian pastor, Estonian board and sermons in Estonian for Estonian townspeople. Its erection suits well into the context of Estonians' national movement activities. Emphasizing the debate between Jannsen and Jakobson has shadowed the

setting up of new Estonian congregations or taking them over as part of national movement. But engaging the domain of church activities, directly related to education — because until the founding of state-sponsored elementary schools, education was firmly under control of clergy — was extremely important. Erecting one's new church helped people overcome their hesitations whether national mentality was sinful or not. In Tartu almost all members of the board of St. Peter's Church were employed by the university.

Secularization of Estonian society took place still faster and more profoundly than in most of European countries. The Lutheran Church remained for Baltic-Germans, Orthodox Church thanks to native-language clergy, educated in the Riga Theological Seminary, could have been even better accepted but for another aggressive power. The development of the status of native Estonian pastors was banned by the advowson — energetic and discontented pastors got work only in Lutheran congregations in Russia. Estonian youth could only trust education through which it was possible to ascend on the social ladder. However, the institutions to best take care of common identity of Estonians were just the church and Estonian body of teachers.

Women's emancipation took place definitely faster and more profoundly in town than in the country, actually a maid who came alone to town was already emancipated, in a way. More and more women were employed by the university and engaged in more and more responsible positions. Already at the beginning of the 19th century the demographic structure of towns showed women's predominance (as in whole Europe). All figures of the 19th-century census showed the growth of the number of women in towns. Similarly, already at the beginning of the 19th century there were jobs for women that required a good qualification. During the enlightenment era boys and girls began to be equally educated although in somewhat different contents. Since 1835 women were allowed to attend lectures in universities of the Russian empire, only they could not take any exams — their maximum was passing the so-called great exam of a governess to fully cover the secondary school (gymnasium) programme. Already the 1867 census showed predominance of female teachers among schoolteachers of Tartu (130 men and 137 women). Girls' schools were private schools as a rule, with a smaller number of students and consequently they were numerous, therefore a great number of female teachers. A female teacher could be either from among bourgeoisie or nobility, it was one of few public jobs that the local rather conservative elite accepted in the case of women. Just so, women from families of quality did not strive for becoming teachers, it was an aspiration of orphans mainly who had no solid dowry. At the university women were first employed as nurses and midwives — in either occupation right from the reopening of the university, likewise, they worked as washerwomen and charwomen. The training of nurses was carried out mainly in the course of work and until WW I remained in the competence of private organisations. Midwifery was institutionalised at the beginning of the 19th century already (when both national educating system and legally enacted examination requirements

were established). Gradually women were employed as matrons of clinics (in the mid-19th century already), a little further they became qualified medicinal women and researchers and eventually they reached offices. First women's employment was viewed just as their studies — the work that women did was acknowledged, their wages were paid but their names were not found on the lists of personnel, i.e. they were not recognised legally. The local society was generally more conservative as to women's employment than the Russian state where already in the 19th century within a number of specialities women enjoyed the same rights as men (doctor, teacher). The Baltic provinces were lagging far behind Finland where women had firmly established themselves in some occupations: at the beginning of the 20th century female elementary school teachers were rather common already. Women were not employed as university lecturers because Tartu remained conservative — before the revolution only a few women worked as assistant lecturers and even so only as substitutes, the first female professor at Tartu University (Alma Tomingas, pharmacology) was appointed only in 1940.

Significance of teachers of languages and arts at the university and its change. An important component in modernization of the medieval university was the engagement of teachers of modern languages (Italian, French) and arts (drawing, fencing, riding) at universities. Tartu University did not employ them yet in the period of Academia Gustaviana (1632–65) — although the French language was considered as worthy of professorship — but they were introduced along with changed educational and early enlightenment ideals into Academia Gustavo-Carolina (1690–1710). As elsewhere, they essentially enriched the cultural panorama of Tartu as at the end of the 17th century as well as throughout the whole 19th century. As far as protestant universities are concerned, it was here that cultural variety at the university had its start because, meeting the demands of the market, Lutheran universities were willing to put up with a Catholic teacher of Italian or French, thus a Latin- or national-language university was ready to tolerate bearers of quite different languages and cultures. In the 19th century Tartu excelled by many more language teachers than any other university in Russia and as they needed to earn their living, they had an important place in the local cultural life. In the period of national movements language teachers obtained a special role as promoters of the formation process of national identity in the young, thus a cultural circle around the lecturer and professor of Russian was set up in the second decade of the century already; lecturers of Estonian and Latvian who first taught would-be pastors only to communicate with their congregations improved their positions in the 1860s. The teaching of Estonian had been raised to the scientific level long before the beginning of the national movement — but beginning with the evenings dedicated to Kalevipoeg in the 1870s and during the Russification period even more — it was again the lectureship where a beginning intellectual with a hesitant identity could study his mother tongue (or that of his ancestors because the language spoken at home of many students was German).

The representatives of local nationalities obtained lecturers' positions fastest when they worked as teachers of languages and arts. Apart from most other universities in Russia, Tartu had employed a music teacher (the bearer of German culture of music), a swimming teacher and a physical training teacher (employed under the pressure from below influenced by gymnastics movement spreading in Germany) and a riding ground financed by the Livonian nobility. All the positions (except the physical training teacher) were cancelled in the course of Russification of the university. On the one hand, it was backed by the assimilation scheme, on the other hand the change in the student body because the number of solvent users of services was declining.

To meet the needs of students of various confessions, it was regarded as obligatory to employ teachers of religions whose status would be close to that of teachers of arts. Their employment was related to the scheme of the government to maintain control over religious minorities at the university. The post for the teacher of Orthodox (1834) and the congregation (1894) were set up at the university to consolidate the positions of the state church. The position of the teacher of Catholicism (1849) at the university gave rise to the Catholic Church and congregation of Tartu, thus the university played a decisive role in bringing back the exiled since the reformation Catholic Church to Tartu. To strengthen one's identity, Baltic professors established the Lutheran congregation of Tartu University (1864).

Ancillary staff in study work changed according to the development of science and according to budgetary possibilities. Within the first decade of the 19th century a modern building complex for the university was completed by means of the money from the Russian government, it was expanded on a larger scale in 1820 and in the mid-century. Since the medical faculty of Tartu University soon obtained a good reputation, its needs were met with understanding by the government, and in the second half of the 19th century all buildings were erected singularly only to the medical faculty. Founding new professorships and implementing the ancillary staff of studies depended on the budget of working expenses which was not very convenient and sometimes special means earned by the university itself were used for hiring ancillary staff (treatment fees of clinics, rent for landed property). Members of the ancillary staff in specialised labs were by their origin socially and nationally more varied than professoriate. In their first years they mainly came from Germany, later from among the graduates of the university itself. It was common practice to exchange assistants among other universities elsewhere in Europe, doctors and astronomers were particularly active to exchange, close contacts existed between the Botanical Garden of Tartu and St Petersburg Imperial Botanical Garden. Most of the ancillary staff worked for a short while and left Tartu, only very few found work here, the posts of long-term lab assistants or inspectors were associated with study work and they left a noticeable trace as lecturers. Gradually their average qualification improved and reflected professionalization — when at the beginning of the 19th century a student inspector was in charge of a research lab

(it was both a museum and a lab) then by the end of the century assistant directors of labs of chemistry, physics, botany were often scientists with degrees, lab assistants had, as a rule, graduated from the university and were often working for their Ph.D. degree. In the 1860s already a few Estonians and Latvians could be found in that group, probably even earlier. At the same time even a servant with an elementary education could become of invaluable help to the professor and fulfil very demanding tasks. Without any formal education they remained low-paid and never made any official career, however, professors tried to pay them extra so that their material state was better than just of a simple domestic help. A relatively scanty budget for working expenses seems to account for it.

The integration of the university into the economic life of the town and the state was accelerated and deepened by WW I, further on it also continued in the Republic of Estonia where it was considered as natural that the university of a small nation cannot be an educational establishment only but has to take on public service tasks.

When analysing the composition of the assistants of clinics another tendency appears — their social origin became more varied, reflecting the change in the whole student body. At least 2/3 of assistants came from the tax-paying stratum, i.e. they were intellectuals of the first generation but there were also many young men from e.g. doctors' families. When earlier the students of Tartu had been prevalingly Lutheran then at the beginning of the 20th century there were Jews, Catholics, and Orthodox among them, mainly the sons of clergy. The proportion of nobility has increased because the changed social situation had made them look for new fields of activity. WW I accelerated the rise of women to more responsible positions, formerly they had been employed only as nurses and midwives and gradually in the office.

University and the market for medical services. The university clinics performed two tasks — enabled young doctors to take their practice and offered citizens of Tartu actual medical aid. Calculated per 100,000 citizens, Tartu (and other bigger towns of Livonia and Estonia) had many more doctors than an average German town at the same time. However, it mainly shows that qualified medical aid had assembled into towns and spread unevenly in the country. When the university started its activity, the clinics suffered for the shortage of patients but by the turn of the centuries, thanks to the consistent work of the medical staff who could offer medical services not only to the inhabitants of the town and its close neighbourhood but also to those who came from elsewhere — those who had not got relief anywhere else turned to the university clinics, their good reputation brought patients from the Pärnu district, provinces of Novgorod and Pihkva. Such a situation was very useful for teaching and the medical faculty of Tartu University was continuously popular.

A good example about professionalization and formation of the market of services is the area of obstetrics. Institutionalization of midwifery began in Russia in 1775 already when Katarina II had the position of a county midwife

enforced by the provincial law. In Estonia and Livonia the law became effective in 1783. The system of education followed it only when the network of universities was established (actually at each university at a different time), examination requirements that concerned all medical personnel were set in 1810. In Tartu the first attempt was made to educate midwives from among country folk under the guidance of the county medical officer in the years 1810–1813 but it got stuck in lack of trust and language problems. Parallel to it the educating of midwives was started also at the university institute of obstetrics and it succeeded much better. By 1943 there were already 2,400 trained midwives and since the 1860s there were also Estonians and Latvians among them. A new attempt (successful this time) to share knowledge of obstetrics in Estonian and Latvian was made in Tartu in 1898 and in Tallinn in 1901. It took rather long before women got used to giving birth in the maternity hospital. Alongside polyclinical obstetrics in which case medical staff made home visits (usually trainee doctors), by the 1860s ca 11–15% of all childbirths and by the last decade of the century ca 1/3 of all childbirths were under the control of obstetrics in Tartu. But the women who came to give birth in the clinic were mainly (poorer) Estonians as before and very seldom (wealthier) Germans. Trust was gained only by the beginning of the 20th century thus about the same time as elsewhere in Europe.

Offering medical services in Tartu can be assessed as excellent, however, its resultfulness has not yet been studied. As international statistics generally uses the indicator of death rate of under-year-old babies per 1000 then it is possible to calculate it also for Tartu. In the years 1834–1859 it would be 243, it is somewhat lower than on an average in Russia (close to 300 across the whole century). During the period of 1860–1881 the children's death rate indicated a tendency of decline, reaching 205 per 1000 births. A breakthrough began to show since the 1860s when the preserved polyclinical journals of the maternity hospital observed a gradually increasing proportion in medically assisted childbirths. A subsequent improvement of the situation was dependent on the quality of drinking water, living conditions, system of sewers and general sanitary culture.

Social mobility in the employment of the university: professors. Much has been written about scientific achievements and contacts of professors of Tartu because the small provincial university did Tartu proud. Less attention has been paid to their official careers. During the first years of work of the university the Russian government had promised each full professor the rank of court counsellor which at that time gave the hereditary rank of nobility and guaranteed a pension after 20–25 years of service. It was a very essential lodestone that attracted foreigners to come to Tartu, many of whom would never have had a possibility of leaving their children the right of inheriting the rank of nobility at home. When in the mid-century awarding ranks of nobility on the basis of the Table of Ranks was substantially stopped, there were 13% of genuine counsellors, equal to the rank of general, among professors of Tartu

both in 1856 and 1897. At the beginning of the 20th century the average rank of service is observed to decline, showing that professoriate became more middle- or petty-bourgeois as elsewhere in Europe. Following the example of the Baltic literati, their living standard remained sufficiently noble although the number of domestic servants that was 3–4 at the beginning of the 19th century had decreased to 1–2, perhaps because the families became smaller owing to demographic transmission.

Social mobility through university studies: students. The further fate of students after graduating from the university has not been very thoroughly researched. University education was indispensable for the reproduction of some of the social strata (clergy), more often the completion of university studies took graduates away from their former social environment, few returned to land cultivation or trade. Tartu has official statistics of occupations concerning university graduates in the years 1802–1889. The high scientific level of the university is revealed by the fact that by that time every 50th graduate had become a university lecturer or academic, considering the age of graduates, even every 30th. There were particularly many doctors among graduates, from whom at that time 1008 were employed in Russia and 718 — in the Baltic provinces. The number of civil servants was observed to be continuously on the rise — since 1900 there were 1200 serving in the home provinces. The proportion of graduates of Tartu University among the civil servants of the Baltic provinces had grown particularly since the 1860s — it can well be associated with a considerable expansion of bureaucratic structures of the Russian state from the same period. Since 1889–1917 similar statistics is lacking although an account was given of representatives of different nationalities. During that period, from 1144 Estonians who studied at the university 20–32% had come from towns (indicating that peasantry was no longer an exclusive shaper of Estonian intelligentsia), and since 1907 the number of the students who could be regarded as second-generation intellectuals was growing considerably higher — namely, they were sons of clergy and civil servants. The contribution of Tartu University to the formation of the future independent Republic of Estonia was undoubtedly fundamental in the field of medicine and noticeable in the humanities while technical and legal education was still dependent on St. Petersburg or also Riga (technical).

University and social mobility of Estonians. Besides professors and students the university was in need of numerous employees beginning with office clerks and finishing with guards and cleaners. In the hitherto treatments of the history of the university only minimal and accidental attention was extended to the latter but it is just the destiny of those people that is able to reflect many interesting social processes.

Although it is considered as axiomatic that even in the middle of the 19th century Estonians were a closed peasantry and the few townspeople belonged to the lower social stratum, the university records draw a different picture. During the first decades of the activity of the university the ancillary staff did

prevailingly come from among the Germans who lived in town and Estonians did only unskilled labour. But when in the 1820s the Russian empire started to restrict the movements of artisans, it was necessary to employ the ancillary staff from among the local population. The occupations that needed communication with the local people were fast taken over by Estonians, like posts of bedells. When in German universities and during the Swedish period also in Tartu a student could work as a bedell then in the 19th century it was not the case. The relationship between the students prevailingly of German descent and bedells of Estonian origin was rather peculiar — although the bedell represented authority, in the eyes of an aristocratic student he was just another peasant boy and they obeyed only because of their own code of honour. Since the 1840s Estonians as servants began resolutely to outnumber Germans at the university — there were a number of servants in the labs and five bedells at a time. To what extent the increase in the number of Estonians-university servants is associated with the transition to fiscal rent in agriculture and the growing up of a new generation after the abolishing of serfdom needs supplementary research. Simultaneously, there were Estonians working as a lecturer of Estonian, a fencing teacher and a mechanic. Employment at the university — more generally any public service — became an essential gateway to one's social career although in the case of unskilled labour not in the course of the same generation but in subsequent ones. Sons of bedells and kalefactors (stoker-cleaner-guard) studied to become chemists or veterinarians, a chemist's son in turn could enter numerous other so-called white-collar occupations.

In the mid-century the class society began to pose obstacles to social rise of the representatives of lower strata. In the 1840s new regulations were introduced and only the head-bedell could keep up public service, the rest who were exempt from taxes during the service were again obliged to pay poll tax as soon as they were dismissed. Representatives of lower strata were set obstacles to, both in obtaining education, inappropriate for their social stratum and moving up along the Table of Ranks. At the same time, lower strata were active to become employed in public service through possibilities given by supplementary examinations.

Since the 1860s Estonians began to be employed in office work that was considerably more prestigious than a servant's or bedell's job because in addition to being exempt from taxes, work in an office could bring about a rise in the Table of Ranks, one could be awarded medals and get advantages related to the latter, the best among them was a pension (widows and children were similarly entitled to it). Among the first Estonians who were employed in office work were retired (or having served in the army) conscripts, usually junior non-commissioned officers. This was a most interesting social category. Having been uprooted and, according to Russian laws, with the right to choose their place of residence after active service, they often returned to the native country and as 'men of the world' became conspicuous in their village community. Many of them did not return to the country where no one waited for them any

longer but went to towns where modernizing life created new jobs. Retired junior non-commissioned officers were by law preferred at the posts like security service, assistants to bedells and police. Those who had been on active service — in particular those who had obtained education or further education in the army — were employed by the university in great numbers also after the enforcement of conscription. Armed forces are usually not looked upon as an educational institution but it could well be one for the poorer strata in the Russian empire.

Already in the 1870s university offices hired a number of Estonians at a time, their number was still growing. The names of the same persons can be found on the boards for the singing festival, on the lists of actors in performances given in Estonian and as participants in other Estonian national activities (the Council secretary Gustav Treffner, the executor Artur Eschscholtz), indicating that Germanization of those who rose to the status of an office clerk was overestimated. The office clerks as public servants began to develop their own collective identity, confirmed by a special organisation — society of mutual assistance for public servants. At Tartu University all leading positions of the society were held by Estonians-accountants, since its start in 1894 till the end of the imperial university. Along with the expansion of the university the number of employees increased as well as the ratio of those who were not public servants but contract-based employees. Their condition was more insecure although those engaged in offices could have a good education thus did not belong to the lower rungs of the social ladder of hierarchy. At the beginning of the 20th century the elements of organisation could be observed also among unskilled workers — regular subscriptions for charitable purposes, as in the case of accidents, reflect holding together among them. Separate organisations also signal differentiation of society on a new basis, office clerks and servants did not belong to one and the same sphere any more, even if they both were of Estonian descent.

A significant advantage of public service consisted in the status of being exempt from taxes. Those exempt from taxes were not subjected to corporal punishment. The divide between the social status of those who had to pay poll tax and those exempt from taxes was cognitively extremely wide, definitely wider than between the literati and nobility, literati and wealthier merchants. The social career of civil servants had also other motives — they came into direct contact with educated circles and (lab assistants) could earn genuine respect in the eyes of professor — thus they took part in cultural capital of educated circles, or at least they picked up some cash.

Career patterns. Extremely scanty research has been carried out on success stories of Estonians across several generations. Examples given here allow to speak about certain regularities. First of all, the persons who had moved out of the taxpayers' status to open career paths that could be started with the support of government allowances or subsistence in (often half-military) educational establishments and whose future would be related to civil service.

As elsewhere in Europe, social career followed a relatively determined scheme. In Germany the offsprings of poor parents could get grants to teacher training seminars to become elementary school teachers. When the son studied to become a pastor, it was regarded as his career and only the grandson could become a lawyer. Thus it kept going till the end of the monarchy in the 20th century.

A common career pattern here was as follows: a servant of an estate — a servant of a state office — an educated person with an occupation (e.g. a chemist) — an academic intellectual (e.g. a doctor). In the case of buying a farm for perpetuity with the 50-year redemption money it was necessary to take into account the possibility that father's work was to be continued by the son and perhaps even the grandson. This is also the way how leaving the country for town and to become a white-collar employee would happen no sooner than within 2–3 generations.

A large part of the first generation intellectuals left for Russia, the process continued throughout the whole 19th century. Although those who had emigrated were lost to those at home, their example yielded trust and hope that a representative of a countryman could also make his career. The peasants' emigration was apparently influenced by the fact that a few of them had a relative working as a postmaster, chemist, land surveyor or veterinarian somewhere out there. Since the 1870s national movement had had its impact already in the sense that emigrants began to demand native-language schools and churches, e.g., in Siberia.

Russification or Germanization of those who had obtained education very strongly depended both on the surrounding environment and the selection of one's marriage partner. In local towns the people who had socially made career usually became semi-Germans (Germanized Estonians), thanks to a continuous influx of country people it was obviously the most numerous stratum in towns and their faulty German was the most often spoken language variety in towns.

The beginning of the 20th century can be characterised by an accelerated social development, one of the features being that social rise that earlier had taken several generations to accomplish took then only one-two generations. Here one could recall scores of well-known Estonian public figures of culture and social life who after finishing a theological or pedagogical seminar did not begin to work on their speciality (which would have been natural in times of a more peaceful social developments and the subsequent step in the career would have been taken by their children) but continued studies in a higher school — Hans Kruus, Jaan Poska, Anton Palvadre, Ado Birk and many others — and later on they rose to leading positions in the country's political or educational life. Such a development would not have been possible if the structure of the whole society had not changed and placed a social subscription, on the other hand, society could not have changed without such people.

Career on the spot — in the Baltic provinces — is a magnitude rearer than moving on elsewhere farther away. Local society was more conservative and it

was hard to assimilate into well-established structures, the vast Russian empire offered various possibilities to ambitious young people. The same fate befell to Latvian intellectuals of the first generation and mid-level civil servants. Children or grandchildren of those who had emigrated and done well in Russia often tried to come to study namely at Tartu University. This pattern of behaviour was widely spread among Baltic Germans, likewise native Germans who after graduating from Tartu University often left for Russia and sent their children back to study in Tartu. Estonians who had gone to make their career in Russia followed the same pattern. The question put by Mart Laar — where the 9/10 of Estonians who had studied at Tartu secondary schools (gymnasiums) but never participated in national movement had disappeared — can be given a clear answer, based on the above considerations: a minor part of them became Germanized Estonians in their native country and a major part left for Russia as Germans, some of them assimilated with Russians and made a brilliant career for themselves there. It prevalingly happened before the beginning of national movement and continued to the end of the 19th century. Estonians who had decided to become Germans, in Russia became engineers of factories, head-doctors in military hospitals, owners of chemist's shops or workshops, head-masters of schools, veterinarians, land surveyors, postal or railway clerks, evangelic pastor in the vast spaces of Siberia. The vastness of the Russian empire caused its extensive development, overproduction that might have brought about a rebellion or a breakthrough in the development never happened.

Something did change, though — at the beginning of the 20th century emigrants tried to come back home and use the knowledge and skills obtained in Russia for the public weal. Likewise, the emigrants who did not consider themselves Estonian any longer often came back. Similar processes had begun much earlier in Finland but it is hard to compare Estonia to Finland although a general tendency is the same.

New behavioural and cultural models at the turn of the centuries. Various social strata yielded employees and workers to various occupations and trades. There were very few hereditary noblemen at work at the university, except for impoverished French aristocrats as teachers of languages or arts. The picture changed no sooner than at the end of the 19th century when assistants and office clerks represented all the variety of local social strata that testified to the change of professional orientation in various social strata. Children did not proceed in the parents' occupations but strove further or elsewhere. Those who had come from the taxpayers' class and worked as employees outnumbered all other strata here, the rows of the Baltic literati were also continuously supplemented by persons from among the taxpayers. The Baltic Germans who had been deprived of most of their public functions had to experience as considerable a social re-orientation as did Estonians-Latvians although their problems were quite different.

T. Raun speaks about the cultural model related to land, based on the example of Baltic Germans and contrasts it to urbanistic radical social

democracy as one of the alternatives and the “Noor-Eesti” as the second. It is with the latter circle that Karl Laagus, first an office clerk on economy at the university, later economic counsellor of the Estonian university had close contacts with. By the turn of the centuries, beside those who had followed nationalism there were also Estonian cosmopolitans and, in addition to more widely known sea captains, there were doctors like Otto Hohlbeck who had travelled half the world and who was the grandson of a bedell, earlier a peasant. His father had studied to become a doctor and worked in the Vjatka province. One more model seems to have established itself — an economically effective entrepreneur, a European bourgeois, e.g., Aleksander Keiss descended from university employees and became a precision-tool manufacturer, being also engaged in banking, as well as a number of house owners, among them Mihkel Part, a library assistant.

The university as an employer taught a peasant to communicate with higher society and trained professional clerks, taught necessary tolerance for moving around in a multicultural environment and through all this taught mental maturity. The university brought social activeness and fresh ideas to the town. When in addition to students and employees we also take into account those who passed examinations to become assistant chemists, midwives or governesses and through it rose to the stratum of those exempt from taxes, it should be admitted that the university offered a spacious gateway for one's social career.

Engaging bureaucratic structures. In the course of the 19th century the significance of Estonians continuously increased among one of the most carrying social stratum — among middle-class clerks and intellectuals. Their national identity may have been hesitant but by the beginning of the 20th century there were more and more persons who had made a social career but who still made the choice in favour of Estonianness. The imperial university left to the new Republic of Estonia a university that had already 4/5 of the necessary number of clerks with experience obtained in the tsarist state. We also find Estonians in many other public occupations among the “Russian” clerks of the period of Russification. An assumption that there was no national bureaucracy in Estonia should definitely be revised. Such a picture was drawn by the press of that time and more recent books of memoirs which amplified the aspects that caused dissatisfaction. A clerk is valued for his professional skills. In building up necessary structures of an independent statehood — a national university being definitely one of them — Estonians showed sufficient professionalism in the 1920s or else it would have been much more difficult to find it overnight.

It was certainly more difficult to employ the teaching staff, because a new society can be built up as a pyramid, step-by-step upwards. When establishing their independence after WW I Poles could convene lecturers from various countries for 13 universities and rise like the phoenix from ashes then it was possible only thanks to a centuries-long tradition (Tartu University, too, had a significant role in preserving it). The following step in building up Estonia's

national educational life was taken and accomplished within the first period of independence which was hardly a generation long. Without any preliminary work it would not have been possible.

Bureaucratic structures of a modern state (conditionally, the university may be included here) were built up during the period of Russification and without many changes were taken over by the independent Republic of Estonia. To what extent the structures were employed by Estonian-origin civil servants needs a closer insight and research. The proportion found in the university was ca 50% on the middle level and 80% on the lower level and it could possibly be valid also for other state institutions. Lawyers of the new Republic of Estonia tried to show the formation of Estonian statehood from a peasantry-based self-government — definitely the bureaucracy introduced to us through Russia and grounded on the modern western jurisdiction was not less significant.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivifondid

Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA)

- 1 — Balti kindralkuberner
- 77 — Liivimaa kroonupalat
- 183 — Baltimaade põllumajanduse ja riigivarade valitsus
- 240 — Riia õpperingkonna kuraator
- 766 — Pahleni perekonnaarhiiv
- 4038 — Riia ajaloo ja muististe selts
- 7474 — Balti kindralkuberner Pjotr Albedinski

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

- 278 — Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner
- 291 — Balti kindralkuberner
- 314 — Tartumaa Väeteenistuskomisjon
- 384 — Riia õpperingkonna kuraator
- 402 — Tartu ülikool
- 529 — Tartu rentei
- 615 — Tartu maleselts
- 995 — Tartu magistraat
- 996 — Tartu foogtikohus
- 1254 — Tartu Ülikooli kogudus
- 1674 — Eestimaa üldkasulik ühing
- 1722 — Tartu saksa hoolekandeselts
- 1730 — Jakob Daniel Thörner – apteeker
- 1865 — Liivimaa kubermangu revisjonilehtede kollektsioon
- 2098 — Tartu vene heategev selts
- 2100 — Tartu ülikool
- 2451 — Tartu ülikooli naistekliinik
- 2623 — Tartu linnavalitsus
- 3150 — Peetri kogudus
- 3503 — Tartu linnahaigla
- 3568 — Tartu vastastikune tulekindlustusselts
- 3575 — Tartu vabatahtlik tuletõrjeselts
- 3770 — Notar Karl Rochlitz Viljandis
- 3783 — Tartu linnaarst
- 4918 — Genealoogiliste materjalide kollektsioon "Törne arhiiv"

**Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond
(TÜR KHO)**

Manuscriptica

29 — Keskmuseum

55 — Tartu ülikool

Tartu tähetorni arhiiv (Tõraveres)

Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum

Ajalooline kogu

Eesti Kirjandusmuuseum

Eesti Kultuurilooline arhiiv

Kirjandus

Biograafilised teatmikud

Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat / bearbeitet von A. Hasselblatt, G. Otto. Dorpat: C. Mattiesen, 1889.

Tartu Ülikooli üliõpilaskonna teatmik. 1889–1918 = Album Academicum Universitatis Tartuensis. Koost. S. Kodasmaa. Tartu: Tartu Riiklik ülikool, 1988.

Album Academicum Universitatis Tartuensis, 1918–1944 = The directory of the student body of the Tartu University in 1918–1944. Koost. Lauri Lindström jt. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1994.

Album Fratrum Rigensium. Fraternitas Rigensis 1823–1979. Bearbeitet v. Robert Gross und Heinz Meyer-Eltz, 1981.

Album Rectorum Universitatis Tartuensis. 1632–1997. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 1997.

Ainsoo, Lembit; **Ainsoo**, Uno. 1000 Tartlast läbi aegade. Tartu, 2003.

Amburger, Erich. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: ein biographisches Lexikon. Lüneburg: Martin-Luther-Verlag, 1998.

Brennsohn, Isidor. Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart : ein biographisches Lexikon nebst einer historischen Einleitung über das Medizinalwesen Livlands. Riga: E. Bruhns, 1905.

Brennsohn, Isidor. Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart : ein biografisches Lexikon nebst einer historischen Einleitung über das Medizinalwesen Estlands. Riga, 1922.

Brennsohn, Isidor. Die Ärzte Kurlands. 1929.

Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905: biograafilisi andmeid / [koost. Henno Lender] Alunda, 1964.

Eesti Üliõpilaste Selts 1906–1918: biograafilisi andmeid / [koost. Henno Lender]. Toronto, 1970.

- EBL: Eesti biograafiline leksikon. [1. kd.] / [toimetus: A. R. Cederberg ... [jt.]; teostus: Mart Tamberg]. Saku, 2001
- EBL: Eesti biograafiline leksikon. [2. kd.], Täiendusköide / teostus: Mart Tamberg. Saku, 2002.
- Geschichte und Mitglieder des Vereins studierender Pharmaceuten zu Dorpat. Hrsg. O. Brasche, M. Birkenwald. Sankt-Petersburg, 1897.
- Lemm**, Robert Arthur v. Dorpater Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadtamt 1878–1918. Ratspersonen, Beamte und Angestellte des Rats und des Stadtamts von Dorpat von 1319–1918 in chronol. und alphabet. Ordnung. Marburg: Herder, 1960.
- Lenz**, Wilhelm (Hrsg.). Deutschbaltisches biographisches Lexikon, 1710–1960 / im Auftrage der Baltischen historischen Komm. begonnen von Olaf Welding. Köln; Wien: Böhlau, 1970.
- Raid**, Niina (koost., toim. S. Vahtre). Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani: teatmik. Tallinn, 1987.
- Schüler-Album des Dorpatschen Gymnasiums von 1804 bis 1879. Dorpat: Matiesen, 1879.
- Seuberlich**, Erich. Liv- und Estlands älteste Apotheken. Beiträge zu deren Geschichte gesammelt und bearbeitet. Riga, 1912.
- Альбом имматрикулированных 1848–1898 в Юрьевском ветеринарном институте. Сост. И. Вальдман, Я. Неготин. Юрьев, 1898.
- Левцкий**, Григорий. Биографический словарь профессоров и преподавателей Юрьевского, бывшего Дерптского университета. Т. I, II. Юрьев, 1902.
- Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб, 1890–1907.

Dokumendipublikatsioonid

- Alphabetisch geordnetes Verzeichniss des speciell für die Kaiserliche Universität zu Dorpat erlassenen, noch in Kraft stehenden Verordnungen aus älterer und neuerer Zeit, mit Nachweisung der betreffenden allgemeinen Gesetze. Dorpat, 1844.
- Baltische Erinnerungen und Biographien. Bd. 4. Dorothea (Doris) von Ungern-Sternberg 1787–1828. Ein Lebensbild, nach Briefen und anderen Unterlagen. Zusammen gestellt v. Hinrich Seesemann. Hannover-Döhren, 1979.
- Eckhardt**, R. Die Resultate der am 3. März 1867 in den Städten Livlands ausgeführten Volkszählung. Riga, 1871.
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. dez. 1881. Teil I. Ergebnisse der livländischen Volkszählung. Hrsg. Von Fr. V. Jung-Stilling und W. Anders. Bd. I. Die Zählung in Riga und im rigaschen Patrimonialgebiet. Riga, 1883. Bd. II: Die Zählung in den Städten Schlock, Lemsal, Wolmar, Wenden, Walk, Dorpat, Werro, Pernau, Fellin und Arensburg. Riga, 1883.
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. dez. 1881. Teil II. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. Bd. I. Die Zählung in Reval. Reval, 1883.
- Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. dez. 1881. Teil III. Ergebnisse der kurländischen Volkszählung. Mitau, 1884.
- Examinations-Ukas vom 15. Juli 1810, aus der Senats-Zeitung no. 36. 1810 abgedruckt für die Medicinische Fakultät zu Dorpat. Im August 1816.
- Provinzialrecht der Ostseegouvernements, zusammengestellt auf Befehl des Herrn und Kaisers Nikolai Pavlovitsch. Zweiter Theil. Ständerecht. Nach dem Russischen

- Originale übersetzt in der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzellei. St. Petersburg, 1845.
- Reglement der akademischen Polizey-Verordnungen für die Kayserliche Universität zu Dorpat. Dorpat: Grenzius, 1802.
- Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1803.
- Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1820.
- Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1865.
- Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Toim. Marju Lepajõe. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 1997.
- Verzeichniss des Personals und der Studierenden auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. 1844–1892.
- Личный состав Императорского Дерптского/Юрьевского университета. Дерпт-Юрьев, 1892–1916.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних дел. Под.ред. Н. А. Тройницкого. Т. XIX. Курляндская губерния. 1905; Т. XXI. Лифляндская губерния. 1905; Т. XLIX. Эстляндская губерния. 1905.
- Полное Собрание Законов Российской империи с 1649 года. II отделение Собственной Его императорского величества канцелярии. СПб, 1830–1917. ПСЗ I — 1649–1825, ПСЗ II — 12.12.1825–28.2.1881, ПСЗ III — 1.3.1881–31.12.1914.
- Сборник распоряжении по Министерству Народного Просвещения. Т. I (1802–25); Т. II (1825–39).
- Свод учреждений государственных и губернских. Часть третий. Уставы о службе гражданской. СПб, 1832, 1896.

Artiklid, monograafiad, kogumikud

- 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu, 2003.
- 200 aastat kunstiharidust Eestis: Tartu Ülikooli joonistuskool 1803–1893: näitus detsember 2002–mai 2003. Koost. Inge Kukk ja Epp Preem. Tartu Ülikool, 2002.
- 800 Jahre. Unser gemeinsames Riga. Beiträge deutschbaltischer Autoren zum 800-Jährigen Jubiläum der Stadt Riga 2001. Hrsg. Carl Schirren-Gesellschaft, Lüneburg, 2001.
- Aarma**, Liivi. Kirjaoskus Eestis: 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1990.
- Anepaio**, Toomas. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 5–16.
- Anepaio**, Toomas. Leon Victor Constantin Casso — Vene (?) jurist Tartu ülikoolis. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 161–176.
- Anders**, Emil. Erinnerungen des weil. Universitäts-Bibliothekars zu Dorpat Emil Anders: nebst einer Biographie und Charakteristik des Verfassers. Hrsg. von L. von Schroeder. Reval, 1892.
- Andresen**, Andres. Die Lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am Beispiel des Baltischen Landesstaates. // Steinbrücke. 1. 1998. S. 101–111.

- Andresen**, Andres. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832: riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Juhendaja: Sulev Vahtre. Doktoritöö. Tartu, 2004.
- Arro**, Elmar. Vana-aja muusikud. Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Beise**, Theodor. Die kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten Dezember 1852. Dorpat, 1853.
- Bell**, Marjatta; **Hietala**, Marjatta. Helsinki. The innovative City. Historical Perspectives. Helsinki: Finnish Literature Society & City of Helsinki Urban Facts, 2002.
- Berendsen**, Veiko; **Maiste**, Margus. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.
- Bernal**, John Desmond. Teadus ühiskonna ajaloos. Tallinn: Eesti Riiklik kirjastus, 1962.
- Botanische Gärten Mitteleuropas. Geschichte, Anlagen, Sammlungen und Aufgaben. Hrsg. Friedrich Ebel, Fritz Kümmel, Christine Beierlein. 2. Auflage. Halle, 1990.
- Das Turnwesen in Dorpat von seinen Anfängen bis zum 26. September 1892. Dorpat, 1892.
- Dr. Bertram**. Dorpats Grössen und Typen vor vierzig Jahren. Dorpat: Gläser, 1868.
- Dr. Bertram**. Tartu tudengid viiskümmend aastat tagasi. Loomingu raamatukogu 17. 1999.
- Dr. Bertram**. Erzählungen im Halbdeutschen und in gebundenen Rede. III Aufgabe. Dorpat: Gläser, 1874.
- Bickert**, Hans Günther; **Nail**, Norbert. Marburger Karzer-Buch. Marburg: Hitzeroth, 1995.
- Birkenwald**, Paul. Erinnerungen an das Petersburger Apothekermagazin und die Fabrik militärärztlicher Beschaffungen in St. Petersburg. // Eesti Rohuteadlane. I. 1926. Lk 73–78, 93–96.
- Blackbourn**, David. The Long Nineteenth century. A history of Germany 1780–1918. Oxford university Press, 1998.
- Blankenhagen**, Herbert v. Am Rande der Weltgeschichte. Erinnerungen aus Alt-Livland 1913–23. Göttingen, 1966.
- Brzezinska**, Jadviga. Poola farmatseutide akadeemilised ühendused Tartus 1837–1915. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2. Lk 281–290.
- Buchholz**, August. Verzeichnis sämtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 7. Riga, 1854. S. 161–208.
- Buchholtz**, Arend. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Festschrift der Buchdrucker Rigas zur Erinnerung an die vor 300 Jahren erfolgte Einführung der Buchdruckerkunst in Riga. Riga 1890.
- Burdach**, Karl Friedrich. Vom Bau und Leben des Gehirns. Bd. I–II. Dorpat, 1819–22.
- Burke**, Peter. History and social theory. Cambridge, Oxford: Polity Press, 1994.
- Cipolla**, Carlo M. (Ed.). The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution. 1973.
- Drechsler**, Wolfgang. Sotsiaalteadused kui silmapaistev eriala Tartu Ülikoolis XIX sajandil: aulaloeng 1. detsembril 1997. Tartu, 1998.

- Dubjeva**, Ljudmila. A. T. Rastorgujev — Tartu ülikooli raamatukoguhoidja 1908–1918. // *Ajalooline Ajakiri*. 2002. 1/2 (116/117). Lk 193–206.
- Dubowski**, Benedykt. Poole sajandi eest. Mälestusi ülikooliajast. // *Mälestusi Tartu ülikoolist*. (17.–19. sajand). Koost. Sergei Issakov. Tallinn, 1986. Lk 192–221.
- Eckart**, Julius. Bürgerthum und Bürokratie. Vier Kapitel aus der neuesten livländischen Geschichte. Leipzig, 1870.
- Elias**, Otto-Heinrich. Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterchaftszeit 1783–1796. Verlag wissenschaftliches Archiv Bonn-Bad Godesberg. 1978. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 3.
- Engelhardt**, Roderich. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval: Franz Kluge, 1933.
- Etzhold**, Gottfried. Zur Sozialgeschichte der deutschen Handwerker in Reval im 19. Jahrhundert. // *Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914*. Ed. G. v. Pistohlkors, A. Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995. S. 213–224.
- Ezergailis**, Andrew; Pistohlkors, Gert v. (Hrsg.). Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Köln-Wien: Böhlau, 1982.
- Ewers**, Johann Philipp Gustav. Die Kaiserliche Universität Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Dorpat, 1827.
- Flynn**, James T. The university Reform of Tsar Alexander I. 1802–1835. Washington: The Catholic University of America Press, 1988.
- Fowler**, Bridget (Ed.). Reading Bourdieu on society and culture. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Frey**, J. Aus der Geschichte der Universitätskirche zu Dorpat. Dorpat, 1910.
- Garleff**, Michael. Dorpat als Universität der baltischen Porvinzen im 19. Jahrhundert. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius, 1579–1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1987. S. 145–146.
- Gaude**, Werner. Die alte Apotheke. Eine Tausendjährige Kulturgeschichte. Leipzig, 1979.
- Germanistik in Tartu/Dorpat: Rückblick auf 200 Jahre. Hg. Siret Rutiku, René Kegelmann. Tartu: Tartu ülikool, 2003.
- Grigorjan**, Rafik. Armeenia üliõpilased Keiserlikus Tartu ülikoolis (1830–1918). // *Ajalooline Ajakiri*. 2002. 1/2 (116/117). Lk 247–264.
- Grosset**, Ottomar. Biostatik der Stadt Dorpat und ihrer Landgemeinde in den Jahren 1860–1881. Diss. Dorpat, 1881.
- Gustavson**, Heino. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn, 1969.
- Gustavson**, Heino. Meditsiin Tallinnas XIX sajandist kuni 1917. a-ni. Tallinn, 1979.
- Gustavson**, Heino. Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a. Tallinn, 1972.
- Gustavson**, Heino. Raapteek. Tallinn, 1973.
- Habicht**, Külli. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis. // 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu, 2003. Lk 172–180.
- Hackmann**, Jörg. Voluntary associations and region building. A post-national perspective on Baltic history. / <http://www.ces.fas.harvard.edu/publications/Hackmann.pdf> (2.12.2004).
- Haltzel**, Michael. Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Russlands: ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977.

- Hartley**, Janet M. A social History of the Russian empire 1650–1825. Longman, London and New-York 1999.
- Hattenhauer**, Hans. Geschichte des deutschen Beamtentums. Köln, Berlin, Bonn, München: Carl Heymanns Verlag, 1993.
- Hermann**, Laine. Teenijad ja pärisorjad asehalduskorraeegses Tartus. // Eesti NSV arhiivid. Tallinn, 1967. Lk 31–51.
- Helme**, Rein. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Monograafia. Tallinn: Olion, 1990.
- Hess**, Beth B.; **Markson**, Elizabeth W.; **Stein**, Peter J. Sotsioloogia. Tallinn: Külim, 2000.
- Hiden**, John. Meeting the challenge to Baltic Studies. // Die Ostseeregion: Nördliche Dimensionen — Europäische Perspektiven. Hrsg. von Bernd Henningsen. Bd. 4. The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples. Ed. Marko Lehti. Berliner Wissenschaftsverlag, 2005. P. 35–44.
- Hietala**, Marjatta. Services and urbanization at the turn of the century. The Diffusion of Innovations. Helsinki: SHS, 1987.
- Hiio**, Toomas. Üliõpilasorganisatsioonid Tartus. // Akadeemia. 2003. 4 (169). Lk 691–729.
- Holst**, B. v. Etwas über die Sanitätsverhältnisse unseres Landvolks. // Baltische Monatschrift. 1866. Bd. 13. H. 6. S. 500–515.
- Holst**, B. v. Vorschlag zu einer ländlichen Sanitätsordnung. // Baltische Monatschrift. 1867. Bd. 15. H. 6. S. 469–478.
- Hroch**, Miroslav. The nation forming Process under conditions of the Ottoman and the Habsburg Empires. / Cultural Crossroads in Europe. Ed. Tuuli Forsgren, coed. Martin Peterson. Stockholm, 1996. P. 42–51.
- Hroch**, Miroslav. Die kleinen Nationen und Europa. // Acta Historica Tallinnensia. 2001. 5. Lk 7–15.
- Huebner**, Felix. Biostatik der Stadt Dorpat und ihrer Landgemeinde in den Jahren 1834–1859. Dorpat, 1861.
- Hupel**, August Wilhelm. Ueber den Aufbau neuer Städte in Hinsicht auf das Russische Reich, besonders auf Lieflandt. Der nordischen Miscellaneen achtens Stück. Riga: Hartknoch, 1784.
- Hupel**, August Wilhelm. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft. Riga: Hartknoch, 1789.
- Hänni**, Peeter. Eesti üliõpilased Tartu ülikoolis aastail 1889–1917. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XIV. Tartu, 1983. Lk 28–85.
- Ilomets**, Tullio. Tartu ülikooli keemiaosakonna ajaloost aastail 1802–1919. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XIII. Koost. Ivar Piir. Tartu, 2004. Lk 89–128.
- Ilomets**, Tullio. Tartu ülikool — lektinoloogia hääl. // tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIV. Tartu, 2005. Lk 88–103.
- International Historical Statistics. Europe 1750–2000. Fifth Edition. Palgrave Macmillan, 2003.
- Issakov**, Sergei. Ukraina üliõpilased ja üliõpilasorganisatsioonid Tartu ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algul. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 231–246.
- Ivachnova**, Anna M. Die Ausbildung der Apotheker im Russischen Reich und ihr Verhältnis zur akademischen Medicin. // “... so ist die Naturwissenschaft das Wahre internationale Band der Völker”. Hg. Ingrid Kästner, Regine Pfeffer. Deutsch-russische Beziehungen in Medizin und Naturwissenschaften. Bd. 9. Hrsg. Dietrich v. Engelhardt und Ingrid Kästner. S. 63–82.

- Jaanson**, Ene-Lille. M. G. Grenziuse tegevusest ülikooli trükkalina aastail 1802–1817. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. VII. Tartu, 1979. Lk 93–104.
- Jaanson**, Ene-Lille. Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu, 2000.
- Jansen**, Ea; **Arukaevu**, Jaanus (toim). Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupoja-ühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Tartu-Tallinn, 1995.
- Jansen**, Ea. Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet. // Acta Historica Tallinnensia. 2003. 7. Lk 15–30.
- Jansen**, Ea. Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg. / Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost. A. Bertriceau. Avita, 2001. Lk 88–108.
- Janicki**, Arkadiusz. Poola üliõpilased Tartu ülikoolis 1802–1918. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 265–280.
- Juchneva**, Natalija V. Die Ethnische und Soziale Topographie von St. Petersburg (Mitte des 19. bis Anfang des 20. Jh-s). // Der Beitrag der Deutschbalten und der städtischen Russlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reichs von der zweiten Hälfte des 19. Jh bis zum Ersten Weltkrieg. Hrsg. Boris Meissner, Alfred Eisfeld. Köln, 1999. S. 85–111.
- Järvelaid**, Peeter; **Leppik**, Lea; **Teder**, Olev. Die historische Rechtsschule Russlands und Professor Neumann. // Steinbrücke. 1. 1998. S. 199–218.
- Järvelaid**, Peeter. Bunge sajand ja sajand Bungeta. II. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 17–30.
- Järvelaid**, Peeter. Professor Oswald Schmidt. Üks õigusajalugu õpetanud rahvusliku ärkamis- ja natsionalismiaja jurist Liivimaalt. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 149–160.
- Jürjo**, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigi- arhiiv, 2004.
- Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Acta Societatis Morgensternianae. I. Koost ja toim. Ivo Volt. Tartu ülikooli kirjastus 2003.
- Kalnin**, Viktor. Eesti arstiteaduse ajaloost. Tartu ülikooli kirjastus, 1996.
- Karma**, Otto. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963.
- Kangilaski**, Epp. Tartu väikegildi liikmeskonnast 18. saj lõpul ja 19. saj esimesel poolel. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. XXVI. Tallinn, 1972. Lk 191–209.
- Karjahärm**, Toomas. The Problem of Reorganization of Provincial Self-Government in Estonia at the Beginning of the 20th Century. // Bevölkerungverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Ed. G. v. Pistohlkors, A. Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995. S. 249–260.
- Karjahärm**, Toomas; **Sirk**, Väino. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Eesti entsüklopeediakirjastus 1997.
- Karjahärm**, Toomas; **Sirk**, Väino. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 2001.
- Kadak**, K. Linnade sündimisest ja kasvamisest. Sirvilauad 1905. Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus. Lk 18–27.
- Kenkmann**, Paul, **Saarniit**, Jüri (koost). Longituuduuringused: kogemusi ja tulemusi. Tartu, 1998.
- Kibal**, Birgit. Rootsi bürokraatia peegeldus Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. // Läänemereprovintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16.—17. sajandil. Eesti ajalooarhiivi toimetised 8 (15). Tartu, 2002. Lk 179–187.

- Kirby**, David. The Baltic World 1772–1993. Europes Northern Periphery in an Age of Change. London and New-York: Longman, 1999.
- Kriis**, Leili. Richard Thoma, uurija ja eksperimentaator. // Ajalooline Ajakiri. 1/2 (116/117). Lk 133–148.
- Krikser**, Thomas. Ein interpretatives Modell zur Erklärung von unterschiedlichen Bildungschancen. www.astafu.de/inhalte/publikationen/hopo/umbruch/habitus (01.05.2005).
- Kolde**, Theodor. Die Universität Erlangen unter dem Hause Wittelsbach 1810–1910. Nachdruck der Ausgabe von 1910. Erlangen, 1991.
- Kongo**, Linda. Johann Karl Friedrich Weihrauch — Tartu ülikooli esimene füüsikalise geograafia ja meteoroloogia professor. // tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 5. Tartu, 1977. Lk 123–137.
- Kruus**, Hans. Linn ja küla Eestis. Tartu, 1920.
- Kruus**, Hans. “Eesti professori” küsimus Tartu vene ülikoolis. // Hans Kruus. Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005. Lk 172–197 (esmatrük: Ajalooline Ajakiri. 1932).
- Kõiv**, Erna. Origins of Old Physical Instruments at Tartu University. // Annual 1996. Tartu, 1997. P. 42–50.
- [Kõiv, Erna]. XIX sajandi alguse füüsikariistu Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis. Tartu, 1989.
- Kõpp**, Juhan. Eesti üliõpilaste seltsi ajalugu. I. 1870–1905. Uppsala: EÜSi kirjastus, 1953.
- Körber**, Bernhard. Die Stadt Dorpat (Jurjev) in statistischer und hygienischer Beziehung. Jurjev, 1902.
- Körber**, Bernhard. Choleraepidemie in Dorpat 1893.
- Käbin**, Ilo. Die Medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets arsskrift. Supplementum 6/1986.
- Käer-Kingisepp**, Elise. Tartu ülikooli kroonustipendiaatide instituut (asutatud aastal 1819). // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. III. Tartu, 1975. Lk 90–98.
- Laagus**, Karl. Eesti ülikool Tartus: memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932. Tartu: Postimees, 1932.
- Laanekask**, Heli. Johann Samuel Friedrich Boubriigi kiri Karl Gottlob Sonntagile. / 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Lk 61–87.
- Laar**, Mart. Oleviku esimene tegevusaasta. // Acta Historica Tallinnensia. 2001. 5. Lk 75–91.
- Laar**, Mart. Heinrich Rosenthal ja tema ülevaade eetlaste rahvuslikust ärkamisest. / Heinrich Rosenthal. Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Laar**, Mart. Äratajad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005.
- Lauk**, Epp. Eesti ajakirjanduse arenguhooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. / Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu ülikooli kirjastus, 2000. Lk 9–42.
- Laur**, Mati. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000.
- Lenz**, Wilhelm. Baltischer Literatenstand. Marburg, 1950.
- Leppik**, Lea. Lehrstühle für römisch-katholische und griechisch-katholische Religion-sunterricht in der Universität Dorpat während des 19. Jahrhunderts. / Estnische

- Kichengeschichte im vorigen Jahrtausend. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 2001. Hrsg. Riho Altnurme. S. 125–137.
- Leppik**, Lea. Rektor Ewers. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001.
- Leppik**, Lea. Ein deutscher Professor in Russischem Reich. Über Leben und Werk des Historikers Gustav Ewers. / Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat. Hrsg. von Helmut Piirimäe und Claus Sommerhage. S. 111–139.
- Leppik**, Lea; **Järveldaid**, Peeter. Vene õigusajaloo koolkond Tartus ja professor Neumann. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997. 4 (22). Lk 12–22.
- Lepsius**, M. Rainer. Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit. // Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Hrsg. von Jürgen Kocka. Göttingen, 1987. S. 79–100.
- Liidemaa**, Helene. Tartu ülikooli meteoroloogia observatooriumi rajamine ja meteoroloogia areng Eestis aastail 1865–1918. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Lk 63–79.
- Liiv**, Otto. Eesti kannust võrsunud aadlimees. Tartu Ülikooli kuraatori, kindral Gustav v. Graffstömi päritolu ja tegevus (1784–1854). // Eesti Kirjandus. 1936. 4. Lk 174–183; 1936. 5. Lk 210–224.
- Lipp**, Martin. Masingite suguvõsa. Tartu, 1907.
- Lloyd**, Christopher. The structures of History. Blackwell, 1993.
- Lourenço**, Marta C. Between two worlds: The distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe. PhD dissertation. Conservatoire National des Arts et Métiers. Paris, 2005. <http://correio.fc.ul.pt/~marta/>
- Luiga**, Juhan. Mäss ja meelegaigus. Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1995.
- Lust**, Kersti. Riigimaade jagamisest õigeusklikele talupoegadele. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 4 (115). Lk 69–86.
- Luts**, Marju. Keiserlik Landesuniversität Läänemereprovintsidele. Tartu ülikooli õigus-teaduskonna struktuur 19. sajandi alguses. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 43–53.
- Luts**, Marju. Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 11–32.
- Luts**, Marju. Juhuslik ja isamaaline: Georg Friedrich v. Bunge provintsiaalõigusteadus. Doktoritöö. Tartu, 2000.
- Lõbu**, Terje. Mõnda Tartu ülikooli muusikaõpetajatest. // Teater. Muusika. Kino. 2004. 7. Lk 60–70.
- Martinson**, Helle. Tartu ülikooli keemiakabineti materiaalse baasi kujunemisest 1917. aastani. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. V. Tartu, 1977. Lk 72 (66–81).
- Meikar**, Toivo. Tartu ülikooli botaanikaiaia õpetatud aednikud (1803–1918). // Dendroloogilised uurimused Eestis III. Tallinn, 2002. Lk 61–73.
- Michelson**, Ruth. Raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter ehk raamatukogu sada aastat tgas. // Tartu ülikooli raamatukogu aastaraamat 2000. Tartu, 2001. Lk 135–187.
- Must**, Aadu. Eestlaste perekonnaloo allikad. Tartu, Kleio 2000.
- Must**, Aadu. Valla passiregistrid demomeetrilises uurimistöös. Kabala valla passi-register. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1994. 10. Lk 14–26.
- Mutt**, Oleg. Anglistika arengust Tartu ülikoolis. // tartu ülikooli ajaloo küsimusi. VII. Lk 51–58.
- Mägi**, Reet. Conservation et présentation du patrimoine de l'université de Tartu. // La revue. Musée des arts et métiers. No 43–44. Sept-Nov. 2005. P. 36–43.
- Mäsak**, Ene. Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870–1940. Tallinn, 1981.

- Mäelo**, Helmi. Eesti naine läbi aegade. Lund: Eesti kirjanike kooperatiiv, 1957.
- Neuper** (Hrsg.), Horst. Das Vorlesungsangebot an der Universität Jena von 1749 bis 1854. Teil I-II. Weimar: VDG, 2003.
- Noodla**, Kaja. Tartu ülikooli õppejõudude isiklike raamatukogude koostisest 19. sajandi I poolel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XIII. Tartu, 1983. Lk 11–21.
- Nuorteva**, Jussi. Practice Masters of the Royal Academy of Turku (Academia Aboensis, 1640–1827) — an international element in the Town of Turku. / Vana Tallinn. XVI (XX). Tallinn: Estopol, 2005. Lk 245–259.
- Nurmekund**, Pent. Romanistika Tartu ülikoolis. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu, 1975. Lk 168–175.
- Oberländer**, Erwin; **Wohlfart**, Kristine (Hrsg.). Riga. Porträt einer Vielvölkerstadt am Rande des Zarenreiches 1857–1914. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2004.
- Otter**, Margareete. Farmaatsia ja farmakognoosia ajaloost. Tartu, 1990.
- Otto**, Georg; **Hasselblatt**, Arnold. Von den 14000 Immatrikulierten Dorpats. Streifzüge in das „Album Academicum“ der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattiesen, 1891.
- Palm**, Ille. Meteoroloogia õpetamisest Tartu ülikoolis aastail 1919–40. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Lk 99–122.
- Piirimäe**, Helmut (koost). Tartu ülikooli ajalugu I. 1632–1798. Tallinn, 1982.
- Pintsaar**, Asta. Hugo Kapp (1826–1887). // Tartu ülikooli raamatukogu astaraamat 2001. Tartu, 2002. Lk 130–141.
- Pirsko**, Priit. Talurahva ootustest ja kartustest 1881. a rahvaloenduse päevil. // Kleio. Teaduslik populaarne ajaloo almanahh. 1989. 2. Lk 35–38.
- Pistohlkors**, Gert v. (Hrsg). Baltische Länder. Berlin: Siedler, 1994.
- Pistohlkors**, Gert v. Ständische, ethnische und nationale Argumentationen von deutschen Balten über Esten und Letten im 19. Jahrhundert. // Nordost Archiv. Neue Folge. B. VII. 1998. H. 1. S. 235–253.
- Prüller**, P. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi esimesel poolel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. V. Tartu, 1977. Lk 9–40.
- Prüller**, P. Füüsika Tartu ülikoolis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. VIII. Tartu, 1979. Lk 3–35.
- Pullat**, Raimo. Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Pullat**, Raimo. Lootuste linn. Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol, 2004.
- Pullat**, Raimo. Eesti linnarahvastik 18. sajandil. [Tallinn]: Olion, 1992.
- Pullat**, Raimo (koost). Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Pung**, Toomas. Meteorological instruments at the Physics Cabinet of the University of Tartu in 1842–1893. // Annual report. 1997. Tartu, 1998. P. 74–74.
- Põldmäe**, Rudolf. “Vanemuise” selts ja teater 1865–1880. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.
- Põldmäe**, Rudolf. Lisaandmeid Eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel. / Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn, 1977. Lk 25–66.
- Põldoja** Elle, **Simovart** Helle-Evi, **Kokk** Kersti, **Kolts** Ivo. Professor August Rauber ja anatoomia õppemuuseum. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIV. 200 aastat Vana-Anatoomikumi. Tartu, 2005. Lk 39–45.

- Raeff, Marc.** Understanding imperial Russia. State and Society in the Old Regime. New York, 1984.
- Raid, Lembit.** Tartu ülikooli usuteaduskond 1632–1940. Teatmik. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1995.
- Raid, Niina.** Tartu ülikooli maneež. // Ehitus ja arhitektuur. 1982. 2. Lk 12–19.
- Raid, Niina.** Tartu tänavad ja ehitised 16.-19. sajandini / Tartu Ülikool. Filosoofia-teaduskond. Ajaloo osakond. Tartu, 1995.
- Raid, Niina.** Tartu ülikooli kunstmuuseumi ajaloost 1803–1917. // Almanahh “Kunst”. 1968. Lk 32–38.
- Rauch, Georg v.** Frühe Ansätze für die Entstehung einer estnischen Mittelschicht Dorpat (Tartu) im 16. und 17. Jahrhundert. // Zeitschrift für Ostforschung. 1990. Jg. 39. H. 4. S. 504–520.
- Rauch, Georg v.** Dorpat: Stadt und Universität. / Aus der Baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1980. S. 369–389.
- Rauch, Georg v.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. [Essen, 1943] New-York, 1969.
- Raudsepp, Anu.** Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.
- Raun, Toivo U.** Social Change in Estland and Northern Livland, 1871–1897: The Limits and Uses of Census Data. / Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Ed. G. v. Pistohlkors, A. Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995. S. 85–102.
- Raun, Toivo U.** Estonia and the Estonians. Second Edition. Stanford, California, 1991.
- Raun, Toivo U.** Culture wars in Estonia at the beginning of the 20th century. // Acta Historica Tallinensia. 2000. 4. P. 49–58.
- Reinthal, Ernst v.** Ideen über Geist und Bedeutung des Beamtenwesens. Dorpat, 1846.
- Rennit, Marge.** Tartu magistraadi varaloendite kasutamise linna olme ja materiaalse kultuuri ajaloo uurimisel (19. sajandi I. pool). Tartu, 2001.
- Riga im Prozess der Modernisierung. Studien zum Wandel einer Ostseemetropole im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Hrsg. Eduard Mühle, Norbert Angermann. Marburg, 2004.
- Robbins, Derek.** Bourdieau and culture. London: SAGE, 2000.
- Rogger, Hans.** Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881–1917. London and New York, s.a.
- Rohtla, Geiu.** Tartu kontserdielu korraldus XIX sajandi esimesel veerandil. // Teater. Muusika. Kino. 2002. 10. Lk 48–55.
- Rosenberg, Tiit.** Liphartid Liivimaa mõisnikena. I, II, III. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1994. 9. Lk 12–15; 1996. 2 (16). Lk 19–23; 1997. 3 (21). Lk 8–17.
- Rosenthal, Heinrich.** Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inim põlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Roosileht, Katrin.** Vaeslastekohtud. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003. // Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 11(18).
- Rootsmäe, Lidia.** Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn: Valgus, 1987.
- Ruegg, Walter (Hrsg).** Geschichte der Universität in Europa. Themen, Probleme, Entwicklungen. Bd. II. Von der Reformation bis zur Französischen Revolution.

- München: Beck, 1996; Bd. III. Vom 19. Jh bis zum Zweiten Weltkrieg (1800–1954). München: Beck, 2004.
- Rüschmeyer**, Dietrich. Bourgeoisie, Staat und Bildungsbürgertum. Idealtypische Modelle für die vergleichende Erforschung von Bürgertum und Bürgerlichkeit. // Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Hrsg. V. Jürgen Kocka. Göttingen, 1987. S. 101–120.
- Rutiku**, Siret. 200 Jahre Germanistik in Tartu/Dorpat. Ein Historischer Überblick. / Germanistik in Tartu/Dorpat. Rückblick auf 200 Jahre. Hrsg. Siret Rutiku, Rene Kegelmann. Tartu 2003. Lk 20–69.
- Salupere**, Malle. Mõnda Tartu õigeusu kirikute ajaloost. / Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1998. Lk 219–226.
- Salupere**, Malle. Unustatud sõprussidemed. / Tõed ja tõdemused. Lk 274–276.
- Salupere**, Malle. Professor Andrei Kaissarov Tartus. / Tõed ja tõdemused. Lk 236–254.
- Salupere**, Malle. Meie Alma materi tähtpäevadest 19. sajandil. / Tõed ja tõdemused. Lk 325–330.
- Salupere**, Malle. Eesti (?) kunstnik Mihhail Lebedev (16.11.1811–23.07.1837). / Tõed ja tõdemused. Lk 304–315.
- Salupere**, Malle. Baltisaksa laulupeod Tallinnas — meie laulupidude eelkäijad. / Tõed ja tõdemused. Lk 170–178.
- Samm**, Tiina; **Seemen**, Virge; **Tankler**, Hain; **Raal**, Ain. Farmaatsiatiiliõpilased Tartu ülikoolis 1802–1889. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIII. Tartu, 2004. Lk 103–114.
- Schatkowsky**, Ralph. Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Westpreussen und Galizien. Ein Vergleich. / Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Regionen ethnischer Diversität. Ein Regionaler Vergleich zwischen Westpreussen und Galizien am edne des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. Hrsg. Ralph Schatkowsky und Michael G. Müller. Marburg: Herder Institut, 2004. S. 29–62.
- Schirren**, Carl. Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 7. Riga, 1854. S. 41–68.
- Schmeiser**, Martin. Disposition und Position. Motivlagen der Berufseinmündung von Krankenschwestern und ihr Wandel (1890–1990). // Arbeit. H. 4. Jg. 6 (1997). S. 392–411. www.zeitschriftarbeit.de/does/4-1997/schmeise.pdf. (01.05.2005).
- Schröder**, Gerhard. Im Dienst der Alten Ordnung. Goethe als Politiker — ein Staatsbeamter wider den „Parteigeist“. // Zeitung für linke Debatte und Praxis. Nr. 429. 26.08.1999. www.akweb.de/ak_s/ak429/06.htm. (01.05.2005).
- Siilivask**, Karl (koost). Tartu ülikooli ajalugu II. 1799–1918. Tallinn, 1982.
- Sirk**, Väino. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemise algus: 1850–1860. aastad. / Seltid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu-Tallinn, 1995. Lk 75–96.
- Sirk**, Väino. Haritud eestlased Eesti linnades 1850.-1880. aastatel. // Acta Historica Tallinnensia. 1998. 2. Lk 3–34.
- Stearns**, Peter N. European Society in Upheaval. Social History since 1800. New-York, 1967.
- Stradinsh**, Janis. Tartu ülikool Läti teadusajaloos. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 219–230.

- Tamul**, Sirje. Naisüliõpilased Tartu ülikooli üliõpilaskonnas 1905–1918. / Vita academica, vita feminae. Tartu, 1999. Lk 93–126.
- Tamul**, Sirje. Eraülikool ja kõrgemad naiskursused Tartus. / Vita academica, vita feminae. Tartu, 1999. Lk 127–141.
- Tamul**, Sirje. Testimonium paupertatis — üliõpilase sotsiaalse päritolu peegel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXXIII. Tartu, 2004. Lk 84–102.
- Tamul**, Villu. Das Professoreninstitut und der Anteil der Universität Dorpat/Tartu an den russisch-deutschen Wissenschaftskontakten im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. // Zeitschrift für Ostforschung. 1992. H. 4. S. 525–542.
- Tamul**, Villu. Tartu ülikool 19. sajandil — Balti või impeeriumiülikool. // Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koost. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Lk 73–95
- Tammiksaar**, Erki. Ullmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. a novembris. // Akadeemia. 1999. 12. Lk 2575–2595.
- Tammiksaar**, Erki. Tartu ülikooli zooloogiakateedri eellugu ja rajamine. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2. Lk 49–58.
- Tammiksaar**, Erki. Tartu ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 4 (111). Lk 5–28.
- Tankler**, Hain; **Kuznetsova**, Zoja. Tartu teadlased ja Venemaa meteoroloogiakeskus — Füüsika Peaobservatoorium. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Geofüüsikaliste uurimistööde ajaloost. Tallinn, 1992. Lk 7–19.
- Tankler**, Hain. Tartu ülikooli kasvandikud Saksamaa kõrgkoolide õppejõududena. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 207–218.
- Tankler**, Hain. Tartu ülikooli kasvandikud — NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmed. Tartu, 1982.
- Tankler**, Hain; **Rämmer**, Algo. Tartu University and Latvia: with an emphasis on relations in the 1920s and 1930s. Tartu, 2004.
- Tannberg**, Tõnu. Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Tartu: Eesti Ajaloorhiiv, 1996.
- Tannberg**, Tõnu. Der Feldzug von Dorpat nach Paris. Die Geschichte des Freicorps Nieroth 1812–14. // Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat. Hrsg. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, 1998. S. 140–162.
- Tannberg**, Tõnu. Sõjateaduse õpetamisest Tartu ülikoolis aastatel 1802–1830. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 33–48.
- Tannberg**, Ene; **Tannberg**, Tõnu. Rahvaloenduste algusaastatest Eestis. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1989. 2. Lk 29–34.
- Tannberg**, Tõnu (koost). Tartu Maa Rahva Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Tartu, 1998.
- Tarand**, Andres. Meteoroloogilised vaatlused Eestis enne 1850. aastat. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. VIII. Lk 30–50.
- Tartu. Tartu linnauurimise toimkonna väljaanne. Tartu, 1927.
- Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koost. Heivi Pullerits. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Tartu ülikooli kliinikum 200. Tartu, 2004.
- Tering**, Arvo. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. // Eesti Ajaloorhiivi toimetised. 8 (15). Lk 81–156.
- Tering**, Arvo. Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekud Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel. // Muinasaja loojangust iseseisvuse läveni. Tartu, 2001. Lk 336–440.

- Thadden**, Edward C. (Ed.), coauthors: Michael H. Haltzel, C. Leonard Lundin, Andrejs Plakans. Russification in the Baltic provinces and Finland, 1855–1914. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Thadden**, Edward C. Russias Western Borderlands, 1710–1870. New-Yersy: Princeton University Press, 1984.
- Titze**, Hartmut. Bildungskrisen und sozialer Wandel 1780–2000. // Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft. 2004, 30. Jg. H. 2. S. 339–372.
- Tobien**, Alexander. Das Ostseekomitee. // Baltische Monatsschrift. 1908. H. 2. S. 73–84.
- Toomsalu**, Maie. Tartu ülikooli Vana Anatoomikumi professorid. Tartu, 2002.
- Traat**, August. Vallakohus Eestis: 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Tõnisson**, Ilmar. Üliõpilaskond Tartu saksa ülikoolis 1802–1889. / Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Toim. Juhan Vasar. Tartu üliõpilaskonna kirjastus. Tartu, 1932. Lk 15–54.
- Ueber die Universitäten in Deutschland, besonders in den Königlichen Preussischen Staaten. Mit ausführlichen Vorschlägen, wie sie vom Grunde aus verbessert werden können. Von einem Sachkundigen Manne. Berlin, 1798.
- Vaga**, Voldemar. Tartu ülikooli arhitektid. Tartu, 1928.
- Vaga**, Voldemar. Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn, 1977.
- Valga linna ajalooost 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939 / [koostanud Esta Mets, Tiit Rosenberg ja Mari Juzar]. Valga muuseumi aastaraamat 2000. Valga : Litero, [2001].
- Vasar**, Juhan (toim). Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses Eesti üliõpilaskonna ajalooga. Tartu: Tartu üliõpilaskonna kirjastus, 1932.
- Viiralt**, Mare; **Kriis**, Leili. Tartu ülikooli *Theatrum Anatomicum*. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIV. 200 aastat Vana-Anatoomikumi. Tartu, 2005. Lk 10–21.
- Wacquant**, Loic. Durkheim and Bourdieu: the common plinth and its cracks. / Reading Bourdieu on Society and Culture. Ed. Bridget Fawler. Blackwell Publishers, 2000. P. 105–120.
- Wagener**, Silke. Pedelle, Magde und Lakaien: Das Dienstpersonal an der Georg-August-Universität Goettingen 1737–1866. Göttingen, 1996.
- Weber**, Max. Võimu ja religiooni sotsioloogias. Tlk. Henn Käärrik, Jaan Isotamm. Tallinn: Vagabund, 2002.
- Whelan**, Heide W. The Debate on Women's Education in the Baltic Provinces, 1850 to 1905. / Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Ed. G. v. Pistohlkors, A. Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995. S. 163–180.
- Wilde**, Peter. Canalisation und Wasserleitung für Dorpat. Dorpat: Laakmann, 1891.
- Wittram**, Heinrich. Glaube und Wissenschaft. Die Geschichte der Universitätskirche und -gemeinde in Dorpat 1847–1921. // Zeitschrift für Ostforschung. 1992. 4 (41). S. 543–566.
- Wittram**, Reinhard. Drei Generationen. Deutschland-Livland-Rusland 1830–1914. Göttingen, 1949.
- Weniger**, Bettina. Fragende Wissenschaftler und geniale Handwerker. / <http://www.tu-berlin.de/presse/tui/97jul/assmann.htm>. (5.3.2005).
- Wrangell**, G. v. Krankenpflege als Lebensberuf und Familienpflicht. // Baltische Monatsschrift. Riga, 1913. Bd. LXXVI. S. 49–60.

- Абалакин, В.К., Капцюг, В.Б., Копылов, И. М., Кузнецова, А. Б., Лавринович, К. К., Московченко, Н. Я., Невская, Н. И., Положенцев, Д. Д., Толбин, С. В., Чубей, М. С.** Династия астрономов из рода Струве./ Немцы и развитие образования в России (сборник научных трудов). Под. ред. Г. И. Симягина. Санкт-Петербург, 1998. С. 251–278.
- Архипова, Т. Г., Румянцева, М. Ф., Сенин, А. С.** История государственной службы в России. XVIII–XX века. Москва, 1999.
- Беккер, Сеймур.** Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2004.
- Бренева, И. В.** История инструментальной палаты Петербургской Академии наук. СПб: Наука, 1999.
- Булгакова, Л. А.** Служебные права врачей в царствование Николая I. / Из истории Русской интеллигенции. Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. Санкт-Петербург, 2003. С. 349–374.
- Ганелин, Р. Ш.** Тартуское студенчество на пороге XX века. СПб: Дмитри Буланин, 2002.
- Георгиевский, А. С., Лопатенок, А. А.** Роль медицинского факультета Тартуского (Дерптского) университета в подготовке военных врачей и развитии военной медицины в России. // Тартуский государственный университет. История развития, подготовка кадров, научные исследования. III. Медицина, биология, физическая культура. Тезисы докладов Всесоюзной (XIII Прибалтийской) конференций по истории науки, посвященной 350-летию Тартуского государственного университета. Тарту, 1982. С. 24–35.
- Дуличенко, Александр.** Славянское языкознание в Тату в XIX – XX вв. // 200 лет русско-славянской филологии в Тарту. Slavica Tartuensia V. Tartu, 2003. С. 31–68.
- Иванов, А. Е.** Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва, 1991.
- Иванов, А. Е.** Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба. Москва, 1999.
- Иссаков, С., Сигалов, П.** Польские студенческие организации в Тартуском университете в XIX веке. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu 1975. Lk 123–131.
- Иссаков, Сергей.** Воспитанники Тартуского университета — переводчики и популяризаторы русской литературы на западе. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. VII. Lk 177–185.
- Иссаков, Сергей.** Основные этапы развития русского литературоведения в Тартуском университете (1802/03–1950. гг.). // 200 лет русско-славянской филологии в Тарту. Slavica Tartuensia V. Tartu, 2003. С. 14–30.
- Иссаков, Сергей.** Бессарабские студенты в Тарту и их участие в местном революционном движении. // Tartu ülikooli toimetised. Vihik 340. Tartu, 1974. С. 117–156.
- История Вильниусского университета (1579–1979). Вильнюс: Моклас, 1979.
- Калнин, Виктор.** Научная деятельность в области медицины в Тартуском университете в XVII и в начале XVIII столетии. // Тартуский государственный университет. История развития, подготовка кадров, научные исследования. III.

- Медицина, биология, физическая культура. Тезисы докладов Всесоюзной (XIII Прибалтийской) конференций по истории науки, посвященной 350-летию Тартуского государственного университета. Тарту, 1982. С. 3–14.
- Желнин, Г. А.** Астрономическая обсерватория Тартуского (Дерптского, Юрьевского) университета 1805–1948. Исторический очерк. W. Struve nimelise Tartu Astrofüüsika observatooriumi publikatsioonid. Kd. XXXVII. Tartu, 1969.
- Миронов, Борис.** Русский город в 1749–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990.
- Миронов, Борис.** Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1, 2. Ст. Петербург, 1999.
- Многонациональный Петербург. История. Религия. Народы. Ст. Петербург, 2002.
- Петухов, Евгений.** Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802–1902). Т. I (1802–1865), Т. II (1865–1902). Юрьев, 1902.
- Путеводитель и справочная книжка по Юрьевскому университету. Юрьев, 1904.
- Крезьберг, Тийт.** Социальное расслоение крестьянства в южной Эстонии в конце XIX века. Таллин: Ээсти Раамат, 1980.
- Степанов, В. П.** (сост.). Русское служилое дворянство второй половины XVIII века (1764–1795). Академический проект. СПб, 2003.
- Тургенев, Николай.** Россия и русские. Москва, 2001 (La Russie et les Russes. Paris, 1847).
- Шепелев, Л. Е.** Чиновный мир России XVIII — начало XX в. Санкт-Петербург, 1999
- Шмит, С. О.** Общественное самосознание российского благородного сословия. XVII — первая треть XIX века. Москва: Наука, 2002.
- Хартанович, М. Ф.** Система присвоения ученых степеней в России первой половины XIX в. / Из истории Русской интеллигенции. Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. Санкт-Петербург, 2003. С. 340–348.
- Хартанович, М. Ф.** Ученое сословие России. Императорская Академия наук второй четверти XIX в. Санкт-Петербург: Наука, 1999.
- Хобсбаум, Эрик.** Век революций. Европа 1789–1848. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
- Хобсбаум, Эрик.** Век капитала. Европа 1848–1875. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
- Хобсбаум, Эрик.** Век империй. Европа 1875–1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.

LISAD

Lisa 1. Nimekirjad abiõppejõududest ja kantseleitöötajatest*

Lektorid

Prantsuse keele lektorid

- ?–1703 Heinrich Ulrich Schluter (?–1703)
- 1701–09 Jacques Massot
- 1803–25 Louis Vallet des Barres (1766–1825)
- 1825–61 Charles Pezet de Corval (1800–61)
- 1861–94 August Saget (1820–vähemalt 1902)
- 1899–1901 Etienne Rocher (1847–1901)
- 1902–09 Frederic August Saget (1858 – vähemalt 1909)
- 1910–14 Paul Tacchella (?–1914)
- 1915–16 Rafael Apelle (1887–?)

Itaalia keele lektorid

- 1804–06 Benjamin Beresford, kt (1750–1819)
- 1814–18 Pastore Ettore Morelli
- 1820–28 Karl Eduard Raupach (1794–1882)
- 1831–56 Amadeo Buraschi (?–1859)
- 1866–77 Karl Eduard Raupach (1794–1882)
- 1879–84 Domenico de Vivo (1840–97)

Inglise keele lektorid

- 1803–06 Benjamin Beresford (1750–1819)
- 1806–12 John Alexander Montague (1772–?)
- 1822–36 Johann Friedrich Thörner (?)
- 1837–58 John Jacob Dede (1796–1875)
- 1859–61 Alexander Emil Serenus v. Kiel (1799–?)
- 1861–71 Thomas Green (1838–?)
- 1875–79 Robert Boyle (1842–?)
- 1886–92 Julius Färber (1847–?)
- 1895–1908 vakants — V. Rollestone valiti, kuid ei ilmunud kohale
- 1909–14 Leonhard Owen (1851–1915)
- 1916–17 Einhard Andersen (1850–?)

* Isiku nime ees on tööaastad Tartu ülikoolis vastavas ametis, nime järel eluaastad. Isikud, kes on töötanud mitmel kohal, on esitatud iga ameti all uuesti. Koostamise alus: ülikooli isikkoosseisud, loengukavad, isikutoimikud.

Saksa keele lektorid

- 1802–19 Karl Friedrich Ludvig Petersen (1775–1819)
- 1819–21 August Heinrich v. Weihrauch (1788–1865)
- 1821–46 Karl Eduard Raupach (1794–1882)
- 1846–51 Victor Amandus Hehn (1813–90)
- 1852–65 August Riemenschneider (1815–98)

Vene keele lektorid

- 1802–04 Joseph Antonius Jellachich
- 1804–22 Johann Friedrich Thörner
- 1822–25 Friedrich Georg v. Bunge (1802–97)
- 1825–37 Aleksander Tichvinsky
- 1837–58 Ivan Pavlovski (1800–69)
- 1859–66 Gustav Scheffler (1826–1900)

Eesti keele lektorid

- 1803–09 Friedrich David Lenz (1745–1809)
- 1810–17 Georg Philipp August v. Roth (1783–1817)
- 1817–22 Ludvig Wilhelm Moritz (1777–1830)
- 1826–37 Johann Samuel Boubrig (1788–1852)
- 1837–41 Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–41)
- 1842–50 Friedrich Robert Faehmann (1798–1850)
- 1851–74 Karl Ferdinand Mickwitz (1810/13–80)
- 1874–86 Mihkel Veske (1843–90)
- 1851–1909 Karl August Hermann (1851–1909)
- 1909–24 Jaan Jõgever (1860–1924), viimased 5 a professor

Läti keele lektorid

- 1803–47 Otto Rosenberger (1769–1856)
- 1851–74 Hermann Clemenz (1818–74)
- 1874–1918 Jekabs Lautenbachs (1847–1928), ühtlasi võrdleva keeleteaduse eradotsent

Kunstiõpetajad

Tantsuõpetajad

- 1691–1706 Philippe Bazancourt
- 1803–16 Jean Louis Chevalier (?–1816)
- 1817–28 Felix Pelabon
- 1828–56 David Tyron (1799–1856)
- 1858–72 Karl Jordan
- 1873–90 Rudolf Eberhard (?–1890)

Vehklemisõpetajad

1690–93 Chemnitz (?–1693)
1695–1710 Pierre de Maret
1812 Johann Matelin
1816–24 Alexandre Dufour
1835–51 Alexander Malström (1805–51)
1851–78 Georg Knigge (1806–78)
1878–84 Paul Buro

Ratsutamisõpetajad

1800–33 Justus v. Daue (1780–1845?)
1833–72 Rudolf v. Daue (1805–95)
1872–73 Rene v. Wulf
1873–77 Theodor Rosenpflanzler
1877–81 Benjamin Liphart
1881–92 Friedrich Block

Ujumisõpetajad

1829–39 Franz Daniel Stöckel
1840–41 Theodor Stöckel (1808–41)
1841–61 Alexander Stöckel (1815–61)
1862–64 Adolf Stöckel (?–1864)
1869–82 Ivan Krivorutschenko-Ordalinoff, koosseisuväline
1882–92 Peter Bahrs, koosseisuväline

Võimlemisõpetajad

1819–42 prof Karl Eduard Raupach, koosseisuväline
1855–62 prof Leopold Schroeder, koosseisuväline
1862–67 Julius Richard Reinhard, koosseisuväline
1868–70 Karl Haupt
1870–78; 1884–89 Friedrich Wilhelm Paul Buro
1890–91 Ernst Sigismund Drewes
1891–1905 Aleksander Punga

Muusikaõpetajad

1807–15 Heinrich Fricke (?–1839)
1815–39 Nikolai Thomson (?–1839)
1839–79 Friedrich Brenner (1815–98)
1878–85 Heinrich Zöllner (1854–?)
1885–93 Hans Harthan

Joonistamisõpetajad

1693–? Hans Christian Psoliman
1803–38 Karl August Senff (1770–1838)

1838–51 August Matthias Hagen (1794–1878)
1854–91 Woldemar Friedrich Krüger (1807–94)

Religiooniõpetajad

Katoliku usuõpetajad

1849–51 Josef Beržanski
1851–54 Felix Kamenecki
1854–60 Alfons Leštšinski
1860–63 Heinrich Kossowski
1863–67 mag. Casimir Soroczynski
1867–68 Carl Marzinkiewicz
1869–73 kanoonik Eduard Landsberg
1873–74 mag. Adolph Martinoff
1874 Aloys Amman
1875 Eduard Glass
1876–92 mag. Christophor v. Pietkiewitsch
1892–93 mag. Aleksander Pljatpir

Vene õigeusu usuõpetajad

1834–38 Pjotr Karzov
1838–50 protohierei Fjodor Berezkoj (?–1854)
1850–84 mag. Pjotr Aleksejev (1822–84)
1885–92 Pavel Obratsov (1840–95)
1892–1918 Arseni Tsarevski (1853–?)

Luterlikud ülikoolipastorid

1847–53 Theodosius Harnack (1817–89)
1856–65 Arnold Christiani (1807–89)
1866–75 Johannes Matthias Lützens (1829–94)
1875–1902 Ferdinand Hörschelmann (1833–1902)
1902–19 Traugott Hahn (1848–1919)

Kantseleipersonal

Raamatukogu sekretärid ja raamatukoguhoidjad (kuni 1826 ühtlasi tsensuurikomitee sekretär)

1800–17 Karl Friedrich Petersen (1775–1822)
1822–26 Carl Georg v. Peetz
1826–35 Karl Anders (1764–1835)
1835–71 Emil Anders (1806–87), alates 1860 raamatukoguhoidja
1853–87 Hugo Kapp (1826–87)

1887–1908 Wolfgang Schlüter (1848–1919)
1908–18 Aleksander Rastorgujev (1860–1918?)

Sündikud

1800/1802 Carl Meyer (1757–1817)
1801–1812, 1819–26 Otto Sigismund v. Ungern–Sternberg (1779–1861)
1812–19 Karl Wilhelm Friedrich Hetzel (1786–1832)
1826–48 Karl Friedrich von der Borg (1794–1848)
1851–69 Theodor Beise (1818–78)
1869–72 kt–na prof Carl Erdmann (1841–98)
1872–82 Nikolai Sigismund Lieven (1844–?)
1882–84 kt–na dots Carl Bergbohm (1849–1927)
1885–87 Guido Block (1843–1889)
1887–1889 Karl Rochlitz (1862–?)

Nõukogu ja valitsuse sekretärid

1800–27 Hermann Frisch (1772–1827)
1827–68 Karl v. Forestier (alates 1843 ainult nõukogu) (1798–1868)

Nõukogu sekretärid

1843–68 Karl v. Forestier (vt nõukogu ja valitsuse sekr.)
1869–70 Emil Wegener (1808–71)
1871–76 Adalbert Heinrichsen (1843–?)
1876–1907 Gustav Treffner (1848–1907)
1907–09 Aleksander Bokovnev
1910 Boris Kolenko
1911–16 Vassili Voznessenski

Valitsuse sekretärid

1843–70 Johann Philipp Wilde (1796–1870)
1870–85 Guido Block (1843–89)
1885–98 Fromhold Tomberg (1850–?)
1898–1911 Herbert Schulz (1861–1911)
1912–13 Vladimir Hižinski
1915 Nikolai Podbelski
1916 Ferdinand Lambert, kt

Ülikooli kohtu notarid

1800–05 Hermann Frisch (ühendatud nõukogu sekretäri tööga)
1805–09 Friedrich August Schmalzen (1788–1822)
1810–11 Carl August Rinne (1789–1838)
1811–41 Carl v. Witte (1789–1866)
1844–50 Julius Schröder
1854–65 Aleksander Wulffius (1820–84)

Üliõpilasasjade ja ülikooli kohtu sekretärid
1865–67 Aleksander Wulffius vt ülikooli kohtu notarid
1867–72 Nikolai Sigismund Lieven (1844–?)
1872–74 Wilhelm Grundmann (1840–?)
1874–76 Gustav Treffner vt nõukogu
1876–78 Richard Ruetz (1850–?)
1878–85 Fromhold Tomberg
1885–1907 Aleksander Bokovnev
1908–14 Nikolai Beldjugin kt
1915–16 Aleksei Pjatnitski

Rentei ja ökonoomiasekretärid
1802–13 Johann Hehn
1813–17 Otto Kircheisen

Rentei sekretärid
1817–22 Johann Vorthmann
1822–43 Gustav v. Forestier
1846–79 Wilhelm Seezen, alates 1865 arveametnik (1806–79)
1846–65 rentei raamatupidaja Emil Wegener, 1865–68 arveametnik
1868–1914 Jakob Jakobson, arveametnik (1840–?)

Arhivaarid
1820–22 Ludvig v. Maydell (1795–1846)
1834–46/49 Emil Wegener (1808–71)
1849–54 Aleksander Wulffius vt üliõp. ja kohtu sekr.
1855–92 Franz Eduard Reissner (1827–?)
1892–94 Viktor v. Grewingk (1854–?), hiljem Tartu linnapea
1894–1918 Georg Sabler

Õppetöö tugipersonal

Õpetatud apteeker
1855–66 Friedrich Beckmann (1818–?)
1868–91 Emil Masing (1839–98)
1891–96 Rudolf Johann August Greve (1854–?) – farm inst koosseisus
1897–1900 kohta pole
1901–15 Johann Robert Schindelmeiser (1868–?) 1915. a-st vanemassistent

Kliinilise apteegi juhatajad (alates 1849 proviisorid)
1819–1825 Eduard Wilhelm Bahr (1795–?)
1826–49 Eduard Salemann
1849–50 Ludvig Ecklon

1851–52 Leonhard Hollmann kt
1865 Emil Bienert
1866–68 Emil Masing
1869–70 Ludvig Pfeffer
1870–71 Ferdinand Weigelin
1875–77 Johann Eduard Marquis
1877–81 Eduard Hirschsohn
1881–82 Karl Thomson
1882–85 Richard Thal
1885–86 Paul Nass
1886–88 Karl Gustav Bönig
1888–96 Ernst Julius Bellen
1897–99 Johann Okerblom
1899–1901 Alexander Wachs
1901–03 Johann Friedrich Masing
1903–07 Alexander Melkert
1908–10 Valentin Haupt
1911–18 Johannes Stamm, hiljem farmaatsiainstituudi direktor

Ämmaemandad

1806–14 Anna Scheckel (s. Stierlein)
1814–23 Anna Downenick
1823–47 Anna Gerchen
1848–58 Agathe Tebell
1858–81 Elisabeth Höhnsen (s. Metzger), ühtlasi Tartu kreisiämmaemand
1882–85 Henriette Hofmann
1886–1918 Hilda Umbliä

Botaanikaia direktorid

1803–09 Gottfried Albert Germann (?–1809)
1810–36 Carl Christian Friedrich Ledebour (1785–1851)
1836–67 Alexander v. Bunge (1803–90)
1868–74 Heinrich Moritz Willkomm (1821–95)
1874–95 Edmund Russow (1841–97)
1895–1914 Nikolai Kuznetsov (1864–
1915 Nikolai Popov kt

Botaanikaia direktoriabid

1833–35 Ernst Rudolf v. Trautwetter (1809–1889)
1835 Carl Ratzleff
1835–36 Carl Hermann Bluhm
1836 Anton Bäernhoff
1836–46 Friedrich Julius Seezen
1848–50 Friedrich Kupffer (1813–?)

1850–52 Karl Johann Maximowicz
1856–59 Carl Friedrich Schmidt (1832–?)
1859–61 Theopil Bienert (1859–61)
1862–63 Bernhard Stelling
1864–65 Leopold Gruner
1865–74 Edmund Russow (1841–97)
1874–79 Constantin Winkler
1879–95 Johannes Klinge (1851–1902)
1895–1902 Nikolai Busch (1869–?)
1902–13 Boleslav Hryniewiecki
1914–15 Nikolai Popov (kt, 1915 vanemassistent)

Õpetatud aednikud

1803 Johann Ferdinand Kieser
1805–13 Johann Anton Weinmann (1782–1858)
1813–14 Albert Natusch
1814–16 Carl Neumark
1818–20 Ludvig Riedel
1821 Louis Autem
1825–32 Heinrich Gebhardt
1833–34 Wilhelm Günter
1834–76 Wilhelm Eduard Stelling (1813–?)
1876–96 Carl Bartelsen (1851–?)
1896 Heinrich Siesmeyer
1897–98, 1900–03 Ants Murjan
1899 Mihhail Fedossejev
1903–05 Waclaw Zaikowski
1905–06 Viktor Jäger
1906–08 Arthur Michels
1908–14 Jan Muszynski
1914–23 Jaan Ranna (1881–1936)

Tähetorni direktorid

1811–18 Johann Sigismund Huth (1763–1818)
1820–39 Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864)
1840–64 Johann Heinrich Mädler (1794–1874)
1865–72 Thomas Clausen (1801–1885)
1872–94 Peter Carl Ludwig Schwarz (1822–1894)
1894–1908 Grigori Levitski (1852–1917)
1908–18 Konstantin Pokrovski (1868–1945)
1919–48 Taavet Rootsmäe (1936. aastani David Rootsmann) (1885–1959)

Observaatorid

1811–13 Magnus Georg Paucker (1789–1855)
1811–20 Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864)

Assistendid

1821–23 Ernst Wilhelm Preuss (1793–1839)
1825–27 V. Fjodorov
1828–32 Uno Wilhelm Pohrt (1813–85)
1833–39 Georg Thomas Sabler (1810–64)
1839–40 A. Savitš

Observaatorid

1827–39 Ernst Wilhelm Preuss (1793–1839)
1842–65 Thomas Clausen (1801–85)
1865–72 Peter Carl Ludwig Schwarz (1822–94)
1873–76 Heinrich Bruns (1848–1919)
1876–79 Johann Oskar Backlund (1846–1916)
1879–83 Anders Lindstedt (1854–1939)
1884–85 Karl Ernst Albrecht Hartwig (1851–1923)
1886–94 Gustav Wilhelm Ludvig Struve (1858–1920)
1894–1908 Konstantin Pokrovski (1868–1945)
1908–12 Aleksander Orlov (1880–1954)
1913–18 Erich Karl Wilhelm Schönberg (1882–1965)

Konservaatorid zooloogiamuuseumis

1846–47 Robert Funke
1848–62 Jegor Filippov
1862–75 Valerian Russow
1871–76 Georg Seidlitz, ainult mardikaliste kogud
1877 Franz Sintenis (1866–?), ainult mardikaliste kogud
1881 Alexander Brock, kt
1885 Paul Lakschewitz, kt
1887–89 Paul Knüppfer
1889–91 Ferdinand Schmidt
1892–94 Eduard Stieren
1896–97 Šulim Benderski
1897–98 Jan Muszynski, kt
1899–1901 Erich Mattiesen, kt
1902–06 Ervin Taube, kt (1878–1933)
1907–14 Oskar v. Törne, kt
1915–17 Mihkel Leppik

Keemiakabineti direktorid (kuni 1844 keemia- ja farmaatsiakabinet)
1802 Heinrich Gottlob Arzt (?–1802)
1803 Alexander Nicolaus Scherer (1771–1824)
1804–14 David Hieronymus Grindel (1776–1836)
1814–21 Johann Emmanuel Ferdinand Giese (1781–1821)
1823–28 Gottfried Wilhelm Osann (1797–1866)
1828–51 Carl Christian Traugott Friedemann Goebel (1794–1851)
1852–92 Carl Ernst Heinrich Schmidt (1822–94)
1892–1902 Gustav Tammann (1861–1938)
1904–08 Lev Pissarževski (1874–1938)
1908–18 Aleksandr Bogojavlenski (1868–1938)

Keemiakabineti laborandid ja direktoriabid

1804–21 Bernhard Elsingk (laborant, alates 1810 inspektor)
1844 Heinrich Wilhelm Struve
1846 Adolf Lehbort
1847 Rudolf Lehbort
1858 mag Adolf Goebel
1865 cand Alphons Kuhlberg
1865 lab, 1866–88 dir. abi Johann Lemberg (1842–1902)
1866 lab Julius Schröder
1870 lab cand August Kupffer
1875 lab cand Theodor Senff
1881 lab dr Wilhelm Ostwald
1882 lab, 1888–92 dir. abi – cand Gustav Tammann
1896–1905 lab Aleksander Bogojavlenski
1897–1908 dir. abi Georg Landesén
1906 lab Reinhard Hollmann
1907 lab Vassili Borodovski
1908–14 lab Nikolai Vinogradov, 1915. a-st vanemassistent
1909–11 dir. abi Reinhard Hollmann
1912–14 dir. abi Nikolai Kulšašev, 1915. a-st vanemassistent

Farmaatsiainstituudi laborandid

1843–45 Wilhelm Luppian
1845–51 Eduard Hollmann
1855–58 Leonhard Hollmann
1858–62 Albinus Johanson
1862–64 Robert Palm
1865–67 Eduard Renard
1868–69 Johannes Martenson
1869–73 Nikolai Günter
1873–78 Adolf Edwin Johanson (1844–?)
1880–84 Karl Mandelin (1854–?)

1884–88 Paul Birkenwald
1889–92 Eduard Hahn
1893–95 Nikolai Kromer
1896–97 Fjodor Gorbunov
1898–1900 Jevgeni Lutšinin
1901–08 vakants
1909–11 Viktor Skvortsov
1912–14 Jahn Maisiht, 1915. a-st vanemassistent

Käsitöölised ja kaupmehed

Arhitektid

1802–28 Johann Wilhelm Krause (1757–1828)
1835–37 Moritz Hermann Jacobi (1801–74)
1840–42 Löwener
1841–50 Christoph Conrad Stremme, Karl Winkler, David Oltow
1851–69 Karl Rathaus (1805–1872)
1872–74 Ferdinand Meyer
1874–78 Maximilian Rötšcher (1837–85), ühtlasi Tartu linnaarhitekt
1878–79 Konrad v. Sengbusch
1881–1906 Reinhold Ludvig Guleke (1834–1927)
1907–09 Viktor Kessler (1873–?)
1909–1911 Rudolf Moritz v. Engelhardt (1857–1913)
1911–18 Pavel Nikitin

Trükkalid

1632–35 Jacob Becker
1635–44 Michael Törlitz, Jakob Kamnitz (sell ja tema käealune)
1644–65 Johann Vogel
1690–1710 Johann Brendeken
1802–04 Wilhelm Ferdinand Häcker (1774–1842)
1804–17 Michael Grenzius (1759–1822)
1817–40 Johann Joachim Christian Schünmann (1780–1840)
1840–65 Schünmanni lesk (kaasomanik Carl Gottlob Mattiesen, 1809–1865)

Raamatukaupmehed

1802–19 Ludvig Gauger
1820–30 Meinshausen
1830–34 Eduard Frantzen
1837–39 Friedrich Sewerin
1847–1903 E. J. Karow

Mehaanikud

- 1802–07 Christian Friedrich Welling
- 1807–24 Johann Jakob Politour
- 1824–74 Johann Christian Brücker (1798–1875)
- 1874–96 Paul Schulze (1844–?)
- 1896–1910 Bernhard Schulze
- 1910–1918 Boris Messer (1884–?)

Kirurgiliste instrumentide meistrid

- 1803–17 Johann Georg Frischmuth (koosseisuväline)
- 1823–41 Franz Tschetschel
- 1841–45 Ferdinand Wunsch (1809–1845)
- 1845–75? Heinrich Wunsch
- 1890–93 Reinhold Glempner
- 1895–1909 Aleksander Keiss (1865–vähemalt 1940)

Majandusteenistus

Eksekuutorid

- 1833–45 Justus v. Daue
- 1855–86 Artur Escholz (1823–?)
- 1887–1900 Eduard Baeckmann (1835–?)
- 1900–02 Sergei Sahharov (1859–?)
- 1903–10 Gordei Baranov kt
- 1910–14 Dmitri Bogojavlenski
- 1914–18 Jermolai Gravit (1857–?)
- 1914–18 Arhitekt Pavel Nikitin

Kliinikute ökonomid

- 1809 Georg Rosendorff
- 1809–16 Karl Ludvig Bööck
- 1819–27 Johann Friedrich Vorthmann
- 1827–31 Christian Ucke
- 1831–36 Ucke lesk
- 1842–50 Karl Friedrich Todtenhoff
- 1851–52 Friedrich Ludschuweit
- 1854–60 Karl Leutner
- 1860–66 Alexander Hesse
- 1966–69 Pavel Lukin
- 1869–80 Karl Michelson
- 1880–83 Daniel Michelson
- 1884–91 Gustav Nolje
- 1885 Johanna Ernestine Meves

1891–94 Ludvig Drossmann
1893 Alma Fischbach
1897 Valentina Klimaševskaja
1897–1900 Raissa Šejankova
1900–01 Aleksandra Belskaja
1902–03 Tatjana Fedjajeva
1904–09 Maria Brandel
1909–13 Maria Pljuškevitš
1913– Darja Dmitrijeva

Ülempedellid

1833–67 Jakob Schmidt (1800–69)
1867–74 Wilhelm Beik (1822–74)
1874–88 Johann Thal (1815–88)
1888–1900 Fromhold Reinberg (1826–1900)
1900–15 Eduard Rudolph Mickin (1858–1915)
1915–18 August Tõruke (1876–?)

Lisa 2. Ülikooli töötajate palgad 1860. aastatel*

Ametinimetus	Aastapalk
Apteekriabiline	196.00
Arhivaar	280.28
Arstiteaduskonna sekretär	98.00
Botaanikaaednik	457.10
Botaanikaia direktoriabi	280.28
Dekaan	140.01
Eksekuutor	336.14+86.00
Eradotsent	336.33
Erakorraline professor ja prosektor	700.50
Farmaatsiakabineti laborant	336.14+85.71
Farmaatsiaprofessori assistent	100.00
Füüsikakabineti inspektor	171.60
Haigepõetaja	34.20+52.29
Joonistusõpetaja	504.30
Kalefaktor	68.58
Kalefaktoriabiline	34.26
Kantselist	224.10
Kassavalvur	30.00
Keemiakabineti laborant	280.28
Keemiaprofessori lisatasu	196.00
Kirurgiliste instrumentide meister	171.40
Kliiniku assistent	196.00
Kliiniku ökonom	214.29
Kliinilise apteegi proviisor	342.85
Kokk kliinikus	20.52+52.29
Korraline professor	1401+142.95
Kreisiarst	200.00
Lektor	252.15
Mehaanik	168.15
Muusikaõpetaja	168.15
Notar	280.20
Nõukogu sekretär	560.40
Observaator	588.00
Peahoone kalefaktor	64.29
Pedell	224.20
Pedelliabi	68.55
Pesunaine	68.64

* Alus: EAA. 402–5–176. Eraldi on välja toodud korteriraha.

Ametinimetused	Aastapalk
Portjee	85.71
Prosektoriabi	336.14
Raamatukogu sekretär	420.30
Raamatukogu teenija	72.00
Raamatukoguhoidja abi	336.24
Raamatupidaja	280.20
Rektor	1568.00
Rentei sekretär	504.30
Seminaridirektor	56.04
Sündik	700.50+280.20
Tallmeister	280.20
Tantsuõpetaja	141.45
Teener anatoomikumis	51.42
Teener anatoomiliste preparaatide kogus	51.42
Teener arhitektuuriliste mudelite kogus	6.00
Teener farmaatsiainstituudis	43.00
Teener füüsikakabinetis	34.32
Teener joonistuskoolis	2.85
Teener keemiakabinetis	34.32
Teener kunstimuseumis	8.00
Teener mineraloogiakabinetis	34.32
Teener operatsiooniharjutuste juures	24.00
Teener patoloogiliste preparaatide kogus	17.16
Teener tehnoloogiliste mudelite kogus	11.40
Teener zooloogiakabinetis	18.00
Toomemajapidamise sulane	75.00
Toomemajapidamise ülem (toomfoogt)	100.00
Toomevaht	82.20
Tähetorni direktoriabi	117.00
Tähetorni teenrid	30.00
Tööline apteegis	102.86
Ujumisõpetaja	70.77
Valitsuse sekretär	421.40+86.00
Vehklemisõpetaja	168.15
Vene keele lektori lisatasu	448.35
Zooloogiamuseumi konservator	294.00
Õigeusu usuõpetaja	285.90
Õpetatud apteeker	699.72
Ämmaemand	180.00
Öövaht	34.20
Ülempedell	280.20

Lisa 3. Teenistusastmed, ordenid ja medalid

Teenistusastmete tabel 19. saj lõpuks

	Tsiviilteenistuses	Sõjaväes	Mereväes
I	kantsler	kindralfeldmarssal	kindraladmiral
II	tõeline salanõunik	kindral	admiral
III	salanõunik	kindralleitnant	viitseadmiral
IV	tõeline riiginõunik	kindralmajor	kontradmiraal
V	riiginõunik	–	–
VI	kolleegiuminõunik	polkovnik	1. järgu kapten
VII	õuenõunik	alampolkovnik	2. järgu kapten
VIII	kolleegiumiassessor	kapten, rittmeister, jessauul	–
IX	titulaarnõunik	staabikapten, staabirittmeister, alamjessauul	leitnant
X	kolleegiumisekretär	porutšik (leitnant), sotnik	mitšman
XI	–	–	–
XII	kubermangusekretär	alamporutšik (alamleitnant), kornet, horunži	–
XIII	senatiregistraator	praporštšik (lipnik)	–
XIV	kolleegiumiregistraator	–	–

Vene ordenite hierarhia 19.–20. sajandi vahetuseks (alustades madalamalt) ja vastav teenistusaste

St. Anna IV	
St. Stanislavi III	kubermangusekretär
St. Anna III	
St. Stanislavi II (krooniga ja ilma)	titulaarnõunik
St. Anna II (krooniga ja ilma)	
St. Vladimiri IV (sõjaväelastele lindi ja mõõkadega)	õuenõunik
St. Vladimiri III	tõeline riiginõunik
St. Stanislavi I	
St. Anna I (krooniga ja ilma)	
St. Vladimiri II	
Valge Kotka	salanõunik
Aleksander Nevski (briljantidega ja ilma)	tõeline salanõunik
St. Vladimiri I	
Andreas Esmakutsutu (briljantidega ja ilma)	

Igal ordenil oli oma lint. Süsteemi ei kuulunud St. Georgi orden — seda anti ainult ohvitseridele kangelastegude eest sõja ajal (IV astet anti kuni 1855. aastani ka 25-aastase teenistuse eest, aga siis kaotati selline autasu) ja oli olemas veel lihtsam, nn sõdurite Georgi, mis olemuselt kujutas enesest medalit. Eraldi

seisis ka Katariina orden, mida anti ainult naistele, kuid vahel pannakse see St. Vladimiri I ja Andreas Esmakutsutu vahele.

Vene riigi medalite hierarhia 1892. aasta määruse järgi

Medaleid võisid saada ka teenistusastmestikku mittekuuluvad isikud, osalemise eest mitmesugustes ajaloolistes sündmustes, üldise teenistusliku tubliduse eest (tavaliselt medal *Za userdie*) või siis inimarmastusest kantud kangelastegude eest (uppuja päästmine, tulekahju kustutamine jmt). Medaleid kanti kaelas ettekirjutatud ordeni lindil, see ja medali materjal näitas, kui kõrge autasuga oli tegemist. Kuldmedal ei pruukinud olla kullast, vaid võis olla lihtsalt üle kullatud.

Rinnas kantav hõbemedal St. Stanislavi lindil

„ St. Anna lindil

Kaelas kantav hõbemedal St. Stanislavi lindil

Rinnas kantav kuldmedal St. Stanislavi lindil

„ St. Anna lindil

„ St. Vladimiri lindil

„ St. Aleksandri lindil

Kaelas kantav kuldmedal St. Stanislavi lindil

„ St. Anna lindil

„ St. Vladimiri lindil

„ St. Aleksandri lindil

„ Andrase lindil.

Erandina võisid kaupmehed ja aukodanikud saada kohe kuldse medali kaelas kandmiseks.

Isiku suhtes, kes oli saanud medali, ei tohtinud 1845. aastast rakendada kehalist karistus. Aukodanikud ja kaupmehed, kellele oli annetatud kuldne medal Andrase lindil, võisid teenistusväliste teenete eest saada ka ordeneid.

Medaleid, ordeneid ja teenistusastmeid annetati vastava valitsuskomisjoni kaudu keisri kinnitusega ja neid sai ära võtta ainult kohtu korras.

**Lisa 4. Teenistujad Tartu ülikoolis 1918–19,
kes soovisid jääda Eesti ülikooli***

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitav palk	Töökoht
Laagus, K.		800	kantselei
Treial		500	kantselei
Kangur		300	kantselei
Seeberg		200	kantselei
Kaav		193	kantselei
Lodi		133	kantselei
Sokka		200	kantselei
Eisen			rmtk
Eisenschmidt			rmtk
Fuchs, G.	1900	193	rmtk
Fuchs, B.	1918	130	rmtk
Meltzer		200	majapidamine
Pastel, F.	1894	244	majapidamine
Hecht, A.	1913	200	majapidamine
Michelson, A.	1914	200	majapidamine
Pehka, E.	1918	153	majapidamine
Sachs, J.	1910	250	majapidamine
Simon, F.	1893	100	majapidamine
Tolmats, H.	1896	130	majapidamine
Koch, O.	1918	130	majapidamine
Siivas, G.	1918	130	majapidamine
Lorits, K.	1900	130	majapidamine
Palla, G.	1913	130	majapidamine
Kruus, A.	1901	130	majapidamine
Rõõm, J.	1912	130	majapidamine
Laisk, P.	1904	180	majapidamine
Markus, J.	1911	150	majapidamine
Eilson, E.	1910	130	majapidamine
Johanson, G.	1897	80	majapidamine
Eilson, M.	1918	80	majapidamine
Palla, A.	1918	80	majapidamine
Taube, H.	1918	240	majapidamine
Rinne, Marg.	1918	240	majapidamine
Rinne, Mart	1918	150	majapidamine
Parksepp, J.	1914	130	majapidamine
Vahter, J.	1898	130	majapidamine

* Alus: EAA. 402–5–2036. L 28–38. Mustand, koostatud ilmselt revideerimise eesmärgil pärast saksa võimude lahkumist, dateerimata, eesti keeles.

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitatav palk	Töökoht
Treu, M.	1910	130	majapidamine
Resto, P.	1908	130	majapidamine
Numa, O.	1908	130	majapidamine
Unt, J.	1913	130	majapidamine
Pulles, H.	1911	130	majapidamine
Visk, Hans	1913	250	majapidamine
Toru, K.	1918	195	majapidamine
Kaason	1916	130	majapidamine
Lorits, A.	1918(1892)	60	majapidamine
Ernits, L.	1900	60	majapidamine
Pastel, A.	1918	90	majapidamine
Ruuwelt, L.	1911	90	majapidamine
Rebane, M.	1893	60	majapidamine
Markus, E.		80	majapidamine
Nurk, H.		80	majapidamine
Saga	1913	250	majapidamine
Freudenberg	1910		majapidamine
Prigaeff, A.	enne okup		majapidamine
Leppik, A.	enne okup		majapidamine
Selgis, M.	enne okup		majapidamine
Tsarewsky, I.	enne okup		majapidamine
Undritz, J.	enne okup		majapidamine
Tutt, E.	enne okup		majapidamine
Kivivare, A.	enne okup		majapidamine
Pensa, A.	enne okup		majapidamine
dr. Prisko			haavakliinik
Weltz, G.	1908	350	haavakliinik
dr. Hilze	1911	150	haavakliinik
dr. Zeddelmann	1913	120	haavakliinik
dr. Krause	1918	120	haavakliinik
dr. Reyher	1906	270	haavakliinik
Prikol, A.	1914	250	haavakliinik
Ruus, K.	1894	150	haavakliinik
Kurrik, E.	1918	150	haavakliinik
Joab, R.	1910	150	haavakliinik
Rööm, M.	1894	100	haavakliinik
Tutt, A.	1915	100	haavakliinik
Nasacken, V.	1908	150	haavakliinik
Metsamärt, M.	1909	75	haavakliinik
Michelson, M.	1912	75	haavakliinik
Jelisejeff, H.	1917	75	haavakliinik
Kiwest, J.	1909	50	haavakliinik

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitatav palk	Töökoht
Ruus, M.	1894	120	haavakliinik
Froh, M.	1909	80	haavakliinik
Wilde, E.	1918	75	haavakliinik
Kübbarsep, E.	1905	30	haavakliinik
Nõmm, M.	1907	30	haavakliinik
Rennstein, L.	1910	30	haavakliinik
Väärsi, L.	1911	30	haavakliinik
Kangro, A.	1910	25	haavakliinik
Adelson, E.	1918	60	haavakliinik
Ivask, L.	1912	20	haavakliinik
Tanni, L.	1909	20	haavakliinik
Remmert, A.	1908	50	haavakliinik
Sirva, A.	1908	20	haavakliinik
Tick, M.	1917	20	haavakliinik
Kerb, M.	1918	25	haavakliinik
Rõõm, H.	1894	100	haavakliinik
Käär, K.	1875	80	haavakliinik
Suvvi, H.	1918	80	haavakliinik
Hablitz, K.	1873	40	haavakliinik
Fuks, J.	enne okup		haavakliinik
Adamson, J.	enne okup		haavakliinik
dr. Schulzenberg			polikliinik
Grommelson, E.	1918	100	polikliinik
Grommelson, A	1918	100	polikliinik
Nahkro, A.	1908		polikliinik
Leppik, A.	1911	100	dermatol. polikliinik
Leppik, M.	1912	100	dermatol. polikliinik
dr. Bernakoff		700	naiskliinik
Sossi		150	naiskliinik
Törne, M.	1918	100	naiskliinik
Ottow, L.	1918	80	naiskliinik
Rannas, V.	1918	60	naiskliinik
Mentz, M.	1918	60	naiskliinik
Saar, J.	endine	35	naiskliinik
Jänes, L.	endine	35	naiskliinik
Jalas, M.	endine	30	naiskliinik
Kivit, A.	1918	20	naiskliinik
Ilp, I.	1918	20	naiskliinik
Siim, I.	endine	25	naiskliinik
Kuusk, R.	1918	25	naiskliinik
Kivit, J.	1918	30	naiskliinik
Lukk, Ch.	1918	60	naiskliinik

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitatav palk	Töökoht
Seeba, K.	1912	30	naiskliinik
Umblia, H.	enne okup		naiskliinik
Ostrat, J.	enne okup		naiskliinik
Tiisler, A.	1915	21	naiskliinik
dr. Lepp			lastekliinik
Vodi, J.	1901	130	lastekliinik
Lill, M.	1918		lastekliinik
dr. Söber			anatoomia instituut
dr. Adolffi	1891	700	anatoomia instituut
Michelson, G.	1913	300	anatoomia instituut
Reinwaldt, A.	1881	100	anatoomia instituut
Martin, A.	1918	80	anatoomia instituut
Ugur, A.	1895	120	kohtuarstiteaduse instituut
dr. Jüriado			võrdleva anatoomia instituut
Aunap, E.	1914	300	võrdleva anatoomia instituut
Tross, J.	1891	100	võrdleva anatoomia instituut
Tross, L.	1891	50	võrdleva anatoomia instituut
Sisask, A.	enne okup		operatiivse kirurgia instituut
Fischer, M.	1918	300	füsioloogia inst
Pool, V.	1897	100	füsioloogia inst
dr. Stamm	1918	300	hügieeni ja bakterioloogia inst
Silbermann, J.	1895	100	hügieeni ja bakterioloogia inst
mag. Pedel			farmatseutiline instituut
mag Stamm	1918	700	farmatseutiline instituut
Metsapa, H.	1918	250	farmatseutiline instituut
Schwalbe, F.	1918	250	farmatseutiline instituut
Kraan, J.	1899	100	farmatseutiline instituut
Saks, J.	1918	100	farmatseutiline instituut
Steinberg, J.	1909	45	farmatseutiline instituut
Erikson, M.	enne okup		farmatseutiline instituut
dr. Bunge	1918	300	farmakoloogiline instituut
Reinwaldt, O.	1884	163	farmakoloogiline instituut
Hiller, A.	enne okup		farmakoloogiline instituut
Thiel, Th.	1918	300	patoloogia instituut
Praggi, R.	1898	130	patoloogia instituut
prof. Landesén			keemia instituut
Gernhardt, A.	1918	300	keemia instituut
Pezold, E.	1918	300	keemia instituut
Wilpert, A.	1918	250	keemia instituut
Oehrn, H.	1918	250	keemia instituut
Seppa, A.	1901	125	keemia instituut
Seppa, L.	1896	45	keemia instituut

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitatav palk	Töökoht
Mootse, A.	1914	100	keemia instituut
Jaakson, H.			keemia instituut
Neugard, E.	1910	300	füüsika instituut
Korschenewsky, N.	1918	250	füüsika instituut
Jaakson, H.			füüsika instituut
Finck	1868		füüsika instituut
Becker, H.			geoloogia instituut
Ludi, K.	enne okup	115	geoloogia instituut
Jaakson, H.			matemaatika kabinet
Muchell, Ch.	1918	100	matemaatika kabinet
prof. Kennel	1886	700	zooloogia instituut
Wagner, K.	1918	250	zooloogia instituut
Reichenbach			zooloogia instituut
Leppik, M.	1918	125	zooloogia instituut
Napits, K.	1908	193	zooloogia instituut
Vohli, M.	enne okup		zooloogia instituut
Reichenbach			botaanikaaed
Ranna, J.	1908	250	botaanikaaed
Pedaja, L.	1918	95	botaanikaaed
Pabot, K.	1912	140	botaanikaaed
Kingo, H.	1918	140	botaanikaaed
Kääri, A.	1918	140	botaanikaaed
Viira, M.	1914	107	botaanikaaed
Sägi, L.	1916	107	botaanikaaed
Sonmann, J.	1898	136	botaanikaaed
Jaakson, H.			tähetorn
Schönberg, E.	1907	700	tähetorn
Schmidt, J.	1918	200	tähetorn
Douglas, O.	1918	150	tähetorn
Sirrel, M.	1878	130	tähetorn
Koch, C.	1897	250	meteoroloogia jaam
Kurrik, W.	1917	100	meteoroloogia jaam
Sreznevski, N.	1918	100	meteoroloogia jaam
Muchel, F.	1918	100	meteoroloogia jaam
Eisenschmidt			kunstimuuseum
Nachtmann, J.	1918	65	kunstimuuseum
Nachtmann, E.	1918	65	kunstimuuseum
Rass, G.	1918		Maarjamõisa
Pill, J.	1918		Maarjamõisa
Massukas, U.	1918		Maarjamõisa
Numa, L.	1917		Maarjamõisa
Koppel, E.	1918		Maarjamõisa

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitatav palk	Töökoht
dr. Elken			meditsiinikliinik
dr. Masing	1903	700	meditsiinikliinik
dr. Zimmermann	1909	200	meditsiinikliinik
dr. Moritz	1918	150	meditsiinikliinik
dr. Vehik	1918	120	meditsiinikliinik
Braun, M.	1918	120	meditsiinikliinik
Neumann, J.	1909	70	meditsiinikliinik
Mattiesen, A.	1913	80	meditsiinikliinik
Kivit, A.	1911	30	meditsiinikliinik
Gross, L.	1913	30	meditsiinikliinik
Lillimägi, E.	1918	30	meditsiinikliinik
Gross, E.	1918	30	meditsiinikliinik
Orav, D.	1915	35	meditsiinikliinik
Baumittal, R.	1918	35	meditsiinikliinik
Truus, M.	1918	25	meditsiinikliinik
Orav, A.	1918	25	meditsiinikliinik
Wirk	1903	25	meditsiinikliinik
Jäger, L.	1918	25	meditsiinikliinik
Jäger, A.	1918	30	meditsiinikliinik
Gern, P.	1916	30	meditsiinikliinik
Sild, M.	1918	25	meditsiinikliinik
Näkk, A.	1918	25	meditsiinikliinik
Laius, B.	enne okup		meditsiinikliinik
Lind, L.	enne okup		meditsiinikliinik
Nummert, M.	enne okup		meditsiinikliinik
Tühis, J.	enne okup		meditsiinikliinik
Kristofson, A.	enne okup		meditsiinikliinik
Pehk, E.	enne okup		meditsiinikliinik
mag. Pedel			kliiniku apteek
Wolmer, K.			kliiniku apteek
Otsa, L.			kliiniku apteek
Ernits, W.			keeleteaduse jaoskond
Berent, E.			keeleteaduse jaoskond
Liblik, M.	enne okup		arstiteaduse jaoskond
Varik, J.			usuteaduse jaoskond
Viilup, J.	enne okup		ühiselumaja
dr. Osolin			silmakliinik
Leppik, A.		75	silmakliinik
Sobolew		120	silmakliinik
Pr. Sobolew		90	silmakliinik
dr. Brezowsky	1904	700	närvikliinik
dr. Schwalbe	1909	150	närvikliinik

Nimi	Tööleasumise aasta	Soovitatav palk	Töökoht
dr. Moeller	enne okup	120	närvikliinik
dr. Dross	1918	120	närvikliinik
Raeder, E.	enne okup	120	närvikliinik
Vilt, M.	1918	70	närvikliinik
Ratzky, H.	1915	80	närvikliinik
Kuner, K.	1909	100	närvikliinik
Weber, J.	1901	50	närvikliinik
Palm	1918	35	närvikliinik
Hanson, A.	1881	40	närvikliinik
Mäe, J.	1918	35	närvikliinik
Jama, A.	1918	35	närvikliinik
Kupp, R.	1918	35	närvikliinik
Kadack, E.	1918	35	närvikliinik
Külaots, A.	1907	45	närvikliinik
Jürgenstein, E.	1907	38	närvikliinik
Pärtelson, M.	1914	33	närvikliinik
Leppik, H.	1913	33	närvikliinik
Kulla, R.	1916	35	närvikliinik
Adler, A.	1915	30	närvikliinik
Nolk, A.	1915	30	närvikliinik
Koor, H.	1918	27	närvikliinik
Karheiding, H.	1918	27	närvikliinik
Johanson, L.	1901	22	närvikliinik
Lawrinowicz, A.	1918	25	närvikliinik
Kuppart, E.	1918	25	närvikliinik
Priebe, M.	1918	25	närvikliinik
Hasse, E.	1918	25	närvikliinik
Kertner, M.	1918	25	närvikliinik
Abernicht, M.	1918	25	närvikliinik
Süld, K.	1917	21	närvikliinik
Uibopuu, L.	1908	27	närvikliinik

ISIKUNIMEDE REGISTER

Aarma, Liivi	28	Berendsen, Veiko	
Abernicht, M.	291	16, 17, 33, 40, 52, 87, 197
Adamsohn.....	133	Berent, E.....	290
Adamson, J.	287	Beresford, Benjamin	100, 268
Adelheim, Roman.....	127	Berezkoj, Fjodor.....	271
Adelson, E.	287	Bergbohm, Carl.....	272
Adler, A.	291	Berger.....	132, 192, 201
Adolfi.....	288	Bergmann, Ernst.....	55, 145
Aleksander I	11, 60, 66, 88, 155	Bernakoff	287
Aleksander III.....	209	Bernhard, R.	153
Aleksejev, Pjotor	271	Beržanski, Josef	114, 271
Amman, Aloys.....	271	Bienert, Emil	273
Anders, Emil.....	41, 271	Bienert, Theopil	275
Anders, Karl	271	Birk, Ado.....	230
Andersen, Einhard.....	268	Birkenwald, Paul.....	128, 129, 277
Anderson, Ivan	158	Block, Friedrich v.	104, 270, 272
Ants, Mihkel Antsu p.	189	Block, Guido	175, 272
Apelle, Rafael.....	268	Bluhm, Carl Hermann.....	274
Arzt, Heinrich Gottlob.....	276	Bogojavlenski, Aleksandr	277
Aunap, E.....	288	Bogojavlenski, Dmitri.....	206, 279
Autem, Louis.....	275	Bokovnev, Aleksander	272, 273
Backlund, Johann Oskar.....	276	Borck, A.	164
Baeckmann, Eduard.....	185, 279	Borg, Hugo von der.....	174
Bahr, Eduard Wilhelm.....	273	Borg, Karl Friedrich von der... 174, 272	
Bahrs, Peter	108, 270	Boubrig, Johann Samuel	102, 269
Balk, Daniel Georg.....	95	Bourdieu, Pierre	23
Baranov, Gordei	186, 279	Boyle, Robert	268
Bark, Heinrich	109	Brandel, Maria	279
Bartelsen, Carl.....	275	Braun, M.	290
Basius, M.....	199	Braun, Max.....	123
Bazancourt, Philippe	269	Brendeken, Johann.....	155, 278
Baumittal, R.....	290	Brenner, Friedrich	111, 270
Becker, H.....	289	Brennicke, Johanna	144
Becker, Jacob.....	155, 278	Brezowsky.....	291
Beckmann, Friedrich	195, 273	Brevern, Georg v.....	96
Beik, Wilhelm	208, 280	Brock, Alexander	276
Beise, Theodor.....	22, 175, 272	Broecker, Erdmann Gustav v.	202
Beldjugin, Nikolai	273	Bruns, Heinrich	276
Bellen, Ernst Julius.....	274	Brücker, Johann	
Below, J. F.....	139	Christian	161, 162, 168, 278
Belskaja, Aleksandra	279	Brügger, Thomas.....	132, 194
Benderski, Šulim	276	Brüse, Swen	182
Bengtson, Oloff.....	182	Bunge, Alexander v.	140, 274, 288
		Bunge, Friedrich Georg v.	269

Buraschi, Amadeo	268	Elken	290
Burdach	113	Elsingk, Bernhard	277
Buro, Friedrich Wilhelm Paul	109, 110, 270	Engelhardt, Roderich	21
Busch, Nikolai	275	Engelhardt, Rudolf Moritz v. ...	153, 278
Bäernhoff, Anton	274	Erdmann, Carl	272
Bönig, Karl Gustav	274	Erikson, M.	288
Bööck, Karl Ludvig	190, 279	Ernits, L.	286
		Ernits, W.	290
Cambeq, Lui	174	Escholz, Artur	185, 229, 279
Cameen, Sveno	182	Eschscholz, Johann Friedrich	177
Camnitz, Jacob	155	Eschscholz, Johann Gottfried	177
Casanova	105	Ewers, Johann Philipp Gustav	95, 89, 122, 161, 163, 174, 183
Casso, Leon	93		
Chemnitz	269	Faehlmann, Friedrich Robert ..	109, 269
Chevalier, Jean Louis	269	Falling	201
Christiani, Arnold	117, 271	Faure, Johann Richard	148
Clara, August	113	Fedjajeva, Tatjana	279
Clausen, Thomas	275, 276	Filippov, Jegor	276
Clemenz, Hermann	269	Fink, Friedrich	134, 289
Craffström, Karl Gustav	27, 114, 163, 202	Fischbach, Alma	279
		Fischer, M.	288
Dannbaum	207	Fjodorov, Nikolai	204
Darwin, Charles	9	Fjodorov, Vassili	276
Daue, Justus v. 104, 105, 185, 270, 279		Forestier, Gustav v.	195, 273
Daue, Rudolf v.	105, 270	Forestier, Karl v.	272
Dede, John Jacob	268	Frantzen, Eduard	158, 278
Deutsch, Christian Friedrich	144	Freudenberg	286
Dmitrijeva, Darja	280	Fricke, Heinrich	111, 270
Douglas, O.	289	Frisch, Hermann	272
Dowenick, Anna	144, 274	Frischmuth, Johann Georg	165, 279
Dragendorff, Georg	128	Froh, M.	287
Drewes, Ernest Sigismund	270	Fuchs, B	285
Drewing, Johann Georg	134	Fuchs, G	285
Dross	291	Fuks, J.	287
Drossmann, Ludvig	191, 279	Funke, Robert	276
Dufour, Alexandre	108, 270	Färber, Julius	268
Eberhard, Rudolf	269	Garleff, Michael	89
Eckart, Julius	30	Gauger, Johann Ludwig	158, 278
Ecklon, Ludvig	273	Gebhardt, Heinrich	275
Ehrlich, Paul	124	Gehewe	212
Eilson, E.	285	Gerchen, Anna	274
Eilson, M.	285	Germann, Gottfried Albert	274
Eisen	285	Gern, P.	290
Eisenschmidt	285, 290	Gernhardt, A.	289
Eisenschmidt, Wilhelm	216	Giese, Johann Emmanuel Ferdinand	276

Girgensohn	55	Hehn, Johann.....	183, 273
Glass, Eduard.....	271	Hehn, Victor Amandus	269
Glinka, Grigori	94	Heinrichsen, Adalbert	272
Gläser.....	158	Hellat, Georg.....	153, 216
Goebel, Adolf	277	Hermann, Karl August	102, 112, 269
Goebel, Carl Christian		Herts, Jaan	207
Traugott Friedemann	277	Hesse, Alexander	279
Goethe, Johann Wolfgang	23, 109	Hezel, Johann Wilhelm Friedrich ...	177
Gogol	30	Hetzfel, Karl Wilhelm Friedrich	
Gorbunov, Fjodor	277	174, 272
Gravit, Jermolai.....	186, 206, 279	Hiden, John	26
Green, Thomas	268	Hietala, Marjatta.....	32
Grenzius, Michael	151, 157, 278	Hiio, Toomas.....	21
Greve, Rudolf Johann August	273	Hiller, A.	288
Grewingk, Viktor v.....	273	Hilze	286
Grindel, David Hieronymus	95, 276	Hirschon	133
Grommelson, A	287	Hirschsohn, Eduard.....	274
Grommelson, E.....	287	Hižinski, Vladimir.....	272
Gross, E.	290	Hiärne, Urban.....	120
Gross, L.	290	Hoffmann, Otto	153
Grosset, Ottomar	150	Hofmann, Henriette.....	274
Grube, Adolf.....	122	Hohlbeck, Carl <i>junior</i>	210
Grundmann, Wilhelm.....	273	Hohlbeck, Carl	195, 210
Gruner, Leopold	275	Hohlbeck, Fromhold	210
Grünberg, Johann	133	Hohlbeck, Markus.....	210
Guerra, Rudolf.....	105	Hohlbeck, Otto	210, 211, 231
Guleke, Reinhold Ludvig 152, 153, 278		Hollmann, Eduard	277
Gustavson, Heino	22, 129	Hollmann, Leonhard	273, 277
Günter, Nikolai	277	Hollmann, Reinhard	277
Günter, Wilhelm.....	275	Hoop, Jaan.....	209
Gyldenstolpe.....	99	Hroch, Miroslav	28, 29
Hagen, August Matthias	113, 270	Hryniewiecki, Boleslav.....	275
Hagen-Schwarz, Julie.....	113	Huebner, Felix.....	150
Hahn, Traugott.....	117, 271	Humboldt, Wilhelm v.	10
Hakelmann, Hinrich	182	Hupel, August Wilhelm	77
Hanson, A.....	291	Hurt, Jakob	84, 179
Harnack, Theodosius	117, 271	Huth, Johann Sigismund	275
Harthan, Hans	112, 270	Häcker, Wilhelm Ferdinand....	156, 278
Hartmann, Thomas v.	96	Hännilanne, Jaan	177
Hartwig, Karl Ernst Albrecht	276	Höhnsen, Elisabeth	274
Hasse, E.	291	Hörschelmann, Ferdinand	117, 271
Hattenhauer, Hans	29	Hörschelmann, Georg	117
Haupt, Carl	110	Ilp, I.	288
Haupt, Karl	270	Isenflamm, Heinrich Friedrich.....	165
Haupt, Valentin	274	Ivanov, A. E.	20
Hcreptowitsch, krahv.....	96	Ivask, L.....	287
Hecht, A.....	285		

Jaakson, H.	289	Karzov, Pjotor	271
Jacobi, Moritz Hermann	278	Katariina II 42, 44, 45, 48, 50, 70,	
Jacoby, raamatukõitja	195	71, 79, 113, 144, 147, 155	
Jahn, Friedrich Ludvig	110	Keil	156
Jakobson, Carl Robert	222	Keiss, Aleksander	
Jakobson, Jakob	273 166, 168, 216, 231, 279	
Jalas, M.	287	Kellner	201
Jama, A.	291	Kennel	289
Jannsen, Johann Woldemar		Kerb, M.	287
..... 112, 164, 222		Kertner, M.	291
Jansen, Ea	26	Kessler, Ernst	195, 211
Jazõkov, Nikolai	101	Kessler, Viktor	153, 278
Jelisejeff, H.	287	Kieser, Johann Ferdinand	275
Jellachich, Joseph Antonius	269	Kingo, H.	289
Joab, R.	286	Kirby, David	25
Jochmann, Johann Ludwig	141	Kircheisen, Otto Friedrich	183, 273
Johansohn	78	Kiwest, J.	287
Johanson, Adolf Edwin	277	Kivit, A.	288, 290
Johanson, Albinus	277	Kivit, J.	288
Johanson, G.	285	Kivivare, A.	286
Johanson, L.	291	Klein	201
Joosep	185	Klein, Cristoph	207
Jordan, Karl	269	Kleinberg	196
Jõgever, Jaan	269	Klimaševskaja, Valentina	279
Jäger, August	204, 290	Klinge, Johannes	275
Jäger, L.	290	Knigge, Georg	109, 270
Jäger, Viktor	275	Knorring, Karoline v.	210
Jänes, L.	287	Knüppfer, Paul	276
Jürgenson, Dietrich Heinrich	269	Koch, Konrad	127, 289
Jürgenstein, E.	291	Koch, O.	285
Jüriado	288	Kolenko, Boris	272
Kaason	286	Kollin, Karl	197
Kaav	285	Konik, Konstantin	142
Kadack, E.	291	Kononov, Tihhon	154
Kadak, K.	31	Koor, H.	291
Kaissarov	156	Koppel, E.	290
Kamenecki, Felix	271	Koppel, Heinrich	142, 216
Kamnitz, Jakob	278	Korschenewsky, N.	289
Kangro, A.	287	Koslov, Nikolai	96
Kangur	285	Kossowski, Heinrich	115, 271
Kangus, Juhan	179	Kožantšikov, Dmitri	158
Kankrin, Jegor	198	Kotzebue	110
Kant, Immanuel	54	Kraan, J.	288
Kapp, Hugo	271	Kranhals noorem, Caspar Adam	154
Karheiding, H.	291	Kranhals vanem, Johann Adolf	154
Karjahärm, Toomas	27	Krause, Johann Wilhelm	
Karow, E. J.	158, 278 107, 116, 152, 185, 278, 286	
		Krisae	195

Kristofson, A.	290	Lemberg, Johann	277
Krivorutschenko-Ordalinoff, Ivan	107, 270	Lenz, Friedrich David	78, 269
Kruus, A.	285	Lepp	288
Kruus, Hans	230	Leppik, A.	286, 287, 291
Krüger, Woldemar Friedrich ...	113, 270	Leppik, H.	291
Kugge	151	Leppik, M.	287
Kuhlberg, Alphons	277	Leppik, Mihkel	127, 197, 276, 289
Kulla, R.	291	Leštšinski, Alfons	271
Kultašev, Nikolai	277	Leutner, Karl	279
Kuner, K.	291	Levitski, Grigori	21, 275
Kupffer, August	277	Liblik, M.	291
Kupffer, Friedrich	274	Lieven, Nikolai Sigismund	175, 272, 273
Kupp, R.	291	Lill, M.	288
Kuppart, E.	291	Lillimägi, E.	290
Kurrik, E.	286	Lind, L.	290
Kurrik, W.	289	Lindquist, Svante	159
Kuznetsov, Nikolai	274	Lindstedt, Anders	276
Kuusk, R.	288	Liphart, Benjamin	270
Kvačala, Jan	93	Liphart, Karl Eduard v.	113
Köpp, Johann	101	Liphart, Karl Gotthard v.	114
Käär, K.	287	Lister, Joseph	147
Kääri, A.	289	Lodi	285
Königsmann, August	154	Lorits, A.	286
Königsmann, Johann Gottlieb	190	Lorits, K.	285
Körber, Bernhard	32, 40, 85, 86	Loudon	212
Kübbarsep, E.	287	Ludi, K.	289
Külaots, A.	291	Ludschuweit, Friedrich	279
La Trobe	111	Luiga, Juhan	32, 41, 142
Laagus, Karl	41, 179, 231, 285	Lukin, Pavel	191, 279
Laar, Mart	28, 230	Lukk, Ch.	288
Laisk, P.	285	Lupantin	211
Laius, B.	290	Luppian, Wilhelm	277
Lakschewitz, Paul	276	Luštšinin	277
Lambert, Ferdinand	272	Lutter	166
Landesen, Georg	277, 289	Löwener	278
Landsberg, Eduard	271	Lütken, Johannes Matthias	117, 271
Laplace, Pierre	9	Maiste, Margus	16, 17, 33, 40, 52, 87, 197
Laur, Mati	29	Makarov, Ivan	207
Lautenbachs, Jekabs	102, 269	Malström, Alexander	108, 109, 270
Lawrinowicz, A.	291	Mandelin, Karl	277
Lebedev, Mihail	113	Maret, Pierre de	270
Ledebour, Carl Christian Friedrich	113, 274	Markus, E.	286
Lehbert, Adolf	277	Markus, J.	285
Lehbert, Rudolf	277	Marquis, Johann Eduard	274
Leibniz, Anton	177	Marquis, Joseph	206

Marzinkiewicz, Carl	271	Mielberg, Johann.....	127
Martenson, Johannes	277	Mikkan, August.....	204
Martin, A.	288	Mironov, Boris	25
Martinoff, Adolph	271	Mocksohn.....	132
Masing, Karl Ernst	290	Moeller	291
Masing, Emil	129, 273, 274	Moier, Johann Christian.....	140, 165
Masing, Johann Friedrich.....	274	Montague, John Alexander	268
Masing, Karl Johann.....	129	Montesquieu, Charles de Secondat ...	42
Masing, Leonhard Gotthilf.....	93	Mootse, A.	289
Massot, Jacques.....	268	Morelli, Pastore Ettore	268
Massukas, U.	290	Moresin, Johann	139
Matelin, Johann	108, 270	Morgenstern	110
Matsi Andrese Märt.....	185	Moritz, Ludvig Wilhelm	269, 290
Mattiesen, A.	290	Muchel, F.	289
Mattiesen, Carl Emil Johann	158	Muchell, Ch.....	289
Mattiesen, Carl Gottlob	157, 278	Murjan, Ants	275
Mattiesen, Erich.....	276	Muszynski, Jan.....	275, 276
Maximowicz, Karl Johann	274	Must, Aadu.....	16, 40
Maydell, Ludvig v.	273	Mädler, Johann Heinrich.....	275
Mecklenburg, Eugen	123	Mäe, J.	291
Meinshausen.....	158, 278	Mäelo, Helmi	27
Meisner, Elisabeth.....	144	Mürsep	132
Melkensohn, May.....	195	Nachtmann, E.....	290
Melkert, Alexander.....	274	Nachtmann, J.....	290
Mellin	145	Nahkro, A.	287
Meltsar, Eduard	186	Napits, K.	289
Meltzer.....	285	Napoleon I.....	10, 79, 140, 183
Mentz, M.	287	Nasacken, V.	287
Merkel, Garlieb	43	Nass, Paul.....	274
Messer, Boris.....	164, 278	Natusch, Albert	275
Meteleva, Glafira.....	142	Neue, Christian Friedrich.....	95
Mets, Peeter	208, 215	Neugard, E.	289
Metsamärt, M.	287	Neumann, J.....	290
Metsapa, H.....	288	Neumark, Carl	275
Meves, Johanna Ernestine	191, 279	Nikitin, Pavel	153, 278, 279
Meyer, Carl.....	272	Nikolai I.....	43, 69, 72, 75, 90, 140
Meyer, Ferdinand	278	Nikolskaja, Maria.....	142
Meyer, Leo	196	Nolk, A.	291
Michels, Arthur	275	Noodla, Kaja	35
Michelson, A.	285	Normann, Juhan	204
Michelson, Daniel	279	Numa, L.	290
Michelson, G.	288	Numa, O.	286
Michelson, Karl.....	279	Nummert, M.....	290
Michelson, M.....	287	Nurk, H.....	286
Michelson, Mihkel.....	202, 207	Nömm, M.	287
Mickin, Eduard Rudolph	209	Näkk, A.	290
Mickwitz, Karl Ferdinand	211, 269		

Obraztsov, Pavel.....	271	Petersen, Christian Friedrich.....	154
Oehrn, H.....	289	Petersen, Karl Friedrich Ludvig	
Okerblom, Johann.....	274	269, 271
Orav, A.....	290	Pfeffer, Ludvig.....	274
Orav, D.....	290	Phaler, Justus.....	155
Ordalinoff.....	108	Philippi.....	133
Orfila.....	109	Pietkiewitsch, Christophor v.....	271
Orlov, Aleksander.....	276	Piirimäe, Helmut.....	21
Osann, Gottfried Wilhelm.....	109, 276	Pill, J.....	290
Osolin.....	291	Pirogov, Nikolai.....	145
Ostrat, J.....	288	Pissarževski, Lev.....	277
Ostwald, Wilhelm.....	21, 277	Pistohlkors, Gert v.....	25, 26
Otsa, L.....	290	Pjatnitski, Aleksei.....	273
Ottas, Juhan.....	142	Platon.....	117
Otter, Magnus.....	182	Pljatpir, Aleksander.....	271
Ottow, L.....	287	Pljuškevitš, Maria.....	279
Owen, Leonhard.....	268	Podbelski, Nikolai.....	272
		Pohrt, Uno Wilhelm.....	276
Pabo, perekond.....	78, 142	Pokrovski, Konstantin.....	275, 276
Pabo, Paul.....	142	Politour, Johann Jakob.....	161, 278
Pabot, K.....	289	Poljakov, Pjotr.....	204
Pae, Adelheid.....	210	Pool, V.....	288
Palla, A.....	285	Popov, Nikolai.....	274, 275
Palla, G.....	285	Poska, Jaan.....	230
Palm.....	291	Post, Gustav.....	86
Palm, Robert.....	277	Praggi, R.....	288
Palvadre, Anton.....	230	Preuss, Ernst Wilhelm.....	276
Parksepp, J.....	286	Priebe, M.....	291
Parrot, Fr. <i>junior</i>	113, 161–163, 167	Prigaeff, A.....	286
Parrot, G. F.....	159, 167	Prikol, A.....	286
Part, Mihkel.....	133, 195, 231	Prisko.....	286
Pastel, A.....	286	Psoliman, Hans Christian.....	112, 270
Pastel, F.....	285	Pulles, H.....	286
Pasteur, Louis.....	125, 147	Punga, Aleksander.....	110, 270
Paucker, Magnus Georg.....	275	Pärtelson, M.....	291
Paul I.....	11, 49, 60, 61, 87		
Pavlovski, Ivan.....	193, 269	Quensel, Conrad.....	182
Pedaja, L.....	289		
Pedel.....	288, 290	Rab, Erich Bengtson.....	182
Peeter I.....	11, 29, 42, 45, 60, 62, 63,	Raeder, E.....	291
64, 65, 68, 219		Raeff, Marc.....	24
Peeetz, Carl Georg v.....	271	Raid, Niina.....	22
Pehk, E.....	290	Rambach.....	214
Pehka, E.....	285	Ranna, Jaan.....	127, 275, 289
Pelabon, Felix.....	105, 106, 269	Rannas, V.....	287
Pensa, A.....	286	Rass, G.....	290
Pezet de Corval, Charles.....	99, 268	Rastin, David.....	204
Pezold, E.....	289	Rastorgujev, Aleksander.....	271

Rathaus, Karl.....	152, 278	Russow, Valerian.....	128, 276
Rathke, M. E.....	113	Ruus, K.....	286
Ratzky, H.....	291	Ruus, M.....	287
Ratzleff, Carl.....	274	Ruuwelt, L.....	286
Rauber, August.....	123, 135	Rõõm, H.....	287
Rauch, Georg v.....	20	Rõõm, J.....	285
Raudjall.....	78	Rõõm, M.....	286
Raun, Toivo U.....	26, 93, 220	Rättsepa Jüri.....	208
Raupach, Karl Eduard		Rötscher, Maximilian.....	278
.....	110, 268, 269, 270		
Rebane, M.....	286	Saar, J.....	133, 287
Reichenbach.....	289	Saar, Martin.....	134
Reiman, Karl.....	179	Sabler, Georg Thomas.....	273, 276
Reimann, Villem.....	84	Sachs, J.....	285
Reinberg, Fromhold.....	209, 280	Sadovski.....	130, 134, 164
Reinhard, Julius Richard.....	110, 270	Saga.....	286
Reinvald, Aleksander.....	135, 138, 288	Saget, August.....	268
Reinwaldt, O.....	288	Saget, Frederic August.....	268
Reissner, Franz Eduard.....	273	Sahharov, Sergei.....	186, 279
Remmert, A.....	287	Sainteney, Daniel Roboan de.....	99
Renard, Eduard.....	277	Saks, J.....	288
Rennstein, L.....	287	Salemann, Eduard.....	273
Repsold A. & G.....	164	Samarin, Juri.....	84
Resto, P.....	286	Savitš, A.....	276
Reyher.....	286	Scarpa.....	140
Riedel, Ludvig.....	275	Scheckel, Anna.....	274
Riemenschneider, August.....	269	Scheffler, Gustav.....	269
Riemschneider.....	148	Scherer, Alexander Nicolaus.....	276
Rinne, Carl August.....	272	Schindelmeiser, Johann Robert.....	273
Rinne, Marg.....	286	Schirren, Carl.....	84, 91, 220
Rinne, Mart.....	286	Schluter, Heinrich Ulrich.....	268
Rittaw, Christian.....	155	Schlözer, August Ludvig v.....	49
Rocher, Etienne.....	268	Schlüter, Wolfgang.....	271
Rochlitz, Karl.....	175, 272	Schmalzen, Friedrich August.....	272
Rogger, Hans.....	24	Schmidt, Alexander.....	124
Rollestone, V.....	268	Schmidt, Carl Ernst Heinrich.....	277
Rootsmann, David.....	127, 134, 275	Schmidt, Carl Friedrich.....	274
Rootsmäe, Taavet.....	127, 134, 275	Schmidt, Ferdinand.....	276
Rosenberger, Otto.....	269	Schmidt, Jakob 202, 207, 208, 280, 289	
Rosendorff, Georg.....	190, 279	Schnackenburg.....	158
Rosenpflanzler, Theodor.....	270	Schroeder, Leopold.....	41, 110, 270
Roth, Georg Philipp August v.....	269	Schröder, Julius.....	272, 277
Rousseau, J. J.....	107	Schubart.....	109
Ruegg, Walter.....	19	Schulz, Herbert.....	272
Ruetz, Richard.....	273	Schulz-Bertram.....	105, 135, 142
Rundaltsov, Arhip.....	154	Schulze, Bernhard.....	164, 278
Runeberg, Johann Ludvig.....	57	Schulze, Paul.....	164, 278
Russow, Edmund.....	128, 274, 275	Schulzenberg.....	287

Schwalbe, F.	288	Stamm, Alfred.....	178
Schwalbe, Johannes.....	177	Stamm, Georg.....	133, 178
Schwalbe, Kornelius.....	178, 291	Stamm, Johannes.....	178, 274, 288
Schwarz, Peter Carl Ludwig	113, 275, 276	Stammberg, Jaan.....	197
Schönberg, Erich Karl Wilhelm	276, 289	Steinberg, J.....	288
Schünmann, Johann Joachim Christian.....	157, 278	Stelling, Bernhard.....	128, 275
Schünmanni lesk.....	157	Stelling, Wilhelm Eduard.....	128, 275
Seeba, K.....	288	Stieren, Eduard.....	276
Seeberg.....	285	Stiernstrahl, Johann.....	182
Seezen, Friedrich Julius.....	274	Stillmark, Peter Hermann.....	124
Seezen, Wilhelm.....	273	Stremme, Christoph Conrad.....	278
Seidlitz, Georg.....	276	Struve, Friedrich Georg Wilhelm	163, 130, 275
Selgis, M.....	286	Struve, Gustav Wilhelm Ludvig.....	276
Senff, Karl August.....	112, 270	Struve, Heinrich Wilhelm.....	277
Senff, Theodor.....	277	Struve, Otto Wilhelm.....	96
Sengbusch, Konrad v.....	278	Stöckel, perekond.....	107
Senger, Grigori.....	205	Stöckel, Adolf.....	270
Seppa, A.....	289	Stöckel, Alexander.....	270
Seppa, L.....	289	Stöckel, Franz Daniel.....	270
Seppel, Katharina Maria.....	163	Stöckel, Theodor.....	270
Serenus, Alexander Emil.....	268	Suševskaja, Pelageja.....	142
Sewerin, Friedrich.....	158, 278	Suvvi, H.....	287
Siemann.....	132	Söber.....	288
Siesmeyer, Heinrich.....	275	Sõrra, Jaan.....	153
Sigismund II August.....	54	Sägi, L.....	289
Siim, I.....	288	Süld, K.....	291
Siimon, Friedrich Ludvig.....	192, 285	Šejankova, Raissa.....	279
Siivas, G.....	285	Zaikowski, Waclaw.....	275
Silbermann, J.....	288	Zavadovski, Pjotr.....	182
Sild, M.....	290	Zeddelmann.....	286
Simm, Juhan.....	112	Zeiss.....	166
Sintenis, Franz.....	276	Zimmermann, Julius.....	165, 290
Sirel, Mihkel.....	134	Zöllner, Heinrich.....	270
Sirk, Väino.....	27	Žukovski, Vassili.....	101, 174
Sirrel, M.....	289	Tacchella, Paul.....	268
Sirva, A.....	287	Tammann, Gustav.....	277
Sisask, A.....	288	Tammsaare, A-H.....	178
Sobolew.....	291	Tamul, Sirje.....	28
Sokka.....	285	Tamul, Villu.....	21
Sommer, Alfred.....	135	Tankler, Hain.....	21
Sonmann, J.....	289	Tannberg, Tõnu.....	28
Sonntag, Karl Gottlob.....	156	Tanni, L.....	287
Soroczynski, Casimir.....	271		
Sossi.....	287		
Sreznevski, N.....	289		

Taube, H.....	285	Törne, Oskar v.....	276
Tebell, Agathe.....	191, 274	Tühis, J.....	290
Tennov, Richard.....	197	Tyron, David.....	269
Tering, Arvo.....	20, 29		
Tetska, Abraham.....	183	Ucke, lesk.....	191, 279
Thadden, Edward C.....	25	Ucke, Christian.....	191, 279
Thal, Johann.....	209, 280	Ugur, A.....	288
Thal, Richard.....	209, 274	Uibopuu, L.....	291
Thiel, Th.....	288	Ulmann, Carl Christian.....	95
Thoma, Richard.....	166	Ulprecht, Ernst Marcus.....	122, 161
Thomson, Karl.....	274	Umblia, Hilda.....	274, 288
Thomson, Nikolai.....	191, 270	Undritz, J.....	286
Thörner, Johann Friedrich.....	268, 269	Ungern-Sternberg, Otto Sigismund v.....	174, 272
Tichvinsky, Aleksander.....	269	Ungern-Sternberg, Dorothea.....	214
Tick, M.....	287	Ungern-Sternberg, Ernst v.....	96
Tiisler, A.....	288	Unt, J.....	286
Tobien, Ewald.....	55, 56	Urm, perekond.....	78
Todtenhoff, Karl Friedrich.....	279		
Tolmats, H.....	285	Wachs, Alexander.....	274
Tomberg, Fromhold.....	272, 273	Wagener, Silke.....	137
Tomingas, Alma.....	223	Wagner, K.....	289
Toru, K.....	286	Vahter, J.....	286
Trautwetter, Ernst Rudolf v.....	274	Vahtrre, Sulev.....	38
Treffner, Artur.....	179	Valdes, Albert.....	127
Treffner, Gustav.....	178, 229, 272, 273	Vallet des Barres, Louis.....	99, 268
Treffner, Hugo.....	108, 148, 178	Varik, J.....	291
Treial.....	285	Weber, J.....	291
Treu, M.....	286	Weber, Max.....	16, 29
Triodina, Ludmilla.....	142	Wegener, Emil.....	272, 273
Tross, J.....	288	Vehik.....	290
Tross, L.....	288	Weigelin, Ferdinand.....	274
Truus, M.....	290	Weihrauch, August Heinrich v.....	269
Trympi.....	140	Weinmann, Johann Anton.....	275
Tsarevskaja, Maria.....	180	Welling, Christian Friedrich.....	160, 278
Tsarevski, Arseni.....	271	Weltz, G.....	286
Tsarevsky, I.....	286	Veressajev, Vikenti.....	135
Tschetschel, Franz.....	162, 165, 279	Veske, Mihkel.....	179, 269
Tšehhov, Anton.....	30	Whelan, Heide W.....	27
Tutt, A.....	286	Wieghorst, Carolina.....	144
Tutt, E.....	286	Viilup, J.....	291
Twain, Mark.....	212	Viira, M.....	289
Tönnisson, Jaan.....	84	Wilde, E.....	287
Tönnisohn, perekond.....	78	Wilde, Johann Philipp.....	272
Törruke, August.....	204, 209, 280	Vilip, Johann.....	127
Töruke, Georg Oswald.....	210	Willkomm, Heinrich Moritz.....	274
Töruke, Maks.....	210	Wilpert, A.....	289
Törlitz, Michael.....	155, 278	Vilt, M.....	291
Törne, M.....	287		

Winkler, Constantin.....	275	Vohli, M.....	289
Winkler, Karl.....	278	Wolmer, K.....	290
Wirk.....	290	Vorthmann, Johann	
Visk, Hans.....	286	Friedrich.....	191, 273, 279
Wissor.....	207, 212	Voznessenski, Vassili.....	272
Witte, Carl v.....	272	Wulf, Rene v.....	270
Witte, Sergei.....	25	Wulffius, Aleksander.....	272, 273
Wittenberg.....	195	Väärsi, L.....	287
Vivo, Domenico de.....	268	Wühner, Martin.....	129
Vodi, J.....	288	Wünsch, Ferdinand.....	166, 279
Vogel, Johann.....	155, 278	Wünsch, Heinrich.....	166, 279

CURRICULUM VITAE

Lea Leppik

Sünniaeg ja koht: Tartu, 19.12.1962

Kodakondsus: eesti

Keeled: eesti, vene, saksa, inglise

Aadress: Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum, Lossi 25, 51003 Tartu

Tel: +372 737 5672

e-mail: lea.leppik@ut.ee

Hariduskäik:

1982 Tartu 3. keskkool
1987 Tartu ülikool
1996 Tartu ülikool, MA (ajalugu)
2000–2005 Tartu ülikool, doktorantuur

Teenistuskäik:

1987 ajalooõpetaja Saue keskkoolis
1994 arvutioperaator Eesti Ajalooarhiivis
1995 ajakirja “Kleio” abitoimetaja TÜ-s
1998 arhivaar Eesti Ajalooarhiivis
2001 teatmetalituse juhataja kt Ajalooarhiivis
2002 TÜ aj. os. arhiivinduse õppetooli külalislektor
01.09.2002– Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi teadusdirektor

CURRICULUM VITAE

Lea Leppik

Date and place of birth: Tartu, 19.12.1962
Citizenship: Estonian
Languages: Estonian, German, English, Russian
Address: Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum, Lossi 25, 51003 Tartu
Tel: +372 737 5672
e-mail: lea.leppik@ut.ee

Education

1982 Tartu Secondary School No. 3.
1987 Tartu University
1996 Tartu University, MA (history)
2000–2005 Tartu University, doctoral studies

Professional career

1987 Saue Secondary school, teacher
1994 Estonian Historical Archives, computer operator
1995 Tartu University, redaction of the journal “Kleio”
1998 Estonian Historical Archives, archivist
2001 Estonian Historical Archives, head of reference service
2002 Tartu University, lecturer for archival studies
from 01.09.2002 Museum of Tartu University History, Research director

PUBLIKATSIOONID

1996

A3 L. Leppik. Rektor Ewers. // *Kleio*. 3(17). 1996.

1997

A1 M. Г. Салупере, Л. М. Леппик, Г. Эверс и Н. М. Карамзин. // *Новое литературное Обозрение*. N. 27 (1997). S. 82–105.

A 4 L. Leppik. Gustav Ewersi pedagoogilisest tegevusest. // *Forseliuse sõnumid*. 3. 1997. Lk 3–10.

A 3 L. Leppik, P. Järvelaid. Vene õigusajaloo koolkond Tartu Ülikoolis ja professor Neumann. // *Kleio*. 1997. 4. Lk 11–23.

L. Leppik. Asko Variku magistritöö “Eesti-Prantsuse kultuurisuhetest 1918–40.” // *Kleio*. 1997. 2 (20). Lk 56.

L. Leppik. Rahvusvaheline ajalookonverents “Eesti ja välismaailm” Tallinnas. // *Kleio*. 1997. 3 (21). Lk 53–58.

L. Leppik. *Academia Gustaviana* põhikiri. // *Kleio*. 1997. 4 (22). Lk 57.

1998

A2 L. Leppik. Ein deutscher Professor im russischen Reich. Über Leben und Werk des Historikers Gustav Ewers. // *Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat*. Hrsg. v. Helmut Piirimäe und Claus Sommerhage. Tartu, 1998. S. 111–139.

A3 L. Leppik. Tartu professor Gustav Ewers — saksa teadlane Vene riigis. // *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*. Koost. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, 1998. Lk 96–118.

A2 P. Järvelaid, L. Leppik, O. Teder. Die Historische Rechtsschule Russlands und Dorpater Professor Neumann. // *Steinbrücke*. 1. 1998.

A1 L. Leppik, P. Järvelaid. Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz — Tartu ülikooli vene õiguse professor ja Liivimaa aadlik. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). Lk 31–42.

1999

A3 L. Leppik. Balti Kindralkubeneri arhiivi lugu. // *Eesti Ajalooarhiivi toimetised* 4(11). Lk 91–118.

A 3 L. Leppik. Võim ja vaim Tartu tudengite duellidest. *Dokumendipublikatsioon*. Tuna nr 3. 1999. Lk 11–15.

L. Leppik. Gustav Ewersi 220. sünniaastapäevale pühendatud näituse kataloog.

A1 L. Leppik. Vene Õiguse kaudu eestlaste ajaloo juurde. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 2 (105). Lk 49–56.

A1 Tõlge: Heinrichs Strods. Professor Eduard Osenbrüggen ja tema Liivimaa skitsid. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 2 (105). Lk 23–30.

Lühiartiklid: Üldine Õpetajate või Pedagoogiline Instituut, Usuteaduslik seminar, Leedu seminar, Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut. // Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koostanud Allan Liim. Tartu 1999. Lk 244–251.

2000

A 3 Dokumendipublikatsioon: Aruanne Eestima ringkonna arhiividest nõukogude ajal (1940–41). // Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri. 2000. 4. Lk 108–116.

A 3 Kuidas Tartu õpetlased Turu ülikooli kirjanduslikult toetasid. // Kultuuri-loomelised ekskursid. Tartu: Ajalooarhiiv, 2000. Lk 135–142. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 6 (13)).

Eesti Moodsa ajaloo VI konverents Tallinnas // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3.

Kaastööd Eesti Teaduse Biograafilisele leksikonile (1. kd. A-Ki. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2000): Arbusov, L. sen.; Arbusov, L. jun.; Aschkevitsch, M.; Bacmeister H. L.; Beise Th.; Bodisco E. M.; Bonnell, E. F. W.; Bretškevitš M.; Christiani T.; Cordt B.; Ewers J.P.G.; Gernet K.A.

2001

R3 L. Leppik. Rektor Ewers. Monograafia. Tartu, 2001. (Tartu ülikooli uurimistoetuse FLAJ SO 029 ja ETF grandid nr 3330 ning Eesti Ajalooarhiivi kirjastuse toel)

A3 L. Leppik. Friedrich Nineve — ajalooarhiivi ülesehitaja ja igavene kt. // Avatud vaimuga. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 7 (14). Tartu 2001. Lk 9–24.

A2 Л. Леппик. Прибалтийские генералгубернаторы — орудие уравнительной имперской политики или щит остзейского особого права? // Russia and the Baltic States: Political Relations, National Identity and Social Thought in XVII–XX centuries. Samara 2001.

L. Leppik. Balti ajaloo konverents Samaaras. // Ajalooline Ajakiri. 1/2. 2001.

A 2 L. Leppik. Lehrstühle für römisch-katholische und griechisch-katholische Religionsunterricht in der Universität Dorpat während des 19. Jahrhunderts. // Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. Riho Altnurme. Kiel 2001. Lk 125–137

2002

A1 L. Leppik. Vivat, universitas! // Ajalooline Ajakiri. 2002. ½. Lk 5–10. Lisaks olin topeltnumbri koostaja (R4).

Teated TÜ Ajaloo Muuseumi konverentsi kohta TÜ lehes, lühiartikkel “G. V. Levitski 150”

2003

- A3 L. Leppik. Kaks valgustatud valitsejat — Gustav Ewers ja Philippo Paullucci // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001. Tartu 2003. Lk 149–166.
- Lea Leppik, Peeter Järveldaid. Die Russische Rechtsschule an der Universität Dorpat. // Science, Higher education, Technologies, Medicine, Humanities in the Baltics — Past and Present. Abstracts of the 21st international Baltic conference on the History of Science. S. 185–186.
- R4 Arhiivijuht. I. Riigi-, kohtu- ja omavalitsusasutused. Koost. L. Leppik. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2003.
- A4 Leiutisi ja avastusi Keiserlikus Tartu Ülikoolis. 2. Arstiteadus. Koost. L. Leppik. Tartu, 2003.

2004

- A3 Lea Leppik. Georg Rauch — baltisakslane Eesti ülikoolis. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIII. Tartu, 2004. Lk 181–194.
- A4 Lea Leppik. Hezel 250 // Universitas Tartuensis. 13.5.04 ja D. H. Jürgenson 200 // Universitas Tartuensis. 7.10.04
- A4 Brošüür “Üliõpilasorganisatsioonid Tartus rahvusülikooli 85. tegevusaastal”
- R4 Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIII. Tartu, 2004. 223 lk. (toimetaja)

2005

- A1 Die Generalgouverneure im Baltikum — Instrumente zur Vereinheitlichung des Russischen Imperiums oder ein Schutz der baltischen Sonderordnung? // Estland und Russland. Aspekte der Beziehungen beider Länder. Hamburg: Verlag dr. Kovač, 2005. Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa. Hrsg. von Norbert Angermann. Bd. 11. S. 53–76.
- A1 Lea Leppik. Multicultural urban space and Tartu University in the 19th century. // The Baltic World as a Multicultural Space. Ed. Marko Lehti. Seeria: The Baltic Sea Region: Northern Dimensions — European Perspectives. 4. Series Editor Bernd Henningsen. P. 131–153.
- R4 Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIV (200 aastat Vana Anatoomikumi). Tartu, 2005. 189 lk. (toimetaja)
- Lea Leppik and Helmut Piirimäe. Tartu. / Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group. Ed. Jos. M. M. Hermans and Marc Nelissen. Leuven: University Press, 2005. P. 84.
- Teesid: Lea Leppik. Science in Republic of Estonia 1920–40. / XXII International Congress of History of Science. Beijing 24–30 July. Book of Abstracts. Institute for the History of Natural Science, Chinese Academy of Sciences, 2005.

Internetis:

A4 Ülevaade Eesti Ajalooarhiivi ajaloost (koos Birgit Kibaliga)

<http://www.eha.ee/frames/index-arhiiv.htm>

Eesti Ajalooarhiivi fondide struktuur (koos Katrin Roosilehega)

http://www.eha.ee/fondid/freimid/fondide_str.htm

Lea Leppik, Archivist **Estonian Historical Archives:**

- lists of the Russian governors of Estonia 1871–1918, of the Ministers of Justice 1918–1945, of the Ministers of the Tief government 1944, of the Directors of Home Affairs, Justice and Finance 1941–1944, of the Ministers of Foreign Affairs in exile 1944–1945, of the Ministers of Home Affairs, Justice and Finance 1940–1945.
- additional information on the Ministers of Home Affairs and Finance 1918–1940
- <http://www.geocities.com/CapitolHill/Rotunda/2209/Providers.html>